

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI



OKUDUĞU KİTAPLAR EKSENİNDE ATATÜRK'ÜN
İNKILAPÇILIĞININ FİKRÎ TEMELLERİ

Doktora Tezi

Yasin ERSİN

Danışman
Prof. Dr. Fahri SAKAL

SAMSUN
2022

TEZ KABUL VE ONAYI

Yasin ERSİN tarafından, Prof. Dr. Fahri SAKAL danışmanlığında hazırlanan “OKUDUĞU KİTAPLAR EKSENİNDE ATATÜRK’ÜN İNKILAPÇILIĞININ FİKRÎ TEMELLERİ” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 23.12.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Mehmet Beşirli Samsun Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	<input checked="" type="checkbox"/> Kabul <input type="checkbox"/> Ret
Üye	Prof. Dr. Fahri Sakal Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	<input checked="" type="checkbox"/> Kabul <input type="checkbox"/> Ret
Üye	Prof. Dr. Önder Duman Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	<input checked="" type="checkbox"/> Kabul <input type="checkbox"/> Ret
Üye	Prof. Dr. Lokman Çilingir Ondokuz Mayıs Üniversitesi Felsefe Ana Bilim Dalı	<input checked="" type="checkbox"/> Kabul <input type="checkbox"/> Ret
Üye	Dr. Hasan Barlak Sinop Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	<input checked="" type="checkbox"/> Kabul <input type="checkbox"/> Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım doktora tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi?

Evet

Hayır

21/11/2022

Yasin ERSİN

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: OKUDUĞU KİTAPLAR EKSENİNDE ATATÜRK'ÜN İNKILAPÇILIĞININ FIKRÎ TEMELLERİ

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 21/11/2022 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı: % 27

Tek kaynak oranı: % 5 çıkmıştır.

21/11/2022

Prof. Dr. Fahri SAKAL

ÖZET

OKUDUĞU KİTAPLAR EKSENİNDE ATATÜRK'ÜN İNKILAPÇILIĞININ FİKRÎ TEMELLERİ

Yasin ERSİN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora, Kasım/2022

Danışman: Prof. Dr. Fahri SAKAL

“Atatürk’ün İnkılapçılığının Fikrî Temelleri” ana başlıklı bu tez, Atatürk inkılaplarını oluşturan düşüncelerin oluşumunu, gelişimini ve şekillendiği çevreleri konu edinmektedir. Çalışmamızda bu kapsamda Atatürk’ün fikirlerine temel teşkil eden uzak-yakın çevresel faktörler ele alınmış olup, Atatürk’ün fikirlerinin oluşumunda etkili olan saiklerin ve fiilî temasların çözümlenmesi yapılmıştır.

Tezimiz, Atatürk inkılaplarının neler olduklarını ve gerekçelerini tek tek ele almaktan ziyade, onları entelektüel zeminde bir bütün olarak incelemekte olup, inkılapların temel hedefleri ve bu hedefleri oluşturan fikri zemin üzerinde durmaktadır. Bununla beraber Atatürk’ün fikirlerinin tezahürü olan siyasi anlayışı, politik faaliyetleri ve propaganda teknikleri, fikirleri ve eylemleri arasındaki ilişki tahlile çalışılmıştır. Yine Atatürk inkılaplarının geneli, sosyal içerikleri ve uygulama yöntemleri çalışmamızda incelenirken, Atatürk’ün entelektüel kimliği ve bu kimliğin inkılaplara yansımaları üzerinde durulmuş, genel bağlamda bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışma, yerli-yabancı arşiv belgeleri temel alınarak Atatürk’ün inkılap sürecindeki tavır ve fikirlerini yeniden analiz etmeyi hedeflemektedir. Yöntem olarak daha çok Atatürk’ün okuduğu kitaplardaki işaretlemeleri temel alınarak, telgraf, tamim, söylev ve benzer demeçlerini karşılaştıran ve bunların ilgili inkılaplar ve uygulama biçimleriyle birlikte değerlendiren bir araştırmadır.

Anahtar Sözcükler: Atatürk, Mustafa Kemal, Atatürk’ün Fikirleri, Atatürk İnkılapları.

ABSTRACT

THE INTELLECTUAL FOUNDATIONS OF ATATÜRK'S REVOLUTIONARY ON THE AXIS OF THE BOOKS HE READ

Yasin ERSİN

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of History

Ph.D., October/2022

Supervisor: Prof. Dr. Fahri SAKAL

This thesis, with the main title "The Intellectual Foundations of Atatürk's Revolutionism", deals with the formation and development of the ideas that formed Atatürk's reforms and the environments in which they were shaped. In this context, in our study, the far-near environmental factors that form the basis of Atatürk's ideas were discussed, and the motives and actual relations that were effective in the formation of Atatürk's ideas were analyzed.

Our thesis examines Atatürk's reforms as a whole on an intellectual basis, rather than discussing what they are and their reasons one by one, and focuses on the main goals of the reforms and the intellectual ground that constitutes these goals. In addition, Atatürk's political understanding, political activities and propaganda techniques, which are the manifestation of his ideas, were also analyzed and the relationship between his ideas and actions was tried to be analyzed. While the general, social contents and application methods of Atatürk's reforms were examined in our study, Atatürk's intellectual identity and the reflection of this identity on the reforms were emphasized, and an evaluation was made in a general context.

Our thesis, while revealing the relevant new records through domestic and foreign archive documents, re-analyzes and evaluates Atatürk's attitudes and ideas during the reform process. While doing this, it is a research that focuses on the markings in the books Atatürk read, compares the speeches, telegrams, circulars, speeches and similar statements and evaluates them by combining them with the relevant reforms and their application forms.

Key Words: Atatürk, Mustafa Kemal, Atatürk's Ideas, Atatürk's Revolutions.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Maddi ve manevi kişisel fedakârlıklarla beraber, özveri ile yapılmış bu çalışmanın, Türkiye'nin siyasi ve fikrî hayatının esas saiklerini anlamaya çalışan insanlara bir nebze olsa katkıda bulunmasını temenni ederim. Bu tezin başlangıcından nihayetine kadar gerçekleşmesinde destekleri için anneme, eşime ve özellikle oyun saatlerine birçok defa katılamadığım küçük kızıma ve oğluma kalpten teşekkürlerimi sunarım. Bunun yanında böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan ve tezin hazırlanışında ortaya çıkan sorunların çözümünde tecrübeleriyle her zaman bana yardımcı olan danışman hocam kıymetli Prof. Dr. Fahri Sakal'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca her daim akademik görüşlerinden yararlandığım, rehberlikleriyle devam edebilme gücü bulduğum değerli Prof. Dr. Önder Duman ve Dr. Hasan Barlak hocalarıma en içten teşekkürlerimi sunarım. Son olarak tezimin başından savunma anına dek tez izleme komitesinde bulunan Prof. Dr. Lokman Çilingir'e, sadece akademik anlamda değil ayrıca bir eğitimci olarak da göstermiş olduğu yaklaşıma samimiyetle teşekkürlerimi sunarım.

Yasin Ersin

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar DİZİNİ	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Gerekçesi.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
1.3. Araştırmanın Yöntemi	4
2. ATATÜRK'ÜN ENTELEKTÜEL FİKİRLERİNİN YAKIN KAYNAKLARI	8
2.1. Osmanlı'da Düşünce Akımları ve Gerilemeye Çare Arayışları.....	13
2.1.1. Modern Mekteplerin Etkisi	15
2.1.2. Öğrencilikten Yeni Aydın Tipi Jön Türklüğe	21
2.2. Mustafa Kemal'in Gençlik Yılları ve Selanik Yaşamı	25
2.3. Öğrenim Yıllarının Atatürk Üzerindeki Genel Etkisi	36
2.4. Mustafa Kemal'in Askeri Okul Yılları	40
2.5. Mustafa Kemal'i Etkileyen Meşrutiyet Dönemi Düşünürleri	51
2.5.1. Meşrutiyet Kuşaklarını Etkileyen Ses: Namık Kemal	53
2.5.2. Ziya Gökalp ve Atatürk.....	55
2.5.3. İnkılapların İlham Kaynağı Tevfik Fikret	60
2.5.4. Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Yazarları.....	65
3. ATATÜRK'ÜN ANA FİKİRLERİNİN ULUSLARARASI KAYNAKLARI	79
3.1. Aydınlanma Hareketi, Rousseau ve Fransız İhtilali.....	82
3.2. Sosyal Kontrol Aracı Olarak Fransız Pozitivizmi ve Etkileri.....	89
3.2.1. Türk Entelektüelleri üzerinde Pozitivizm	92
3.2.2. Atatürk, Cumhuriyet ve Pozitivizm	96
3.3. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Materyalizm.....	108
3.3.1. Bilimsel Materyalizm ve Jön Türkler	111
3.3.2. Bilimsel Materyalizmin Türkiye Entelektüelleri Üzerindeki Asıl Etkisi.....	116
3.3.3. Atatürk, Bilimden Bilimsel İdeolojiye	121
3.4. Atatürk'ün Temel Eylem Düşüncesi: Pragmatizm - Faydacılık	134
3.4.1. Atatürk'ün Pragmatistliğinin Milli Mücadele Dönemine Yansımaları.....	139
3.4.2. Milli Mücadele Sonrası Atatürk ve Pragmatik Siyaseti	159
4. ATATÜRK'ÜN İDEOLOJİSİNİN İNKILAPLARA YANSIMASI	175
4.1. Atatürk'ün Din Anlayışının İnkılaplara Etkisi	175
4.2. Atatürk'ün Tarih Anlayışı ve Dil-Tarih Alanına Yansımaları	196
4.2.1. "Hurafelerden" Arındırılmış Yeni Tarih Yazımı	207
4.3. Atatürk'ün Medeniyet ve Batılılaşma Anlayışı	222
5. SONUÇ	243
KAYNAKÇA	252
ÖZGEÇMİŞ	271

TABLolar DİZİNİ

Tablo 2.1. Atatürk'ün "Özel Kütüphanesi"nde Pozitivizm ve Rasyonalizm ile ilgili olan kitaplar.....97

Tablo 2.2. Atatürk'ün "Özel Kütüphanesi"nde Pragmatizm ile ilgili olan kitaplar.....136



1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Gerekçesi

“Okuduğu Kitaplar Ekseninde Atatürk’ün İnkılapçılığının Fikrî Temelleri” başlıklı bu araştırmanın gerekçesi, Cumhuriyet’i kuran kadronun lideri olan Atatürk’ün, modern Türkiye hedefine ulaşabilmek için uyguladığı siyasi faaliyetlerin altında yatan düşünce temellerinin geniş kapsamlı bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesidir. Atatürk’ün fikirleri ve gerçekleştirdiği inkılaplar günümüze kadar değişik bakış açıları ile yorumlanmıştır. Ancak zamanla yeni vesikaların ortaya çıkması geçmişteki araştırmaların sonuçlarını, yeni bulgularla yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir.

Tezimizin konusu kapsamında geçmişte birbirinden farklı, kayda değer birkaç çalışma yapılmıştır. Tezimizin alt başlıklarını oluşturacak şekilde belli başlı konulardan müteşekkil bu çalışmalar ve değerli bazı makaleler literatüre katkı vermişse de, hiç biri konumuzu aydınlatacak ölçüde detaylı olmadığından, Atatürk’ün ilke ve inkılaplarının entelektüel dayanakları hakkında kapsamlı, yeterince tatmin edici bir bilgi sunmamaktadır. Özellikle Atatürk’ün düşünceleri ve okuduğu kitaplar hakkında birkaç çalışma yer alsa da, inkılapların arkasındaki temel fikirlerden hangilerinin onun, hangilerinin dönemin popüler düşüncelerinin ürünü olduğu meselesi irdelenmemiştir. Atatürk’ün takip ettiği popüler düşüncelerdeki izleyiciliğinin sürekliliği, kopuşları veya hangi vasıtalarla etkileşim içinde olduğuna ilişkin bilgiler verilmemiştir. Yapılmış olan çalışmalarda Atatürk’ün okuduğu kitaplardaki düşüncelerin, inkılapları ne şekilde etkiledikleri ve şekillendirdikleri açık bir şekilde görülememektedir. Atatürk’ün okuduğu bu kitaplar acaba bir hedef uğruna düzenli okunan materyaller miydi? Yoksa ihtiyaç duyuldukça siyasi şartlar doğrultusunda fikir tedarik edilmesi yolunda mı istifade edilmekteydi? İlgili literatür bu konudaki soru işaretlerini de ortadan kaldıramamaktadır. Diğer taraftan ele alınan çalışmalarda konuya hep Türkiye’nin sosyal modernleşme atılımı ekseninde bakıldığı görülmektedir. Oysaki olayın bir başka boyutu, Atatürk’ün gerçekleştirmiş olduğu köklü inkılapların Türk halkı üzerindeki etkisi meselesidir. Acaba Türk halkı için Atatürk’ün köklü değişim fikirleri ne anlama gelmekteydi? Bu değişiklikler Türkiye’nin siyasi ve sosyal açıdan yapısını ve gelişmesini nasıl etkilemişti? İşte biz bu çalışmayla bu konuların da aydınlatılmasına ve anlaşılmasına yardımcı olmayı hedeflemekteyiz.

Aydınlatılmak istenen bu hususlar, Atatürk'ün yaşadığı dönemin anlayışı bakımından değil de daha çok ele alınan çalışmanın yazıldığı günün moda anlayışı nispetinde değerlendirilip, güncel siyasete yönlendirildiğinden, günümüze dek bu konular net olarak değerlendirilememiştir. Bu sebeple Atatürk'ün fikirleri ve inkılapları hakkında bugüne kadar birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, eylemlerin arkasında yatan fikirlerin dayandığı noktalar tam açıklanamamış, bu da asıl hedefleri hakkında bilinmesi gerekenleri son derece indi, tartışmalı ve kısıtlı hale getirmiştir. Atatürk, ülkemizde Bernard Lewis'in söylediği gibi daha çok popüler biyografilerin konusu olmuştur. Bu da Atatürk'ü gerçekten tanımayı ve anlamayı epeyce zorlaştırmıştır. Çünkü pek çok durumda, biyografi yazarları daha başlangıçtan itibaren kendisine karşı yakınlık duydukları kendi kahramanlarını yaptıkları çalışmalara konu olarak seçerler. Akabinde tüm enerjilerini, aynileştikleri kahramanlarını ülküleştirmek için harcarlar.¹ Fazla olarak Lewis, Atatürk hakkında akademik ciddi bir araştırma; monografi-biyografi nevinden çalışmaların olmadığından da söz etmektedir.² Bu durum bizi bu konuya eğilmeye teşvik eden en önemli unsurlardan biri olmuştur. Bu bakımdan araştırmamız gelecekte ciddi anlamda Atatürk hakkında yapılacak akademik biyografi çalışmalarına da katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Tezimizin temel gerekçesi, tarihimizin önemli bir döneminin başkahramanı olan Atatürk'ün hâkim fikri temayüllerini ve fikir kaynaklarını incelemek ve bu fikirlerin inkılapları ne yönde şekillendirdiğine katkıda bulunmaktır. Tezimiz, ayrıca Erken Cumhuriyet Dönemi fikirlerinin günümüze kadar uzanan izdüşümlerinden kaynaklanan birçok soruyu aydınlığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak Atatürk'ün inkılaplarına etki eden saiklerin geçmişte izini süren bilimsel çalışmaların sayısının azlığı ve dağınıklığı bizi bu çalışmayı yapmaya teşvik eden en önemli unsur olmuştur. Çalışmamız, dünyanın en önemli siyasi dehalarından olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ü, döneminin özgün anlayışıyla, içinde bulunduğu şartlar gözetilerek kendi bağlamında anlamayı hedeflemektedir.

¹ Mesela *Ölümsüz Atatürk* isimli kitabın yazarı İtkowitz kitabı bitirdiğinde ağlamıştır, Aynı kitabın diğer yazarı Volkan Bey ise zaten çocukluk kahramanını özellikle kaleme aldığını eserinde belirtmiştir. Volkan D. Vamık ve Norman İtzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008, s. 9, 14.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara 2015, s. 327.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadronun başında olan Atatürk'ün asli fikirlerini, bu fikirlere etki eden entelektüel kaynakları somut örneklerle objektif bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinde 1923-1938 yılları arasında yaşanan olayların Türk tarihi açısından ehemmiyeti büyüktür. Bu süreçte; Cumhuriyetin ilânı ve sonrasında gerçekleştirilen inkılaplar ve yaşanan paradigma değişimlerinin hedefi; Türkiye'yi Batı Avrupa modelinde modernleştirmektir. Bu kapsamda aydınlatılmak istenen hususlar, sadece Atatürk'ün bu hedefinin entelektüel fikri kaynaklarını ortaya koymakla sınırlı kalmayıp, etkilendiği çevreler de konu bağlamında irdelenmiştir. Çalışmanın sonunda Atatürk'ün ortaya koyduğu Erken Cumhuriyet Dönemi hâkim fikrinin günümüz Türkiye'si ile ideolojik noktalarda sürekliliği ve kopuş noktalarının mukayesesi yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız literatürde özgün bir çalışma olması yanında, kapsam ve konuyu ele alış bakımından da benzer çalışmalardan oldukça farklıdır. Dönemin politik olaylarını, düşünce dünyasını ve kişilerin temayüllerini ortaya koyan konumuzla alakalı benzer pek çok değerli köşe yazısı veyahut akademik makale mevcuttur. Bizim tezimiz ayrıca bu çalışmaları tek bir hedef altında toplamaya çalışmıştır. Özgün olan tarafı ise, Atatürk'ün fikirlerinin ve inkılaplarının tek tek ne zaman ve nasıl gerçekleşti sorusundan ziyade bir bütün olarak, bu inkılapların fikri temelleri ve politik nedenleri üzerinde durması, yeni bulunan bilgilerle beraber orijinal, açık bir sonuca ulaşmaya çalışması olacaktır. Araştırmamızın muhtevası çerçevesinde konuyu detaylıca ele alan akademik çalışmaların sınırlı olması, araştırmayı önemli kılmakta, sıklıkla işlenen konular yerine daha az bahsedilmiş veya ilk defa ortaya çıkartılan bilgiler üzerinde durması özgünlüğünü göstermektedir. Diğer taraftan ülkemizde düşünce tarihine olan ilginin zayıflığı, Atatürk'ün fikirlerinin ve inkılaplarının geçmişte izini süren bilimsel çalışmaların sayısının azlığı ve dağınıklığı, bu tezin ortaya çıkmasına sebep olan en önemli unsur olmuştur. Sonuç olarak biz bu çalışmayla, Türk düşünce tarihi araştırmalarına ve Cumhuriyet'in köklü değişimlerinin sebeplerini anlamaya bir katkı sunmayı hedefliyoruz. Bugünkü durumumuzu tam anlamıyla öğrenmek için de düşünce hayatımızın önemli kırılma noktalarından birinin merkezinde olan Atatürk'ün fikirlerini sağlıklı bir şekilde idrak etmenin elzem olduğunu düşünüyoruz. Nitekim Cumhuriyet'in ilanının üstünden tam 100 sene geçtiği düşünüldüğünde ve geldiğimiz

konum muhasebe edildiğinde, Atatürk ve arkadaşlarının modernleşme yoluna nasıl girdiklerini anlamak, seçtikleri yöntemleri açıklamak ve ortaya çıkan sonuçları değerlendirmek şüphesiz ülkemize katkı sağlayacaktır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızın hedefi, tarihte geçen meseleleri olayların tarihsel sıralaması üzerinden bilgi olarak vermek değil, geniş bir perspektiften siyaset, sosyoloji hatta psikoloji bilimlerinden yardım alarak, Atatürk'ün oluşturduğu Cumhuriyet ideolojisinin ortaya çıkmasına sebep olan düşüncenin tarihi vetiresini, politik gerekçelerini ve fikri kaynaklarını ortaya çıkarmaktır. Basit sebep sonuç ilişkisi ile yetinmeyerek, Cumhuriyet inkılaplarının arkasındaki kilitlenmiş fikirleri ve merkez-çevre ilişkisini ortaya koymak çalışmanın muhtevasını oluşturmaktadır. Konu ile alakalı geçmişteki çalışmalardan faydalanmakla beraber iletişim kaynaklarının gelişmesi bakımından yurt içi ve yurt dışında bulunan birincil ve ikincil kaynaklara ulaşmanın günümüzdeki kolaylığı bu konuda tatmin edici bir çalışmayı ortaya çıkarmamıza imkân sağlamıştır. Bu zamana kadar ki konu kapsamına girebilecek dağınık literatürün toparlanması dahi tarihimiz adına çalışmanın değerli bir hizmet olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan Atatürk'ün Cumhuriyet'te bir kült haline getirilmesi sebebiyle şahsının fikri temayüllerinin inkılaplarda ve devam eden devlet geleneğinde çok büyük rol oynadığı açıktır. Bu sebeple özel olarak Atatürk'ün yurt içi ve yurt dışında çıkan popüler biyografileri ve onunla iltisaklı olan yerli yabancı hatıralar konumuz açısından dikkatlice kullanılmıştır. Şevket Süreyya, Andrew Mango, Harold C. Armstrong ve Şükrü Hanioglu gibi çeşitli yazarların biyografi-monografi çalışmaları bu bağlamda incelenmiştir.³ Dikkat çekici hatıralardan bir örnek vermek gerekirse; dönemin İngiliz İstihbarat Subayı Alfred Rawlinson'un *Adventures in The Near East 1918-1922* adlı hatıraları üzerinde ayrıca çalışılmış, tercüme edilip yararlanılmıştır. Bu sayede Atatürk'ün konumuzla ilgili eylem ve fikirleri hakkında oldukça dikkat çekici izlenimler edinilmiştir.

Atatürk'ün fikir kaynaklarını araştıran çalışmamız, özellikle dönemin başlıca ana fikir akımlarını ele almıştır. Tezimiz, Atatürk'ün okuduğu kitapları, yetiştigi

³ Daha önce Atatürk hakkında yapılmış çeşitli biyografi eserleri bulunmaktadır. Her ne kadar bu eserlerin ekseriyeti kapsamlı bir akademik çalışmanın ürünü olmasalar da araştırmamızın şekillenmesinde önemli kaynaklar olmuşlardır. Bu yargı Şükrü Hanioglu'nun, "Atatürk" isimli bilimsel niteliği olan çalışması gibi benzer birkaç araştırmayı istisna görmektedir. Bkz. Şükrü Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, Princeton University Press, New Jersey 2011.

çevreyi, düşüncelerini, mensubu olduğu zümrelerin politik tutumlarını ve sosyo-politik süreçlerinin bulgularını araştırıp tespit ve tahlil etmeye çalışmıştır. Konumuz itibariyle üzerinde durduğumuz ana kaynağımız Atatürk'ün okuduğu söylenen 3997 adet kitaptır. Söz konusu bu kitapların bazılarının üzerinde Atatürk'e ait notlar ve işaretler mevcuttur. Anıtkabir Derneği bu işaretlemelerden yola çıkarak önemli bir çalışma ortaya koymuştur. Atatürk Kitaplığı'nda 490 adet, Çankaya Atatürk Kitaplığında 210 adet olmak üzere toplam 700 kitapta tespit edilen notların ve işaretlemelerin sayfa sayfa taranmasıyla bu çalışma ortaya çıkmıştır. Bu çalışma kapsamında gösterilen eserlerde, satır altı çizimleri, paragraf boyamaları, sayfanın kenarlarına not düşülmesi biçiminde kayıtlar yer almaktadır.⁴ Tezimiz genel kabule uyarak bu işaretlemelerin tamamının Atatürk'ün işaretlemeleri olduğu varsayımı ile hareket etmiştir. Çalışmamız bu minvalde, Atatürk'ün okuduğu kitaplardaki işaretlemeleri üzerinden telgraf, tamim, söylev ve benzer demeçlerini ilgili inkılaplarla bir araya getirerek değerlendiren bir araştırmadır.

Çalışma genelinde ana kaynak olarak birinci el kaynakların kullanılmış olması, çalışmanın orijinal bilgi içeriğine referans oluştururken; çalışmanın ele aldığı zaman diliminin gerekli esnekliği ise bütüncül bir bakış açısı ortaya koymamıza imkân sağlamıştır. Ayrıca çalışmada, basit sebep-sonuç, kronoloji bilgisinden ziyade, yardımcı bilim dallarından da faydalanarak Cumhuriyet inkılaplarını oluşturan siyasi, sosyolojik, psikolojik ve ideolojik etkenler ortaya konulmaya çalışılmış, genel bağlamda bir değerlendirme yapılmaya gayret edilmiştir. Türkiye'deki fikir hareketlerinde uygulanan mücadele yöntemleri arasında süreli yayınlar başrolde olduğundan çalışmamız da özellikle gazete ve dergiler üzerinde durmuştur. Bu alanda Meşrutiyet Dönemi'nden Milli Mücadeleye olan süreklilik, çalışmamızın lehine bir dizi zengin malzemeyi önümüze sunmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki, bu kapsamdaki politik yazılar, hatıratlar, risaleler siyasi bir gaye ile kaleme alındığından Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu gerçek hali, Saray idaresini ve devamında Cumhuriyet dönemini nesnel bir şekilde yansıtmamaktadır. Yine de dönemin gazete yazıları, Atatürk başta olmak üzere TBMM'deki grupların ve dönemin önde gelen şahıslarının politik görüşlerini, fikirlerini, stratejilerini ve Cumhuriyet'le ilgili projelerini anlamak adına son derece faydalı kaynaklar olduğu görülmüştür. Bununla beraber devrin süreli yayınları taraflı yazılarından ötürü çok emin kaynaklar olmasalar

⁴ *Atatürk'ün Kitaplığı*, Cumhurbaşkanlığı, Kardelen Ofset Yayınları, Ankara 2006, s. 33.

da, aidiyet duydukları tarafın kamuoyunda bıraktıkları etkiyi anlamamız açısından da oldukça mühimdir.

Arşivde ve ilgili kitâbiyatta gerçekleştirdiğimiz çalışmanın yanında dönemin resmi tarih kitaplarında da detaylı bir çalışma yapılmıştır. Bu bakımdan Atatürk'ün direktifleriyle ve zaman zaman özel çalışmalarıyla vücut bulmuş dönemin lise tarih kitaplarının incelenmesi, Atatürk'ün fikirlerini anlamak açısından mühim bir usul ayrıntısı olmuştur. Tezimizde başlıca yararlanılan kaynaklar, Atatürk'ün Özel Kütüphanesi'nde⁵ ve daha önce bahsettiğimiz Atatürk'ün okuduğu kitapların bulunduğu Anıtkabir Atatürk Arşivi'nde bulunan eserlerdir. Bunların dışında Atatürk'ü etkileyen yerli-yabancı Meşrutiyet Dönemi entelektüellerinin çeşitli eserleri de tetkik edilmiş ve bu eserlerin ortaya çıkardığı fikirlerin Atatürk'te izleri aranmıştır. Fazla olarak, Atatürk'ün yakınlarıyla olan özel sohbetleri de ele alınmaya çalışılmıştır.⁶

Arşiv çalışmamızda Osmanlı ve Cumhuriyet arşiv belgelerinin yanında TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu'ndan ve dijital gazete koleksiyonlarından ve Türk Tarih Kurumu'nun arşivlerinden de yararlanılmıştır. Bununla beraber İngiliz arşiv belgelerinden “The National Archive, Londra, Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957” başlıklı klasör üzerinde konumuzu ilgilendiren noktalarda taramalar yapılmış ve ilişkili olan vesikalar çalışmamızda kullanılmıştır. Millet Kütüphanesi'nin iş birliği neticesinde dijital ortamda Amerikan arşiv belgeleri üzerinde de çalışılmış yabancıların Atatürk üzerindeki izlenimlerini gösteren çok sayıda bilgiye ulaşılmıştır. Bu gibi yabancı arşivlerden elde edilen bilgiler üzerinde ilk defa yapılan tercümelemlerle çalışmamız zenginleştirilmiş, böylece arşivlerden belli miktarda konumuza yardımcı olabilecek vesika temin edilmiştir.

Çalışmamızda Atatürk'ün, Cumhuriyet modernleşmesi üzerine kaleme aldığı yazılar ve sözler değerlendirilirken, onu, dönemini ve içinde bulunduğu şartları anlamaya ve gerçek görüşlerine bağlı kalmaya ihtimam gösterilmiştir. Nihayetinde biz

⁵ Bu kitapların alanlara dağılımı şöyledir: Sosyal Bilimler 81, Felsefe-psikoloji 121, İktisat 144, Dil-Dilbilim 154, Din 161, Hukuk 181, Siyasi Bilimler 204, Askerlik 261, Tarih 862, *Atatürk'ün Özel Kütüphanesi'nin Kataloğu*, Milli Ktb. Genel Md., Ankara 1973.

⁶ Atatürk, iş yapmak istediği insanları anlamak, rahatlatılmak ve yönlendirmek için sofrasına çağırırdı. İçki ve samimiyetle rahatlamış insanlar, bu suretle düşüncelerini cesaretle açığa çıkarır, bildiklerini kendi görüşlerine göre açıklardı. Bu suretle birçok devlet meselesi Atatürk'ün nezdinde sıklıkla sofrada tartışılmış, burada kararlara bağlanmıştır. Atatürk'ün sofrası dolayısıyla yalnızca bir sofraya değil, bir dönemin portresi, belki de mutfağıdır denebilir. Bkz. İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Sofrası*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.

bu çalışmayla, Atatürk'ün fikirlerinin ve tezahürü olan inkılaplarının temellerini oluşturan verileri bulup, kapsamlı bir şekilde ele alıp kendi bağlamında değerlendirerek, şimdiye kadar ortaya konulmuş olan olgular arasındaki boşlukları doldurabilmeyi; böylece Atatürk'ün fikirlerinin daha net bir tablosunu ortaya koymayı amaçlıyoruz.



2. ATATÜRK'ÜN ENTELEKTÜEL FİKİRLERİNİN YAKIN KAYNAKLARI

Atatürk inkılaplarının geneli, sosyal içerikleri ve uygulamaları ile ilgili yapılan bütün araştırmaların ortaya koyduğu üzere, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılapların felsefi ve fikri bir temeli bulunmaktadır. Bu bakımdan Atatürk, karşımıza askerliğin yanında bir politikacı, fikir adamı, vizyoner, toplum mühendisi olarak da çıkmaktadır. İlerleyen sayfalarda pek çok örnekte görüleceği üzere Atatürk bizzat, bir devlet adamı ya da yönetici için fikri veya kültürel birikimin önemini defaatle vurgulamıştır. Atatürk için bu birikimin oluşmasında öncelikle okuduğu kitapların etkili olduğunu söylemek mümkündür. Prof. Dr. Şerafettin Turan bu tespiti destekleyerek, Atatürk'ün fikirlerinin oluşumundaki etkenler üzerinde en büyük payın ondaki okuma tutkusu olduğunu söylemektedir.⁷

Atatürk bir bilim adamı veyahut çığır açıcı orijinal fikirlere sahip bir filozof değildir. Fakat o pozitif bilimlere tercihen “en hakiki yol gösterici” kabul ederek okuyan, tetkik ve tefekkür eden ve son tahlilde sentezlere varan, bunları pratik olarak hadiselere uygulayarak sorunların çözümünü gösteren bir fikir, bir eylem adamıdır. Onun bu özelliği diğer bütün niteliklerini etkisi altına alır. Önderliğinde gerçekleştirilen inkılapların hemen hepsi onun ve hareketinin arkasında yatan fikirler ve düşünce gücü ile ilgilidir.⁸

Atatürk'ün fikir yapısının temelinde, “düşünce”nin kişisel yönden olduğu kadar toplum hayatında ve insanların yönetiminde mühim bir yer tuttuğu inancı yatar. O, Sofya'da Ataşemiliter olduğu dönemde yazdığı, *Zabit ve Kumandanla Hasbihal* adlı kitabında “fikriyat”ın önemi üzerinde özellikle durmuştur. Musa ve İsa Peygamberlerin, Napolyon gibi liderlerin, mensubu oldukları toplumların fikir ve arzularının temsilcisi olduklarını belirttikten sonra, “düşünce”nin önce “seziş”e arkasından “inanış”a dönüşerek kişi ve toplum yaşamını etkilediğini öne sürmüştür. Atatürk'ün, Hz. İsa'ya dair temel fikri, onun içinde bulunduğu dönemde, âlemde oluşmaya başlayan merhamet ihtiyacını din olarak ortaya koyup anlatma yoluna gittiği

⁷ Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004, s. 60.

⁸ Ali Güler, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Berikan Yayınevi, Ankara 2004, s. 173.

şeklinde. Atatürk'e göre insanları yöneten ve yönlendiren güç, fikirler ve bu fikirleri somut hale getirip yaygınlaştıranlardır.⁹

Atatürk, fikirlerin gücüne ömrünün sonuna değin inanmaya devam etmiş, bu uğurda bütün zevklerini ve adetlerini fikirlerine feda etmiştir. Harf İnkılabı'ndan sonra inatla eski yazı ile bir tek kelime bile yazmayan sayılı kişiler arasında anılmıştır. Falih Rıfkı bu konu hakkında; *Nutku*, Atatürk, çok sevdiği Namık Kemal mektebi üslubunda yazmasına rağmen "Üslubunu içilmiş bir cigara gibi atıvermişti."¹⁰ yorumunu yapmıştır. Henüz Atatürk soyadını almayan M. Kemal, 20 Mart 1923'te ise Konya Türk Ocağı'nda verilen çay ziyafetinde gençlere seslenirken ülkenin geri kalmışlığının temel nedenini zihniyetlere, fikirlere bağlayarak; zihniyeti çürük, zevke düşkün olan bir toplumun bütün mesaisinin heba olduğunu söylemiştir. Ona göre İslâm âlemi hep yanlış zihniyetler yüzünden "düşmanların ayakları altında çiğnenmiş ve düşmanların zinciri esaretine" geçmiştir.¹¹

Atatürk bu şekilde, yaşamı boyunca düşünen, bugünü ve geleceği ile ilgilenen, meselelere hep sebep sonuç ilişkisiyle bir hüküm çıkarmaya çalışan biriydi. Kendisinin hadiseleri tüm açılardan değerlendirme düzeyine yükselmesinde en büyük etken de, (diğer çevresel etkenlerle birlikte) çeşitli yazarlar, düşünürler ve kitaplar olmuştur. Onun liseden başlayarak hayatının son günlerine kadar devam eden okumaları meseleleri anlamaya ve çözümlenmeye yarayan en büyük kaynaklarıydı. Özel kütüphanesi, anı defterlerine yazdığı notlar ve yaptığı kitap siparişleri bunu somut olarak göstermektedir.¹² Dolayısıyla "okuma-yazma" faaliyetinin, Atatürk'ün düşüncelerini şekillendiren bir etken olduğu açık bir gerçektir. Ancak okumaları sistematik ve disiplinli değildir, ama geniş ve kapsayıcıdır. Büyük bir heves ve dikkatle okudukları ise kendi düşüncelerini haklı kılabilecek görüşler sunan eserler olmuştur.¹³

Atatürk'ün kitap okumadaki belirgin özelliklerinden biri, ilgisini çeken meselelerdeki kitapları bitirmeden bırakmamasıdır.¹⁴ Falih Rıfkı Atay bu konuda aydınlatıcı ifadelerde bulunmuştur. Atatürk'ün Harbiye'de yetişmiş diğer arkadaşları

⁹ Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 25, 26.

¹⁰ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, İstanbul 1980, s. 551.

¹¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s. 142; *Hâkimiyeti Milliye*, 26 Mart 1923, s. 1.

¹² Turan, *Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, s. 62.

¹³ Volkan, Izkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 390.

¹⁴ Yılmaz Vurkaç, *Atatürk ve Kitap*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, ss. 81-82.

gibi “hafif kültürlü” olduğunu söyleyen Falih Rıfkı, bu eksikliği ölünceye kadar yaptığı okumalarla kapatmaya çalıştığını söyler. Kitap okuyuşundaki değerlendirmesi ise; “Okumalarında ihtiras ile yanar, bu yanış onda doğal insanlık zayıflıklarını silip süpürürdü, kaç cilt olsa o eseri bitirmeden rahat edemezdi, *Nutku* da bu şekilde yazmıştı.” şeklindedir.¹⁵

Atatürk’ün kitaplar üzerinde çalışırken dikkati calıp diğer bir özelliği ise, okuduğu kitabın mühim gördüğü yerlerini kendine has şekilde işaretlemesi, sayfa kenarlarına notlar alması, satır altlarını çeşitli renkli kalemlerle çizmesidir. Afet İnan, Atatürk’ün kitapları özellikle masa başında okuduğunu, kırmızı mavi renkli kalemler kullandığını, bu kalemlerle gerektiğinde sayfalar üzerine işaretlemeler yaptığını, bazen de kurşun kalemle müsvetelere notlar aldığını nakleder. Özellikle çalıştığı yerdeki kitapların yerlerinin değişmesinden hoşlanmadığını vurgulamıştır.¹⁶

Atatürk’ün genellikle mavi ve kırmızı renkli kalemlerle, metin kenarlarını işaretlemek âdeti olduğu için, kitaplarda nelerin dikkatini çektiği bu renkli işaretlemelerden anlamak mümkündür. Atay’a göre bu işaretler Atatürk’ün pek iyi konuşmadığı Fransızca’yı iyi anladığını gösterir.¹⁷ Onun dikkatle okuduğu kitapları, işaretlemiş olduğu şekilleri bilmek, kitabın bütün enteresan taraflarını ortaya çıkardığı gibi Atatürk’ün de ilgisini çeken konuları, katılıp katılmadığı fikirleri ortaya koymaktadır. Atatürk’ün kitap okurken sıklıkla kullandığı semboller ve bunların manaları şu şekildedir: “x” veya “D”, dikkatini çeken, “xxx” önemli gördüğü, “müh.” farklı olarak mühim gördüğü, “ç.müh.” çok mühim gördüğü, “?” metinde geçen fikirleri kabul etmediği veya şüpheli bulduğu anlamlarına gelmektedir. Atatürk, cümlelerin altını kırmızı renkle çizerse eğer sarfedilen fikri kuvvetli bulduğu ve kendisinin de katıldığı manasına gelmektedir, mavi renkle çizdikleri ise o fikri beğenmediği katılmadığı anlamı taşımaktadır.¹⁸

Atatürk’ün okumuş olduğu kitapların çoğunun yurt dışındaki yayıncı firmalardan ve kitapçılardan gelmesi veya getirtmiş olması, Batı menşeli fikirlerinin oluşup gelişmesinde en büyük etkenlerdendir. Aldığı hediyeler arasında nice değerlileri gelmesine rağmen, kitap, hele hele fikirlerine rehberlik edebilecek,

¹⁵ Diğer taraftan Falih Rıfkı, “Nutuk”un yazılmasının yanlış olduğu kanaatindedir. Nutka ilştirilen tüm vesikaların, tutanakların ve değerlendirmelerin tarihçilerin serbest hükümlerine engel olacağını söylemektedir. Atay, *Çankaya*, s. 551, 552.

¹⁶ Sadi Borak, *Atatürk ve Edebiyat*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004, s. 164-165.

¹⁷ Atay, *Çankaya*, s. 552.

¹⁸ Borak, *Atatürk ve Edebiyat*, s. 165.

destekleyecek bir kitap geldiği zaman çok memnun olmuştur ve getirenlere özellikle iltifat etmiştir. Atatürk'ün Çankaya Köşkü Kütüphanesi'nden sorumlu olan Nuri Ulusu (1905- 1979)¹⁹ onun kitaplara verdiği önemi anlatırken kitapları cephanelere benzettiğini söylemiştir. Öyle ki seyahatlerinde kitapları kutulara değil özellikle cephane sandıklarına koydurtmuştur. Bu duruma şaşırarak Nuri Ulusu sebebini sorduğunda Atatürk'ün verdiği cevap ise şöyledir: “Şimdi savaş bitti, yeni bir savaşımız başlıyor. O da kültür ve sanat savaşımızdır ve okumakla, kitapla olur; işte şimdi cephane taşıdığımız o sandıklara kitaplarımı koy, bu sandıklarla taşısın, cephanenin yerini artık kitaplar alsın.”²⁰

Mustafa Kemal, Atatürk misyonunda rehber görevi üstlenecek bu kitaplarla beraber inkılaplarını gerçekleştirmiştir. Atatürk, özellikle 1930'lu yıllarla beraber iyi bir okuyucu ve araştırmacı, çok iyi bir tartışmacıdır. Her meseleyi kafasındaki muasır medeniyete ulaşmak için kitaplara dayanarak araştırmış, her sorunun çözümünde önce kitaplara başvurmuş sonra hayata geçirmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere Atatürk; “Şimdi savaş bitti, yeni bir savaşımız başlıyor.” derken cephede cephane ne kadar önemliyse, yeni uygarlık düzeninde de kitabın o kadar önemli olduğunu beyan ederek hatta bunu bir savaş addederek bu konuyu ne kadar mühim gördüğünün altını çizmiştir. Atatürk, o gün, o kitapları pekâlâ karton kutularda taşıtabilirdi. Ama o, kitapları özellikle Milli Mücadele Dönemi'nde silah taşınan sandıklarla taşımak istemesiyle uygarlık savaşının cephanesinin “kitap” olduğunu en basit şekilde anlatmak istemiştir. Bunu bir savaş olarak algılamasının sebebi ise yapacağı işin ne denli radikal, aykırı ve zor bir iş olduğunun bilincinde olmasını göstermektedir. İşte bu nedenle cephane sandıkları, yani yeni düzeni oluşturacak inkılaplara kaynaklık edecek kitaplar, Atatürk'ün entelektüel birikiminin uzak-yakın çevresel kaynakları içinde başat rol oynamaktadır.

Mustafa Kemal'de inkılap düşüncesi bir anda ortaya çıkmış değildir. Ondaki inkılap düşüncesi mektep sıralarında var olan bir gerçeklik olduğu kadar okuduğu kitaplardaki etkilenmelerinin de bir tezahürüdür. Bununla beraber Atatürk'ün inkılâp düşüncesinin gelişiminde birçok faktör rol oynamıştır. Yaşadığı çevre ve çocukluk yılları bilinçli bir şekilde yetişmesini sağlamıştır. Atatürk'ün düşünce yapısının

¹⁹ Nuri Ulusu, Atatürk'ü Samsun'a götüren Bandırma Vapuru'nun Birinci Kamarotu Hacı Tevfik Ulusu'nun oğludur.

²⁰ *Atatürk'ün Yanı Başında - Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Hatıraları*, der. Mustafa Kemal Ulusu, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 54, 56.

oluşmasında, yakın çevresini oluşturan Selanik yaşamı, içinde bulunduğu tarihi vetime, okuduğu mektepler, öğretmenleri, döneminin fikir akımlarından mülhem entelektüel tartışmalar ve mensubu olduğu zümreler onun fikirlerinin gelişimine etki eden faktörler arasındadır. Mustafa Kemal, doğuştan gelen hususiyetleri ile bu faktörler etkisinde sonradan elde ettiği kazanımları harmanlayarak inkılâpçı bir karaktere sahip olmuştur. Bulduğu çevrelerde Atatürk'ün okuduğu yerli-yabancı kaynaklar, askeri alandaki kitaplar, tarih, felsefe ve edebiyat eserleri geleneksel Osmanlı zihniyeti dışında farklı bir düşünce yapısının oluşmasında etkilidir. Tüm bunlar Atatürk'ün, zihniyetinin ve evrensel düşünce biçiminin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Diğer taraftan özellikle vurgulanması gereken bir mesele daha vardır; Mustafa Kemal ve nesli, Osmanlıların hayata tutunmaya çalıştığı, varlık mücadelesi verdiği, Balkan Savaşları gibi Türk Ordusu'nun tarihinde görülmemiş ender hezimetlerin yaşandığı bir devre şahidlik etmiş, bir dönemin mahsulleridir. Bu neslin mücadelede bulunduğu yıllar, milyonlarca Türk'ün Anadolu'ya göçe zorlandığı ve acil bir çözüm arandığı yıllarıdır. Atatürk ve Arkadaşları, Batılı rakiplerinin emperyal ilerleyişlerine karşı zafer kazanmak için büyük vazgeçişlere, köklü değişikliklere razı hatta istekli hale gelmişlerdir. Osmanlı'nın çöküşünü görmüş, acıları yaşamış bir nesil olarak "bu devlet nasıl kurtulur?" sorusuna aradığı cevabı, devletin yıkılması üzerine "bu yeni devlet bir daha o hallere nasıl düşmez, nasıl kalkınır?" sorularına Batı'dan cevap aramış bir nesil olmuşlardır. Gelecekte hemen her alanda yaşanacak devrimler bu neslin geçmişteki tecrübelerinin, acılarının ve travmalarının tezahürü olacaktır. I. Cihan Harbi'nden sonra kurulacak yeni dünya düzeni sisteminde kendine yer edinen bu nesil zamanla sistemin içinde daha katılacak ve kuralları uygulayıcı bir konuma gelecektir. Bu bağlamda Atatürk, Türk toplumunda 19. yüzyılın son çeyreğinde yetişen ve 20. yüzyılda Türkiye'nin hayat ve kaderi üzerinde rolü olan aydınlar kuşağına mensup bir insandır. Bu nesil, 20. yüzyılın hemen başında dünyanın yeniden şekillenmesine şahitlik etmiştir, hayatları bir taraftan harpler içinde geçerken, gördükleri yıkımlar sonrasında bir taraftan da devletin yeniden bir düzen kurması dönemine tanıklık etmişlerdir. Bununla beraber ülkenin hatta dünyanın yeniden inşasına tanıklık etmekle kalmamışlar bu sürecin tarihini yapan nesiller de olmuşlardır.

2.1. Osmanlı'da Düşünce Akımları ve Gerilemeye Çare Arayışları

Yakın tarihimizde Batılılaşma adı verilen vetire, Batı'dakinden çok farklı bir biçimde meydana gelmiştir. Osmanlı devlet yöneticilerinin ve dönemin aydınlarının, kendi toplumlarının gerçekliğinden hareket ederek, özgürlük içinde ve karşılaştırmalı bir biçimde geliştirdikleri bir model olmamıştır. Sosyal ve kültürel gerçeklerle, onların teorik ifadesi arasındaki kopukluktan doğan bu özellik, Osmanlı değişme modeline bu sebeple ideolojik bir karakter vermiştir.²¹ Hal böyle olunca Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avrupa ile rekabet edebilmek üzere yeni ve köklü fikir arayışları yoğunlaşmıştır. Kimileri artık bekleyecek zamanın kalmadığını düşünerek ve kendi medeniyetinden umudu keserek hatta bunu ilerlemeye bir engel telakki ederek, kompleks içinde Batı'ya öykünmüş, kimi ise daha ayakları yere basarak kendinden ödün vermeden yavaş yavaş ilerleme düşüncesinde olmuştur. Mesela Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (1865-1914) yeni bilgileri, ortaya çıkan keşifleri gerekli görmüştür, ancak Batı'dan olduğu gibi alınmasına karşı çıkmıştır. Ona göre; Türklerin gelenek ve değerlerine aykırı düşen yaklaşımlar körü körüne taklit edilirse, toplumu kendi içtimai kanunlarıyla çatıştırıp başarısızlığa sürükler ya da o milleti millet yapan kültürünü kaybettirip öz kimliğinden ve dininden uzaklaştırır. Dolayısıyla uygulanması lazım olan metot dini, ilmin ilkeleriyle birleştirip, birini ötekine yardımcı kılmaktır.²² Bu düşünceleri destekleyen ve bütün bir Batılılaşmayı olumlu görmeyen²³ Engelhardt da, II. Mahmud'u ve modernleşme anlayışını eleştirmiştir. Onun Büyük Petro'ya öykünerek, halkına zor kullanarak Batılılaştırmaya çalışmasını kınamış, halkın geleneklerine uymayan bu durumun, “körü körüne bir despotluk” ve “keşmekeş” yarattığını ileri sürmüştür.²⁴

Osmanlı Devleti güç kaybettikçe Batı yaşam tarzına meftun düşünceler daha çok taraftar bulmaya başlamış, Avrupa'nın zahirine aldanan bir “aydın” topluluğu ortaya çıkmıştır. Örnek göstermek gerekirse bu dönemde Ahmed Midhat Efendi'nin öyküsünün başkahramanı Sururi Efendi'nin “Batı... Efendim hayat diye buna derler.”

²¹ Taner Timur, “Batılılaşma Sorunu”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 139.

²² Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Hikmet Mat., C. II, İstanbul 1908, s. 662, 663.

²³ Toynbee, Türklerin Batılılaşma gayretlerine rağmen Avrupalı devletlere yaranamamasını İncil'de geçen bir anlatımla şöyle dile getirmiştir: “Türkler; kaval çaldı oynatamadı, yas tuttu ağlatamadı dese haklıdır.” Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s. 189.

²⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 196.

anlatımındaki hayran düşünceleri bu konuda anlamlıdır.²⁵ Devlet güçten düştükçe Avrupa'yla daha fazla ilişki geliştirme zaruretinden kültürel etkileşime açık hale gelmiştir. Dolayısıyla Tanzimat devrinden sonra toplumsal hayatta değişiklikler yaşanmış, bilhassa Beyoğlu, Batı'ya öykünen insanların bulunduğu, Avrupa ürünlerinin satıldığı, sefahatiyle ve kumpanyalarına, Avrupa'ya açılan bir kapı haline gelmiştir. Ziyâ Paşa, bu hayata kapılan yüksek devlet adamlarını ve Beyoğlu'nda oluşan yeni yaşam tarzını şöyle eleştirmiştir: “Bu kişilerin ailelerinde ortaya çıkan yaşam tarzı, devlet adamlarının çoğunun ailelerinde İslamiyet'e mahsus olan edep, ırz, namus ve utanma duygusunu ortadan kaldırdı, tesettür neredeyse kalktı. Sayelerinde bu bozuk ahlaka terbiye-i zemâne demekle övünüyorlar.”²⁶ *İbret* gazetesinde ise Batı'ya ulaşabilmek için bu minvalde gerçekleştirilen Batılılaşma ve Frenkleşme uygulamaları şiddetli şekilde tenkit edilmişti. Ahlaksızlık, fakirlikten ölenlere acımamak, merhamete, insafa lüzumsuz iki garip kelime gibi bakmak gibi şeytanı belaların istenmediği dile getirilen ilgili yazıda; ilerlemek için Avrupa'dan yalnızca aklın ürünü olan ilim ve sanayinin alınması gerektiği vurgulanmıştı.²⁷ Cevdet Paşa da aynı şekilde Batılı değerlerin şursuzca taklit edilmesinden yakınmaktaydı.²⁸

Devam eden buhran yıllarında münevverler yeni çözüm yolları aramışlardır. Çare arayan isimlerden Yusuf Akçura; farklı dinden olan insanlar arasında bir toplumsal birlik inşasının mümkün olmayacağını söylemiştir, çünkü insanlar temelde böyle bir şey istememektedir. Zira ona göre Müslümanlar kendinden olmayanları daima zimmi statüsünde tutmak isteyecek, eşitliği kabul etmeyeceklerdir. Gayrimüslimler ise her fırsatta istiklal arzulamaktadırlar. Zaten tarih boyunca İslami bir itihat hiçbir zaman teoriden pratiğe dökülemedi. Bu fikirlerle beraber Akçura'nın getirdiği çözüm son tahlilde “ittihad-ı İslam ile ancak Türklerin tevhidini” sağlamaktır.²⁹ Said Halim'e göre ise İslam medeniyetini oluşturan milletlerin iki vazifesi vardır, hususi ve umumi vazifeler. Bu vazifelere göre her bir ferd, ilmî ve şahsi gelişimini olabilecek en yüksek seviyeye çıkarmalı, Müslüman milletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini ilerleterek, birbirlerinin terakkisi için ellerinden geleni yapmaya gönüllü olmalıdır. Çünkü insanlık, milletler arası dayanışmayı geliştirmeden millî

²⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 41.

²⁶ İhsan Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1940, s. 39.

²⁷ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul (tarih yok) s. 29.

²⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. 4, çev. Cavid Baysun, TTK. Yayınları, Ankara 1986, s. 220.

²⁹ Yusuf Akçura, *3 Tarz-ı Siyaset*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1327 (M. 1911), ss. 18-22, 38, 51.

dayanışmanın mümkün olmadığını göremek bu dayanışmanın önemini anlayacaktır.³⁰ Aġaoġlu Ahmet farklı olarak, İslam medeniyetinin Batı medeniyeti karşısında açıkça mağlup olduğunu ve bunun kabul edilmesini söyler. Bu zaferin kaynağının ise sadece ilim ve fen seviyelerindeki fark olmadığını vurgular. Ona göre Batı'nın üstünlüğü, noksanları ve faziletleri ile beraber bir bütün olarak gerçekleşmiştir. Medeniyet zaten bir bütün arz ettiğinden bölünmeden alınmalıdır. Aġaoġlu, dinin dünya hukukunu tayin etmek hususunda da geri kaldığını ayrıca belirtmiştir.³¹ Ahmed Naim bu düşünceye katılmayarak; Osmanlı toplumunun, ne zaman İslam'a sarıldıysa o zaman yükseldiğini söylemiştir. Devletin gerileyişinin asıl sebebi ise ona göre itikadi ve amelî zayıflıklar sebebiyledir. Çözüm İslam'dadır. Zira İslam, insan fıtratının merkeze alındığı en mükemmel dindir. Ahmed Naim'e göre, Müslümanları İslam dininden uzaklaştıracak her bir yenilik cinayettir.³²

Entelektüel seviyede bu gibi tartışmalar olurken her konuda olacağı gibi bu konuda da her kesimden aşırıcular ortaya çıkmıştır. Bu seviyede Avrupalılaşmayı savunanlar, medeniyeti, eğlencede, giyim kuşamda ve sosyeteden ibaret görmüş ve halkta bu yaşamı özendirmek için çalışmışlardır. Bu durum zahirde ilerleme adı altında bêtında yüzeysel bir Batılılaşmanın önünü açmıştı. Tarihi hadiseler gösteriyor ki Osmanlılar Batı'nın bu yönünü yeterince iyi tahlil edememiş, asıl güçlerinin nereden kaynaklandığını gözden kaçırıp, istifade edilmesi gereken taraflarını atlayarak, Avrupa kültürünü güce prim veren bir olgu olarak algılamışlardır. Zamanla bu yüzeysel inceleme, Batı'nın üstünlüğü karşısında güçlenmenin tek yolunun Batı'yı körü körüne taklit etmek olduğunu sanan kesimlerin sayısının artmasına sebep olmuştur. Bu düşüncede olan kişilerin devlet kademelerinde yer bulmaları ise süreci hızlandırmıştır.

2.1.1. Modern Mekteplerin Etkisi

Tanzimatçılar, Batılı devletler ile aradaki makasın gittikçe açılmasının ana sebebini, eğitim kurumlarının yetersizliğine bağlamışlardı. Dolayısıyla artık mevcut okullar ihtiyacı karşılayamayan kurumlar olarak görüldü. Ayrıca medreselerin değişime engel olabilecekleri zannı oluşmuştu, bu sebeplerle medreselerin ıslahından

³⁰ Said Halim Paşa, *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*, Amire Matbaası, İstanbul R. 1332 (M. 1916), s. 24, 30, 31.

³¹ Aġaoġlu Ahmet, *3 Medeniyet*, Türk Ocakları Merkezi Heyeti Matbaası, 1927, s. 9, 12, 14, 38.

³² Babanzâde Ahmed Naim, *İslam'da Dava-yı Kavmiyyet*, Tevsî-ı Tıbâ'at Matbaası, Darülhilafe (İstanbul) R. 1332 (M. 1914), s. 9, 48; *Babanzâde Ahmed Naim: Hayatı Eserleri Fikirleri*, ed. M. Cüneyt Kaya, İsmail Kara, Zeytinburnu Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 310.

ümit kesilerek modern okullara ehemmiyet verildi. Böylece etkinliğini yitiren medreseler, kendi içlerine kapanmalarıyla beraber gerilediler.³³

Batı fikirlerine iyice kapılmaya başlandığı devrin II. Abdülhamid Dönemi olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, modern mekteplerde tahsil görenlerin ve yabancı dil bilenlerin sayısının artması olduğu kadar, Sultan'ın kendisinin de Batı'yı bir bakıma "model" olarak almış olmasıdır. II. Abdülhamid, "Batıcılığı" Batı'nın, idari sistemini, tekniğini ve özellikle askeri eğitim ve teşkilatını alma şeklinde anlıyor; bununla beraber Müslümanlığı tebaası arasında kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Bu gaye ile Harbiye, Askerî Tıbbiye ve Mülkiye'nin programları geliştirilmiş, mekteplerde donanımlı bir kuşak yetiştirilmeye çalışılmış ancak yine de arzu edilen sonuca ulaşamamıştı. Bu üç okulun talebeleri derslerin muhtevası icabı zamanla 19. yüzyıl yeni ilimlerinin Batı'nın itici gücü olduğuna inanmaya başlamışlardı. Bu suretle Avrupa'yı, Batı'da ortaya çıkan yeni bilim anlayışı ve keşiflerle bir tutan bir nesil yetiştirdi.³⁴ Bu nesil, Batı'yı aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık olarak görmeye başladı. Batılılaşma taraftarlarının başında gelen Abdullah Cevdet'in Balkan Savaşı hezimetinden sonra söyledikleri bu anlayışın açık bir örneğidir: "Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet, Avrupa medeniyetidir."³⁵

19. yüzyılın sonuna doğru Müslüman olmayanlara ait okullar Osmanlı Devleti genelinde 7 bine kadar ulaşmıştı, bu okullarda yarım milyona yakın öğrencinin eğitim gördüğü tahmin edilmektedir. Bu tür özel mekteplerin daha çok dünyevî alanda eğitim vermeleri başka bir kanaldan Batı eğitim sisteminin Osmanlı ülkesine intikaline katkı sağlamıştı.³⁶ Değişen eğitim sistemi ile beraber Osmanlı toplumu da yavaş yavaş değişmeye başlamıştı. Çünkü iki medeniyet arasında eğitim anlayışı oldukça farklıydı; Garp'ta ilim, pozitif bilimlerden başka bir şey değildi.³⁷

İngiliz tarihçi ve politikacı Macaulay'ın *Minute on Indian Education* başlıklı eserinde: "kendi anadilleriyle eğitimlerini sağlayamayan toplumları eğitmeliyiz" kaidesi geçer. Macaulay'ın, mezkûr eserinde sıklıkla vurguladığı gibi, İngilizce eğitim veren okullar aracılığıyla Hintli gençlerin birer "kahverengi İngiliz centilmenlerine" dönüşmesi hedeflenmişti. 1835 senesinde yazdığı *Hindistan'daki Eğitim Üzerine*

³³ Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1351.

³⁴ Mehmet Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Rehber Yayınları, Ankara 1992, s. 262.

³⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 16.

³⁶ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992, s. 81.

³⁷ Rene Guenon, *Doğu ve Batı*, çev. Fahrettin Aslan, Ağaç Yayınları, İstanbul 1991, s. 44.

Rapor adlı ünlü denemesinde, bu yöntemle İngilizleşen Hintlilerin üstleneceği görevi şöyle anlatmıştır: “İngilizce öğrenimi, kan ve deri rengi bakımından Hintli olan yerlileri beğeni, kanaat, ahlak ve zekâ bakımından İngiliz haline getirecek şekilde eğitim verecektir.”³⁸ Tıpkı İngilizler gibi, Fransızlar da aynı çizgiyi takip etmişlerdir.³⁹ Bu sebeplerle bir ülkenin eğitim sistemini değiştirmek, hele ki başka bir devletten bu yönde tavsiyeler almak, yönlendirilmek çok hassas bir konu arz etmekteydi.

Anlatılanlar kapsamında Osmanlı Devleti’nin modernleşme adına ilk temasını Fransa ile kurmasının özel bir önemi vardır. Avrupa’da demokrasi ve milliyetçiliğin bayraktarlığını bilindiği üzere Fransa yapmıştır. Batı’yı tanımanın Fransa’yla olması, siyasal buhran dönemlerinde aranan çözümlerde milliyetçilik ve meşrutiyet üzerinde durulmasını ortaya çıkarmıştır. Bu minvalde ortaya çıkan milliyetçilik akımlarının önüne geçmek adına Osmanlı Devleti tarafından Osmanlıcılık siyaseti oluşturulmuştur. Bunun gereği olarak da farklı dinden ve milletten toplulukların eşit şekilde eğitim almasıyla Osmanlı birliğini sağlamak amaçlanmıştır.⁴⁰ Bu amaç üzere Fransa’ya başvurularak oradaki okulların yöntemlerini alma yoluna gidilmiştir.⁴¹ Açılan bu yolda gayrimüslim topluluklardaki sıradan unsurlar, modern eğitim sağlayan özel ilkokullar kurmayı başarırken, çoğu Müslüman için tek seçenek geleneksel ilkokul sistemi olarak kalmıştı. Daha modern müfredatlı ve dine daha az vurgu yapan ilk özel Müslüman ilkokullarını kurmak ise ilerleyen yıllarda Selanik Dönme cemaatinin girişimci pedagogları sayesinde gerçekleşecekti.⁴²

Osmanlılık ideolojisini oluşturabilmek için Fransız hükümetinin tavsiyesiyle, gerçekleştirilen bu proje ile dinler ve milliyetler arası ortaöğretim okulları açılmış, modern bir üniversite kurulmuştu. Gene bu projeye 1869’dan 1908 yılına kadar Hicaz dışında bütün vilayetlerde lise düzeyinde idâdîler açılmıştı. Bu idâdiye mekteplerinde Osmanlıya sadık, pozitif ilimlere öncelik veren nizamî, maddî terakkiyatçı insanlar yetiştirme ilkesi benimsenmiş, laik öğretim ile müslim ve gayrimüslim tebaanın Osmanlılık ideolojisi çerçevesinde birleştirilmesi amaçlanmıştır.⁴³ Bu girişim

³⁸ Thomas Babington Macaulay, *Minute on Indian Education*, J. Clive (der.), Selected Writings, Chicago, IL: University of Chicago Press, 1972, s. 249.

³⁹ *Sömürgecilik Tarihi (Afrika-Asya)*, haz. Azmi Özcan, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, N. 3120, 1. Baskı, Eskişehir 2014, s. 67.

⁴⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK. Yayınları, Ankara 1991, s. 134.

⁴¹ Jön Türklerin Padişahın Fransa’ya ziyareti sırasında durumlarının tafsilatı için bkz. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, çev. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973. s. 123

⁴² Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 16, 17.

⁴³ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 148.

Osmanlılık ideolojisi noktasında başarısız olmasına karşılık, o zamana kadar olmayan bir eğitim modelini hayata geçirmekle zihniyetlerin değişim sürecini başlatmıştı.⁴⁴ Mesela başlangıçta Galatasaray Sultanisi'nin öğretmenlerinin ekserisi Fransız idi. Öğretim dili Fransızcaydı ve okulun masraflarını Fransa paylaşılmaktaydı. Bu okul farklı ırk ve dinden toplulukları Osmanlılık ideolojisi altında birleştirmek amacıyla açılmış olmasına rağmen başlangıçta genel olarak Müslümanların aleyhine bir eğitim programı uygulamıştı.⁴⁵ Neticede devlet adamı yetiştirmek üzere açılan bu yer, kültürü Fransız, Batı'ya öykünen elitis bir okumuş grubu ortaya çıkarmıştır.⁴⁶

Yabancı dilde geniş bir eğitim programının ilkleri Osmanlı Devleti'nde daima ordu kurumları olmuştur. Eğitim programını yabancı dilde uygulanmanın yanında, asıl düşündürücü olan programların muhtevasıdır. Bu minvalde 1845 senesinde Cerrahhane öğrencilerine, Fransız muallimler tarafından benimsetilen “materyalist” anlayışlar oldukça ilginçtir, bu durum dönemin yabancı seyyahı Macfarlane'i dahi şaşkınlığa düşürmüştür. Macfarlane için bu şaşkınlığın sebebi, Harbiyede'ki Fransızca dersi veren öğretmenin, Paris'te on yılını geçirmiş bilinen bir Jön Türk olmasındandı. Burada kullanılan ders kitabı, Türklerin daha sonra son derece popüler Telemaque'ıyla tanıştıkları üslubun işareti, Fenelon'un Fables'ıydı. MacFarlane, ayrıca Voltaire'in *Life Of Charles II* (II. Charles'ın Hayatı)'nı öğrenmek için gayret gösteren, birbirlerine yardım eden iki öğrenci dahi görmüştü.⁴⁷ MacFarlane bir başka zamanda bir askeri hastaneyi ziyaret edişinde gene iyi derecede Fransızca konuşan bir Türk'ün Voltaire'in *Dictionnaire philosophique*'nin en güçlü bölümlerini Türkçeye çevirdiğine rastlamıştı. Kendisine şu an ne yapmakta olduğunu sorduğunda ise, Voltaire'in romanlarının tercümesini yaptığının cevabını almıştı. Bu kişi daha evvel *Candide*'in tercümesini de bitirdiğini söylemiş, bu eserlerin muhteşem ve hoş olduklarını vurgulamıştı.⁴⁸ Gelişigüzel okunan bu gibi kitapların aktardığı fikirler tıbbiye talebelerinin kafalarını hayli karıştırmış olduğunu söyleyebiliriz. Çeşitli anlatılarda talebelerin okudukları kitapların etkisinde kalarak okulun tuvaletlerinin içine “Allah yok” gibi ibareler yazdığı, kütüphanede bulunan materyalizm üzerine yazılmış kitapların okunmaktan yıprandığını, özellikle bir yaratıcının olmadığını vurgulayan cümlelerin altlarının

⁴⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, ss. 236-237.

⁴⁵ Saydam, “Tanzimat Devri Reformları”, s. 134.

⁴⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.136.

⁴⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, ss. 239-240.

⁴⁸ Charles MacFarlane, *Turkey and its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, C. II, Printed By W. Clowes and Sons, Stamford Street, John Murray, Albemarle Street, London 1850, s. 295.

çizilip yanlarına “yaşa”, “varol” gibi ifadeler yazıldığı geçmektedir. Seneler sonra büsbütün ateist olan talebelere birisi, o dönemlerdeki ruh halini hatıralarında anlatırken bilhassa rehbersizlikten yakındığı görülmektedir. Özellikle Hegel, Sepencer, Büchner, Darwin gibi filozofları anlamaya çalışırken mevcut bilgileriyle çıkmazlara girdikleri ve nihayet Allah’ın varlığı hususunda boşluğa düştükleri görülmektedir.⁴⁹

Osmanlı Devleti için Batı tarzı modernleşmedeki başka bir problem de öğrencilere Harbiyede özellikle “seçkinlik” ideolojisi verilmesiydi. Subayların ülkenin yegâne “seçkinleri” oldukları düşüncesi öğrencilere her fırsatta tekrar ediliyordu. Öğrencilerin üniformasından, okulun ideolojisine, söylenen tüm sloganlar Harbiye’yi çok ayrı bir kuruluş haline getiriyordu. Zaten Mustafa Kemal de askeri okulların bu saygınlığından etkilenip küçük yaşta asker olma hevesine düşmüştü. M. Kemal’in okuduğu yıllarda Osmanlı askeri sisteminde kurmay subaylar arasında en başarılı olanların Almanya’ya gönderilme uygulaması vardı.⁵⁰ Alman ordusuna eğitilmek üzere subay gönderilmesi fikri oluşturulmak istenilen yeni askeri düzen programının en faydalı yanı olarak düşünülmüştü. Ancak gidenlere eğitimden ziyade Almanların ihtişamının gösterilmesi bu projeden iyi netice alınamamasına sebep olmuştu. Gönderilenlerin bazıları döndüklerinde, Sultan’ın çevresindeki Alman reformatörlere⁵¹ emir subayı olarak görevlendirilmiş veya gözde alaylara alınmıştı. Kimileri de yalnızca Alman hayranlığı kazandıkları bir seyahatle dönmüşlerdi.⁵² Büyük bir bölümü 1880 ve sonrası doğumlulardan müteşekkil subayların üzerinde Von Der Goltz’un köklü yeniliklerinin çok önemli etkisi olmuştur.⁵³ Von Der Goltz, Alman Askeri Heyeti’yle 1883 tarihinde İstanbul’a gelmiştir. 4000 sayfayı aşkın ders kitabı ve Türkçe broşür yayımlamıştır. Askeri okullara genel müfettiş olmasından sonra yetişen subayların sayısı 5000’i bulmuştur.⁵⁴ Lothar Rathmann’a göre Goltz Paşa’nın esas görevi; Osmanlı ordusunu ve iktisat politikasını Alman otoritesine bağlamaya çalışmaktır. Bunu sağlamak üzere Almanya’ya çok sayıda askeri öğrenci

⁴⁹ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. I, Altındağ Yayınları, İstanbul 1967, s. 95.

⁵⁰ Hakan Özdemir, *Abdülhamid’i Deviren Kurşun*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s.100, 102.

⁵¹ Reformcu, reformist, yenilikçi.

⁵² İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, A.Ü. SNF. Yayınları, Ankara 1981. ss. 67-68.

⁵³ Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK. Yayınları, Ankara 2015, s. 52.

⁵⁴ Kolektif, *Osmanlı Askeri Tarihi*, haz. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 97.

gönderilmiştir. Bu uygulamalar ayrıca zabitan arasında açık bir zihniyet farkını doğurarak alaylı-mektepli çekişmesinin temelini oluşturmuştur.⁵⁵

Goltz Paşa'nın yazmış olduğu eserler, Osmanlı subayları tarafından ilgiyle takip edilmiş, pek çok Ekran-ı Harp subayı onun fikirlerinden etkilenmiştir. Milli Müdafâ Cemiyeti'nin başkanı Hulusi Bey, Paşa'nın Harbiye Mektebi talebelerinin üstündeki etkisini; talebelerin duruşlarından, biçimlerinden hatta yürüyüşlerinden bile anlamak yeterlidir, şeklinde anlatmaktadır. Öğrencilerin büsbütün değiştiğini söyleyen Hulusi Bey, hele "Golç Paşa'nın tavsiyesi üzerine" tahsile Almanya'ya gönderilen zabitlerin büsbütün başka bir şekil ve kıyafet aldığını söylemektedir.⁵⁶ Askeri okullarda eğitilmiş subaylardaki bu değişiklik onların dış görünüşüyle sınırlı kalmamıştır. Goltz Paşa'nın eğitim ve eserleriyle birlikte genç öğrencilerin zihniyetleri de değişmiştir. "Vatan" mefhumuna büyük değer yüklenen Alman askeri anlayışı⁵⁷ özellikle "Erkân-ı Harp Subayları"nı derinden etkilemiştir. Bu askerlerin büyük önem atfettiği "Vatan" duygusu ve bedeli ne olursa olsun, onun kurtarılması düşüncesi, daha sonraları ihtilallerin meşruluk kazanmasına ve Cumhuriyetle sonuçlanacak olan Milli Mücadele'nin ortaya çıkmasına büyük etki etmiş ve gerekli zemini hazırlamıştır.⁵⁸ Cumhuriyet'in habercisi olan Meşrutiyet'in kimlerin eseri olduğu hususunda yetmişlik bir subayın, "Bu devrim ordunun eseridir, Jön Türklerin eseridir." tespitleri konumuz açısından açıklayıcıdır.⁵⁹

Nihayetinde 1880'li yıllarla beraber, ideal bir "Osmanlı" oluşturmak adına her yerde pozitif bilimleri öğreten liselerin kurulması, din konusunda kafası karışık yeterli bilgisi olmayan ancak Batı'ya aşina ve Batı'daki popüler kültürü takip edebilen Batıcı bir neslin yetişmesini sağlamıştır.⁶⁰ İnalçık'a göre de: "Atatürk ve nesli, bu temelde kurulan yeni askerî mekteplerde yetişmiştir. Batılılaşma, 1908 Jön Türk Devrimi ile Kurtuluş Savaşı sırasında seçkin zümre arasında kökleşmiş bir gelenek, vazgeçilmez

⁵⁵ Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, ss. 53-54.

⁵⁶ Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, s. 55.

⁵⁷ Ahmed Cevdet Paşa gibi münevverler imparatorluk adına çok daha farklı düşünüyorlardı, Cevdet Paşa bu mefhumu milletlere ayrılık hissi verip bölen ve onlara bencillik aşıl原因 bir duygu, Avrupa'ya mahsus bir şey olarak yorumluyordu. Çünkü o dönemde vatan mefhumu bilinmediğinden bu kavram ilk duyulduğunda askerlere köylerinin orta yerindeki meydanı (kavmiyetçiliği) hatırlatıyordu. Diğer taraftan Cevdet Paşa'ya göre vatan duygusu memlekette kök salsa da dinin yerini asla tutamaz ve onun kadar kuvvetli olamazdı. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. III, haz. Cavit Baysun, TTK. Yayınları, Ankara 1953, s. 85.

⁵⁸ Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, s. 56.

⁵⁹ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK. Yayınları, Ankara 1988, s. 27.

⁶⁰ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 55.

bir ideal, bir kurtuluş simgesi halini almıştır.”⁶¹ Netice olarak 1908 İhtilali’nden sonraki yıllarda hükümete gelen İttihadçıların asker kökenli olanlarının pek çoğu Alman ordusunun eğitimi ve mantığı ile hareket etmişlerdir. Sivil kanat ise direkt veya dolaylı olarak Avrupa felsefesiyle yetiştirilen ve onların anlayışlarını benimseyen kimselerdir. Bu öğrencilerin pek çoğu sonraki dönemlerde Türkiye’nin kaderini tayin edecek zor kararlarda etkili olacaktır. Eğitim ve öğrenim bakımından yetişme durumları ise bu kararların şekillenmesinde oldukça mühim bir rol üstlenecektir.

2.1.2. Öğrencilikten Yeni Aydın Tipi Jön Türklüğe

Sultan II. Abdülhamid, dönemi içinde siyasette Batı fikirlerine karşı olmuşsa da, kültür ve eğitim alanında Batı’dakine benzer büyük atılımlar gerçekleştirmiştir. Seküler öğretimin yaygınlaşması, mektebin, gazete ve kitapların propagandası altında aynı ilkeleri paylaşan Batılı zihniyette bir seçkin sınıfın oluşması çoğunlukla bu dönemin eseridir. Mustafa Kemal neslini ve onların düşüncelerini anlamak bakımından bu yıllar önemlidir. Eğitimde ve dünya görüşünde pozitif bilim yaklaşımını egemen kılan anlayış da ağırlıklı olarak bu dönemin mahsülüdür. Ancak bunun öncesi de vardır. Mustafa Kemal’in ve yakın arkadaşlarının da içinde bulunduğu Osmanlı Devleti’nde oluşan daha çok modern mekteplerden çıkan bölümümüzün başlığını da oluşturan bu yeni aydın tipini kısaca Jön Türk olarak ifade edeceğiz. Öncelikle Jön Türk teriminin “Genç-Yeni Türk” manasına gelen bir ifade olduğunu söyleyebiliriz. İlk defa bu kavram, İstanbul’u ziyaret eden İngiliz seyyah MacFarlane tarafından 1829 yılında kullanılmıştır.⁶² Ancak MacFarlane’nin bahsettiği Jön Türklerle, çalışmamızda ele alınan Jön Türkler arasında herhangi bir alaka yoktur.⁶³ Konumuz bağlamında Jön Türk ifadesinin çıkış noktası olarak, Batılılaşma faaliyetleri neticesinde vuku bulan siyasi muhalif oluşumlarını ve gençlik örgütlenmelerini gösterebiliriz. Muhalifler, Müslüman din adamlarından etnik milliyetçilere, Masonlara ve çeşitli aşamalarda Jön Türk saflarına katılan eski devlet adamlarına kadar çeşitlilik göstermektedir. Ancak harekete öncülük eden ana grup, devletin kendi kurmuş olduğu okullardaki öğrencileri ve mezunlarından oluşmaktadır. Bu bağlamda kendisi de bir

⁶¹ İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 138-139.

⁶² M. Şükrü Hanioglu, “Jön Türkler”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 584.

⁶³ Burada MacFarlane’nin bahsettiği, dönemin popüler algılarına kapılan, İstanbul ve İzmir civarlarında inançsız Hıristiyanların taklitleri gibi gördüğü bir grup genç Türktür. Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power and of the Resources of the Ottoman Empire*, C. I, London 1829, s. 58.

Jön Türk olan Mustafa Kemal'in öğrencilik yıllarındaki tutum, anlayış ve davranışları, Jön Türk hareketinde bir aktivist olarak karşılaştığı fikirler ve yaşadığı deneyimlerle olağanüstü bir biçimde şekillenmiştir.⁶⁴

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hangi siyasi görüşe mensup olursa olsun, öncelikle Sultan II. Abdülhamid'e muhalif olan ve muhalifliğini ilan eden herkes Jön Türk olarak adlandırılmıştır. Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesini gerçekleştirecek asıl Jön Türk hareketi ise, Tarık Zafer Tunaya'nın "İkinci Jön Türk Hareketi" olarak adlandırdığı ve Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu, Osmanlı tarihinde modern siyasi fikirleri ve bunların pratiğini savunan ikinci neslin gerçekleştirdiği harekettir.⁶⁵ Fakat bahsettiğimiz II. Jön Türk hareketinde dahi, Jön Türklerin Sultan Abdülhamid'i devirip meşrutiyeti ilan etmek dışında fikir birliği ettiği herhangi bir konu yoktur. Şerif Mardin'in belirttiği gibi Jön Türklerin fikirleri "derin bir teoriye" dayanmamış ve onlar "özgün bir siyasi formül veya zihinleri devamlı olarak uğraştırmış bir ideoloji" ortaya koyamamışlardır. Felsefesizliklerine bir de "tarihsizlik" eklenince "Tarihin kendini açığa çıkarması" gibi bir gerçeğe sahip olmadıklarından, ideolojik kalıpları Osmanlı toplumuna ancak mekanik bir şekilde uygulamaya çalışmışlar ve bundan dolayı halk tarafından fikirleri hiçbir zaman karşılık bulmamıştır.⁶⁶ Tarihte gördüğümüz belli alanlardaki sürekliliği dikkate alan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* başlıklı eserinin ikinci bölümüne "Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi 1908-1950" başlığını vermiştir.⁶⁷ Bu tespite kısmen katılmakla birlikte cumhuriyetle beraber belli konularda fikir ve yöntem bakımından kopuşlar yaşandığını söyleyebiliriz. İlerleyen sayfalarda bu kopuş noktalarını göstermeye çalışacağız.

Jön Türkler; İbrahim Temo, Talat Paşa, Enver Paşa, Mizancı Murad, Prens Sabahaddin, Ahmed Rıza, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet, Rıza Nur, Yusuf Akçura, Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri gibi pek çok farklı kişiliğin ve anlayışın birlikte, çoğu zaman fikirlerde uyumsuz bir biçimde muhalefet yaptıkları bir oluşumdur.⁶⁸ Jön Türklerin bu karmaşık yapılarıyla bir araya gelmelerini, cemiyetlerini ve muhalefetlerini sürdürmelerine sebep olan olguları, sadece siyasi

⁶⁴ Hanioğlu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 48.

⁶⁵ Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete-II Abdülhamid ve Jön Türkler*, Selis Kitaplar, İstanbul 2009, ss. 106-107.

⁶⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 21.

⁶⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Göner, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. E. Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007, s. 136.

hadiselerle izah edilemeyeceği açıktır. Birçok öğeden oluşan sosyolojik, psikolojik ve karmaşık durumlar söz konusudur. Biz konumuz gereği, Jön Türklerin ikinci nesli olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde muhalefetin zeminini oluşturan modern felsefi ve siyasi düşünceleri kısaca ele alarak meseleyi açıklamaya çalışacağız. Üzerinde duracağımız bu zemini oluşturan “modern düşünce”, bir tek bilim adamına veya filozofa dayandırılmamaktadır. Ancak genel kabul olarak, Francis Bacon (1561-1626), René Descartes (1596-1650), John Locke (1632-1704), Newton (1643-1727), Voltaire (1694-1774) ve Kant (1724-1804) gibi isimler modern düşüncenin kurucuları olarak kabul görmüşlerdir.⁶⁹ Avrupa'da Aydınlanma ile beraber ortaya çıkan bu modern fikirler kısa zamanda yeni felsefeler doğurarak yayılmış ve popüler hale gelmiştir. Osmanlı'da açılan avrupalı okullar da yeni düşünce akımlarına köprü olmuş ve değişimde en önemli rolü oynamıştır. Batı tipi modern mekteplerde yeni bir fikriyatla tanışarak zihniyet değişimine uğrayan öğrenciler zamanla toplumun tüm yerli değerleriyle çatışmışlardır. Bu fikirlerin mutlak hakikat olarak gören bazı kişiler ise siyasi muhalefet oluşturmak için Avrupa'ya kaçmışlardır.⁷⁰

Fransız İhtilalini hazırlayan fikir adamlarından Jön Türkleri en çok etkileyenin J. J. Rousseau olduğu söylenebilir. Rousseau'ya ileride özellikle değineceğimizi belirtmekle birlikte, şimdilik onun “Sosyal Mukavele” konusundaki görüşlerinin Jön Türkler üzerinde, şiirlerde dahi üstünde durulacak kadar büyük bir etki yaptığını söyleyebiliriz.⁷¹ Fakat halka görünüşte verilen bu öneme karşılık, diğer felsefi akımların etkisinde kalan Jön Türklerin ekserisi, problemlerin çözümleri için ancak kendilerine benzeyen bir seçkin grubun “elite”in yönetimi ele almasına inanıyorlardı.⁷² Avrupa'daki fikir akımları karşısında Jön Türkler fikri zayıflıklarını geçiştirir şekilde kapatmaya çalışıyorlardı; öncelikle Batı'da tartışılan fikirleri takip etmeye çalışıyorlar fakat tam olarak anlamıyorlardı. Daha sonra bu fikirlerin “popülerize” edilmiş şekillerinin üstünde duruyorlar, bunların etkisi altında kalarak, büyük teorisyenlerle halk arasında aracı rolünü oynayan daha basit üçüncü derecede düşünürlerin görüşlerini kendi fikirlerine intikal ettiriyorlardı. Seçkinlik konusunda Le Bon'un fikirlerinin Jön Türk düşüncesindeki yeri bu davranışın karakteristik bir örneğini

⁶⁹ Bkz. Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, Doğubatu Yayınları, Ankara 2017, s. 59-60.

⁷⁰ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak - Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat Yayınları, İstanbul (t.y.), s. 271.

⁷¹ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 163.

⁷² Abdullah Cevdet, “Beyanname”, *Rumeli*, [Filibe], no. 12, 16 Mart 1905, ss. 2-3.

oluşturur.⁷³ Başka bir misal olarak Le Bon'un Jön Türkleri etkileyen en önemli görüşü "melezleşme" teorisidir. Bu minvalde Abdullah Cevdet, ilerde tekrar değinileceği üzere, "Türk ırkının gelişmesi için üstün bir ırkla karıştırılarak melezleşmesi" fikrini savunmuştur.⁷⁴

Biyolojik materyalizmi, din anlayışını ortadan kaldırarak toplumu yükseltecek bir kuvvet olarak algılayan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu olan Tıbbiyeli Jön Türkler, diğer siyasi muhaliflere nazaran gelenekçi otoriteden en çok rahatsız olanlardı. İstedikleri felsefi fikirlerin gerçekleşebilmesine engel teşkil eden din anlayışının oldukça kuvvetli bulunduğu Osmanlı topraklarında, bu düşünceleri hayata geçirmenin muhteşem zorluğu onları bu arzularını gerçekleştirebilmek için kurulu düzene karşı muhalefet yapmaya zorluyordu.⁷⁵ Müspet bilimleri sosyal olaylara uygulama isteği ve bunun yanında doktor olarak, hasta olan milleti yalnızca kendileri gibi bir elit grubun iyileştirebileceği fikrine kuvvetle inanmaları onları muhalefete iten başlıca güdüdür. Bu bağlamda bir elit oluşturabilmek için Jön Türklere katılan ve maaş tahsisıyla talebe sırasına geçirilen talebeler olmuştur. Bu kimselerden bazıları Yıldız Sarayı tarafından tespit edilip arşivlenmiştir.⁷⁶

Bütün bu bilgilerle beraber ikinci Jön Türk hareketinin devamını sağlayan diğer bir etken şüphesiz "Yeni Osmanlılar" hareketi olmuştur. Öğrencilerin, Yeni Osmanlıların eserlerinden etkilenmeleri, bu eserlerin öğrenci grupları arasında popüler olması, onları Yeni Osmanlıların davasını taklit etmeye götürmüştür. Öyle ki bu eserlerden yola çıkarak Ali Süâvi'ye kuvvetli bir muhabbetle bağlı olan öğrenciler, onun hakkında öyküler anlatıldığı zaman ağlarlardı, bu hayrınlık doğal olarak onların siyasi tutumlarını da belirlemiştir.⁷⁷ Jön Türklerin öğrencilik yılları, gizlice serbest fikirler içeren, bu gibi isimlerin yasaklı yayınları okuyarak düşüncelerini olgunlaştırma dönemidir.⁷⁸ İlk baştan itibaren Jön Türklerin arasında bulunan Ahmed Bedevi Kuran, mücadelelerinde geçmiş dönem İngiliz Başvekil Cromwell'in onlara ilham verdiğini

⁷³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 24.

⁷⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1979, s. 244.

⁷⁵ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 20, 273.

⁷⁶ BOA, *Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.ML.), 18/84.

⁷⁷ Rıfat Osman, *Hayatım ve Hatıratım: Dr. Rıfat Osman'ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları(1879 – 921)*, Gata Yayınları, Ankara 1998, s. 48.

⁷⁸ İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880 - 7 Mayıs 1943)*, TTK. Yayınları, Ankara 2005, s. 30.

belirtmiştir. Ancak o da öğrencileri harekete geçiren eserlerin ilk başta Ziya Paşa, Namık Kemal gibi yerli isimlerin eserleri olduğunu söylemiştir.⁷⁹

Osmanlı devlet idaresi, bu oluşumların varlığından haberdar olmakla beraber, harekete katılan isimleri takip edemediklerinden denetlemede yetersiz kalmıştır. Öğrenciler ise bu gizli gruplara maceraperest bir tutkuyla sarılarak, genç olmanın heyecanı ile büyük bir dayanışma göstermişlerdir.⁸⁰ Jön Türk liderlerinin ülke dışında yayınladıkları yayınların, Fransa ve Avusturya postaneleri aracılığıyla gizli bir şekilde Osmanlı Devleti'ne sokulması, Batı menşeli fikirlerin taraftarlarını günden güne çoğaltmıştır.⁸¹ Toparlamak gerekirse Jön Türklerin hemen hepsinin modern mekteplerde eğitim alan kişiler veyahut yeni felsefi düşüncelerinden etkilenmiş kişiler olduğunu söyleyebiliriz. Önde gelenlerinin birçoğunun öğrenim döneminde, felsefe, anatomi, fizyoloji ve biyoloji gibi bilimlerin çok önemli bir yeri vardır. Hepsine “yaşam” ve “sağlık” önceki nesillere olduğu gibi dini izahlarla birlikte değil biyolojik dengenin sonucu olarak anlatmıştır. Netice olarak okul ve her türlü okunan materyal, Jön Türkler için bugün anlamlandıramayacağımız kadar etkili bir kimlik kazanım aracı ve mekânı olmuştur. Talebelikten Jön Türklüğe geçen idealist öğrencileri aksiyona iten temel motivasyon ise, askeri okullarda vurgulanan yeni vatan anlayışı ve “ne pahasına olursa olsun vatanın kurtarılması gerekliliği” inancıdır.⁸²

2.3. Mustafa Kemal'in Gençlik Yılları ve Selanik Yaşamı

Türk inkılaplarının gerçekleştiricisi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Atatürk, kendine özgü yöntemleri olan, çok yönlü bir liderdir. Liderler tabii olarak yetiştikleri ortamın ve bağlı oldukları kültürün en seçkin timsalleridir. Bu bakımdan Atatürk'ü doğru anlamak ilk önce çevresini bilmeyi gerektirir. Atatürk'ün çevresini de, doğduğu şehir, ailesi, arkadaşları, okulları, öğretmenleri, okudukları, aldığı eğitimin türü gibi öğeler oluşturmaktadır. Doğum yeri, aile ortamı, arkadaş çevresi, deneyimler, eğitim ve bellek, bir insanın ve eylemlerinin anlaşılmasında yol gösterici unsurlardır. Bu yüzden ki, araştırmacılar ve tarih yazıcıları, belli konularda temel bilimsel soruları yanıtlayabilmek için bu unsurlara sıkça başvururlar. Bu bakımdan Mustafa Kemal'in entelektüel portresi, doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği Selanik'in

⁷⁹ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 274.

⁸⁰ İter Turan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 29, S. 1-4, 1969, ss. 171-191. s. 180.

⁸¹ Samih Nafiz Tansu, *Teşkilat-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2012, ss. 25-26.

⁸² Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri*, s. 61.

sosyolojik koşullarını incelemeyen ortaya konulamaz. O, Müslümanların, Yahudilerin, Rumların, Dönmelerin ve diğer milletlerin Selanik’inde doğmuş, büyümüş ve Türkiye’de geçirdiği yıllar kadar belli bir zaman dilimini bu şehirde geçirmiştir. Selanik, Mustafa Kemal’in karakterine ne katmışsa, Mustafa Kemal de bunları kendi ülkesine aktarmıştır. Bu bakımdan Selanik modern Türkiye fikrinin oluşumunun ana yurdu olduğunu varsayabiliriz. Bu varsayım, sadece Atatürk’ün orada doğmuş olmasından değil, Osmanlı İmparatorluğu’nun etnik, kültürel, dilsel ve dinsel çeşitliliği içinde, Modern Türkiye’nin, yani Batı tipi bir ulusal Türk Devleti’nin oluşmasına yön veren etmenlerin, o dönemin kozmopolit, “ilerici” ve devrimci Selanik’inde biçimlenmiş olmasından gelmektedir. Niyazi Berkes de İttihadçıların kolayca teşkilatlanmalarını, kendilerine merkez olarak Masonların, Yahudilerin, komitecilerin bol bulunduğu Selanik şehrini seçmelerinden geldiğini söyler.⁸³ Bu bakımdan kısaca Mustafa Kemal’in Selanik yaşamına geçmeden Selanik’in koşullarını tanımak, Atatürk’ün kafasındaki Cumhuriyet’in ve yeni toplumsal düzenin nasıl bir temelden yükseldiğini anlamak adına önemlidir.

19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki liman kentleri fiziksel ve kültürel açıdan neredeyse tanınmayacak kadar değişmişti. Selanik, Osmanlı İmparatorluğu’nun Akdeniz’deki dördüncü büyük liman şehri, buharlı gemiler ve demiryolları için son durak, önemli bir üretim ve ticaret merkezi ve imparatorluğun en sanayileşmiş kenti haline gelmişti. 20. yüzyıla çeyrek kala Selanik’in nüfusu 70 binden 100 binin üzerine çıkmıştı. Göçmenler kentin Müslüman nüfusunu arttırsa da kent nüfusunun yarısını oluşturan Yahudiler en kalabalık cemaatti.⁸⁴ Selanik özellikle siyasi ve iktisadi potansiyeliyle stratejik bir lokasyona sahipti.⁸⁵ Bu yönüyle adeta Batı uygarlığına açılan bir kapıydı. Sadece imparatorluğun batı sınırını oluşturması buna sebep değildi. Batılılaşmayı hızlandıran diğer etki, İspanya ve İtalya’dan kovulan on binlerce Yahudi’nin Selanik başta olmak üzere Osmanlı’nın farklı şehirlerine yerleştirilmesiydi. Buna ilaveten, Avrupalı tüccarların Selanik, Pera ve Beyrut gibi liman şehirlerine yerleşmesi sonucu kültürel ilişki ve etkileşimin gerçekleşmesi söz konusuydu.⁸⁶ Böylelikle 20. yüzyılın başlarından itibaren Selanik’in nüfusu 150.000’e

⁸³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 404.

⁸⁴ Andrew Mango, *Atatürk – Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019, s. 51; Volkan ve Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 32.

⁸⁵ Marc David Baer, *Selanikli Dönmeler - Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler ve seküler Türkler*, çev. Sevinç Kayır, Doğan Egmont Yayınları, İstanbul 2011, s. 92.

⁸⁶ Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 319.

ulaşmıştı. Kent açık bir biçimde Avrupa'ya yönelmişti. Artık Selanik'ten Paris'e gitmek için gereken süre üç güne düşmüştü. Bu durum, şehir sakinlerinin Avrupalılarla kaynaşma, onlarla içki içip sohbet etme imkânlarını oldukça arttırıyordu.⁸⁷

İstanbul ve Selanik gibi Balkan kentlerinde reform hareketi, fazlasıyla Batılılaşmış Müslüman bir üst sınıfın oluşmasına yol açtı. Alla Franca bayrağı altında toplanan Avrupa tavırları, gelenekleri, dilleri ve bilimler bilgisi, bu yeni elit gruba üyelik için ön koşul haline gelmişti ve bu suretle başarı sağlanarak yukarı doğru sosyal hareketliliğin anahtarını oluşturuyordu. Yeni elit, buna bağlı olarak Batı'ya yaklaştıracak her reformu gönülden kucakladı. Müslüman kitleler ise daha farklı bir tavıra yöneldi; onlara göre reformlar, ayrıcalıklarının ellerinden almak ve gayrimüslimlere avantaj sağlamak için tasarlanmış, Avrupalıların kışkırttığı entrikalar olarak görüldü. Gerçekten de reformlar Müslüman toplumunu bölerek seküler seçkinler ile dindar kitleler arasında bir uçurum açtı. Bürokratlar Avrupa adetlerini coşkuyla benimserken, halktan dindar Müslümanlar ticari ve ahlaki zeminin Hıristiyanlar için kaybedilmesinden rahatsız oldular.⁸⁸

Selanik şehrinin anlattığımız özel koşulları burada ikamet eden Müslümanları özellikle Selanik'te önemli şubeler kurulan Jön Türk örgütünü büyük ölçüde etkilemişti. Mason localarının güçlü merkezlerinden olan Selanik, özel şartları sayesinde Jön Türkler ile Masonların ortak çalışmalarını mümkün kılıyordu. Ayrıca Selanik'te çeşitli Yunan veya Bulgar ulusal gayelerine hizmette bulunan pek çok Mason locası da vardı. Bu doğrultuda kurulan komitalar burada hâkimiyet için mücadele etmekteydi. Ancak Selanik'teki localar, esas olarak Yunan ve Slav tehdidi altında yaşayan Yahudilerin kontrolü altındaydı. Yahudi Carassonun ikbal adına Jön Türklerle ortak çalışması temelde bu sebepleydi. Nitekim Balkan Savaşı'nda Türkler yenilip Selanik kaybedilince Yunanlıların ilk işleri Yahudileri tasfiye etmek olmuştu.⁸⁹

Çeşitli araştırmacılar tarafından Modern Türkiye'nin oluşturulmasına İstanbul'un değil, Selanik'in önderlik ettiği iddia edilir. Geç Osmanlı Dönemi incelendiğinde gerçekten de çağdaş fikirlerin imparatorluğun herhangi bir bölgesinden daha çok, Avrupa'ya en yakın olan bu kozmopolit şehre girdiği, burada yoğunlaştığı ve hızla yayıldığı gözlemlenebilmektedir. Yahudi unsurların önde gelen ticari

⁸⁷ Baer, *Selanikli Dönmeler - Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler ve seküler Türkler*, s. 93.

⁸⁸ Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 12.

⁸⁹ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012, s. 58, 59.

geleneği, Fransız Devrimi ve Amerikan bağımsızlığından esinlenen yenilikçi fikirler Avrupa'dan "özgürlük" rüzgârlarını buraya taşımıştır. Coğrafi ve tarihi sebeplerle beraber bu rüzgâr Selanik'te geleneksel İslam toplulukları için eşi görülmemiş koşullar oluşturmuştur. Batıdan gelen fikri cereyanlara kapılan Türk aydın ve askerlerinden oluşan ilk gruplar, Türk milliyetçiliğinin kurucusu sayılan Ziya Gökalp başkanlığında burada belirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkçülük ideolojileri ilk kez burada başlamıştır. Bütün din ve milletlerden bilim adamları, yüksek rütbeli memurlar, avukatlar, aydınlar, büyük tüccarlar ve subaylar, çoğunluğunu masonlar, Dönmeler veya ikisinin birlikte oluşturduğu, ortak ekonomik ve ideolojik çıkarla birleşmiş gruplar, Selanik'te daha az korku ve daha fazla etkililikle tartışabilmiş ve hareket edebilmişlerdir. Sultan'ın hafiyelerinin denetimi İstanbul'dakinden daha az olmuş ve bizzat içeriden etkisiz kılınmıştır. Gelecek sayfalarda anlatacağımız Mustafa Kemal'in Şam'dan ayrılması ve Selanik'te verilen raporla bunun örtbas edilmesi de bu hâkim havanın bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Sonuçta, Selanik'te yenilikçi Dönmelerin ve Rumların elinde olan yerel basın, Osmanlı payitahtındaki emsallerine göre çok daha özgür ve ilericiydi. İnsanlar, İstanbul'da Sirkeci Garı'nda sabırsızlıkla, çok daha serbest olan Selanik gazetelerini bekliyor ve normal fiyatın iki katı para ödeyerek satın alıyorlardı. Bu dönemde Jön Türkler, İstanbul ve Selanik istasyonlarını hürriyete ve çağdaşlaşmaya doğru açılan kapılar olarak görüyorlardı.⁹⁰ Pek çok gazete birden çok dilde yayınlanıyordu. Selanik'in resmi gazetesi, Türkçe, İbranice ve Rumca olarak üç dilde çıkıyordu. "İlerici", sosyalist bir Yahudi gazetesi olan "İşçi Gazetesi" dört dilde basılıyordu. Selanik'te dillerin, dinlerin ve mezheplerin -ki diğer Osmanlı şehirlerinden daha fazlaydı burada- önemi masonluk birleşiminde yoktu ve bu bir sorun teşkil etmiyordu. Şehrin atmosferiyle örtüşen, evrensel kardeşlik ve etnik-dinsel farklılıkların ortadan kaldırılmasına dair masonluk ilerleme yanlılarını birleştiriyordu, bu bakımdan mason localarında selamlaşma bile eşit biçimde en azından üç dilde birden yapılıyordu; Türkçe, Rumca ve İbranice. Müslüman, Musevi ve Rumların ünlü burjuva masonları biraraya gelerek, İstanbul'da bulunan "Doğu Dünyası" derneğine karşılık, ilerlemeyi esas alan "Selanik Dünyası" derneğini kurmuşlardı. Amaçları, şehrin ve eğer mümkünse tüm imparatorluğun modernleşmesine önyak olmaktı. Böyle bir şey Osmanlı Devleti'nin başka hiçbir yerinde görülmemiştir. Çoğu kişiye göre erken Jön Türklerin en devrimsel fraksiyonu bu "Selanik Dünyası" olmuştur.

⁹⁰ Hirstos K. Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, çev. Burcu Yamansavaşçılar, Telos Yayınları, İstanbul 2008, s. 131.

Burada gerçek anlamda farklılığı arzulayan, telkin eden ve sağlayan bir beşikkent söz konusudur.⁹¹

Mustafa Kemal işte böyle bir ortamda 1980/81 yılında veya bir iki sene daha erken, kış veyahut bahar ayında Selanik'te doğmuştu.⁹² Mustafa Kemal'in Selanik yaşamına geçmeden önce doğumuyla ilgili bu belirsiz ifadeyi bu şekilde yazmamızın sebebini ve sonra yazılacak bilgilerin hakikati ne kadar yansıttığının gerçeğini anlatmak iktiza eder. Atatürk'ün yaşam öyküsünde çeşitli araştırmalara göre doğumuyla ve doğduğu ev ile alakalı farklı farklı bilgiler geçmektedir.⁹³ Bu sebeple gerçekleri ve efsaneleri birbirinden ayırt etmek oldukça çok zordur ve bir bakıma Atatürk, Adrew Mangonun dediği gibi kendi efsanesini kendi yazmıştır. Söylediği her şey akrabaları ve dostları tarafından doğrulanıp yinelenirken, onların anlattıklarının büyük bir bölümü Atatürk'ü memnun etmeye yönelik olmuştur. Bu sebeple araştırmacıların karşısına Atatürk hakkındaki daha çok politik amaçlar güden öyküler, hatıralar ve sözler çıkmaktadır.⁹⁴ Bunların amacı göz ardı edilmeden, her türlü rivayet nevinden bilgi bu bölümde tutarlılık ölçüsünde dikkatlice kullanılarak basit bir entelektüel-psikobiografi çıkartılmaya çalışılacaktır. Öncelikle Mustafa Kemal'in orta sınıfın alt katmanına mensup Ali Rıza Efendi ve Zübeyde Hanım'ın oğlu olarak dünyaya geldiğini söyleyerek özel hayatına eğilebiliriz. Babası daha sonra işi bırakacak olan küçük bir devlet memuruydu. Ali Rıza Efendi, Katerin Kazası'nda gümrük muhafaza memurluğunda, evkaf kâtipliğinde ve rüsumat memurluğunda bulunmuştur.⁹⁵ Annesinin adı ise Ayşe Hanımdır.⁹⁶ Rukiye Hanım isminde bir kız

⁹¹ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, ss. 20-23.

⁹² Atatürk'ün doğduğu zamana dair çeşitli rivayetler vardır. Bunlar arasında Aralık, Ocak, Mart ve Mayıs ayları daha öne çıkan aylardır. 1880 ve 1881 seneleride diğer rivayetlere nazaran daha mutabık kalınan senelerdir. En son Savarona'nın siparişiyle iltisaklı vesikalara dayanılarak 20/04/1881 tarihi öne sürülmüştür. Bu konuda basın toplantıları yapılmış, Makbule Hanım sağlığında değil, ölümünden kısa süre sonra tanık olarak gösterilmiş, saatli maarif takvimi yaprağı bile belge olarak sunulmuştur. Ali Güler, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 38; Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulananmak-1 Atatürk Ne Zaman Doğdu", *Toplumsal Tarih*, N. 203, Kasım 2010, s. 50, 53-54.

⁹³ Mesela son erişime açılan İngiliz Gizli Belgeleri'nde hakkında yazılmaya çalışılan kısa biyografi denemelerini incelediğimizde gördüğümüz doğumu 1880'dir. Annesi için Türk, babası için ise Arnavut denilmektedir. The National Archive, Londra, *Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957*: 424/282/0017, s. 28; Bu belirsizlik doğduğu ev için de geçerlidir. Kızkardeşi Makbule, Atatürk'ün pembe evde doğmadığını başka bir mahallede doğduğunu ileri sürmüştür. Volkan ve Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 31.

⁹⁴ Mango, *Atatürk*, s. 46.

⁹⁵ Salih Omurtak, vd., *Atatürk*, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s. 1.

⁹⁶ Burhan Göksel, *Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.9.

kardeşi ve Salih Bey isminde bir de erkek kardeşi vardı.⁹⁷ Dedesi ise kaçak olarak dağlarda yaşamış, kızıl saçlarından ötürü lakabı Kırmızı Hafız olan Ahmet Rıza Efendi'dir.⁹⁸ Anlatılanlara göre 1876 Mayıs'ında Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesinden sonra dağlara kaçmış ölene kadar bu şekilde kaçak yaşamıştır. Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım ise Vodina'dan Selanik'e gelmiş olan Hacı Sofu ailesinden Feyzullah Ağa ile Ayşe hanımın kızıdır.⁹⁹ Atatürk'ün bir teyzesi, Hasan ve Hüseyin Ağa isminde iki dayısı ile birkaç da yeğeni vardı.¹⁰⁰ Ali Rıza Efendi, Zübeyde Hanım ile Selanik'te evlenmişlerdir. Bu evliliğin tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bazı kaynaklarda 1870-1871 tarihleri arasında evlendikleri ifade edilirken,¹⁰¹ bazı kaynaklarda 1876 yılında evlendikleri söylenmektedir.¹⁰²

Ali Rıza Efendi, gümrük idaresinde memur olarak çalışırken Zübeyde Hanım'la evlenmişti.¹⁰³ Ancak burada şartlar çok kötüydü, hatta burada iki çocuklarını kaybetmişlerdi. Bu kayıpların ardından küçük Mustafa'nın doğmasıyla Ali Rıza Efendi ve Zübeyde hanımın çok mutlu olduğu söylenir, çünkü önceleri yaşamamış olan üç çocuktan sonra (Fatma, Ömer ve Ahmet)¹⁰⁴ yeni bir erkek evlada kavuşmuşlardı. Atatürk'ün Makbule ve Naciye isimlerinde iki de kız kardeşi olmuştur. Ancak Naciye Hanım da küçük yaşta vefat etmiştir. Mustafa¹⁰⁵ isminin koyulmasının sebebi ise daha evvel ölen çocuklardan birinin hatırasını yaşatmak içindir.¹⁰⁶

Çocukluğunda Yenikapı semtindeki evde oturan küçük Mustafa'nın kentin birçok semtinde akrabaları ve arkadaşları olmuştu. Atatürk'ün akranı ve uzak akrabası Salih (Bozok) bunlardan biriydi. Daha sonra Atatürk'ün sadık yaverlerinden biri

⁹⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam - Mustafa Kemal (1881-1919)*, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019, s.47.

⁹⁸ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s.63.

⁹⁹ Mustafa Baydar, *Atatürk Diyor ki Atatürk'ün Direktifleri Düşünceleri ve Kısaca Hayatı*, Varlık Yayınları, İstanbul 1966, s. 9.

¹⁰⁰ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, s.47.

¹⁰¹ Buna göre evlendiğinde Zübeyde Hanım 14 yaşında, Ali Rıza Bey ise 30'lu yaşlarındadır. Ali Güler, "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü", *Atatürk ve Manastır Sempozyumu 12-13 Ekim 1998*, Ankara 1999, s. 83.

¹⁰² Feridun Ergin, *Kemal Atatürk*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1978, s. 22.

¹⁰³ Atatürk için askeri bir soyağacı oluşturmaya kararlı olan bazı tarihçiler, babasının 1876'da Rusya ile savaş tehdidinde cevaben Selanik birliklerine katıldığını iddia ediyorlar, ancak bu kanıtlanamamıştır. Son resmi görevi, Yunan krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında kereste kaçıışını önlemekle görevli gümrük muhafaza memurluğudur. Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 18.

¹⁰⁴ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, ss. 40-42.

¹⁰⁵ Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1958, s. 27.

¹⁰⁶ Atatürk, "Ben kendi adımdan hiç memnun değilim. Böyle koymuşlar." diyerek daha sonraları bu hoşnutsuzluğunu dile getirmiştir. Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulananak-2 Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", *Toplumsal Tarih*, N. 204, Aralık 2010, s. 57.

olacak olan Salih'in kuzeni Nuri (Conker) de kapı komşusuydu. Yine Atatürk'ün yakın arkadaşı ve aynı zamanda Salih'in kayınbiraderi olan Fuat (Bulca) da Selanik'te büyümüştü. Ali Rıza Efendi 47 yaşında öldüğünde, Mustafa 11 ya da 12 yaşındaydı. Zübeyde Hanım kocasının ölüm sebebini işlerinin bozulması olduğunu düşünüyordu. Dul kaldığında yirmi yedi yaşındaydı. Ali Rıza Efendi işsiz kalınca müteessir olmuş kendini içkiye vermişti, ölümüne içki sebebiyle ağırlaşan bağırsak iltihabı tanısı konmuştu.¹⁰⁷

Atatürk'ün çocukluğunun geçtiği Selanik'te bu dönemde ticaret, eğitim ve diplomasi yoluyla yaygınlaşan Avrupa etkileri, muhafazakârlarla, Batılılaşma taraftarları arasında gerginliklere yol açmaktaydı. Küçük Mustafa tahsil çağına geldiğinde her çocuk gibi onun da tahsil yapması gerekiyordu. Annesi dindarlığıyla bilinen, geleneksel görüşlere sahip bir kadındı. Eski geleneklere uyularak, ilahilerle mahalle mektebine başlamasını ve hafız olarak yetiştirilmesini istiyordu. Gözü yükseklerde olarak anlatılan alt dereceli bir devlet memuru olan babası ise Batılılaşma ve ilerleme taraftarlarındandı. Ali Rıza Efendi o zaman Selanik'te yeni bir eğitim sistemi uygulayan Şemsi Efendi Mektebi'ne Mustafa'nın gitmesini arzu ediyordu.¹⁰⁸ Mustafa önce geleneksel bir toplu törenle mahalle mektebine kaydedildi.¹⁰⁹ Bu suretle annesinin gönlü yapıldı ve arzusu yerine getirildi. Bir süre sonra Mustafa, buradan alınarak Batı modelli çağdaş eğitim yapan Şemsi Efendi Mektebi'ne kaydedildi. Böylece babasının da arzusu gerçekleşmiş oldu.¹¹⁰ M. Kemal daha çocukluğunda içinde kaldığı bu çatışmayı sonraları "kendime dair hatırladığım ilk şey" şeklinde anlatacaktır.¹¹¹

Yıllar sonra birer kurmay subay olarak arkadaşı Ali Fuat Cebesoy ile Mustafa Kemal her iki okulu da ziyaret etmiştir. Mahalle mektebinin kapısında kocaman bir kilit görünce Mustafa Kemal'in: "İsabet olmuş!" demesi, bu okula dair anılarının müspet olmadığını, rızası ile gitmediğini, o yaşlardan itibaren babasının dünya görüşüne daha yakın olduğunu düşündürmektedir.¹¹² Atatürk'ün sözünü ettiği mahalle mektebi aslında Kur'an dersi verilen Sıbyan Mektebi'dir. Bu mektepler ekseriyetle

¹⁰⁷ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, s. 35.

¹⁰⁸ Halûk Şehsuvaroğlu, *Tarihçi Gözüyle Atatürk*, Varlık Yayınları, İstanbul 1963, s. 4.

¹⁰⁹ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 3.

¹¹⁰ Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s. 23.

¹¹¹ Mango, *Atatürk*, s. 53.

¹¹² Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Temel Yayınları, İstanbul 2019, s. 61.

camilerin bitişğine veya yakınına yapılırdı. Daha sonra gittiği modern Şemsi Efendi okuluna gelince; pek çok kaynak, bu okulun Dönmelerin dünyasına nitelikli insan gücü oluşturmak için kurulduğunu söyler. Lucy Garnett de, Şemsi Efendi'nin (Şimon Zvi) ait olduğu topluluğundaki kızları eğitmek adına bu okulu açan bir Dönme olduğunu söylemiştir. Tabii kurulduğu gibi kalmamış kısa süre sonra erkek-kız karma bir eğitim modelini benimsemişlerdir. Küçük Kemal, Şemsi Efendi Mektebi'nin orta kısmının ikinci sınıfına gittiği esnada, 28 Kasım 1893 tarihinde babasını kaybetmiştir. Babasının ölümü Mustafa Kemal'in öğrenim hayatına kısa bir süre ara vermesine neden olmuştur. Daha 12 yaşında babasını kaybederek yetim kalması psikolojik açıdan, - ileride ailesine emrivaki ile seçtiği okulu kabul ettirmesinde de görüleceği üzere- kendi geleceği hakkında yine kendisinin bağımsız ve özgürce karar vermesinde etkili olmuştur. Bu durum bilim adamlarınca da kabul görmektedir. İsviçreli bilim adamı Dr. Pierre Retchnick, “Yetim çocuklarda gelişen güçlenme içgüdüğü çoğu kez onları amaçlarına ulaştırmaktadır.” demektedir.¹¹³

Küçük Mustafa babasını kaybettikten sonra burada uzun süre okuyamamıştır. Annesi Zübeyde Hanım, Ali Rıza Bey'in ölümü üzerine Selanik'in doğusunda Langaza yakınındaki Rapla'da üvey kardeşi Hüseyin Ağa'nın zengin bir kimseye bekçilik ve kâhyalık yaptığı çiftliğine taşınmıştır. Küçük Mustafa önce bir kilise içine konumlandırılmış Rum köy okuluna gönderilmiştir. Akabinde bir Arnavut (ya da Ermeni) bir çiftlik kâtibi olan Karabet Efendi vesilesiyle zar zor eğitimine devam ettirilmeye çalışılmış ancak mevcut şartlarda müspet sonuçlar alınamamıştır.¹¹⁴ Zübeyde Hanım, oğlunun okulsuz kalmasından müteessir olarak eğitimini sürdürmesi için onu Selanik'e halasının (bazı kaynaklarda teyze) yanına göndermeye karar vermiştir. Halasının yanına yerleşen Mustafa burada Hacı Şükrü Efendi Mülkiye Rüştîyesi adıyla bilinen devlet okuluna kaydedilmiştir.¹¹⁵

Mustafa bu okulunda da uyum sağlayamamıştır. Bir gün, Kaymak Hafız adıyla bilinen öğretmeni, sınıf arkadaşıyla tartıştığı ve çok gürültü yaptığı için Mustafa'yı dövmüştür. Onun dediğine göre dayak öyle şiddetlidir ki vücudu kanlar içinde kalmıştır. Zaten okulda giyilen kıyafetlerden de rahatsız olan Mustafa bunu bahane

¹¹³ Taner Aslan, “Mustafa Kemal’de İnkılâp Düşüncesinin Oluşumu ve Gelişimi”, *Erdem*, S. 53, Nisan 2009, s. 4.

¹¹⁴ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 62; Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 20.

¹¹⁵ Mango, *Atatürk*, s. 54.

ederek büyükannesinin desteğiyle bu okulu bırakabilmiştir.¹¹⁶ Psikiyatri profesörü Vamık D. Volkan, Atatürk'ün iç dünyasını anlatmaya çalıştığı eserinde, küçük Mustafa'nın hayatında büyükannesinin durumunun çok önemli olduğuna dikkat çeker. Onun analizine göre; çok anneli ortamda yetişen bir çocuğun, hayatındaki mühim kişilerin düş kırıklığı yaratan imgeleri ile mutluluk veren imgelerini kendi zihninde kaynaştırıp bütünleştirmesi oldukça zordur. Bu psikolojik durumun, kişiyi, ileri yaşlarında, insanları ve olguları tamamen iyi veya kötü olarak görme eğilimine ve gri alanları değerlendirmede güçlük çekilmesine sebep olduğunu söylemektedir.¹¹⁷

Atatürk, yaşamını anlattığı bir gazete röportajında, devlet okulundan ayrılınca Batı tarzı üniformasını beğendiği için Selanik'teki askeri okula gitmek istediğini söylemiştir. Bir komşunun ya da evdeki kiracının oğlu olan Binbaşı Kadri'nin bu okula devam ettiği ve küçük Mustafa'nın onu çok kıskandığı söylenmektedir. Kendisi de daha sonraları dostu Kılıç Ali'ye, evvelki okuduğu okullardaki çocukların giydiği doğu kültürüne özgü belden kuşakla bağlanan şalvar gibi pantaldan hiç hoşlanmadığını söylemiştir. Askeri okula girdikten sonra söylediği ise: "Askeri Rüştiye'ye girip, üniformasını giyince adeta yepyeni bir güç kazandım, kendi kendimin efendisi olduğumu hissettim." olmuştur. Buraya kadar ki bilgilerden dahi Mustafa Kemal'in çocukluğundan itibaren Selanik'in sosyolojik koşullarının etkisinde doğu tarzı yaşam simgelerinden hoşlanmadığı ve Batılı bir subay ve centilmene benzemeyi arzuladığı açıkça belli oluyor.¹¹⁸

Mustafa Kemal bu doğrultuda ailesinden habersiz Askeri Rüştiye'nin kabul imtihanlarına girip kazanmıştır. Zübeyde Hanım'a bu işi bir emrivaki ile kabul ettirmiştir. Bu dönemde Zübeyde Hanım'a devlet tarafından verilen dul maaşı aileyi zar zor geçindirmektedir. Biraz da geçim sıkıntısı sebebiyle o sıralarda Reji İdaresi'nde memur olan Ragıp Bey'le evlenmiştir. Mustafa Kemal, annesinin yeniden evlendiğini haber aldığı zaman, ona önceden haber vermemesi nedeniyle annesinin kararına öfkelenerek çok müteessir olmuş, evi terk ederek halası Emine Hanım'a taşınmış ve askeri lisede talebe oluncaya dek annesinin evine uğramamıştır.¹¹⁹ Hatta bu olay karşısında ilk hengâmda çok fazla öfkelenmiş olduğu söylenir ki; annesine ve onun

¹¹⁶ Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918*, C. I, TTK. Yayınları, Ankara 1980, s. 4.

¹¹⁷ Volkan'ın analizine göre küçük Mustafa'nın ilk düş kırıklığı; siyah bir sütanneden beslenmesinin, ana sütüne sahip olmayan annesine yarattığı kederli durumdur. Volkan, Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 36, 46.

¹¹⁸ Mango, *Atatürk*, s. 54.

¹¹⁹ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 64; Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 23.

yeni kocasına karşı kullanmak veya kortkutmak için silah aramış olduğu Celal Bayar tarafından aktarılır. Bu öfke zamanla yerini soğukluğa bırakmıştır.¹²⁰

Mustafa Kemal Selanik'te, sakin ve sofı Yukarı Şehir'den çok, Batı tarzı, kışkırtıcı Aşağı Şehri tercih ederdi. Şehrin çok sayıda yerli ve yabancıları Rıhtım'daki eğlence merkezlerine giderlerdi. Aileler ve şehrin tutucu, dindar kesimleri bu durum karşısında çaresizlerdi.¹²¹ Liman bölgesi, çoğunluğu Yunanlılar tarafından işletilen cafe ve barlarıyla ünlüydü. Buradaki insanlar hemen her konuda çok daha serbest ve rahat davranıyorlardı. Peçesiz kadınlar şarkı söyleyip dans ediyor, erkeklerle aynı masada oturuyorlardı. Böyle ortamlardan keyif duyan Mustafa Kemal de eğlenceye katılır ve alkol alırdı.¹²² Mustafa Kemal hayatı boyunca içki içmeyi sevmişti. Bu durumu, Yunanistan'da yeni sanayiye kuran öncü sanayici Bodosakis Athanasiadis, ilk kez 1917 yılında Adana'da karşılaştığı Mustafa Kemal'in karakterine ilişkin düştüğü notta şöyle yorumlamıştır:

İsmi bana tanıdık gelmedi. Fakat canlılığı ve sağlam içişi ilgimi çekti. Akşam yemeğinden önce bir sürahi susuz rakı, yemek boyunca bir hayli şarap ve şampanya, yemekten sonra da bir şişe Fransız konyağı -Martel- içti. Şişe boşalıp da yenisini istediğinde, Cevdet Bey (Adana valisi), sınırsız konyak sunmak için Paris'te olmadıklarını, Adana'da bulduklarını belirtti kendisine. Yemeğin öncesinde ve sonrasında müthiş bir medeni cesaretle, çoğu şeyin aleyhinde konuşuyordu. Bu zamanda az görülen bir özellik olan fikirlerindeki cesaret ve açık görüşlülüğü ilgimi çekti. Daha da ilgimi çeken, içtikçe zihinsel berraklığının artmasıydı.¹²³

Mustafa Kemal, Selanik'in Yunanlılar tarafından işgalinden kısa bir süre önce İstanbul'a atanmıştır. Memleketini bir daha hiç görmemiş ama asla unutmamıştır. Bu noktadan sonra Mustafa Kemal, eve asla dönemeyen bir adamdı. Bu gibi kayıplar, Mustafa Kemal tarafından Osmanlıcılığın kozmopolit boş bir hayal olarak algılanmasına neden oldu. Ayrıca askeri gücün önemini daha iyi anlamıştı ve şehirlerin, bölgelerin ve hatta bütün ülkelerin kaderini belirlemede demografik gerçeklikten potansiyel olarak çok daha güçlü bir meşru kılma gücü olarak tarihin önemi konusunda keskin bir ders aldı. Bu dersler, Mustafa Kemal'in daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak Anadolu üzerindeki vazgeçilmez Türk egemenliğini pekiştirme girişimlerinde önemli bir rol oynayacaktır. İleride anlatılacağı

¹²⁰ Bu hadiseyi Volkan'a aktaran kişi, Şevket Süreyya Aydemir'dir, o da hadiseyi Celal Bayar'dan duyduğunu söylemiştir. Volkan, Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 66.

¹²¹ Louis de Bernieres, *Kanatsız Kuşlar*'dan naklen Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, ss. 103, 104.

¹²² Volkan, Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 70.

¹²³ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 58, 59.

üzere, Yunan irredantizmini yok etmek için savaş meydanında zafer kazandıktan sonra Anadolu üzerinde, tarihin araç edilerek oluşturulan iddialara karşı herkesi alt etmek için Türklerin Hitit ve Sümer kökenlerini kanıtlamak adına başlattığı kampanya bu sebepledir.

Mustafa Kemal, Türkiye'nin Cumhurbaşkanı olduğunda da geçmiş çevresini unutmamış, Manastır ve Islahhane yıllarından kalma bazı yakın arkadaşlarını Çankaya Köşkü'ne davet etmeyi alışkanlık haline getirmişti. Bu davetlerde Selanik yıllarından kalma anıları tazelemek hoşuna giderdi. Hatta çoğu gece, gençliğinden beri sevdiği içkinin de etkisiyle arkadaşlarıyla beraber, Selanik'teki çocukluk yıllarından kalma şarkılar söylerlerdi. Bu şarkılar da özellikle Selanik'in Kafe Amanlarında söylenen (Amane Kahveleri) ağır sirto şarkılardan seçilirdi. Ayrıca memleketinin mutfağına bayılırdı. Çankaya'daki aşçılar yemekleri Selanik usulü pişiremeyince azar işittikleri olurdu.¹²⁴

Selanikli Müslümanlar, Yahudiler ve Dönmeler, ilerleme yanlılarıyla birlikte Selanik'in Yunanlılar tarafından alınmasının ardından ve Cumhuriyetin kurulmasıyla beraber özellikle İstanbul'a yerleşmişlerdir. Atatürk hakkında Selanik merkezli araştırmalar yapan Yunanlı yazar Hristos K. Hristodulu bugünkü Türkiye'nin sanayi, ticaret, basın, bilim ve diplomasi alanlarında ileri gelenlerinin çoğunlukla Dönmelerin soylarından oluştuğunu iddia etmekte, Selanik'in yenilikçi Dönmelerinin Türkiye'yi asıl reforme eden istisnai Müslüman-Yahudi topluluk olduğunu söylemektedir. Yazar John Freely ise, onların mezarlarının Üsküdar'daki "Bülbülderesi Mezarlığı"nda bulunduğunu ve buranın hala, "Selanik'ten gelenlerin mezarlığı" olarak bilindiğini belirtir. Selanikli Museviler ise, nüfus değişiminin içinde yer almamalarına rağmen, dört yüz yıldır "İsrail'in anası" dedikleri Selanik'ten ilk büyük göçlerini kendi istekleriyle gerçekleştirmişlerdir.¹²⁵

Sonuç olarak Selanik şehri, anlatılan yapısı bakımından Jön Türkler için yeni bir medeniyet modeli, arzu edilen inkılapların yol haritası, yeni bir hayat tarzının vitrini olmuştur. Özellikle Selanik'in elit tabakası, özgürlükçü gizli örgütlerin ve ilerici reformcu kesimlerin gizli-açık çalışmaları ve ayaklanmalarıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına doğru yeniden gerçekleşen siyasal ve toplumsal

¹²⁴ Kafe Amanlar, 1850'lerden 1930'lara kadar İzmir ve Selanik'te görülen Anadolu ve Rumeli ezgilerinin, çalındığı içkili, müzlikli küçük mekânlardır. Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 42.

¹²⁵ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 39, 40.

düzenlemelerde çok büyük rol oynamışlardır. Bu rolün en açık tezahürü, Mustafa Kemal'in yetiştiği ortam nazarıyla şahsında ortaya çıkacak ve Cumhuriyet'in inkılaplarında vücut bulacaktır. Selanik bir bakıma modern ulusal Türk devletinin doğup geliştiği yerdir. Gazeteci-yazar H. Zafiris, Mustafa Kemal'i merkeze alıp biraz daha ileri giderek bu durumu şöyle açıklar: "Çağdaş Türkiye'nin vatanının Selanik olduğunu düşünmek mümkündür."¹²⁶

2.4. Öğrenim Yıllarının Atatürk Üzerindeki Genel Etkisi

Nitel araştırma özelliği taşıyan bu bölümde, Atatürk'ün öğretmenlerinin ve okuduğu okulların kurumsal yapısının onun karakterini ne ölçüde şekillendirdiği meselesi ele alınacaktır. Öğretmenlerinden başta Şemsi Efendi olmak üzere, çoğunluğu mesleğinde ve öğrencileri çeşitli konularda etiklemek konusunda başarılı eğitimcilerdir. Bu sebeple kaçınılmaz olarak tezin bu kısmında, Atatürk'ün fikirlerinin oluşumunda etkili olduğu düşünülen okuduğu okullar ve onu etkileyen öğretmenlerinden "başlıcaları" incelenecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ilk mekteplerde daha çok toplumun sorumluluğunda olmuştur. Bu sorumluluk, Sıbyan Mekteplerinde ilköğretim düzeyinde ders veren hoca ve imamlara aitti. Yerel yönetimlerde görev alan tüm güçlü kadrolar bu kurumun sınıflarından çıkıyordu. Mustafa Kemal'in yıllarında anlatıldığı üzere durum değişmeye başlamıştı. Eğitimde yenilikçi akımlar hiçbir zaman olmadığı kadar güçlüydü; özellikle de yenilikçi müslümanlar arasında. Sultan Abdülmecid ve Abdülhamid'in Berlin Antlaşması hükümlerine dayanan yenilikleri ülkeye sokmasından istifade eden Selanikli Rum ve Yahudi topluluklar, Avrupa eğitim sistemine yönelmişlerdi. Osmanlı öğretim sisteminde o zamana kadar sınırsız güce sahip olan dini eğitimle birlikte, laik eğitim de ilerlemeye başlamıştı. Devlet memurları ve yüksek rütbeliler, gittikçe daha çok modern laik okullardan çıkıyordu. Fakat sıradan müslüman halk için bir değişim yoktu. Onlar geleneksel İslam öğretilerinin mutaassıp inançlıları olarak kalmaya devam ediyor ve çocuklarını dini okullara göndermeyi tercih ediyorlardı. M. Kemal'in gönderileceği okulun niteliği de yukarıda kısaca bahsedildiği üzere aile arasında bu yönüyle görüş ayrılıkları yaratmıştı. Dini bütün ve okuma yazması olmayan annesinin isteği onun dini eğitim alması yönündeydi; evlerinden birkaç metre uzakta bulunan Mahalle Mektebi'ne gönderilerek geleneksel

¹²⁶ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 94.

dini eğitim almasını hoca veya hafız olmasını istiyor, Kur'an'ı ezbere okuyabilmesini arzu ediyordu. Annenin aksine, okuryazar olan Ali Rıza Bey, anlaşılan seçkin Selanikli Osmanlılar'ın yenilikçi fikirlerinin etkisiyle, oğlunun Batılı tarzda laik eğitim veren okulları kazandığını görmek istiyordu. Şemsi Efendi adında radikal bir Dönme eğitimcinin özel okulu, bunun için en uygun seçimdi. Ali Rıza Bey, devlet memuru olduğu kadar, ticaretle de edindiği tecrübelerinden, oğlunun Avrupalılaştırmış bir Osmanlı İmparatorluğu bünyesine girmesi için uygun bir şekilde hazırlanması gerektiğine inanıyordu.¹²⁷ M. Kemal bu konuda babasının fikirlerinden şöyle bahsediyor: “Babam liberal bir insandı, sanırım din karşıtı ve Batılı fikirler yanlısıydı. Öğretimin Kur'an'a değil, çağdaş bilimlere dayandığı bir devlet okuluna gitmemi tercih ederdi.”¹²⁸ Ancak Atatürk'ün öğrenim hayatı anlatıldığı üzere devrin diğer Türk çocukları gibi Sıbyan Mektebi'nde ilahilerle yapılan bir törenle başlamıştı. Birkaç gün sonra Mustafa buradan alınmış ve Selanik'in şöhretli hocası Şemsi Efendi'nin yeni metotla öğretim yaptığı özel okula yazdırılmıştı ve esas öğrenimine burada devam etmişti. Mustafa, babasının ölümüne kadar okuyup yazmayı burada öğrenmiş, sonradan okulun birleştiği “Feyziye” okulu ile sekiz sınıflı bir hale gelen ve Rüştüye kısmını da ihtiva eden bu okulun sınıflarını muntazaman takip etmiş, Rüştüye sınıflarına kadar yükselmişti.¹²⁹

Küçük Mustafa'nın daha önce gittiği okulda, ilk mektep günlerinden itibaren geleneksel okulların bağdaş kurarak yere oturmak ve kılık kıyafet gibi kurallarından hoşnut olmadığını, akabinde bahsedilen olaylar neticesinde hocasından dayak yemesi sonucunda bu okulu bırakmak durumunda kaldığını belirtmiştik. Çocukluk yıllarının kişinin karakterini şekillendirmesi konusu kuşkusuz tartışılacak bir mesele değildir. Bu ilk, ama kişinin benliğinde iz bırakan hadisenin, Mustafa Kemal'i bu tür kurumlara karşı peşin hükümlü olmaya ittiği düşünülebilir. Bunu destekler mahiyette olan olgu ise geçmişteki bu gibi yaşanmışlıkların muhtemel etkisiyle Türk devletinin yöneticisi olarak Atatürk'ün ilk radikal kararlarından birinin, dini okulları kesin bir kararla kapattığıdır. Bu tabii tek sebep değildir, ancak çocukluk travmalarının kişinin benliğinde önemli ve etkili olduğu da unutulmamalıdır. Bu ilk olumsuz mektep tecrübesinden sonra küçük Mustafa, her şeyiyle Avrupalı bir okul olan Şemsi Efendi

¹²⁷ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 81, 82.

¹²⁸ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, ss. 82-85.

¹²⁹ Faik Reşit Unat, “Atatürk'ün öğrenim hayatı ve yetiştiği devrin milli eğitim sistemi” *Bellekten*, C. XXVII, S. 108, 1963 Ekim, s. 612.

Mektebi'nde daha önce görmediği durumlarla karşılaşmıştır. Okulda, Eden ailesinin torunu, Selanikli Dönme bir bayan öğretmen de ders vermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda erkeklere ders veren bu öğretmen, kamuya açık yerlerde Mustafa Kemal'in sigara içtiğini gördüğü ilk kadındır.¹³⁰

Günümüze ulaşan bilgilere bakılırsa bu okul sık sık yer değiştirmiştir. Okulun kurucusu, Selanik'in yenilikçi Müslüman ailelerinden, özellikle de kültür, zenginlik ve çağdaşlaşma ruhunun elit tabakasını oluşturan Dönmelerden çok sayıda taraftar kazanmıştır. Leydi Garnett'e göre Dönmelerin, yüksek düzeyde bir topluluk olma üstünlüğü vardı, fevkalade aktif olduklarından ve refah içinde yaşadıklarından bahseder. Gerçekten de söylendiği gibi, aralarında çok az fakir vardı, hatta Leydi Garnett'e göre zenginliklerini, yardımseverliklerini uluslararası ölçüde gösteriyorlardı. Sosyal alanlarda birlik oluyorlar, dul kadınlara ve öksüz çocuklara özellikle insani yardımlarda bulunuyorlardı. Dönmeler, aynı zamanda Mason localarının temel gücünü de oluşturuyorlardı. Ayrıca yalnızca şehrin değil, iktidarın, gelişmenin ve yeni düşüncelerin gerçek temsilcileriydiler.¹³¹ Onları Selanik'te Yahudiler ve Rumlar takip ediyordu. Mustafa Kemal'in yeni kurum ve uygulamalara olan köklü yatkınlığının, bu özel okuldaki yıllarına dayandığına şüphe yok. Ancak bu okulun, jimnastik dersleri gibi o döneme göre avangart uygulamaları sık sık "muhafazakarların" öfkelerini toplardı. Selanik'in bu tutucu müslümanları ne pahasına olursa olsun okulun kapatılmasını istiyorlardı. Bu konuda bölgedeki muhafazakarların Şemsi Efendi ve okuluna karşı sürekli saldırılarda buldukları, hatta okul binasını tahrip ettikleri anlatılır. M. Kemal'den daha önce bu okulda kardeşleriyle birlikte okuyup mezun olan, Selanik'in eskilerinden, kendisi de Dönme olan Galip Pasiner buna benzer bir olayı anılarında şöyle anlatmıştır:¹³²

Bir gün... bir gürültü duyuldu ve yolda bir kalabalık belirdi. Düşmanca bağırarak ve küfürler ederek binanın kapısını kırdılar ve içeri girdiler. Muhtemelen böyle birşeyi bekleyen öğretmenimiz bu durumu görünce, pencereden bahçeye atladı. Olay çıkaranlar, kırk ya da elli kişilik başıboş ve ahlaksız bir guruptan oluşuyordu. Sınıfa girip bizi dışarı attılar ve sıraları, öğretmen kürsüsünü, kara tahtayı, pencereleri, kapıları kırıp dökerek, ortalığı harabeye çevirdiler. Hepimiz evlerimize kaçtık. Bunu neden yapmışlardı? Şemsi Efendi çocuklara başka dinlerin yöntemleriyle eğitim veriyordu. (...) Okulumuz öğretmenimizin evinin üstündeydi. Öğretmenimiz çok sıkı çalışıyordu ve bizi de aynı şekilde

¹³⁰ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 85.

¹³¹ Farklı olarak Mısırlı Dr. Fehmi Şinnâvi konu hakkındaki araştırmaları sonucunda şunları iddia etmektedir: "(Dönmeler) Kimsenin reddedemeyeceği sloganlarla uluslararası bir kimliğe ve bilince bürünmüşlerdir". Fehmi Şinnâvi, *Hilafet: Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi*, çev. Sadık Ömeroğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, ss. 75-77.

¹³² Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 85-87.

çalıştırıyordu. Direnci ve gayreti, ya da daha doğrusu öğretme sevgisi hiç eksilmemişti. Aksine daha da artmıştı. Fakat bir gün, oraya da aynı şekilde saldırı oldu. Küfrederek ve tehditler savurarak çocukları sokağa attılar. Şemsi Efendi saklanarak tehlikeyi atlattı. Yine sıralar ve kara tahta parçalandı. Evde hiçbir şey yapılamıyordu. Aradan yıllar geçtikten sonra öğretmenimin kendi ağzından, onu yolun ortasında yakalayıp dövdüklerini duydum. Çok kötü küfürler savurmuşlar ve bıçak çekerek ölümle tehdit etmişler... Şemsi Efendi bunlara önem vermedi. Okulu üçüncü kez açmaya gayret etti. Akşamüstleri evlerimize gelerek bize ders vermeye başladı. Geriye kalan son yirmi öğrencisini her gün bu şekilde ders vererek ya da beş on dakika kolaçan ederek ziyaret ediyordu...

Dönmelerin okulları, Selanik'in değişen durumunu ve olayların iç yüzünü anlamak adına önemlidir. Özellikle öğrencilerin dünyayı algılama, anlamlandırma ve farklı değer yargılarını içselleştirmeleri bakımından bu okulların etkisi mühimdir.¹³³ Şemsi Efendi Okulu'nun açılması takribi olarak Fransız Yahudilerinin Selanik'te, Alliance Israelite Universelle okulunu kurmalarından bir sene evvel gerçekleşmiştir.¹³⁴ Şemsi Efendi, okullarda öğrencilere devrimci düşünceler aktarmıştır. Onun okulları ve takip eden diğer Dönme okulları ilk mektep sıralarında henüz kişiliğin ve dünya görüşünün oturmadığı yaşlardaki pek çok kişinin düşüncelerini değiştirmiştir. Eleştirel düşünmeyi güçlü bir şekilde teşvik eden bu kurum¹³⁵ başta Mustafa Kemal ve Galip Paşa gibi yenilikçi düşünceleri benimseyen pek çok kimsenin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Bu düşünce yapısı, Dönme okullarının isimlerine de yansımıştır. 1879 yılında açılan "Terakki Okulu" bu anlamda örnek verilebilir. Okulun ismi, kurucuların pozitivist bir aydınlanmacı kavrama duydukları inancı dışarı vurmaktadır.¹³⁶ Tıpkı İttihad ve Teakki Cemiyeti'nin pozitivismden aldığı "progress" mottosunun karşılığı olan anlam yüklü "Terakki" kelimesini seçmesi gibi.¹³⁷ Kısaca Dönme okulları zahirde Müslüman özel okulları olarak öğrenciye İslâmi değerler öğretiyor, ama aslolarak öğrencinin bedenini ve zihnini psikolojik olarak yeni yüzyılın yeni toplumu için hazırlıyordu.¹³⁸ Bu bakımdan Şemsi Efendi'nin öğrencilerinin anılarıyla daha sonra kurulan Dönme okullarından mezun kimselerin yazdıkları incelendiğinde bu kimselerin düşüncelerinin temel noktasının, çağdaşlığı, ilerlemeyi ve devrimci düşünce yapısını vurgulamak olduğu görülebilir. Çözümlemelerinde ortak nokta, Mustafa Kemal'in ileride değineceğimiz düşüncelerinde görüleceği üzere, üzerinde

¹³³ Baer, *Selanikli Dönmeler - Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler ve seküler Türkler*, s. 70.

¹³⁴ Baer, *Selanikli Dönmeler - Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler ve seküler Türkler*, s. 71.

¹³⁵ Hanoğlu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 19.

¹³⁶ Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e, Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları (1877-2000)*, Terakki Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 60.

¹³⁷ Mert Sandalcı, *Feyz-i Sibyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, Feyziye Mektepleri Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, ss. 70-72.

¹³⁸ Baer, *Selanikli Dönmeler - Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler ve seküler Türkler*, s. 77.

durmadıkları veya önem atfetmedikleri din ve ahlak meselelerini, aldıkları temel eğitimle çağdışı görmektir.¹³⁹

Şemsi Efendi Okulu pek çok tartışma ve saldırıya konu olsa da, okul sonraları devletin koruması altında yeniden açılmıştır. Neredeyse efsaneleşen Şemsi Efendi kadar, onun yenilikçi eğitim tarzı da tarihe geçmiştir; çünkü M. Kemal'in ilk öğrencilik adımlarına o yol göstermiştir. Şunu da ekleyelim ki, Şemsi Efendi'nin okulu, Selanik'te özel Rum ve Yahudi okulları dışında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk özel Müslüman ilkokuluydu. Mustafa Kemal'in fikirlerinde ve karakterinde etkisi olduğu görülen bu eğitim kurumunun ilk önce nerede ve hangi tarihte kurulduğu tam olarak bilinmiyor. Ancak şeref göstergesi olarak Atatürk'ün pek çok öğretmenin içerisinden Şemsi Efendi'nin fotoğrafının seçilerek Selanik'teki Pembe Ev'e asılması, onun, Mustafa Kemal'in hayatındaki önemi noktasını vurgulamaktadır. Bu seçim gayet yerinde bir karardır. Çünkü bu öğretmen, Mustafa Kemal'in öğrenim hayatının başlangıcında ona temel teşkil edecek dünya görüşünün oluşmasında büyük rol oynamıştır.¹⁴⁰

2.4.1. Mustafa Kemal'in Askeri Okul Yılları

Şemsi Efendi'nin modern okulundan sonra hatırlanacağı üzere Selanik Mülkiye Rüştiyesi'ne kaydolan küçük Mustafa bu okuldaki hiç hoşlanmamıştır. Bu tercih askeri rüştiyeyi arzu eden genç Mustafa'nın değil, yine Zübeyde Hanım'ın bir seçimidir. Zaten daha evvel belirtilen kötü hadiseler sonucunda bu okulu da bırakma kararı almıştı. Bu andan sonra Mustafa akrabalarına açıkça askeri okula gideceğini söylemişti. Böylece asıl arzusunu oldubittiye getirmişti. M. Kemal'in askerlik kariyerinin peşine düşmesini sağlayan güdüleri hakkında araştırmacılar tarafından çok ve çeşitli türden şeyler yazılmıştır. Eski bir psikobiografisinde şunları okuyoruz: “Sebepler ne olursa olsun, -ki muhtemelen başka sebepler de vardı- Atatürk'ün açıklamasına göre, onu askerlik kariyerini seçmesine yönelten, üniforma giyme arzusu idi. Kendini üstün görmesinin bu kararında etkili olduğu görülüyor.” Aynı açıklamanın biraz altında ise şunlar söyleniyor:

(...) bir yandan narsistlikle nitelendirilebilecek olan üniforma giyme arzusu gerçekleştirilirdi. Bir yandan da beşiğinin üstüne kılıcını asarak kendisine ordu mensubu olmayı hedef olarak gösteren, idealize ettiği babasıyla özdeşleşme çabası. Ayrıca bu, babasının hediyesiyle bir kez daha temas etmesini sağlayacak

¹³⁹ Yıldız Sertel, *Annem: Sabiha Sertel kimdi neler yazdı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s. 59.

¹⁴⁰ Semih Yalçın, *Mustafa Kemal Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s. 36.

bir eylemdi. Askerleri küstah bulan dini bütün annesinden ayrılmasının ve bununla birlikte, sofı Müslüman mahallesindeki otoriteyi de reddetmesinin bir yoluıdu. Farklı bir düzeyde, bu seçim onun toplum tarafından kabul edilmesini sağlamıştır. Çünkü Osmanlı dünyasında ordu, toplumun en iyilerini cezbediyordu ve üyelerini yalnız ekonomik olarak değil, genel bir saygıyla da ödüllendiriyordu.¹⁴¹

Mustafa Kemal, Selanik'in dini ve laik okullarında okuduğu süre zarfında orta seviyede bir öğrenciydi. Oysa askeri ortaokula girişinde çok çalışkan bir Mustafa vardı. Matematikteki başarısı çabucak kabul edildi. Nihayet hayallerindeki okulda öğrenci olmayı başaran Mustafa Kemal, bir zamanlar etkilendiği komşunun oğlu gibi, güzel mavi üniformasının içinde dimdik ve gururla dolaşıyordu. Bu okula yalnızca erkek öğrenciler alınıyordu ve katı disiplinli bir dünyada hızlandırılmış dersler temelinde eğitiliyorlardı. Burada öğrenciler Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini eline almak ve nitelikli bir zümreye mensup olmak üzere yetiştiriliyorlardı.

Askeri Rüştüye'deki öğretmenlerinden, matematik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Bey, iddiaya göre isimlerinin karışmasından ve yeteneklerinden ötürü küçük Mustafa'nın ismine "Kemâl"i eklemiştir. Bu davranışı ile onun öteki öğrencilerden farklı ve üstün durumunu belirlemiş, onu daha iyiye, daha güzele doğru sürekli motive etmiş, kendisinde bir ayrıcalık olduğu kanısını güçlendirmiştir. Tartışılan bu iddia doğruysa eğer Atatürk'ün diğer talebelerden farkını tespit eden Mustafa Bey, Atatürk'ün özgüveninin oluşumunda ve liderlik özelliğinin gelişmesinde çok önemli bir etken olmuştur. Ayrıca arkadaşları arasında matematik alanındaki yeterliliği kendine olan güvenini de artırmıştır.¹⁴²

Yaşamı bir dizi olaylar içinde geçen Atatürk'ün düşünce yapısında her insanda olduğu gibi, ailesinden ve öğrenimi sırasında kimi öğretmenlerinden etkiler kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurucusu olduktan sonra da kendisi bunu fırsat buldukça açıkça vurgulamaktan geri durmamıştır. 22 Eylül 1924 günü Samsun'da, "nereden esin ve kuvvet aldığı" yolunda yöneltilen bir soruya verdiği cevapta, "uyanış"ı düne borçlu olduğunu belirterek kalabalık içinde bulunan öğretmenini işaret etmiştir.¹⁴³

Mustafa Kemal'in Samsun'daki kalabalık arasında görüp kendisinden övgü ile söz ettiği, Selanik Askeri Rüştüyesi'nde Fransızca öğretmeni olan Yzb. Nakiyüddin Yücekök idi. O, Mustafa'ya yalnızca Fransızca öğretmemiş, ülke ve toplum geleceği

¹⁴¹ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 89-90.

¹⁴² Sait Taş, "Atatürk'ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar, Öğretmenleri/Okudukları", *SDU International Technologic Sciences*, Vol. 2, N. 2, June 2010, s. 74.

¹⁴³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, ss. 204-205.

hakkında ilk düşünceleri de aşılamıştı. Bununla da yetinmeyip daha ileri giderek bu öğrencisiyle sonradan Selanik'te gizli “Vatan ve Hürriyet Cemiyeti” şubesini kurmuşlardı. Meşrutiyetin ilanı için Sultan Abdülhamid idaresine karşı Selanik'te İttihad ve Terakki gizli teşkilatında beraber çalıştıkları bu tecrübeli ve ihtiyar hocasını Mustafa Kemal asla unutmamıştır; Cumhuriyet Dönemi'nde Elazığ ve Muş Milletvekillikleri ile taltif etmiş, her daim kendisine ilgi ve yakınlık göstermiştir.¹⁴⁴ Mustafa Kemal, Askeri Rüştiye'de öğrenci iken Nakiyüdin Bey ona “sen bu Fransızcanın peşini bırakma” diyerek motive etmiş, iyi bir yabancı dil bilgisinin alt yapısını ve önemini oluşturmuştur. Nakiyüdin Bey'in onun için Batılı kaynaklara ulaşmasını sağlayacak eğitsel ortamlar hazırlaması, Mustafa Kemal'in Fransız filozoflarından bazılarının isimlerini daha o dönemde duyma fırsatını da yaratmıştır.¹⁴⁵

Mustafa Kemal, 1896 yılı başlarında 15 yaşında iken rüştiyeyi, başarı sıralaması dördüncü olarak bitirmiş,¹⁴⁶ yönetmeliğe göre yükseköğrenime devam etmeye hak kazanmıştır. İçlerinde kendisine “Kemal” adını¹⁴⁷ veren matematikçi Mustafa Bey'in de bulunduğu bazı öğretmenleri, Manastır şehrindeki Deniz Harp Okulu'nun sınavlarına girmesi için onu yüreklendirmiştir. Akabinde M. Kemal sınavlara girmiş ve başarılı olmuştur. Onun öğrencisi olduğu Manastır Askeri İdadisi Müdürü Ali Salih Bey de Şemsi Efendi gibi Dönme cemaatine mensup ilerici biriydi. Ancak Manastır, Selanik'teki çekiciliğin, önemin ve kozmopolitliğin azıcık dahi bulunmadığı, Makedonya bölgesinde küçük bir Osmanlı taşra kentiydi. Yabancı seyyahların bu “küçük karanlık şehir” için 1895'te yaptıkları tasvirlerin çok azı övücü niteliktedir. Mustafa Kemal'in biyografi yazarlarından biri, Manastır'ın görüntüsünü aşırı bir yorumla şöyle özetliyor: “Bazen bir kumpanya şans eseri oraya vardığında, böyle bir yerde tiyatrunun bulunmasına hayret ederdi.”¹⁴⁸

¹⁴⁴ Unat, “Atatürk'ün öğrenim hayatı ve yetiştiği devrin milli eğitim sistemi”, s. 614.

¹⁴⁵ Hıfzırahman Raşit Öymen, “Atatürk'ün Saygı ile Andığı Öğretmeni Naki Yücekök”, *Eğitim Hareketleri*, Kasım-Aralık 1971, C. 17, S. 200-201, ss. 1-5.

¹⁴⁶ Unat, “Atatürk'ün öğrenim hayatı ve yetiştiği devrin milli eğitim sistemi”, s. 613.

¹⁴⁷ Atatürk gençliğinde, “Mustafa” isminin yanına önce “Kemal” ismini eklemiştir. Sonra “Mustafa” ismini eski deyişle “mim” harfine dönüştürüp kullanmıştır. Orduda yükseldikçe önce “M. Kemal Bey” sonrada “M. Kemal Paşa” olmuştur. Mili Mücadele'de Gazi unvanını aldıktan sonra “Gazi M. Kemal Paşa” olmuş, zamanla ismi “Gazi Paşa” olarak kalmıştır. 1934 yılında “M” harfinden de vazgeçerek, Mustafa adını bırakmıştır. Soyadı olarak Atatürk'ü seçtikten sonra Kemal adını bırakmış, “Kamâl” adını almıştır. Atatürk'ün Kemal isminden hoşlanmadığı da bilinmektedir. Bu konuda Cemal Granda'nın aktarımına göre “Dünya'da ne kadar Kemal varsa hepsi eşektir... ben artık Kamâl oldum. Kemal'ler başının çaresine baksın” dediği iddia edilir. Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağı İdim*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 39; Mehmet Ö. Alkan, “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulandırmak-2 Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri”, s. 56.

¹⁴⁸ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 99.

Ders kitapları dışında da kitap okuyan M. Kemal, Manastır'da okul arkadaşı Ömer Naci'nin tesiriyle bir ara şiire ve edebiyata ilgi duymuştur. Ömer Naci, edebiyat ve şiir hususunda Mustafa Kemal'i en çok etkileyen arkadaşlarından biriydi.¹⁴⁹ Ancak öğretmenlerinden Mehmet Asım Efendi, onu bu ilgisini “askeri anlayışa” ters diyerek engellemiş, odaklanması gereken daha önemli konular olduğunu söyleyerek gelecekteki liderlik yolunu çizmesinde rehberlik etmişti. Böylece edebiyattan uzaklaşan Mustafa Kemal, yine de “güzel yazı yazma arzusu bende baki kaldı” diyerek çevresindekilere edebiyata ilgisinin devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁰ Bu dönemde şiirle birlikte yabancı dil öğrenmeye de önem veren M. Kemal, Fransızcasını ilerletmek için arkadaşı Fethi Okyar ile Fransızca kitaplar okuyor, tatil için Selanik'e gittiğinde de *College des Freres de la Salle*'in özel kurslarına devam ediyordu. Ali Fethi, geleceğin lideri olacak Mustafa Kemal'i siyasal ideolojiye yakınlaştıran ilk isimlerdendir. Ali Fethi, Fransızca konusunda uzmanlık düzeyinde bilgiye sahipti ve bu meziyetiyle Fransızca eserleri çok kolay çevirip, etrafına aktarabiliyordu. Mustafa Kemal ise dil konusunda bu dönemde yetersizdi, hatta Fransızca öğretmeni çok kere Mustafa'nın dil konusundaki yetersizliğinden yakınmış, bundan üzüntü ve güceniklik duyan Mustafa Kemal, Fransızca konusunda çalışmalarını iki katına çıkarmıştı.¹⁵¹ İstanbul'da öğrenim gördüğü yıllarda da sürdürdüğü bu çabaları sonucunda Fransızcasını ilerletmeyi başaramıştı. Öte yandan M. Kemal ileride Almancayı da okuyup anlayacak, dahası lügat yardımıyla Gnl. Litzmann'dan çeviri yapacak kadar ilerletecekti. Ne var ki, “arzu ettiği kadar” Almanca konuşamıyor ya da konuşulanları pek anlayamıyordu. Bu sebeple gelecek 1918 yazında -tedavi için gittiği- Karlsbad'ta Almanca dersler almaya başlayacak, fakat Almanca muallimesi Paula Klemm adlı bayan öğretmenin yöntemini beğenmediği için çabaları bu sefer de akim kalacaktı.¹⁵²

Mustafa Kemal, Manastır İdadi'sinde okuduğu 1896 yılında, Sultan Abdülhamid'in devrilmesi için başarısız bir girişimde bulunmuştu. Hareketin önde gelenleri İstanbul Mekteb-i Tıbbiye öğrencileriydi. Suikastçılar amansız kovuşturmalara maruz kalmışlardı. Çoğu tutuklanmıştı, bazıları da o dönem Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Arabistan ve Afrika çöllerine sürgün edilmişti.

¹⁴⁹ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 12, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, ss.161-162.

¹⁵⁰ Kolektif, *Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı: Atatürk ve Türk dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar*, ed. Doğan Atılğan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006, s. 187.

¹⁵¹ Volkan ve Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 70.

¹⁵² Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, TTK. Yayınları, Ankara 2020, s. 6, 34.

Ülkenin her köşesindeki askerleri düşünmeye sevk eden bu kritik olaylara Mustafa Kemal ve arkadaşları karışmamıştı. Ancak bir şeylerin iyi gitmediğini anlamıştı. M. Kemal o günler için daha sonra, “Fakat vaziyetin içyüzünü tam olarak ayırt edemiyorduk.” diye konuşacaktır.¹⁵³ Bununla birlikte Mustafa Kemal’in Manastır İdadisi’nde talebelik yaptığı dönemde 1897 Türk-Yunan savaşı cereyan etmişti. Milli duygular II. Abdülhamid’in Yunanistan’a karşı kazandığı zaferle geçici bir süre kamçılandıktan sonra, büyük devletlerin araya girmesiyle masada adeta mağlubiyete çevrilmişti. Tabii Jön Türkler tarafından bu durum hemen propaganda malzemesi olarak kullanılmaya başlandı. Talebelerin henüz dünya siyasetini yakından tanımamaları karşısında yaşanmış bu üzücü tarihi hadise, yetişme çağındaki Mustafa Kemal ve arkadaşları üzerinde derin izler bırakmıştı.¹⁵⁴

M. Kemal’in öğrencilik döneminde kendisine etki eden bir diğer öğretmeni de Askeri İdadi’deki tarih öğretmeni, Topçu Kolağası Mehmet Tefvik (Bilge) Bey’dir. Onda tarih sevgisi oluşturmuş, tarih alanında Mustafa Kemal’e yeni ufuklar açmıştır. Mustafa Kemal daha sonraları bu öğretmeni için: “Tefvik Bey’e minnet borcum vardır.” demiş, belki de bu borcu ödemek için Cumhuriyet Devri’nde onu Türk Tarih Kurumu Üyesi yapmış, bununla da yetinmeyerek Diyarbakır Milletvekili olarak onu yakın çevresinde tutmuştur. Tefvik Bey, lise yıllarında M. Kemal’i Türklük bilincinin pekişmesinde, özgürlüğün önemi konusunda bilinçli hale getirmiştir.¹⁵⁵ Derslerinde Fransız Devrimi ile diğer devrimlerden ve fikir hareketlerinden söz ettiği gibi, genç öğrencisinde tarihe, devrim ve ihtilallere karşı sevgi ve ilgi de uyandırmıştır. Atatürk, Mehmet Tefvik Bey’den edindiği bilgilerle hayatı boyunca tarihe ilgi duymuş, bu ilgiyle geniş bir tarih kültürüne sahip olmuştur. Edindiği muktesebat ile de pek çok konuşmasında tarihi hadiselerden bilgiler vererek söylevlerini kuvvetlendirmiş, tarih bilgisini her zaman çevresine hissettirmiştir.¹⁵⁶

1899’un Mart ayında, Selanikli Mustafa Kemal Efendi, Manastır Askeri Okulu’ndaki eğitimini tamamlamıştır. Yakın arkadaşı Ali Fuat, anılarında duygusal bir sadakatle şunları vurgular: “Üniformasının içindeki olağanüstü görüntüsüyle, askerlerin üstünlüğünü ortaya koyuyordu. Bütün görüntüsüyle saygı uyandırıyor.”

¹⁵³ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 101, 121.

¹⁵⁴ Faik Reşit Unat, “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Milli Eğitim Sistemi”, s. 615.

¹⁵⁵ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 66.

¹⁵⁶ Kolektif, *Ankara Üniversitesi’nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı: Atatürk ve Türk dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar*, s. 187; Şerafettin Turan, *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK. Yayınları, Ankara 2019, s. 6.

18 yaşındaki yeni mezun Mustafa Kemal artık İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye-i Şahane'ye (Harp Okulu) girebilirdi.¹⁵⁷ İstanbul'a geldiğinde ve okula kayıt olduğunda tarih 13 Mart 1899'dur. Harp Okulunda ona başlıca etki eden öğretmenleri ise şunlardır: Eğitim hocası Rahmi Paşa ve onun yönetimi altında çalışan Yzb. Naci Bey, Fransızca öğretmeni Necip Asım Bey.¹⁵⁸ Manastır'dan sonra hayatına İstanbul'da devam eden Mustafa Kemal, Harp Okulu'nun birinci sınıfına 1283 numaralı öğrenci olarak başlamıştır. Ancak o, bu ilk senesinde tahsilden ziyade İstanbul'un tadını çıkartma niyetinde olmuştur, ileride medeni bir cesaretle, öğreniminin ilk yılını "gençlik hayalleriyle dolu bir yaşam içinde" geçirdiğini söyleyecektir. Daha açık bir ifade ile bu dönemi "sefahat" yıllarım şeklinde anlatacaktır.¹⁵⁹ Mustafa Kemal'in hayatta olduğu sırada yayınlanmış biyografisinin yazarı olan daha önce de İngiltere'nin Türkiye nezdinde askeri atışesi olarak görev yapmış, -buna ek olarak Türkiye'de bulunduğu yıllarda istihbarat faaliyetinde de bulunmuş- onun ilk biyografilerinden Yüzbaşı H. C. Armstrong eserinde bu dönemi açık seçik ve abartılı bir şekilde anlatmıştır. 1930'lu yıllarda yazılan Atatürk'ün bu biyografisi, ölçsüz bazı kısımlar sebebiyle hükümet tarafından Türkiye'ye sokulması men edilmiştir. Ancak kendi ile ilgili her türlü yazıya ilgi duyan Mustafa Kemal merak edip bir gün özel olarak bu kitabı getirtmiş, bir gece sofrada geç vakte kadar tercüme ettirerek okutup, dinlemiştir. Atatürk'e bağlılığında kuşku olmayan, onun en yakınlarından ve korumalarından olan Kılıç Ali, kitabı sonuna kadar dinledikten sonra Atatürk'ün: "Bunun ithalini menetmekle hükümet hataya düşmüş, adamcağız yaptığımız sefahati eksik yazmış, bu eksiklerini ben ikmal edeyim de kitaba müsaade edilsin ve memlekette okunsun!"¹⁶⁰ diye söylediğini aktarır. Atatürk, kendi yaşam tarzı ile barışık olup, hayatını ve tercihlerini gizli saklı yaşayan bir lider olmasa da,¹⁶¹ çevresindekiler tarafından bu isteği gerçekleşmemiş bir arzu olarak kalmıştır.¹⁶²

¹⁵⁷ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 115.

¹⁵⁸ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, ss. 33-35.

¹⁵⁹ Ahmet Emin Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-yi Hayatı", *Vakit Gazetesi*, S. 1468, 10 Ocak 1922, s. 1.

¹⁶⁰ Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 96, 97.

¹⁶¹ Buna bir misal olarak, halka doğru kadehini kaldırıp yaptığı konuşma verilebilir: "Vatandaşlarım... Buna rakı derler. Vaktiyle padişahlar gizli içerlerdi. Ben açık içiyorum. Siz de benimle beraber içiyorsunuz. Karşılıklı içiyoruz. Hepimiz eşitiz. Benim için rakı içer, şunu bunu yapar diyorlar. Ben bunların hepsini yaparım... Hepsi doğrudur. Neticede unutmayın ki, ben de sizin gibi insanım." Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, haz. Turhan Gürkan, Fer Yayınları, İstanbul 1971, s. 189.

¹⁶² Bu eserin ilk çevirisini Peyami Safa ancak 1955 yılında yapabildiği. Bazı kısımları atlanarak oluşturulan bu çeviri asıl metnin 1/3 kadardır. Daha sonraki çeviriler de mahkeme kararıyla sansürlenerek, 5816 sayılı kanuna aykırı bulunan kısımların kitaptan çıkartılmasıyla yayımlanabilmiştir.

Atatürk'ün eksik bile yazılmış dediği Yüzbaşı Armstrong'un kaleme aldığı biyografide, M. Kemal'in İstanbul'daki gençlik dönemi şu şekilde anlatır:

Bu büyük metropolün, İstanbul'un kirli gece hayatına hemen tutkuyla atıldı. Her gece kâğıt oynuyor, kahve ve lokantalarda içiyordu. Kadınlar konusunda özellikle titiz değildi; hangi kadın olursa olsun, bir vücut, bir yüz, bir gülücük, onu heyecanlandırmak için yeterliydi. Bu bazen, kadın tüccarlarının ve (...) ¹⁶³ tutkularını tatmin etmek için dadandıkları Galata Köprüsü'ne yakın randevuevlerindeki kimi Rum ya da Ermeni hayat kadınları olurken, bazen de, bir-iki haftalığına Pangaltı'daki evinde bir Levanten Hanım ya da kendisini durduracak polis korkusuyla yüzüne peçesini takıp, Pera'da veya İstanbul'un 'maison des rendezvous'sunda onu bulmaya giden genç bir başörtülü Türk kızı olabiliyordu. ¹⁶⁴

Lord Kinross (1965) da, Mustafa Kemal'in yaşantısının bu dönemini: "hiçbir sınırlama içine girmeden kadınlarla içli dışlı olduğu" bir dönem olarak aktarır. Atatürk'e hayranlığı ile bilinen Psikiyatri Profesörü Volkan, Atatürk'ün iç dünyasını anlatmaya çalıştığı eserinde bu durumu gerilemiş bir öz saygıdan korunma olarak özetler. Volkan'a göre Mustafa Kemal bu sebeple hafifmeşrep kadınların yakınlık ve hayranlığına kendini vermiştir. Volkan, analizine şöyle devam etmiştir: "Cinsel rahatlığa dayalı narsist davranış Mustafa Kemal açısından, kendi abartılı özkavramının istikrarını yeniden sağlamaya yönelik bir çabayı ifade ediyordu." ¹⁶⁵

Bu dönemdeki hızlı, dizginsiz yaşam biçimi Mustafa Kemal'in sağlığını ve derslerini etkilemiş, onu öğreniminin ilk yılını neredeyse kaybetmesine sebep olmuştur. Bu halden Mustafa Kemal, emekli bir paşanın oğlu olan sınıf arkadaşı Ali Fuat'ın babası ve okulda güçlü ilişkilere sahip olan Selanikli İsmail Fazıl'ın sayesinde kurtulmuştur. Akıllı, şanslı, farkındalığı ve de çevresindeki bir hayli güçlü destekçilerinin sayesinde kendine çekidüzen verebildiğini söylemek daha doğru olacaktır. ¹⁶⁶

Mustafa Kemal'in okuldaki ikinci ders yılında performansı parlak bir biçimde düzelmiştir ve 460 öğrenci arasında yirminci olmuştur. Üçüncü yıl ise 459 öğrenci arasında sekizinci sıraya yükselmiştir. Askeri dosyası dikkate değer olduğundan vasıflarını özellikle takdir eden Ali Fuat'ın aristokrat ailesi, "başka yere yerleşen Selanikli Makedon taşralıya" her türlü desteği sunmuştur. Bu dönemde M. Kemal sürekli Fransız düşünürlerini okuyor ve Fransız Devrimi jakobenlerinin özgürlükçü ve

¹⁶³ Abartılı, indî, mesnetsiz iddialar tarafımızdan sansürlenmiştir.

¹⁶⁴ H. C. Armstrong, *Grey Wolf - Mustafa Kemal An Intimate Study of a Dictator*, Arthur Barker Ltd., London 1933, s. 27.

¹⁶⁵ Volkan, Itkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 75.

¹⁶⁶ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 123; Volkan, Itkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 75.

ateist fikirlerinden etkileniyordu. Öğrencilik yıllarında siyasi konularda kesinlikle dışı kapalıydı ve ancak özel görüşmelerinde “sultan rejiminin” yetersizliği, despotluğu, yozluğu ve “dini yobazlığı” hakkında açılabilirdi. Okul programı ve hayatı yıpratıcıydı. Kurmaylık dersleri ve askeri talimlerden arta kalan zamanda Harbiyelilerle gizli gizli buluşurdu. Bu buluşmalarda Fransız aydınlarının düşünceleri hakkında ateşli tartışmalar yapılırdı. Askeri koğuşlarda, kiralanmış örgüt evlerinde ve otel barlarında buluşan Harbiyeliler, Avrupa’nın dört bir yanına savrulmuş fakat aralarındaki irtibatı kaybetmemiş olan sürgündeki Jön Türklerin haberlerini ayrıntılarıyla gözden geçirirlerdi. Makedonya’nın egemenliği için karşı karşıya gelen Yunanlılarla Bulgarlar’ın haberleri, onları heyecana ve derin düşüncelere sevk ediyordu. Ortadoğu için de aynı şey söz konusuydu ve her şey istikrarsızlaşıyordu. Bu dönemde Mustafa Kemal henüz hiçbir şeyi riske atmıyordu ve politik görüşleri de kesinleşmiş, sistemleşmiş değildi. Ayrıca her yerde hafiyeler dolaşıyordu; burası Selanik değildi. Abdülhak Hamid’in, Namık Kemal’in gizlice getirelen kitapları, geceleri yatakhane lambası ışığında okunmaktaydı.¹⁶⁷ Selanikli Harbiyeli, nihayetinde 21 yaşındayken üçüncü sınıfta, 1901-1902 eğitim-öğretim yılında 459 arkadaşı arasından ve 17.5 not olan üssü mizan (sınıf geçme barajı) ve üç yıllık notlarının toplamı üzerinden Harp Okulu’nu teğmen rütbesiyle 8. olarak bitirmiştir. Böylelikle artık İstanbul’da bulunan Erkan-ı Harbiye Mektebi’ne (Harp Akademisi) gitme imkânı kazanmıştır.¹⁶⁸

Bu dönemde Harp Akademisi’nin yönetiminde Avrupa’da eğitim görmüş bir grup profesör görev alıyordu ve birçok teknik konuyu Fransız ve Prusyalı eğitmenler öğretirdi. Mustafa Kemal okula kaydolduğunda askeri konular, matematik, bilim ve Avrupa dillerine odaklanan müfredat ürkütücü bir üne sahipti. Bu ünün oluşmasını sağlayan Harp Akademisi’nde ona etki eden başlıca öğretmenleri de şunlardı: Napoleon Savaşları öğretmeni Kurmay Binbaşı Refik Bey, Eski Osmanlı Seferleri öğretmeni Ahmet Muhtar Paşa, Tabiye öğretmeni Kurmay Yarbay Nuri Bey, Yüksek Matematik öğretmeni Kurmay Yarbay Macit Bey. Bu öğretmenler onun askerlik bilgi ve yeteneklerinin gelişmesinde çok büyük katkılara sahip olmuştur.¹⁶⁹ Harp Akademisi döneminde Mustafa Kemal bir yandan mesleki bilgilerini geliştirirken, bir yandan da güncel meseleler üzerinde arkadaşlarıyla fikri münazaralara girerek kendisini

¹⁶⁷ Unat, “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Milli Eğitim Sistemi”, s. 617.

¹⁶⁸ Unat, “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Milli Eğitim Sistemi”, ss. 123-124.

¹⁶⁹ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, ss. 33-35.

geleceğin büyük problemlerini çözmeye hazırlamıştır. Hatta bu dönem gizli bir teşekkül kurarak el yazısıyla bir de gazete çıkarmıştır. Bu yasak olan icraat mektep idaresi tarafından fark edilse de müsamaha ile karşılanmıştır. Afet İnan'ın aktardığına göre Mustafa Kemal bu dönemde kendi benliğinde manevi huzursuzluk içindedir ve bu durum onu kitaplara daha çok sevk etmiştir.¹⁷⁰

1904'ün Ekim ayının son günü İstanbul ve Selanik gazetelerinde, Harp Akademisi'ni bitiren mezunların isimleri yayınlanmıştır. Mustafa Kemal bu okuldaki ilk yılını 1922'de yayınlanan anılarında anlatırken, onda ve arkadaşlarında bu dönemde yeni fikirler oluştuğunu, ülkenin siyasetinde yanlışlıklar keşfettiğini söylemiştir.¹⁷¹ Kendisi, 57. dönem Akademi mezunu 37 meslektaşıyla beraber bu okuldan yeni fikirlerle mezun olmuştur. Mezun olanların 27'si "Mümtaz", 13'ü de "Kurmay", olmuşlardır. Mevcut vesikalara göre Mustafa Kemal, akademiye 5. sırada bitirmiştir. Dönemin birincisi Ali İhsan Sabis olmuştur.¹⁷²

Mezunlar arasındaki sıralaması kurmay yüzbaşı olarak atanmasına olanak sağlamıştır. Ancak mezuniyetten birkaç gün sonra Beyazıt'ta bir eve yerleşmiş olan Mustafa'yı arkadaşlarıyla birlikte, büyük bir "korku" beklemektedir. Onu, Ali Fuat'ı ve üç yüzbaşısı daha "bölücü eylemler" yapmaktan dolayı gözaltına alırlar. Okul yöneticileri, eşyalarının arasında hükümetin yasakladığı bazı kitaplar bulur. Ayrıca yakınlarda kiraladıkları, genç subayların gizli toplantılar ve söyleşiler düzenledikleri "örgütevi" de tespit edilmiştir. Anlaşılan, birisi onları şikâyet etmiştir. Bu kişinin eski bir arkadaş olduğu uzun bir müddet sonra ortaya çıkacaktır. Mustafa Kemal, temkinli olmanın gerekliliğini ve ihanetin acısını bu döneminde tatmış ve anlamıştır. Bu olay onu ilişkilerinde daha ihtiyatlı olmaya sevk etmiştir. Ancak bu hadisede yakalandıklarında "iş işten geçmiştir" ve komplocuları tespit eden Harp Akademisi komutanı Rıza Paşa, gene de fazla üstlerine gitmeden genç teğmenleri gözaltına almıştır, onlara katı tavsiyelerde bulunarak bundan sonraki davranışlarına yön vermeye çalışmıştır. Güçlü Fuat ailesi, bu ciddi soruna da bir çözüm bulmuştur; mareşal soylarına ait parlak parşömenleri ve saray hükümeti içindeki yüksek bağları sayesinde olayın geçirtilmesini sağlamıştır. On günlük tevkiften sonra, "kargaşacılar" ordudaki görevlerine son verilmeksizin, mahkemeye çıkmaksızın ve de

¹⁷⁰ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1984, s. 9.

¹⁷¹ Yalman, "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-yi Hayatı", s. 1.

¹⁷² Güler, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)*, s. 38.

sürgün edilmeksizin serbest bırakılmışlardır. Ama olaylar dosyalarına kaydedilmiş ve bu maceranın bedeli ağır olmuştur. Bu sebeple M. Kemal, mezuniyet derecesinin kendisine sağladığı ve hayal ettiği şekilde Selanik'e atanamamıştır. Ali Fuat ile beraber istenmeyenlerin sürgüne gönderildiği bir yere, Şam'a sevk kâğıdı almıştır.¹⁷³

Mustafa Kemal'in Askeri Akademi'deki çalışmaları onu tamamen yeni bir fikir dizisine sokmuştur. Çünkü bu Akademi, 19. yüzyılın başlarındaki Osmanlı bürokratik ve askeri reformlarının bir ürünüdür. O zamanlar kurulan diğer benzer kurumlar gibi, asıl amacı, sıradan vatandaşlara geniş bir üniversite sağlamak değil, imparatorluğa profesyonel askeri adamlar sağlamaktır. Orijinal çalışma programı güçlü Fransız etkisini yansıtsa da (École Spéciale Militaire de Saint-Cyr'a benziyordu) Fransızların 1870-71'de Prusya'ya karşı yenilgisi ardından programlar daha çok Alman askeri talimatına kaymıştır. Daha evvel üzerinde durduğumuz ünlü Alman kuramcı Colmar von der Goltz'un Sosyal Darwinizm'in etkisiyle yazdığı kitapçıklar bu okulda okunmaktadır. Goltz'un yazdıklarına göre, modern çağdaki savaş, yalnızca orduları değil, tüm uluslar arasında bir mücadele anlamına geldiğinden, toplumdaki geleneksel rolünün ötesine geçmek ve devlet gemisine rehberlik etmek askeri elitin sorumluluğudur. Goltz, askeri komutanların devlete sadık hizmetkarlardan daha fazlası olması gerektiğine inanıyordu; Goltz'a göre, doğuştan yöneticiler aynı zamanda büyük askerlerdi ve en büyük askeri liderlerin taht görevlileri arasında aranması gerekirdi. 1908 İhtilali'nin bir sonucu olarak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesi, Goltz'un ordu subaylarının rehberliğinde militarize bir ulus vizyonunun gerçekleşmesi için beklenmedik bir fırsat sağlamıştı. Bu nedenle Goltz'un fikirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda memleketi Almanya'dakinden daha fazla geçerlilik kazanması ironik ama tamamen anlaşılabilir. Böylelikle Askeri Akademi'de *Das Volk in Waffen* adlı eserin Türkçe tercümesini inceleyen birkaç nesil Osmanlı subayının dünya görüşü şekillendi. Mustafa Kemal'in dönemine gelindiğinde neredeyse tüm üst düzey Osmanlı subayı, imparatorluğu silahlı bir ulusa dönüştürmenin kendi görevleri olduğu görüşüne varmıştı. Şüphesiz bu fikirler Mustafa Kemal'i de derinden etkilemişti. Öyle ki bu fikirler daha 1907 gibi erken bir tarihte ona, "bir Türk devletinin doğmasına yol açacak nüfus mübadelelerinin önünü açmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun gönüllü olarak kendisini feshetmesi gerektiğini" dahi söyletmişti. O, bu okula kaydolduğunda, akademi bilinçli olarak sadece yetenekli subaylar değil,

¹⁷³ Hirstodulu, *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, s. 125-126.

millete rehberlik edecek “yeni bir sınıf” üretmeye çalışıyordu. Bu anlamda, Goltz yönetimindeki akademi reformu, geçmiş yıllardan beri devam eden bir sosyal farklılaşma sürecini kurumsallaştırmaya hizmet etmişti.¹⁷⁴

Ortaya çıkan yeni ordu, Yeniçeriler gibi Osmanlı toplumunun kültürel, dini ve sosyal dokusunun ayrılmaz bir parçası olmamıştı, tam tersine, bir elit olarak kitlelerden ayrı, iddialı, Batılılaşmış ve aşırı derecede hırslıydı. Mustafa Kemal’in, Askeri Akademi’deki eğitimi onu bu sınıfın saygın bir üyesi ve Goltz’un silahlı milleti için potansiyel bir rehber yaptı. Bu seçkincilik anlayışı devrimci eğilimli birçok Rus subayının aksine, Narodnizmin popülist nosyonlarını bu nesil Osmanlı subaylarının ilgisi dışına itti. Yeni subay tipi, kitlelere hizmet etme fikrine sözde hizmet etse de, özünde elitistti. Ayrıcalıklı bir grubun üyeleri olarak, subaylar kendilerini toplumun geri kalanından doğal hakları olarak üstün görme eğilimine girmişlerdi. O zamanki Osmanlı entelektüel seçkinleri ve ordu yöneticileri, elitizmin vazgeçilmez ideoloğu olan Gustave Le Bon’un kitleler psikolojisi kavramlarına derinden ilgi duyuyorlardı. Mesela Enver Paşa, temsili hükümete muhalefetini, Le Bon’un parlamentoları tenkit ederken dediği gibi gerekçelendiriyordu; “(Parlamento) bir milletin geleceğinin hiçbir şekilde emanet edilmemesi gereken karışık kalabalıklar için toplanma yerleridir.”¹⁷⁵ Mustafa Kemal de Le Bon’un fikirlerini ikna edici bulurdu. Türkçe tercümelerini sürekli bir ilgiyle okuduğu bilinmektedir.¹⁷⁶ Çoğu altını çizdiği marjinal yorumlar elitin hayati rolünü vurgulamaktadır. Örneğin, 6 Temmuz 1918 tarihli günlüğünden bir pasaj, “seçkinleri halk düzeyine indirmek yerine halkı elit düzeyine yükseltmenin” gerekliliğiyle ilgilidir.¹⁷⁷

Profesyonel bir subay teşkilatı yaratan reformlar, ordunun siyasette daha büyük bir rol oynaması talebini beslemiştir. 1908 İhtilali’ni gerçekleştiren örgütün omurgasını oluşturan genç subaylar daha sonra politikaya ağırlık vermeye başlamıştır. Aynı nesil subaylar, 1918’den sonra Türk milliyetçi direnişini örgütlemeye devam edecekler ve 1923’te de bir Cumhuriyet kuracaklardır. Mustafa Kemal’in siyaset tarzı, bu bağlamda onu doğrudan bu kuşağın ideolojik ve politik anlayışı çerçevesine yerleştirir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, ss. 186-188; Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, ss. 33-35.

¹⁷⁵ *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, ed. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul 1989, ss. 174-175.

¹⁷⁶ *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 24, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara 2001, ss. 279-294.

¹⁷⁷ İnan, *M. K. Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları*, s. 43.

¹⁷⁸ İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 148.

2.5. Mustafa Kemal'i Etkileyen Meşrutiyet Dönemi Düşünürleri

Cumhuriyet inkılaplarının baş mimarı şüphesiz Mustafa Kemal'dir. Fakat Cumhuriyet'in ilanı dâhil, diğer bütün inkılapların Tanzimat'a kadar uzanan bir fikrî hazırlık safhası ve evrimi söz konusudur. Mustafa Kemal'in özellikle mektep yıllarından itibaren kimleri ve hangi eserleri okuduğunun bilinmesi Cumhuriyet dönemi eğitim ve kültür hayatını anlamak adına önemlidir. Onun, okul yıllarında ve sonrasında *Osmanlı*, *Mizan*, *Şurâ-yı Ümmet*, *İctihad* ve *Meşveret* dergilerini takip etmesi¹⁷⁹ düşünce kaynaklarının kimler olduğu hakkında ipuçları vermektedir. Adı geçen mecmualar Osmanlı'da 19. yüzyılın son çeyreğinde çıkan, marjinallikleriyle bilinen, düşünce, felsefe ve projelerle dolu yayınlardır. Bu bakımdan Mustafa Kemal'in fikirlerinin gelişmesinde Meşrutiyet Dönemi fikri birikiminin büyük rolü olmuştur. Mustafa Kemal, Meşrutiyet Dönemi'nde çeşitli Osmanlı aydınlarının düşüncelerinin yanında, İctihad ve Terakki'nin siyasi, sosyal ve kültürel projelerini de çok iyi gözlemlemiş, bunlardan faydalanarak önemli dersler çıkarmıştır. O, daha Manastır Askerî İdadisi'nde okuduğu dönemlerden itibaren -Sultan Abdülhamid yönetiminin sansür yasağının olduğu dönemde- yasak yayınlarla tanışma fırsatı bulmuştu. Gizliden gizliye okunan bu yayınlar önceki bölümde anlatıldığı gibi Jön Türkler vasıtasıyla ve üst dönem öğrencileri aracılığıyla kolayca temin edilebiliyordu. Bu çevre, Mustafa Kemal'in kısa zamanda "yasaklı inkılapçı edebiyata" ilgi duymasını sağlamıştı. Mustafa Kemal, Osmanlı aydınlarının taşıdığı ve geliştirdiği Batı fikirlerinden bu yayınlarla etkilenmişti. Özellikle Cumhuriyet inkılaplarında ağırlıklı olarak, rasyonalizm ve pozitivizmin izlerini görmemiz bunun delilidir.¹⁸⁰ Osmanlı yazarlarından ise Ziya Paşa, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Mehmet Emin, Süleyman Nazif, Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı ve Şehbenderzade Hilmi gibi daha birçok Jön Türk'ün eserlerinden etkilenmiştir.¹⁸¹ Özellikle siyasi fikirlerin değerlendirilmesi açısından okuduğu kitaplar onda önemli izler bırakmıştır. Ayrıca, Yahya Kemal ve Faruk Nafiz Çamlıbel gibi şairler de milli duygu ve düşüncelerin duygusal yönden ona tesir etmesini sağlamıştır.¹⁸² Özellikle onda ulus düşüncesinin

¹⁷⁹ Cemil Sönmez, *Atatürk ve Okuma Sevgisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 65.

¹⁸⁰ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s. 11

¹⁸¹ Enver Ziya Karal, *Atatürk ve Devrim Konferanslar ve Makaleler 1935-1978*, TTK. Yayınları, Ankara 1980, s. 9; Abdurrahman Çaycı, "Atatürk ve Tarih Boyutu İçinde Çağdaşlaşma", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 16, 1989, s. 48.

¹⁸² Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 60-70.

uyanmasını sağlayan Mehmet Emin Yurdakul'un şiirlerini vurgulamak gerekir.¹⁸³

Atatürk modern mekteplerde eğitim gören çağdaşı birçok Türk genci gibi, başta Namık Kemal ve Tevfik Fikret'in etkisi altında kalmıştır. Daha evvel bahsi geçen Ömer Naci, muhtemelen bu konularda ona öncülük etmiş olmasından dolayı Mustafa Kemal'in hatıralarında özel yer verdiği kişiler arasına girmiştir.¹⁸⁴ Atatürk'ün, Ömer Naci hakkındaki hatıralarından en çok zevk alarak anlattığı, Manastır'dan sıla için Selanik'e geldikleri zamanki halleridir; bir gün Ömer Naci, Fuat Bulca, Mustafa Kemal, Selanik'te Tahtakale gazinolarının birine rakı içmeye gitmişlerdir. Ancak paraları mezesiz bir şişe rakıya kafî gelecek kadardır. Ve olan iki kuruşlarıyla mezelik olarak yalnız kuru kestane alabilmişlerdir. Bunun üzerine Ömer Naci: "Hayat, Hayat... Bir kuru kestaneden ibarettir!" diye bir şiir tamamlamıştır. Bu söz Atatürk'ün o kadar hoşuna gitmiştir ki aradan onca sene geçtiği halde bunu unutmamış ve: "Hayat bir kuru kestaneden ibarettir!" diye daima o hatırayı muhafaza edip, anlatmıştır.¹⁸⁵ Asım Gündüz ve Ali Fuat Cebesoy, öğrencilik yıllarında Mustafa Kemal'in, Namık Kemal'i "Türk milletinin yüzyıllardan beri beklediği ses" olarak değerlendirdiğini anlatmaktadırlar.¹⁸⁶ Bu ilgi I. Cihan Harbi yıllarında da devam etmiştir. Mustafa Kemal'in şark cephesinde okuduğu kitaplar arasında Mehmet Emin Yurdakul'un, Namık Kemal'in ve Tevfik Fikret'in eserlerinin bulunduğu bilinmektedir.¹⁸⁷

Harbiye Mektebi'nde okuduğu yıllarda, Ahmet Emin Yalman, onun siyasete dair ilk fikirlerini *Vakit* gazetesinde, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı" adıyla yayınlanan makalesinde anlatmıştır. Onun gözlemlerine göre ciddi olarak ilk defa Harbiye senelerinde siyasete ilişkin fikirleri baş göstermiştir. Bu dönemde zaman buldukça Namık Kemal'in kitaplarını okuyan Mustafa Kemal, ülkenin vaziyeti hakkında henüz tam bir kanaat edinmemekle birlikte işlerin kötüye gittiğini düşünüyordur.¹⁸⁸

Mustafa Kemal, daha evvel değinildiği gibi okuyacağı yazarları ve kitapları düşüncesine uygun olarak çok dikkatli seçer ve okurdu, okurken kendi içinde tartışır

¹⁸³ Faik Reşit Unat, "Ne Mutlu Türküm Diyene", *Türk Dili Dergisi*, C. 13, S. 146, Kasım 1963, s. 77.

¹⁸⁴ Yalçın, *Mustafa Kemal Atatürk, Hayatı ve Eseri*, ss. 48-49.

¹⁸⁵ Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, s. 28, 29.

¹⁸⁶ Zeki Arıkan, "Türkiye'nin Çağdaşlaşmasında Tevfik Fikret ve Atatürk", *Atatürk Yolu Dergisi*, 6/22 Şubat 1998, s. 121; Asım Gündüz, *Hatıralarım*, haz. İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul 1973, ss. 15-16; Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, ss. 30-31.

¹⁸⁷ Taş, "Atatürk'ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar (öğretmenleri/okudukları)", s. 77.

¹⁸⁸ Yalman, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı", s. 1.

ve önemli gördüğü yerleri not ederdi. Din, felsefe, tarih, siyaset ve sosyoloji alanlarına özellikle ilgi duymuş ve bu alanlarda kalem oynatan Meşrutiyet Dönemi düşünürlerini fırsat buldukça takip etmeye çalışmıştır. Takip ettikleri arasında pek çok düşünür olsa da çalışmamızın bu safhasında yalnızca onu etkileyen veya etkilediği düşünülen başlıca isimler üzerinde durmakla iktifa edeceğiz.

2.5.1. Meşrutiyet Kuşaklarını Etkileyen Ses: Namık Kemal

Mustafa Kemal'in Namık Kemal'i sevmesi ve onun etkisinde kalması talabelik yıllarına kadar uzanır. Silvan'da hatıra defterine yazdıkları, M. Kemal'in, Namık Kemal'in eserlerini sonraki senelerde de okuduğunu kanıtlamaktadır. Özellikle N. Kemal'in, "Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar" ve "Şark Mes'elesi, "Hürriyet-i Efkâr" gibi düşünce özgürlüğü, Doğu Sorunu ve meşrutiyet sistemi hakkındaki görüşlerini içeren *Makalat-ı Siyasiyye ve Edebiyye*'sini bir savaş döneminde küçük bir Anadolu kasabasında okuması, Mustafa Kemal'in söz konusu kitapları yanında taşıdığını düşündürmektedir.¹⁸⁹ Mustafa Kemal, İstiklal Harbi yıllarında Namık Kemal'in düşüncelerini ve şiirlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünde dahi dile getirmiştir. Birinci İnönü zaferinden sonra yaptığı bir konuşmasını, şairinin ünlü dizelerini, "Vatanın bağına düşman dayasın hançerini, bulunur kurtaracak baht-ı kara maderini." biçiminde değiştirerek bitirmiştir.¹⁹⁰ Namık Kemal'i gizli gizli okuduğumuz günleri nasıl unutabilirim diyen Cebesoy, Mustafa Kemal'in Namık Kemal'in şiirlerini ezerberleyerek gece vakti yanına gelerek heyecanla okuduğunu anlatır.¹⁹¹

Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır'ın Tevfik Fikret'in el yazısı ile yazılmış olan *Eş'ar-ı Kemal* adlı derlemeyi Mustafa Kemal'e armağan etmesi ve bunun Atatürk'ün özel kitaplığında N. Kemal ve T. Fikret'in kitaplarının yanibaşında yer alması Mustafa Kemal'in ona ayrı bir önem verdiğini göstermektedir.¹⁹² Ancak şurasını da vurgulamak gerekir ki Namık Kemal'i çok seven ve ondan etkilenen Mustafa Kemal, onun ittihad-ı İslam düşüncesini ve genel romantizmini asla

¹⁸⁹ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s. 7.

¹⁹⁰ Mustafa Kemal bu konuşmasında Namık Kemal'i "Vatanımıza nıgehban" (koruyucu) diye niteliyecektir. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 154.

¹⁹¹ Yahya Akyüz, "Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge", *Belleten*, C. 45/2, S. 178-180, TTK. Yayınları, Ankara 1981, s. 501.

¹⁹² Atatürk'ün özel kitaplığında N. Kemal'in 7 ayrı kitabı, Fikret'in de Rübab-ı Şikeste'si ve Halulk'un Defteri bulunmaktadır. Bkz. *Atatürk'ün Özel Kütüphanesi'nin Katalogu*, Milli Ktb. Genel Md., Ankara 1973.

benimsememiş, daha gerçekçi olarak vatan ve özgürlük şairinden apayrı bir yol izlemiştir. Yine de Atatürk'le Namık Kemal'i özdeşleştirmek isteyenler onu kendi dünya görüşlerine göre çeşitli yazılarından yola çıkarak farklı farklı değerlendirebilirler; çünkü Namık Kemal kültürel bakımdan bir geçiş dönemi insanı olarak çelişmiş gibi görünen bazı düşünceler de dile getirmiştir.

Konuyu biraz daha açmak gerekirse Namık Kemal, islami esaslara sarılarak Osmanlı Devleti'ni kurtarmak isteyen devlet adamları ile hemen hemen aynı çizgide bulunuyordu. Fazla olarak bu esaslardan ayrılmadan Batı'nın hürriyet ve meşrutiyet fikirlerini uygulamak istiyordu. Cumhuriyetçi değil meşrutiyetçi, ulusçu değil Osmanlıcı bir siyaseti destekliyordu. Namık Kemal esasında "Vatan"ı Türkiye değil Osmanlı ülkesi hatta İslam âlemi olarak tanımlıyordu. *İbret*'teki yazıları bu minvalde en dikkate değer olanlardır. *Avrupa'dan ibret almak* isimli makalesinde; Batı'ya bilinçli bir bakışın dayanışma yaratacağını, yardımlaşmanın mekteplere götürüleceğini, mekteplerin atölyeleri çalıştıracağını, bunların da fabrikalara ve bankalara dönüşeceğini, böylece ilerlemenin mümkün olacağını, servet ve refahın geleceğini söylemişti. Tabii bu bakış Şinasi'nin onda bıraktığı etkilerle beraber açıkça Condorcet'in terakki fikridir.¹⁹³ Bununla beraber Cumhuriyet rejimine olumlu baksa da Türkler için uygun olmadığını düşünmekte meşrutiyetin elzem olduğunu söylemekte ve hanedanın ancak Osmanlıların olduğunu beyan etmektedir. İttihad-ı İslam fikrini benimseyen, İslam ülkeleri ile uzlaşmak istediğini söyleyen N. Kemal, Amerika Birleşik Devletleri gibi birlik olmak için, bunun her cins ve mezhepten çocukların kabul edileceği okullarla gerçekleşebileceğine inanmaktadır.¹⁹⁴ Siyasi fikirlerini daha çok aydınlanmaya ve Fransız ideologlarına bağlı kalarak sentezleyen Namık Kemal, yaptığı sentezle Batı'nın ilerlemesinin takip edilmesi gerektiğini söylerken Türk İslam medeniyetinden kuvvet alınacak, maymun taklitçiliği olmayacak demektedir.¹⁹⁵ Anlaşılacağı üzere muhalif Yeni Osmanlıların öncü isimlerinden olan Namık Kemal ile Mustafa Kemal arasındaki etkileşimin ortak noktası aydınlanma ve Fransız ideologlarının belli başlı kuramlarıdır. Ancak detaylı şekilde bakıldığında Namık Kemal, Jön Türklerin yeni nesilleri tarafından fikirlerinden ziyade öncelikle siyasi duruşu temel alınarak benimsenmeye çalışılmış, düşünceleri derinlemesine

¹⁹³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 89, 100.

¹⁹⁴ Namık Kemal, *Külliyât-ı Kemal, I. tertip: Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye*, Selânik Matbaası, İstanbul (t.y.) ss. 176-184; *Hürriyet*, 14 Eylül 1285/1869.

¹⁹⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 111.

anlaşılmadan ve popülerize edilerek siyasi bir simge olarak kullanılmıştır. Jön Türklerin gelişen siyasi tutumu, bu tutumun gençliğin doğasında olan heyecan arayışı ile birleşerek yükselmesi, yeni nesil Jön Türkler tarafından Namık Kemal'in tam olarak anlaşılmadan vülgarize edilerek propaganda malzemesi haline getirilmesine sebep olmuştur. Bu analizle beraber elde olan veriler tetkik edildiğinde Mustafa Kemal'in, Jön Türkler tarafından vatan şairi kabul edilen Namık Kemal'e hayran olduğu gerçektir, ancak siyasi ve felsefi bakımdan birbirleri ile tam olarak örtüşmedikleri de yazıları ve eylemleriyle ortadadır. Namık Kemal'in Mustafa Kemal üzerindeki asıl etkisi en basit şekilde; “vatan” mefhumunun kutsal addedilmesi ve onun şahsında simgeleşmiş olan mevcut düzene muhalifliğin idealize edilecek bir mefkûre şeklinde algılanması olarak özetlenebilir.

2.5.2. Ziya Gökalp ve Atatürk

Erken Cumhuriyet Dönemi'nin fikri temellerini araştıranlar ve Mustafa Kemal'e bir ideolog arayanlar en çok Ziya Gökalp üzerinde durmuşlardır. Bu konuda değişik ve birbiriyle çelişen görüşlerin ortaya atıldığı da bilinmektedir. Kimi araştırmacılar, Gökalp'i “Türk devriminin düşün mimarı” olarak değerlendirirken, başkaları daha ileri giderek Atatürk'ün, “Vücudumun babası Ali Rıza Efendi, heyecanlarımın babası Namık Kemal, fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp'tir” dediğini öne sürer (ki bunun uydurma olduğu söylenir), kimi araştırmacılar da Gökalp'i Atatürk devriminin filozofu olarak görmenin “yanlış” olduğunu savunmuşlardır.¹⁹⁶ En başta ayrıntılara inmeksizin diyebiliriz ki, Cumhuriyet öncesinde Türkiye'deki düşünce akımları içerisinde Ziya Gökalp'in özel ve önemli bir yeri olduğu kuşkusuzdur. Ancak kendi içerisinde pek çok çelişkiler de taşımaktadır. Esasen Gökalp'in fikirleri ve Atatürk'ün fikir ve eylemleri karşılaştırıldığında, Gökalp'i Kemalizm'in “ana ideoloğu” kabul etmeye imkân yoktur. Pozitivizm, milliyetçilik, laiklik, dilde özleşme, uygarlığı bir bütün olarak görme gibi konularda ayrıntılara inildiğinde Gökalp'in düşünceleri ile M. Kemal'in görüşleri ve eylemleri arasında önemli ayrılıklar göze çarpar. Her şeyden önce Gökalp'in millet tanımıyla Atatürk'ün ulus anlayışı birbirinden farklıdır. Gökalp *Türkçülüğün Esasları* başlıklı eserinde açıkça belirttiği üzere ırkçılığa karşıdır ve milleti kültür temelinde tanımlamaktadır. Mustafa Kemal'in millet tanımı ise evvela

¹⁹⁶ Kemalizm yazarı Tekin Alp, Gökalp'in Türkçülük görüşü ile Kemalizm arasında hiçbir benzerlik görmemektedir. Gökalp'in “medeniyet-hars” ayırımı ise Atatürk'ün karşısında dahi sayılabilir. Bkz. Bedia Akarsu, *Atatürk Devrimi ve Yorumları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 37.

İttihad Terakki'nin ırk temelli Orta Asya'ya, sonra da Hititlere dayanan beyaz ırka dayanmaktadır. Gökalp, "Ulus, ne ırksal ne kavimsel, ne coğrafi ne siyasal, ne de iradeye bağlı bir topluluk değildir. Ulus; dilce, dince, ahlakça ve güzel sanatlar yönünden ortak olan, yani aynı eğitimi almış kişilerden oluşan bir topluluktur." derken¹⁹⁷, Atatürk, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabının "millet (ulus)" bölümünde, Ernest Renan'a bağlı kalarak şu tanımı yapmaktadır:

- a) Zengin bir geçmiş mirasına sahip bulunan;
- b) Birlikte yaşamak konusunda ortak arzu ve kabulde samimi, içten olan;
- c) Ve sahip olunan mirasın korunmasına tarihte devam konusunda iradeleri ortak olan insanların birleşmesinden meydana gelen topluluğa millet adı verilir.¹⁹⁸

Bu tanımla da yetinmeyen Atatürk ilaveten, Türk milletinin kökleşmesinde etkili olduğu görülen doğal ve tarihi olguları şöyle sıralamaktadır:

- a) Siyasal varlıkta birlik,
- b) Dil birliği,
- c) Yurt birliği,
- d) Irk ve köken birliği,
- e) Tarihsel yakınlık,
- f) Ahlaksal yakınlık.¹⁹⁹

Millet mefhumu üzerinde yapılan bu tanımlamalar birbirleriyle karşılaştırıldığında Atatürk'ün millet tanımını tek bir ögeye indirgememe hususunda ve onu kültürel bir topluluk olarak değerlendirmede Gökalp'le birleştiği görülür. Ancak milleti oluşturan etkenleri sıralamada ondan ayrıldığı da açıktır. Ahlakı ve dili milli birer öge olarak görmekle Gökalp'e katılan M. Kemal, dini görmezden gelmekte veya daha doğru bir ifadeyle onu bir etken olarak kabul etmemektedir. Siyasi varlık, ırk, yurt, tarih ve köken gibi 4 ayrı ögeyi içeren kendine özgü bir görüşü savunmaktadır.

Ziya Gökalp, "kültür" sözcüğüne Arapçaya dayanarak "hars" karşılığını vermiş, kültür ve uygarlığı ayrı ayrı iki mefhum olarak değerlendirmiş ve kültüre milli, uygarlığa ise beynelmilel bir anlam katmıştır. Gökalp, *Terbiye ve Milliyet* adlı

¹⁹⁷ "Millet, lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir", Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1958, s. 16.

¹⁹⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, (Kaleme alan Afet İnan), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2010, s. 47.

¹⁹⁹ Atatürk, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, ss. 44-45.

yazısında “hars ve medeniyet” ayrışımı yaptıktan sonra eğitimde yapılması gereken inkılâbın, kültürü bırakıp medeniyete gitmek değil, medeniyeti bırakıp kültüre gitmek olduğunu söylemiştir.²⁰⁰ Atatürk ise bu ikiliği kabullenmemekte ve böyle bir ayrımın güç ve gereksiz olduğuna inanmaktadır. 1930’larda Afet İnan’a bu konuda yazdırdıklarına baktığımız zaman bu doğrultuda hars için yaptığı tarif şöyledir: “Hars, bir insan topluluğunun devlet yaşamında, düşünce hayatında, ilimde, sosyoloji ve güzel sanatlarda, ekonomik hayatta, kara, deniz ve hava ulaşımında yapabildiği şeylerin bütünüdür.” Medeniyetin de bunlardan başka bir şey olamayacağını söylemiştir.²⁰¹

Bu satırlarda, Atatürk’ün kültür gibi bir ana konuda Gökalp’ten oldukça farklı düşündüğünü görmek hatta onun görüşlerini eleştirdiğini söylemek mümkündür. Kültür konusunda olduğu gibi, Atatürk’ün dilde devrim görüşü ile Gökalp’in Lisani Türkçülük görüşü arasında da derin ayrılıklar vardır. Gökalp, “Türkçeleşmiş olan kelime Türkçedir.” der, yabancı kökenli sözcüklerin dilden çıkartılmaması, üstelik Batı kaynaklı sözcüklere veya yeni keşiflere de Arapça ve Farsçadan yararlanılarak karşılıklar bulunması gerektiğini savunur. Fazla olarak “eski türkçe kelimeleri diriltmeğe çalışmamalıdır.” diye ekler, böyle bir durumun fayda getirmeyeceği görüşünden yanadır.²⁰² Buna karşılık Atatürk, Türkçenin “yabancı dillerin boyurduruğundan kurtarılması” sloganıyla özellikle İslam dinine ve Doğu kültürüne bir köprü vazifesi görecektir Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin dilden atılması gerektiğine inanmaktadır.²⁰³ Diğer taraftan Mustafa Kemal’in Tevhid-i Tedrisat reformunu Gökalp’ten esinlendiği söylenebilir, zira 1917’den beri bu reformu yüksek sesle belirten Z. Gökalp’tir.²⁰⁴ Gökalp ile Atatürk ibadetin Türkçeleşmesi ve dine reform konularında hemfikirdir. 1930 yılında Kur’an’ın Türkçeye çevrilmesini emreden Atatürk’ün o dönemki söylemleri Gökalp’in bu konudaki sözlerinden alıntılar taşımaktadır.²⁰⁵ Cumhuriyet döneminde Atatürk başta olmak üzere önde gelen rical tarafından Gökalp’in ibadetin Türkçeleşmesi konusundaki yazı ve şiirlerinin öne

²⁰⁰ Ziya Gökalp, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1”, *Muallim*, C. 1, S. 1-2, R. 15 Temmuz 1332.

²⁰¹ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 278.

²⁰² Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 76-95.

²⁰³ Ayrıntılı bilgi için Şerafettin Turan, *Atatürk ve Ulusal Dil*, TDK. Yayınları, Ankara 1881.

²⁰⁴ Şerafettin Turan, “Tevhidi Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi)”, *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Semineri Tebliğleri*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1972, ss. 79-84.

²⁰⁵ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat-Doğru Yol*, haz. Müjgan Cunbur, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 11.

çıkarılması bu iddiayı destekler niteliktedir.²⁰⁶ Ancak Latin Alfabesi'nin kabulü gibi yazıda bir devrim yapılmasının, Gökalp'in düşünce sistemi içerisinde hiç yer almadığını hatta karşısında olduğunun da altı çizilmesi gerekir. Benzer başka bir özellik belirtmek gerekirse bilindiği gibi Ziya Gökalp kendi döneminde Durkheim'in Türkiye'deki temsilcisi ve sözcüsü durumunda olmuştur. Aynı şekilde Atatürk de, bu ünlü Fransız düşünürünü takip etmiştir. Durkheim'in toplumsal iş bölümü ve ahlak konularını içeren iki ana yapıtı daha Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkçeye çevrilerek Milli Eğitim Bakanlığı'nca yayınlanmıştır. Atatürk'ün Durkheim takibi ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. 1932 Ağustos'unda Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Atatürk'ün İstanbul Üniversitesi kitaplığından Durkheim'in *De la division du travail social* ve *Le suicide, etude de sociologie* adlı kitaplarını okumak için getirttiği bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda da *L' Education morale ve L' Allemagne au-dessus de tout la mentalite allemande et la guerre* adını taşıyan iki kitabını daha getirip incelemiştir.²⁰⁷ Ancak Durkheim'in fikirlerinden etkilenmesi sürekli bir okuma ile doğrudan değil daha çok Gökalp üzerinden ilgisini çeken meseleler üzerinden olmuştur. Pozitivist olan Gökalp'in, topluma doğru bir yönelim gösteren sosyal kuramı, bilhassa dini toplumsal bir araç olarak kullanarak "ilerleme"ye varılması yöntemi Durkheim'den alınarak Atatürk'e taşınmıştır.²⁰⁸ Ancak Ziya Gökalp'in toplumsal gerçeklikleri göz önüne alarak tedrici ve kültürü yıpratmadan muasır medeniyete ulaşma yöntemi, Mustafa Kemal'de farklı olarak keskin bir dönüş, hızlı bir atılım, uzun bir sıçrama şeklinde kendini göstermektedir. Devletçilik konusunda ise, dayanışmacılık taraftarı olan, giderek devlet kapitalizmini uygun bir sistem olarak ileri süren Gökalp, bu konuda Mustafa Kemal'e rehberlik etmektedir. Laiklik ise, her ikisinde de daha önce söz konusu ettiğimiz "ilerleme" gayesinde zaten benzerlikten öte olarak bulunmaktadır. Din ve devlet işlerinin ayrı olmasını savunan Gökalp²⁰⁹ ve bu ilkeyi, temel ilke olarak benimseyen Atatürk, aslında herhangi bir ideologtan esinlenmeden sadece pozitivist felsefenin zaruri sonucuna uymuşlardır.

Toparlamak gerekirse Gökalp, Batılı toplumların toplumsal yapısına uygun olan üstyapı kurumlarına ve modern toplumun gereksinmelerine uygun öneriler getirmeye çalışmıştır. Gökalp'in düşünceleri bu noktada, Türk Devrimi'ne etki edecek, Mustafa

²⁰⁶ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 159-160.

²⁰⁷ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s. 21.

²⁰⁸ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, ss. 38-39.

²⁰⁹ Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, ss. 88-89.

Kemal’de karşılık bulacak denli yakındır. Ama bu, Gökalp’in Mustafa Kemal’in fikirlerinin babası olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Tekinalp’in daha Atatürk’ün sağlığında yazdığı “Kemalizm” adlı kitabındaki yargı bu gerçeği göstermektedir. Tekinalp, Gökalp’in fikirlerini yorumladığı yazısında onun ancak imge ve düş alanında kendini gösterebildiğini yazmakta ve onunla Atatürk’ü ayrı tutmaktadır. Çünkü Tekinalp’e göre Atatürk’ün yaptıkları, Gökalp’in “Arz-ı Mevud” destanı gibi hayallerini gerçek bir öngörü haline getirmiştir. Zaten Gökalp’in şiirinde hayal ettiği ne varsa Atatürk tarafından gerçekleştirilmiştir veyahut gerçekleştirilmek üzere çalışılmıştır.²¹⁰

1932 yılında hayata geçen “Kadro Hareketi”nin fikri lideri Aydemir de *Tek Adam* adlı eserinde Atatürk ile Gökalp arasındaki ilişkiyi değerlendirmiştir. Ona göre Mustafa Kemal’in Gökalp’e karşı meyili, Gökalp’in İttihadçı olması, Enver Paşa’ya olan hayranlığı ve Turancılık hedefleri sebebiyle yoktur. Zaten özel sohbetleri sırasında Gökalp hakkında ifadelerinin hayranlık ifade etmediğini de belirtmektedir. Aralarında mizaç farkı da oldukça çoktur diyen Aydemir, Gazi’nin Gökalp’tan düşünce ve ilham aldığını ortaya koyabilmek için şimdilik yeterli deliller olmadığını söylemektedir.²¹¹

Bütün bunlar dikkate alındığında, Ziya Gökalp’i Atatürk Devrimi’nin biricik ideologu ve Mustafa Kemal’i de yalnızca onun düşünce ve önerilerinin uygulayıcısı gibi görmeye olanak bulunmadığı kendiliğinden anlaşılır. Aslında böyle bir varsayım, Mustafa Kemal’in kendine özgü bir sentez ortaya koyduğu gerçeğine de uymaz. Burada önemli olan, Atatürk’ün inkılaplarının ve Gökalp’in fikirlerinin gayesidir. Bu tespit edildikten sonra ana hatlarda benzerliklerin oluşacağı tabiidir.

Bu gayenin en açık hedefi Batılılaşmadır. Gökalp, “Medeniyete girmek arzu edip de, Batıya yönelmemiş millet hangisidir?” demektedir. İleride detayıyla ele alacağımız Atatürk’ün medeniyet anlayışı ve çağdaşlaşmak konusundaki arzusunda da benzer birçok ifade vardır; “Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün çalışmamız Türkiye’de asrî, binaenaleyh Batılı bir hükümet vücuda getirmektir.”²¹² Aksi halde kişinin ayağından zincirli bir vaziyette olduğunu söyleyen Atatürk, hareket etmek isteniyorsa eğer ilk başta zincirleri kırmanın gerektiğini düşünmektedir.²¹³ Gerçekten

²¹⁰ Munis Tekinalp, *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998, s. 49.

²¹¹ Aydemir, *Tek Adam (1922-1938)*, s. 164.

²¹² Fethi Naci, *100 Soruda Atatürk’ün Temel Görüşleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1970, s. 113.

²¹³ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 91.

de dünyayı, medeniyetler arası savaş sahnesi olarak gören Atatürk, Batı'nın mutlak galibiyeti ile sonuçlanacağına inandığı bu savaşı, tam anlamıyla bir "olmak ya da olmamak" ikilemi içerisinde değerlendirmektedir.

Sonuç itibariyle, Ziya Gökalp, Türk düşünce, kültür ve siyaset tarihini etkilemiş önemli bir düşünür olarak, birçok siyasi, dini ve kültürel düşünce ve önerileriyle dolaylı olarak veyahut bir takım değişikliklerle yeni kurulan Cumhuriyete ve onun kurucusuna rehberlik etmiştir. Tüm fikirleri olduğu gibi alınmasa da birçok fikri Atatürk elinde çeşitli biçimlerde hayata geçme imkânı bulmuştur. Gökalp'in sosyal alana dönük yaklaşımları üzerinde Batı menşeli fikirlerin, özellikle de pozitvizmin etkili olması, bu temelde eğitim alan Mustafa Kemal'in onun fikirlerini benimsemesine kolaylık sağlamıştır.

2.5.3. İnkıpların İlham Kaynağı Tefik Fikret

Osmanlıların içinde bulunduğu son dönem buhran yıllarında, bir takım sanatçılar sosyal bozukluktan duydukları ıstırapı şiir haline koyma yoluna gitmişler, bunun sonucu olarak da yazılarında edebi ideolojiye başvurmuşlardır. Tefik Fikret gibi Batılılaşma yanlısı ediplere göre geri kalmışlığın temel sebebi Batılılaşmanın samimi ve köklü olmamasından kaynaklanıyor, tüm sıkıntılar samimiyetsiz dincilikte ve ikiyüzlü siyasette bulunuyordu. Bu iddianın başını Tefik Fikret çekiyordu. Diğer taraftan içtimai bozukluğun temelini örften, gelenekçilikten ayrılmada, itikatların zayıflamasında görenler vardı, bunlar Batıcılığın felaket getirici ve devleti yıkacak bir hareket olduğunu söylüyorlardı. Bu hücumların başında da Mehmet Akif vardı. İki şair, iki dünya görüşünü, içinde buldukları bozuk düzene karşı iki ayrı kutuptan temsil ediyorlardı. Fikret *Sis*, *Rücu*, *Doksanbeşe Doğru*, *Hân-ı Yağma*, *Tarih-i Kadîm* manzumeleri gibi birçok şiirleriyle bu şiddetli şikâyeti ifade etmekteydi.

Fikret (1870-1915) gençliğinde divan şiirinde gazeller yazdı. Lakin Batı kültürü ona daha çekici ve cazip gelmişti. Pozitivistlerin yayın organı olarak kurulan *Servetifünun*'da genç nesle rehberlik etti. Fikret şiirlerini sanat için değil, kafasındaki ideal dünyaya insanları inandırmak için yazıyordu. Öldüğünde bütün "Batıcı nesiller" onun hakkında övgülerle dolu yazılar yazmışlardı. Hatta *Muallim* dergisi bir özel sayı çıkarmıştı. Orada Abdülhak Hâmid, Gökalp, Süleyman Nazif, Sâtî el Husrî, Yunus Nâdi, Rıza Tefik, Ali Ekrem, Yusuf Akçura, Ali Canip, Mehmet Emin (Erişirgil), Ahmet Hikmet ve birçok birbirinden farklı yönleri temsil eden imzalar görülmektedir. Bu da Batıcılık fikrinin hangi şekilde yorumlanırsa yorumlansın bir şairin ölümü

önünde, Tefvik Fikret'in isminde birleştğini gösteriyordu. Akif'in *Safahatı*, Fikret'in eserlerine karşı İslamcılık ideolojisini temsil ediyordu.²¹⁴ Mehmet Akif, 2 Ağustos 1912 tarihli Sebilürreşad'ın 207. sayfasında Robert Koleji'ndeki öğretmenliğine binaen, Fikret'i zangoç yani kilise hizmetçisi olarak tanımlamıştı.²¹⁵ İttihâd-ı İslâm taraftarı Mehmed Âkif'in, 1914'te yayımladığı manzumeleri Tefvik Fikret'i bir hayli tahkir etmişti. Ona “Zangoç” denilmesi üzerine, kendisi dinsizliğini ve genel anlamda bütün semavî dinlerin karşısında olduğu durumunu açıkça ilân ettiği “Târîh-i Kadîm’e Zeyl”i kaleme almıştı. T. Fikret, devrin karamsar havasının da etkisiyle zamanla dine karşı kayıtsız, hatta düşmanca bir tavır almaya başlamıştı. Müsbet ilim ve müsbet düşüncenin müdafaası gibi ifadelerle takdim edilmeye çalışılan “Târîh-i Kadîm”de açıkça dine ve Allah’a karşı isyankâr bir tavır sergilemişti. Burada genel olarak, gelenekten ve kendi toplumunun değer hükümlerinden tamamen uzaklaşmış, geçmişi korkunç tablolardan ibaret görmüş, tarihi kahramanlıkları da küçümsemişti. Fikret'in düşüncesinde esas olarak barış ve adaletin hüküm sürdüğü bir dünya vardı, kul ile Allah'ı ayıran bir dini kabul etmediğini söylüyordu. Hatta Allah'ın çok uzak olduğunu, yükselen feryat ve şikâyetleri görmezden geldiğini, cevapsız bıraktığını iddia ediyordu. Başka bir şiiri olan “Halûk'un Âmentüsü”nde ise İslam'daki iman esaslarının yerini tamamen dünyevî inançlar almasını söylemişti. Burada idealleştirilen kişi, akla ve bilgiye, gelişmeye, adalete, kardeşliğe ve dünya birliği idealine inanan yeni bir insan tipiydi. Son senelerinde kaleme aldığı *Şermin*'de ise yeni Türkiye için Amerikan terbiyesi üzerine yetiştirilmesini arzu ettiği, pratik hayatta başarılı olabilecek insan tipini idealize etmişti.²¹⁶

Atatürk, Fikret'in eserlerini yakından izlemiş, onun çeşitli konulardaki fikir ve düşüncelerinden açıkça etkilenmiştir. I. Dünya Savaşı'nın şiddetle devam ettiği bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın, Tefvik Fikret'in ölüm yıldönümünde Aşiyân'ı ziyaret etmesi, bu düşünür ve şaire duyduğu hayranlığın kuvvetli bir kanıtıdır. Atatürk bu ziyaretin gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Ben inkılâp ruhunu ondan aldım. Ziyaret edeceğim yerlerin başında elbette Aşiyân gelir.”²¹⁷

Mustafa Kemal Paşa, 18 Ağustos 1918'de Tefvik Fikret'in ölümünün üçüncü yıldönümünde, “Fikret hayranları” ile Aşiyân'ı ziyarete gittiğinde, o gün bu ziyarete

²¹⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 218.

²¹⁵ Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 167.

²¹⁶ Abdullah Uçman, “Tefvik Fikret”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41. İstanbul 2012, ss. 9-13.

²¹⁷ Aziz Naci Doğan, “Tefvik Fikret-Atatürk Özdeşliği”, *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 2004, s. 14.

katılanlar arasında Halide Edip, Doktor Rıza Tevfik, Ruşen Eşref, Doktor Adnan (Adıvar), Süleyman Nazif ve Doktor Abdullah Cevdet gibi ünlü isimler vardır. Mustafa Kemal Paşa o gün ziyaret defterine şunları yazmıştır: “Tavaf-ı tahatturunda bulunmakla mübahi perestişkâran-ı Fikret.” Bu sözlerin günümüz dili ile anlamı şudur: “Anısını tavaf eylemekle şeref duyan Fikret’in sevenleri” Osmanlıcada kullanılan perestişkâr sözcüğünün “tapınırcasına seven, düşkün” anlamına geldiğini özellikle vurgulamak istiyoruz. Ziyaret defterinin aynı sayfasına Muslihittin Adil ise şunları yazarak imzalamıştır: “Eğilmeyen bir başın huzurunda hürmetle eğiliyorum.”²¹⁸ Atatürk’ü yakından tanıyan Prof. Dr. İsmail Hikmet Ertaylan, Atatürk’ün Fikret’e duyduğu hayranlık konusunda yaşadığı hatırayı anlatırken onun bu konuda oldukça hassas olduğunu aktarmıştır. Atatürk’ün sofrasında bir zâtın Fikret’in iyi bir şair olmadığını söylemesi karşısında oldukça gücenip, kızdığını söyler. Akabinde Atatürk, halkı ışığa götürmeye çalışan Fikret bu feryadı koparırken siz nerelerdediniz diye etrafındakileri fırçalamıştır. Ertaylan, Atatürk’ün, Fikret’e yetişemediğinden kendisini bedbadht saymakta olduğunu aktarır.²¹⁹

Atatürk konuşmalarında Fikret’ten sık sık alıntılar da yapmıştır. İzmir Kız Öğretmen Okulu’nu ziyaret ettiği 14 Ekim 1925 tarihinde öğretmenlere ve öğrencilere yaptığı konuşmasında “Türk Kadını nasıl olmalıdır?” sorusunu sormuş ve yaptığı açıklamanın sonunu Fikret’in bir dizesiyle bağlamıştır: “...Herhalde kadın çok yüksek olmalıdır. Burada Fikret merhumun herkesin bildiği bir sözünü hatırlatırım: Elbet sefil olursa kadın alçalır beşer!”²²⁰

Tevfik Fikret esas olarak ilerlemeye ve bilime inanmıştır, bir gün bilimin siyah toprağı dahi altın yapacağını söylemektedir. Fikret’in bu sözleri, “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir, fendir.” diyen ve bunun dışında başka bir rehber aramanın sapkınlık olduğunu vurgulayan Atatürk’ün dünya görüşüyle birebir uyum içindedir. Bursa’ya gittiği 27 Ekim 1922 tarihinde öğretmenlerle yaptığı bir söyleşide bu düşüncesini; “İlim ve fen nerede ise oradan alıp her ferdi milletin kafasına koyacağız” diyerek dile getirmiştir.²²¹

Konur Ertop, Tevfik Fikret’in ölümünün 76. yılı için düzenlenen bir toplantıda

²¹⁸ Zeki Arıkan, “Türkiye’nin Çağdaşlaşmasında Tevfik Fikret ve Atatürk”, s. 123; Aziz Naci Doğan, “Tevfik Fikret-Atatürk Özdeşliği”, *Cumhuriyet*, 19Ağustos 2004, s. 14.

²¹⁹ İsmail Hikmet Ertaylan, *Tevfik Fikret*, Emekli Öğretmenler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1963, s. 80.

²²⁰ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 242.

²²¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 48.

Atatürk'ün Fikret'ten nasıl etkilendiğini anlattıktan sonra Fikret'in hedeflerini şu noktalarda toplamıştır: Batılılaşma, özgürlük, adalet, kadın hakları, bilim ve eğitim. Fikret, bu hedefe de genç kuşakların yetiştirilmesi sayesinde ulaşılabileceğine inanmıştır.²²² Bu toplantıda konuşmacılardan Vecihi Timuroğlu ise Fikret'in düşüncelerinin “Aydınlanma” kapsamında ortaya çıkan fikirler olduğunu belirtmiştir. Bu fikirlerin özünü ise; dine karşı çıkma, öğretimi, akli ve bilimi öne çıkarma şeklinde özetlemiştir. Fikret'in “Promete” şiirinde yazdığı “geleceğin elektrikçisi”nin adeta Atatürk'ü anlattığını söyler.²²³

Atatürk de, Fikret gibi, toplumdaki geleneksel zihniyete karşı savaşarak Türkiye'yi çağdaş Batı uygarlığının kapsamı içine almaya çalışmıştır. Ülkenin acilen çağdaş ve medeni olacağını söyleyen Atatürk, Fikret'ten ilham alarak kalkınmanın ve ilerlemenin ancak bilim ve fen sayesinde gerçekleşebileceğini vurgulamıştır.²²⁴ Fikret'in “güneşin garptan doğduğu”na inandığı gibi, Atatürk de yüzümüzü Batı'ya çevirmenin gereği üzerinde durmuş ve uygarlığın tek ve “bir” olduğunu ve bir ulusun ilerlemesi için de bu yegane medeniyete girme gereğini hedef olarak göstermiştir. Bu minvalde yapılan ıslahatlara karşı yapılan tenkitleri ise gayri hakiki, mevhum bir fikirden, ittihad-ı İslam fikrinden çıktığını düşünmektedir.²²⁵ Cumhuriyetin laik bir temelde olmasında ve laik bir eğitimle yaşaması gerekliliğinde, Fikret'in laik tutumu, dünya görüşü ve eğitim anlayışı belirleyici bir rol oynamıştır. Fikret her şeyden önce “fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür” bir gençlik yetiştirilmesinin şart olduğunu söylemiştir. *Rübâb-ı Şikeste* (Kırık Saz) adlı yapıtındaki bir dörtlüğünün son cümlesinde yer alan; “Bir eğik baş bir boyunduruktan ağırdır boynuma; Fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür, bir şairim”²²⁶ şeklinde ifade ettiği özgürlük özlemi ve ülküsü Atatürk'ü derinden etkilemiştir. Öğretmenlerle 1924 tarihinde yaptığı konuşmasında öğretmenlerden beklentilerini açıklarken; “Cumhuriyet sizden fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ister.”²²⁷ şeklinde Fikret'in dizelerini aynen dile getirmiştir.²²⁸ Böyle

²²² Refik Durbaş, “Atatürk'ü Nasıl Etkiledi?”, *Kültür Sanat*, 22/08/1991, *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği*, Taha Toros Arşivi, Barkod no:1506184006.

²²³ Aynı yer.

²²⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 187.

²²⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 91, 92; Arıkan, “Türkiye'nin Çağdaşlaşmasında Tevfik Fikret ve Atatürk”, s. 137.

²²⁶ Tevfik Fikret, *Kırık Saz (Rübâb-ı Şikeste)*, çev. Ahmet Muhip Dıranas, Adam Yayınları, İstanbul 1994. s. 9.

²²⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 179.

²²⁸ Mustafa Baydar, “Anılarla Fikret ve Atatürk”, *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği*, Taha Toros Arşivi, Barkod no: 001508521006.

bir eğitimden geçmiş bireylerin, Batı uygarlığına geçişi sağlayabileceğini düşünmüşlerdir. Yine, ancak böyle bir eğitimin, insanın yetenek ve gücünün gelişmesine katkıda bulunabileceğine inanmışlardır. Yine, bu eğitim sayesinde ayakta zincir kabul ettikleri eski zihniyetin yıkılabileceğine kanaat getirmişlerdir. Fikret'in, bu fikirlerinden çıkan Yeni Okul tasarısı, onun konuştuğu gün hayata geçirilememiş ise de Atatürk'e ilham kaynağı olmuş ve Cumhuriyet döneminde Atatürk eliyle gerçekleştirilmiştir.²²⁹

Atatürk'ün, ilham kaynağı, kültür kaynağı ve devrimci fikirlerinin kaynağı olarak T. Fikret'i seçtiğine dair bilgiler bu örneklerden ibaret değildir.²³⁰ Birkaç misal ile bu iddiayı kuvvetlendirmek gerekirse, Robert College'de Fikret'in öğrencisi olmuş Profesör Nurettin Sevin'in anıları bizi aydınlatabilir; Mehmet Akif öldüğünde resmi bir devlet merasimi yapılmadığından gençlik mutsuz olmuş, bazı hareketlerde bulunmuştu. Atatürk, Yüksek Ticaret Mektebi'nin tertiplemediği bir gece toplantısında etrafını saran gençlere sinirli bir hal ile bu tavırlarından kırıgın olduklarını söylemiştir. İstiklâl Marşı şairine gerektiği kadar hürmet göstermediği ile itham edilen Atatürk dinleyenlere: "Sorarım size Akif bu ülkeye ne kazandırmıştır?" diye sitem etmiştir. Bu konuşmasında Mehmet Akif'i "inkılaplarımızın düşmanı" olarak tanımlayan Atatürk, onu, İstiklal Marşını Türk Milleti düşüncesiyle değil ümmet düşüncesi ile yazdığından tenkit etmiştir. Atatürk'e göre gençlerin ihtiramına layık olduğu düşünülen Akif, bunu gerçekten hak etseydi, Türk milletini düşünseydi başından fesi çıkarmamak için Mısır'da esareti tercih etmezdi. Atatürk devamla gençlere; bu milletin şan ve şerefle medeni dünyada yaşayabilmesi için gerekli olan her şeyi yazanın, düşünenin ve hayatını bu uğurda feda edenin Fikret olduğunu söylemiştir.²³¹

Âşiyân Müzesi Müdürü Vecdi Bingöl'ün anlattığına göre, Recep Peker, bir öğretmen arkadaşına Atatürk'ün Fikret'le ilgili başka bir anısını nakletmiştir. Çankaya'da sofranın belli müdavimleri sohbet ederken konu Fikret'e gelmiştir. Recep Peker içinden, işte şimdi Gazi parlayacak diye geçirerek dikkat kesilmiştir. Atatürk, Peker'in deyişiyle birdenbire gürleyerek: "Susunuz, susunuz!.." demiş, herkes

²²⁹ Arıkan, "Türkiye'nin Çağdaşlaşmasında Tevfik Fikret ve Atatürk", s. 138.

²³⁰ Mustafa Baydar, "Anılarla Fikret ve Atatürk", *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği*, Taha Toros Arşivi, Barkod no: 001508521006.

²³¹ Yazar özetlediği anıları Mustafa Baydar'ın kaynak ve belge göstererek 15.12.1967 tarihli *Varlık* Dergisinde yayımlanan yazısında ayrıntılı biçimde anlattığını söylemiştir. İlhan Selçuk, Atatürk ve Fikret, "Pencere", *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği*, Taha Toros Arşivi, Barkod no:1508258006; Mustafa Baydar, "Anılarla Fikret ve Atatürk", *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği*, Taha Toros Arşivi, Barkod no: 001508521006.

sustuktan sonra kaşları çatılmış şekilde dudaklarından şu sözler dökülmüştür: “Siz Fikret’i konuşacak adamlar değilsiniz. O kimdir biliyor musunuz? Onu iyi tanıyanlar, onu iyi tanıyacaklar, benim bugün ne yapmak istediğimi kavrayacak kimselerdir.”²³²

Bu kadar misal ile iktifa ettiğimiz bu bilgilere göre Atatürk’ü en çok etkileyen şair ve düşünürlerden başlıcasının Tevfik Fikret olduğuna şüphe yoktur. Tevfik Fikret’in, *Tarih-i Kadîm*’i ona göre dünyada yapılması gereken bütün devrimlerin kaynağıdır.²³³ Atatürk, “Biz onu mektep sıralarında okurduk. Ondaki heybet, ondaki vakur âhenk hiçbir şairimizde yoktur.” derken her şeyden önce Fikret’in sanatına olan hayranlığını dile getirmiştir. “Ben inkılap ruhunu ondan aldım... Onu iyi tanıyanlar, onu iyi tanıyacaklar bugün benim yapmak istediklerimi kavrayacak kimselerdir.”²³⁴ derken de Fikret’in ilerlemeyi temel alan devrimci fikirlerinden etkilendiğini açıkça söylemektedir. Farklı olarak eylem adamı olan Atatürk, Fikret’in hayalini hayata geçiren bir devrimcidir. Garplılaşmayı bir bütün olarak gören bu iki isim gençliğe umut bağlanması ve ona verilecek değer konusunda da aynı fikirdedir. Atatürk, “benim ümidim gençliktedir.” derken, muhtemelen Fikret’in “Gençler bütün ümid-i vatan şimdi sizdedir.” sözlerinden etkilenmiştir. Atatürk de Fikret gibi “fennin harikaları”nın hayatımızı kolaylığa ve değişikliğe götürdüğü üzerinde durarak geçmişteki zihniyetlerle varlığımızı muhafaza etmenin olanaksızlığına işaret etmiştir. Yine Tevfik Fikret, “Ya terakki ya inhitat aksi takdirde yükselmeyen düşer” derken, Atatürk de Türk milletinin “terakki ve medeniyet yolunda müspet ilimin” rehberliği ile hızla yol alması gerektiğini söylemiştir. Her iki devrimcinin üzerinde durduğu esas medeniyet meselesinin temelinde, Rönesans, humanizma ve Batı aydınlanmasını içeren Batı uygarlığı olduğu da tartışmasızdır.

2.5.4. Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Yazarları

Mustafa Kemal’in özellikle mektep yıllarından itibaren ve sonrasında *Mizan*, *Osmanlı*, *İctihad*, *Meşveret* ve *Şurâ-yı Ümmet* gibi süreli yayınları takip etmesi²³⁵ fikir kaynaklarının kimler olduğu hakkında bizlere rehberlik etmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan bu gibi döneminin yasaklı ve aykırı düşünce, felsefe ve radikal projelerle dolu yayınları Mustafa Kemal’in etkilendiği, görüş ve önerileri bizim

²³² Aynı yer.

²³³ Aynı yer.

²³⁴ Aziz Naci Doğan, “Tevfik Fikret-Atatürk Özdeşliği”, s. 14.

²³⁵ Sönmez, *Atatürk ve Okuma Sevgisi*, s. 65.

istifademize sunmaktadır. Söz konusu yayınlar genel olarak Batılılaşma akımının temsilcileri tarafından çıkarılmıştır. Bu akımın başını çeken ise *İctihad Dergisi*, hareketin başında ise; Garpcı ve biyolojik materyalist fikirleri benimseyen derginin sahibi Abdullah Cevdet'tir. Gazetenin diğer öncü isimleri de aynı şekilde Garpcı ve biyolojik materyalist fikirleri benimseyen İbrahim Temo, Beşir Fuat, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Ali Kami ve Ahmet Rıza gibi kişilerdi.²³⁶ Garpcıların yazdığı yazıların ekseriyetle içeriğini; İslam'ı ilerlemenin önünde engel olarak gösterme, İslam dinini pozitivist ve darwinist bir zaviyeden eleştirme, kaybedilen savaşların faturasını dindarlara kesme ve vahyi, Freud veya Jung'un şuuraltı teorisine dayalı marazi psikolojiyle açıklamak oluşturuyordu.²³⁷

Batılılaşma akımının taraftarları, Batı uygarlığını ayrılmaz bir bütün olarak görmekte ve iyi kötü bütün değerlerinin savunulması gerektiğine inanmaktaydılar. Çünkü onlara göre Batılılaşma, bir tercih meselesi değil, bir beka meselesiydi. Nitekim Batıcı yazarlardan Ahmed Muhtar 1912'de "ya garplılaşırız, ya mahvoluruz" diye yazıyordu.²³⁸ Bu görüşün en tutarlı savunucusu Abdullah Cevdet ise; "Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa Medeniyeti'dir, bunu gülü ve dikenini ile birlikte bir bütün olarak kabul etmeliyiz."²³⁹ diyordu. Kılıçzade Hakkı ise, "Selametimiz için başka çare yoktur. Medeniyet-i hazıra medeniyet-i garbiyedir. Çağdaşlık, uygarlık, Batı uygarlığıdır." görüşünü ileri sürüyordu.²⁴⁰ Batılılaşma yanlılarının en ses getiren süreli yayını şüphesiz *İctihad* idi. Bu yayın Makedonya'daki askerler arasında ilgiyle okunmaktaydı. O sıralarda Manastır İdadisi'nde talebe olan Mustafa Kemal de bu ilgililer arasındaydı.²⁴¹ Bu bağlamda Doktor Abdullah Cevdet siyasi teorileriyle yakın tarihimizde çok önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Abdullah Cevdet gerçekten anlaşılması güç bir insandır, muhtemelen onun için en iyi değerlendirmeyi vefatını müteakip Mekteb-i Tıbbiye'den arkadaşı olan Hüseyinzâde Ali (Turan) Bey yapmıştır. Hüseyinzâde Ali onu kısaca: "dindar bir dinsiz ya da dinsiz bir dindar" şeklinde özetlemiştir.²⁴² İdealist ateist olarak da tanımlanan Abdullah Cevdet'in

²³⁶ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 207.

²³⁷ Ramazan Altıntaş, "Batılılaşmış Bir Doğulu: Kılıçzade Hakkı ve Projesi", *Eskiye*, S. 8, Kış 2008, s. 94.

²³⁸ *İkdam*, N. 5716, Hicri 1328, s. 3-4.

²³⁹ *İctihad*, N. 89, Hicri 1329, s. 1890-1984.

²⁴⁰ Kılıçzade Hakkı, *İ'tikadat-ı Batılıya İlan-ı Harb*, Şems Matbaası, İstanbul Hicri 1332, s. 13.

²⁴¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 221; Ayrıca Bkz: Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.17.

²⁴² Şükrü Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2009, s. 62.

fikirlerinin tahlili bu bağlamda oldukça zordur. Ancak kendisinin ulemâ tarafından neden reddedildiğini kavramak açıkça ortaya koyduğu fikirleriyle pek de zor değildir. Abdullah Cevdet'in çalışmaları ve fikirleri, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde modern Türk toplumunun oluşmasında oldukça mühimdir. Ancak sonradan çıkan beyanatlarıyla anlaşılıyor ki ortaya çıkan sonuç onun ve yakın arkadaşlarının hayallerini karşılamaktan oldukça uzak ve sığ kalmıştır. Erken Cumhuriyet Dönemi eğitim, kültür ve ideoloji dünyasına dergisi, tercümeleleri, kitapları ve çelişkili düşünceleriyle katkıları olan Abdullah Cevdet'in, bunlara rağmen Atatürk üzerindeki tesiri ve katkısının üzerinde hakkıyla durulduğu söylenemez. Bunun sebebi elde yeteri kadar veri olmamasından değil kanaatimizce siyasi kaygılardan dolayıdır. Abdullah Cevdet dönemine göre oldukça radikal söylemleri nedeniyle hem Türkçüler hem de mütedeyyin çevreler tarafından hoş görülmeyen, aykırı tavrı ile geçinmesi zor bir zattır. Dolayısıyla siyasi sebepler yüzünden Atatürk'e ilham kaynağı olan ideologlar arasında gösterilmemeye gayret edilmiştir. Ancak araştırmamızda bu etkinin görmezden gelinemeyecek kadar büyük olduğu anlaşılmıştır.

Fuat Hulusi, Cevdet'in Ziya Gökalp üzerine olan söz konusu etkisine şöyle değinmiştir: "Gökalp Ziya, Abdullah Cevdet'i İstanbul'un eski mahallelerini yakan büyük yangınlara benzetirdi. 'O, tarlayı temizliyor, sonra gelen bizler de kolayca imar ediyoruz', derdi."²⁴³ Abdullah Cevdet, 1 Eylül 1904'te çıkarmaya başladığı *İctihad* dergisinin²⁴⁴ önsözünde Doğu ve Batı'yı bir potada eriterek çift yönlü bir fikir alışverişi yaratmak istediğini söylemiştir. Kendince bunun olanaksız olduğunu görünce de bu sentezden vazgeçerek bütün benliğini Batı'daki fikirleri ülkesine getirmeye adanmıştır.²⁴⁵

Abdullah Cevdet'in düşüncelerinin temel noktası, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaktan kurtulması için gerekli olan yolun topyekün Batılılaşmaktan geçtiğiydi. Bu yöndeki fikirlerini savunmak ve yaymak için *İctihad* dergisine ve matbaasına güveniyordu. "Biz Avrupa'ya gitmezsek Avrupa bize gelecek." şeklindeki anlatımı ile de bu kararının hayati bir zaruret olduğuna dikkat çekiyordu.²⁴⁶ İlerleyen sayfalarda fikirleri ve eylemleriyle görüleceği üzere, Atatürk de gülü ve dikenini ile; dili, kılık

²⁴³ Fuat Hulusi, "Abdullah Cevdet Şahsiyeti", *İctihad*, N. 358. s. 5890.

²⁴⁴ Bu dergi için bkz. Yunus Emre Tansu, *Batıcı Düşüncenin Etkili bir Sözcüsü olarak İctihad Dergisi (1904-1932)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

²⁴⁵ Vedat Günyol, "Büyük İnsancı Abdullah Cevdet", *Türk Dili*, S. 328, C. 39, sene 1979, s. 10.

²⁴⁶ Hanioglu, "Batılılaşma", s. 151.

kıyafeti, adab-ı muaşeret ve büsbütün kültürü ile topyekün Batılılaşma düşüncesini doğru kabul etmiştir. Bu kabulü değerlendiren Halil İnalcık'ın tespitlerine göre de Atatürk, Batılılaşmayı Tanzimatçılar gibi en radikal şekliyle algılamıştır.²⁴⁷

“Asyaî kafaların Garplılaştırılması” mefkuresiyle yola çıkan *İctihad* dergisi etrafında toplanmış olan Batıcılar, memleketin kurtulması için eskiye ait ne varsa yıkıp, onun yerine Batılı bilgi, mantık ve ahlak temelinde Frenkleşmiş bir toplum tasarlamaktaydılar.²⁴⁸ Abdullah Cevdet bu çerçevede *İctihad* mecmuasında “Yaşamak Korkusu” serlevhasıyla yazılar neşretmekteydi. Bu yazılarında meseleyi izah ederken; Müslümanlar akıllarını başlarına toplamaz, Avrupa gibi olup medenileşmezse, “medeniyet-i hayvaniye dediğiniz medeniyetin güçlenmesi için hayvanat haline geleceksiniz”, demektedir.²⁴⁹

Abdullah Cevdet ve *İctihad* yazarlarına göre uygarlığa giden yol her şeyden önce Latin harflerinin alınmasından geçmektedir.²⁵⁰ Latin harflerinin kabulü kararı verilince bu haber, “Son darbe-i tahlis”, “başımıza bela olan Arap harfleri terk ediliyor”²⁵¹ başlığıyla sevinçle duyurulmuş, farklı vesilelerle gündeme getirilip her daim alkışlanmıştır.²⁵² Onlara göre, diğer bütün inkılâplar başarı ile gerçekleşse de, alfabe değişikliği gerçekleşmese, yapılmış bütün faaliyetler eksik, gölgede ve manasızdır.²⁵³ Çünkü onlara göre asıl mesele terakkiye mani olan dinin belirleyici rol oynadığı Doğu (İslam) medeniyetinden kopmaktır. Arap alfabesi bu minvalde Kur'an alfabesi olması bakımından toplumu İslam'a bağlayan en kuvvetli bağ olarak anlaşılmıştır. Bu bakış açısıyla Cevdet, haliyle geleneksel olarak verilen din eğitimine de karşıdır.²⁵⁴ Onun bu gibi görüş ve önerileri, modern mekteplerde eğitim almış, yazılarını okuyan her talebe gibi Mustafa Kemal'i de etkilemiştir. Bu minvalde Atatürk'ün inkıplarının izini Cevdet'in *İctihad* mecmuasından ve söylemlerindeki benzerlikten sürmek mümkündür.²⁵⁵

²⁴⁷ İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 145.

²⁴⁸ Taner Aslan, “Garpçılar ve Garpcılar Arasındaki Fikir Ayrılıkları”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14/2, Ekim 2006, s. 630.

²⁴⁹ Abdullah Cevdet, “Yaşamak Korkusu”, *İctihad*, N. 35, 15 Tesrîn-i Sâni 1327, s. 913.

²⁵⁰ İsmail Şükrü, “Asrî Türk Harfleri Hakkında”, *İctihad*, N. 189, 1 Teşrin-i Evvel 1925, s. 3724.

²⁵¹ Abdullah Cevdet, “Gazi Hazretlerinin Nutku ve İsmet Paşa'nın Beyanâtı”, *İctihad*, N. 239, 1 Teşrin-i Sâni 1927, s. 4556.

²⁵² *İctihad*, “Cumhuriyetimizin Hars Sahasında Bir Feth-i Mübini, Latin Harflerinin Kabulüne Karar Verildi”, N. 252, 1 Mart 1928, s. 4798.

²⁵³ *İctihad*'ın 1 Haziran 1923 tarihli 154 numaralı sayısından sonraki yazılara bakılabilir.

²⁵⁴ Abdullah Cevdet, “Dini Terbiye”, *İctihad*, N. 224, 15 Mart 1927, s. 4288.

²⁵⁵ Mustafa Gündüz, “Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri”, *Turkish Studies*, Volume 5/1 Winter 2010, s. 1071.

Abdullah Cevdet arzularının büyük bir bölümüne Cumhuriyet Dönemi'nde nail olmuştur. Türkiye'nin çağdaşlaşma yolunda hızla ilerlemesini yürekten alkışlamıştır. *İctihad*'ın sayfaları Atatürk inkılaplarına övgülerle doludur. Bu doğrultuda Atatürk sıklıkla *İctihad*'ın baş konusu olmuş ve deha sayılarak mitleştirilmiştir.²⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa, Abdullah Cevdet ile 1918'de ilk defa Aşiyân mezarlığında karşılaşmış, iki kez de Sağlık Genel Müdürlüğü'nde görüşmüşlerdir. Cevdet münhasıran Mustafa Kemal'in Dumlupınar'da büyük zaferin ikinci yıldönümünde yaptığı konuşmadan etkilenmiştir. Onun buradaki ifadeleri sanki Cevdet'in kaleminden dökülmüş gibidir.²⁵⁷ Gene M. Kemal Paşa'nın, 1925'in Ağustosunda Kastamonu'da yaptığı konuşma *İctihad*'daki sözlere benzer şekilde; “uygarlık ateşine karşı direnenlerin yakılıp mahvolacağını” dile getirmektedir.²⁵⁸ Bu benzerlik karşısında Cevdet, her yazdığı yazıda Mustafa Kemal'i “büyük bir deha”, “büyük bir müceddid”, “büyük el”, “bu günün peygamberi” ve benzeri sıfatlarla anlatmıştır. Latin alfabesinin kabulü konusunda “Bu en mühim ve en diriltici darbeyi de indirecek el yine büyük müceddidin eli olacaktır.”²⁵⁹ diyerek gene onu insanüstü bir sıfatla anmıştır. 1924 ve 1925'in önemli inkılaplarından sonra Cevdet'in artık Mustafa Kemal'in “peygamber” olduğu konusunda şüphesi kalmamıştır. Onu kelimenin tam anlamıyla bu günün peygamberi ilan etmiştir.²⁶⁰ Bu övgü, ilk başta yaranmak yahut dönemin siyaseti icabından değildir. Abdullah Cevdet ve *İctihad* dergisinin öteden beri Batılılaşma yolunda ortaya attıkları, savundukları inkılapların bir bir gerçekleşmesindedir. Ancak 1925 yılı itibari ile yine de beklenen bazı yeniliklerin, düzeltmelerin gerçekleşmediğini hatırlatırlar. Bunların başında toplumun sağlık durumu, okuma yazma oranının azlığı ve cehalet gelmektedir. Ona göre her şeyden önce zihniyetler değişmelidir ancak bu konuda istenilen başarı henüz sağlanmış değildir. Sonuç olarak Cevdet yazısını “İşimiz henüz bitmemiştir.” diyerek sonlandırmıştır.²⁶¹

İctihad'ın ve Abdullah Cevdet'in inkılâplara verdiği destek sadece gazetesinde övgüler dizmek, alkışlamak değildir. Cevdet'in yeni eğitim sistemine içerik ve program bakımından da epey katkıları olmuştur. Misal olarak Omar Buyse'den çevirisini yaptığı *Amerikan Terbiye Usulleri* adlı kitap, millî eğitimin temel kaynaklarından biri

²⁵⁶ *İctihad*, “Dumlupınar, Mustafa Kemal Paşa”, N. 170, 1 Teşrinievvel 1924, s. 3421.

²⁵⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, ss. 186-188.

²⁵⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 216.

²⁵⁹ *İctihad*, “Vasıf Bey”, N. 268, 1 Mart 1929, s. 5129.

²⁶⁰ Abdullah Cevdet, “Daima Daha İleri, Daima Daha Yüksek”, *İctihad*, N. 188, 15 Eylül 1925, s. 3717.

²⁶¹ Abdullah Cevdet, “İşimiz Bitmemiştir”, *İctihad*, N. 351, 1 Temmuz 1932, s. 5782.

olmuştur. 1925 sonrasında bu anlayış dâhilinde, Cevdet'e daha pek çok tercüme siparişi verilmiştir. Tercüme edilen bu eserler resmi makamlarca onaylanarak okullarda okutulmuştur. Okullarda okutulacak bu kitapların kimlerin hangi eserleri olacağı konusunda da Cevdet belirleyici olmuştur. Abdullah Cevdet'in ve *İctihad* dergisinin Maarif Vekâletince desteklenmesi²⁶² Onun Atatürk tarafından itibar edildiğini, benimsendiğini gösteren dikkate değer delillerden biridir.

Cevdet, 1922'den itibaren *İctihad*'da yazdığı makalelerde dile getirdiği toplumsal problemlerin çözümüne ilişkin önerilerini, 15-20 sene sonra aynı şekilde uygulandığını söyleyerek, âdeta kehanetlerinin gerçekleştiğini iddia edercesine yeniden yayımlamıştır. Cevdet bu makaleleri, "Bu satırların Osmanlı İmparatorluğu zamanında ve yirmi sene evvel yazılmış olduğunun göz önüne alınmasını rica ederiz."²⁶³ şeklinde vurguluyarak çıkarmıştır. Anlaşılacağı üzere bu tavırla o, inkılabın felsefesini hazırlayan, fikri hazırlığını yapan öncelikle "benim", der gibidir.

Bu fikri birliktelik ve benzerlik Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Cevdet'e mebus olma fırsatı yaratmıştır. İhtimal ki Dr. Abdullah Cevdet, Atatürk tarafından bu konuyu konuşmak üzere Ankara'ya çağırılmıştır.²⁶⁴ Ankara'yı ziyaretiyle ilgili olarak Cevdet'in *İctihad*'da çıkan bir yazısı ikili arasındaki görüşmelere ilişkin bizi kısmen aydınlatmaktadır. A. Cevdet bu yazıda Mustafa Kemal'i, çağın gerçeklerini bütünüyle kavramış bir kurtarıcı olarak tanımlamıştır. Dediğine göre Atatürk ile konuşması sırasında hükümet merkezinin Ankara'ya taşınmasının isabetli olup olmadığı gündeme gelmiştir. Paşa, bu konuda doktorun fikrini sormuş, o da şu yanıtı vermiştir: "Bundan on dört sene evvel üçüncü defa tabedilen *Felsefe Sanihaları* adlı küçük bir kitabımda aynen şu satırları yazmıştım: Türk'ün geri kalmasının sebebi üçtür: Birincisini Allah bilir, ikincisi İngiliz veya Alman lisanı ve harsı yerine Fransız lisanı ve harsını almamız, üçüncüsü de İstanbul'u merkez-i hükümet ittihaz etmiş olmamızdır." Görüşme bu minvalde bir saat sürmüş, Cevdet nezaket gösterip izin isteyince Atatürk, arzu ettiği şekilde burada kalabilirsin demesi üzerine tekrar yerine oturmuştur. Bunu fırsat bilen Cevdet görüşmeyi epeyce uzatmıştır. Bu görüşme ile ilgili yazı, Mustafa Kemal Paşa'ya büyük övgülerle bitmektedir.²⁶⁵ Ancak Cevdet yazısında, Mustafa Kemal Paşa ile yapılan üç saati aşkın görüşmenin detayları hakkında neredeyse hiç

²⁶² Nuri Fehmi, "Büyük Dosta", *İctihad*, N. 358, s. 5888.

²⁶³ Abdullah Cevdet, "Din, Dua, Halk", *İctihad*, N. 338, 1 Şubat 1932, s. 5652.

²⁶⁴ Tarık Zafer Tunaya, "Kana Kan Katmak", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1977.

²⁶⁵ Abdullah Cevdet, "Gazi'nin Köşkünde", *İctihad*, N. 194 ss. 2813-2816.

bilgi vermemiştir. Yazıda genel olarak ona olan hayranlığını ve Mustafa Kemal'in başarılarını anlatmıştır.

Abdullah Cevdet, 1925'te milletvekili olması ihtimali belirince, *Tevhid-i Efkâr* gazetesi hakkında dinsiz olduğu, İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucularından birisi olduğu bilgilerini, Türkiye'ye Avrupa'dan damızlık celbi ile Türk ırkının ıslah etme çabası içinde bulunduğu iddialarını yazıya geçirmiştir. Vatanında pek az tanınan ancak Osmanlı ülkesindeki "müridi" Cevdet tarafından dikkatle takip edilen Le Bon, güçsüz ırkların güçlü ırklar ile "melezleşme" yöntemiyle güçlenebileceğini savunmaktaydı. Abdullah Cevdet'in, Le Bon'un Türklerin etnik açıdan yetersiz olduğu, ancak Germenler ile yapılacak izdivaçların sayesinde medeniyet seviyesinin artacağına dair düşüncelerinden etkilenmiş olması kuvvetle muhtemel. Cevdet'in, *Tevhid-i Efkâr* gazetesine, günümüze kadar mesele olan, Türkiye'nin kalkınmasına ilişkin verdiği bu demeçin özü, ilerleyebilmek için Cevdet'in deyişiyle "kanımıza kan ilave etmek" şeklinde özetlenebilir.²⁶⁶

Bununla birlikte mütareke döneminde Kürt Teali Cemiyeti ile olan ilişkileri ile özellikle 1922'de tartışmaya açtığı Bahaîlik konusu sebebiyle Türk toplumu gözünde epeyce itibarsızlaşmış ve yıpranmıştır.²⁶⁷ Diğer *İctihad* yazarlarının uzun mebusluk durumlarına bakılınca muhtemelen siyasi olarak bu sebeplerden Cevdet'in vekillik meselesi rafa kaldırılmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet vekil olamamışsa da eserleriyle Mustafa Kemal Paşa üzerinde etkisini devam ettirmiştir. Atatürk'ün kütüphanesinde Cevdet'in kitaplığından gelen pek çok eser mevcuttur. Yine Atatürk'ün okuduğu özel kitaplar içinde Cevdet'in tercümesini yaptığı pek çok kitap görülmektedir. Atatürk kitaplığında Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği ve Mustafa Kemal'in okuduğu "Kütüphane-i İctihad"dan altı kitap sırasıyla şöyledir:²⁶⁸

1. Gustave Le Bonn, *Avrupa Harbinden Alınan Psikolojai Dersler*, İstanbul 1918.
2. Jean M. Guyau, *Bir Filozofun Şiirleri*, İstanbul 1930.

²⁶⁶ Ferihan Polat, Ayşegül Durmuş, "Türk Siyasi Düşüncesinde Gustave Le Bon Etkisi: Abdullah Cevdet Örneği", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 5, sene 2015, s. 325, 326; Engin Arıncı, "Damızlık erkek", *Sabah*, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ardic/2015/12/19/damizlik-erkek> (Erişim Tarihi: 01/12/2020).

²⁶⁷ Yunus Emre Tansu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2018, C. 4, S. 1, s. 137.

²⁶⁸ Mustafa Gündüz, "Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri", s. 1075.

3. Jean Meslier, *Aklıselim*, İstanbul 1929.
4. Omar Buyse, *Amerika Terbiye Usulleri*, 2 Cilt, İstanbul.
5. Jean Marie Guyau, *Terbiye ve Veraset*, İstanbul, 1927.
6. Gustave Le Bonn, *Dün ve Yarın*, İstanbul, 1921.

Bu kitaplardan tıpkıbasımı yapılanlara bakıldığında, özellikle, Cevdet'in çevirdiği Fransız Rahip Jean Meslier'in dinlere ciddi eleştiriler getirdiği ve dinin temel taşları olan pek çok konunun çelişkili ve absürd olduğunu savunan *Sağduyu-Tanrısızlığın İlmihali*, gibi eserleri Atatürk'ün satır altlarını çizerek ve notlar alarak dikkatlice okuduğu görülmektedir. Jean Meslier'in eseri beğenilmiş olacak ki Mustafa Kemal'in emriyle 1928 yılında *Akl-ı Selim* adıyla Arap harfleriyle basılmış ve okullarda okutulması tavsiye edilmiştir. Bu eser 1929'da Latin harfleriyle tekrardan basılmıştır. Dr. Abdullah Cevdet, eski harflerle basımının bir örneğini, Atatürk'e şu ithafı sunmuştur: "En büyük acizden en büyük iktidara." 1929 yılında ise Türkçe basım ithaf sayfasında ithaf, "Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine" şeklinde değiştirilmiştir. Fazla olarak Abdullah Cevdet bu basımda not olarak, bu kitabın *İctihad*'da bölüm bölüm yayımlandığını ve çok fazla okunduğuna ilişkin bilgiler vermiştir.²⁶⁹

Bu gibi eserler 1928 sonrası dini hayatta ve reform projelerinde tetikleyici unsur olarak inkılaplara klavuzluk edip, bu manada önemli bir rol üstlenmişlerdir. Din dilinin Türkçeleştirilmesi, dinin ulusallaştırılması ve dinin her yönüyle dünyevileştirilmesi için "ıslah" edilmesi öncelikle Abdullah Cevdet ve *İctihad*'ın savunduğu bir sistemdir. Dinin içtimai düzenden arındırılarak kişisel bir inanç alanı olarak tanımlanması, Cumhuriyet Dönemi'nde toplumun elit kesimlerince karşılık bulmuştur. Cevdet'in rahip Jean Meslier'den *Sağduyu* adıyla tercüme ettiği *Le Bon Sens* (veya Aklıselim) ve daha sonraları "Tanrısızlığın İlmihali" adıyla da devletçe yayımlanan eserin özellikle Cumhuriyet devrinde defalarca baskı yapması onun değer verdiği düşünce ve düşünürlerin ne kadar kabul gördüğüne de bir işarettir. 1928'de derginin 24. çıkış yılı kutlanırken Cevdet bu durumdan doğan memnuniyetini; "Emellerimizin çoğunun gerçekleşmesinden dolayı mutluyuz." şeklinde ifade etmiştir.²⁷⁰

Abdullah Cevdet arzu ettiği toplumu oluşturmak ve yeni bir zihniyet yaratmak amacıyla pek çok makale yazmış, bir çoğunu daha sonra kitaplaştırdığı eseri Adâb-ı

²⁶⁹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 8, ss. 387-407.

²⁷⁰ Abdullah Cevdet, "İctihad'ın 24. Sene-i Devriyesi", *İctihad*, N. 259, 1 Eylül 1928, ss. 4999-5000.

Muaşeret ile yayımlamıştır. Bu makalelerde genel olarak geleneksel Türk aile yapısını aşağıya gösteren çeşitli yönleriyle eleştiren Cevdet, İngiliz aile ve eğitim sisteminden misaller vermiştir. Özellikle çocuk balolarının önemini vurgulayan Cevdet, baloların Cumhuriyet ile beraber yaygınlaşmasından ve yeni neslin Avrupalı gibi yetiştirilip, motive edilmesinden doğan mutluluğunu dile getirmiştir. Abdullah Cevdet bu balolar hakkında cemiyet hayatı için mekteptir demektedir. Özellikle kostümlü (maskeli) baloların çocuklar için bir çeşit tarih dersi bile sayılabileceğini söylemektedir, devamlı ideal bir âdâb-ı muâşeret programı da vermektedir.²⁷¹

Abdullah Cevdet'in, Atatürk ve Cumhuriyet inkılâplarına olan etkileri ve katkıları buraya kadar onun yazdıklarından ve onun hakkında yazılanlardan hareketle ve somut bulgularla açıkça görülebilmektedir. Ancak onun *İctihad*'ının etkisi yalnızca Abdullah Cevdet'in kalemiyle de sınırlı kalmamıştır. Burada kısaca üstünde duracağımız diğer iki isim Cumhuriyet devrinde de isminden söz ettirebilmiş Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri İleri olacaktır. Ayrıca Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri, kurulan yeni devlette önemli makamlara getirilmiş ve milletvekilliği yapmıştır. Batı fikirlerinden en çok etkilenen aydınlar arasında yer alan Kılıçzade Hakkı, Auguste Comte'un "üç hal yasası"nı ve Darwin'in evrim kuramını din anlayışına şöyle uyarlar: "Animizmi Fetişizm ve onu da putperestlik takip etmiş ve nihayet asla görünmeyen tek bir ilaha iman etmek dini ortaya çıkmıştır. Bu dini peygamberler ihdas etmişlerdir."²⁷²

İctihad yazarları tarafından en çok tartışma konusu yapılan husus özetle, dinin toplumsal hayattan yalıtılıp tecrit edilerek toplumsal hayata laik bir temel kazandırılması noktasında düğümlemektedir. Kılıçzade Hakkı ve arkadaşları pozitivist anlayışa istinaden dinin tekamül etmesi gerektiğine ve ettiğine inanıyorlardı. Nitekim Batı'daki "Protestan Reformu"nu da bu anlayışın bir doğal sonucu olarak algılıyorlardı. Dolayısıyla İslam'da da benzer bir reform yapılırsa çağın gösterdiği gelişme çizgisi ile uyumlu bir formülün ortaya konulabileceğinin kanısındaydılar. Bu onların inanarak sık sık tekrar ettikleri kilit düşünceleriydi.²⁷³

Kılıçzade Hakkı'nın din anlayışı konusundaki evrim görüşü, pozitivizmin kurucusu A. Comte olmak üzere Büchner ve antropolog Edward B. Tylor'un görüşleriyle örtüşmektedir. Tylor, 1871 yılında yayınladığı "İlkel Kültür" başlıklı

²⁷¹ Ekrem Işın, "Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet Âdâb-ı Muâşereti", *Taha Toros Arşivi*, Barkod No: 001584960010.

²⁷² Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul Hicri 1331, ss. 9-14.

²⁷³ Kılıçzade Hakkı, "Müslümanlık ve Hristiyanlık", *İctihad*, Hicri 1329, N. 67, s. 1482.

eserinde dinin kaynağını “animist teori” diye tanınan kuramıyla açıklamıştır.²⁷⁴ Nitekim kendisini hür düşünce mektebinin yılmaz savunucusu olarak okuyucularına takdim eden Kılıçzade Hakkı da, yine bir başka yerde, dini, animist ve pozitivist bir bakış açısıyla “hayalden ibaret” olarak tanımlamıştır.²⁷⁵ Kılıçzade Hakkı’ya göre artık İslam da dahil dinlerin çağı kapanmıştır. O, “Ne istiyoruz?” başlıklı yazısında din ve laiklik konusunda görüşlerini, şu noktaları vurgulayarak belirtmiştir: “Kelime-i Şehadet dışında, ahkam ayetlerinin zaman ve mekan ile değişeceğini kabul ederiz. İctihad kapısının yeniden açılmasının gerekliliğine kesinlikle inananlardanız.”²⁷⁶

1912 Balkan Savaşı yenilgisi İsmâil Hakkı’yı radikal çözüm önerileri üretmeye yöneltmiştir; bu amaçla kaleme aldığı *Pek Uyanık Bir Uyku* başlıklı yazısı büyük ses getirerek *İctihad* mecmuasında yayımlanmıştır. Garpcılar’ın programı ve Atatürk inkılaplarının taslağı niteliğinde kabul edilen bu yazısıyla *İctihad* ailesine dahil edilen İsmâil Hakkı’ya *İctihad* ailesi tarafından Kılıçzâde unvanı verilmiştir. Çeşitli konularda radikal önerilerin sunulduğu makalesinde dönemine göre bir “ütopya” ortaya koyan Kılıçzade Hakkı, ilerlemeye mani gördüğü softalık ve dervişlik zihniyetini de şiddetle eleştirmiştir.²⁷⁷ *Pek Uyanık Bir Uyku* başlıklı bu meşhur yazıda, rejim dışında diğer bütün Cumhuriyet inkılâpları çok evvelden ortaya konulmuştur. Bütün bunlardan ve gelecekteki yapılacak değişikliklerin benzerliğinden hareketle inkılâpların en önde gelen ismi olan Mustafa Kemal’in ve kadrosunun bu manifesto niteliğindeki yazıdan etkilenmemesi söz konusu değildir. Genellikle Garpcıların bir nevi programı olarak kabul edilen ve Cumhuriyet inkılâplarının bir nevi taslak programı olarak görülen Kılıçzâde Hakkı’nın 1913’de *İctihad*’da yayımlanmış *Pek Uyanık Bir Uyku* başlıklı makalesinin dikkat çeken ana hatları şöyledir.²⁷⁸

1- Bütün şehzadelerin tedris ve terbiyelerinde son derece dikkat edilecek, umumiyetle orduya sokulup orada terakki edecekler. Türkiye’de esaslı bir milli medeniyet teşkilatı vücuda getirmek için sınıflı bir toplumsal yapı oluşturulacaktır. Padişahların yalnız bir meşru karısı olacaktır.

2- Türkler, ağızdan ağıza dolaşan bir takım sözler ve israiliyat yerine, aklın uygun bulduğu şeylere inanacaklardır. Evlere, binalarına astıkları “Ya Hafız” levhası altına bir de herhangi bir sigorta şirketinin levhasını asacaklardır. Her Türk silahlanacak ve Osmanlı ülkesi dahilinde ikamet eden her müslüman “İslamın şartı kaçtır?” sualine “altıdır!” dedikten ve malum olan beşini saydıktan sonra “altıncısı: bir tüfek bir fişek, daimi taze ve üçgünlük idareye kafi bir torba ekmek

²⁷⁴ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988, ss. 29-31.

²⁷⁵ Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, ss. 9-14.

²⁷⁶ Kılıçzade Hakkı, *İ’tikad-ı Batılıya İlan-ı Harb*, ss. 12-13.

²⁷⁷ Celal Pekdoğan, “Kılıçzade Hakkı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 415-416.

²⁷⁸ Kılıçzade Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, *İctihad*, 21 Şubat 1328, N. 55, ss. 1226-1228; Kılıçzade Hakkı, *İ’tikad-ı Batılıya İlan-ı Harp*, ss. 42-62.

sahibi olmaktır.” cevabını verecektir.

3- Mevcut kumaş fabrikaları genişletilecek ve yenileri de açılacaktır. Yerli mallarımızın üretimi ve kullanımını teşvik edilecektir. Kalpak dahil değiştirilecek fes tamamıyla kaldırılacak ve yerine milli bir başlık getirilecektir.

4- Kadınlar diledikleri tarzda giyinecekler, yalnız israf etmeyeceklerdir.

5- Kadınlar ve genç kızlar, müslüman Boşnak ve Çerkezlerde olduğu gibi asla tesettür etmeyecekler, erkekten kaçmıyacaktırlar. Görücülük adetine nihayet verilecektir.

6- Kızlar için diğer mekteplerden başka bir de Tıbbiye mektebi açılacaktır.

7- Birer tembellik yuvası olan bütün tekkeler ve zaviyeler ilga olunarak varidat ve tahsisatları kesilip maarif bütçesine ilave edilecektir.

8- Bütün medreseler ilga edilecektir. Süleymaniye Medresesi yerine “College de France” tertibinden bir ulumu edebiye medresesi yapılacağı gibi Fatih Medresesi yerine “Ecole Polytechnique” tarzında diğer bir medrese-i âliye vücuda getirilecektir.

9- Sarık sarmak ve cübbe giymek yalnız ulemayı kirama tahsis edilecektir. Lise mektepleri ve daha yukarı seviyedeki mekteplerin mezunları arzu ettikleri takdirde sakal salıverecekler ve diğer insanlardan sakal salıverenler derece derece vergiye tabi olacaklardır.

10- Okuyucular, üfürükçüler defedilecektir, bunların yerine asker fertlerine ve halka o nüshalardan daha faydalı ve daha hıfzedici risaleler her cuma günleri hükümet tarafından tesis edilecek parasız olarak dağıtılacaktır.

12- Ahalinin şer’i şerife mugayir bazı itikadları tashih olunacaktır.

13- Şeyhülislamlıkta dahi tasfiye ve tam bir eksiltme işlemi yapılacaktır. Asırlardan beri kapalı kaldığı iddia edilen ictihad kapısı yeniden açılacak, yeni tefsirler ve yeni ictihadlar meydana konulacağı gibi Kur’an-ı Azimüşşan ile beraber Hadis-i Şeriflerin sahihleri Türkçe’ye tercüme edilecek ve bundan sonra hutbeler Türkçe ve zamanın ihtiyacına göre okunacaktır. Yeni bir mezhep kabul edilecek ve bu mezhep umum Osmanlı ve İslam memleketlerinde Halife-i İslam Hazretleri emriyle ilan edilip İslam birliği oluşturulacaktır. Bu mezhebin sahip olacağı yeni hükümler Müslümanların ekonomik ve toplumsal ilerlemelerini sağlayıcı nitelikte olacaktır.

14- Lisancılardan ve ediblerden mürekkebe bir ilim heyeti tarafından büyük bir Osmanlı lügati telif edilecektir. Türklerin adeta şiarı olan “yavaş, yavaş” tabiri bu ümmetin lisanından çıkartılacaktır. Lisan, Osmanlı lisanı olarak muhafaza edilecek ve Turan lisanına avdet edilmeyecektir.

15- Arazi ve evkaf kanunlarından başlanarak bütün kanunlar ıslah edilecektir.

18- Şer’î mahkemeler ilga ve nizamı mahkemeler ıslah edilecektir.

19- Mecelle ilga veya o derecede tadil edilecektir.

20- Mevcut elifbeyi Osmanî atılarak yerine Latin harfleri kabul edilecektir.

21- Avrupa kanunu medenisi kabul edilerek bugünkü evlenme ve boşanma şartları tamamıyla değiştirilecektir. Birden fazla kadınla evlenmek ve bir sözle karı boşamak usulleri kalkacaktır.²⁷⁹

²⁷⁹ Bu metin, yazarın sonradan kitap haline getirdiği *İ’tikad-ı Batıluya İ’lan-ı Harb* adlı eseri içinde “Rü’ya” başlığı altında da yayımlanmıştır. Yazar metni kitap haline getirirken kısmi değişiklikler ve bazı ilaveler yapmıştır. Burada bazı maddeler ikiye ayrılmış, bazı benzer cümleler çıkartılıp, cümlelere aynı doğrultuda ilaveler yapılmış, bazı kelimelerde değişikliğe gidilmiş olmakla birlikte metnin temel felsefesine dokunulmamıştır. Bizim burada sunduğumuz metin birer sene arayla farklı başlıklarla yayınlanmış *Pek Uyanık Bir Uyku* makalesinin konumuz açısından önemli gördüğümüz maddelerinin cem edilmiş halidir.

İctihad'da yayımlanan bu yazıyı önemli kılan, kimsenin ihtimal dahilinde görmediği, hatta buradaki bazı maddeleri dile getirenlerin kafir ilan edildiği bir dönemde, Kılıçzâde'nin bu maddeleri sıralayabilmesi ve *İctihad*'ın bu yazıyı yayımlayabilmesi olmuştur. Yayımlandığında ütopya olarak görülen, “Pek Uyanık Bir Uyku”da geçen Osmanlı'nın geleceğine dair tasavvurların hemen hepsi Cumhuriyet devrinde uygulamaya konulmuştur. İnalçık'a göre Garpcıların fikir ve tasarıları, Atatürk'ün din ve toplum üzerinde Cumhuriyet dönemi siyasetine önemli ölçüde yön vermiştir. Garpcıların aşırı kanadında bulunan Kılıçzâde Hakkı'nın “Garplılaştırma Planı”, gene İnalçık'ın ifadesiyle, “Atatürk tarafından TBMM'de geçirilen kanunlarla Cumhuriyet'e mâl edilmiştir.” Garpcıların düşünceleri Atatürk döneminde böylelikle siyasi bir ideoloji haline getirilmiştir.²⁸⁰ Şükrü Hanioglu'nun dediği gibi hiç kuşkusuz bu proje, Atatürk ilkelerinin yerleşmesinde ve Cumhuriyet'in kurucu felsefesinin oluşturulmasında büyük rol oynamıştır. Siyasi sebeplerle herhangi bir göreve getirilmeyen Abdullah Cevdet istisna tutulduğunda başta Kılıçzâde Hakkı ve Celâl Nuri olmak üzere önde gelen Batılılaşma yanlılarının yeni devlette önemli görevlere getirilmeleri bu gözlemi doğrulamaktadır.²⁸¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında meclis çalışmaları sırasında Mustafa Kemal, Kılıçzâde Hakkı Bey'i gördüğünde ona “Devrimin kaçınıcı maddesindeyiz Üstad?” diye sormuştur. Mustafa Kemal'in kendisine “Üstad” diye hitap etmesinin altında ise, anlaşılacağı üzere onun takip ettiği *İctihad* dergisindeki Kılıçzâde'nin “Pek Uyanık Bir Uyku” başlıklı yazısı yatmaktadır. Kılıçzade, mebusluğu boyunca da, tesettürün kaldırılmasını, tek eşliliği, Latin harflerini, hukukun üstünlüğünü, laikliği ve biyolojik materyalizmi savunmuş, Garpcı-Türkçü fikir çizgisini hayatının sonuna kadar sürdürmüştür.²⁸²

Cumhuriyet döneminde görev almış bir diğer önemli *İctihad* kalemi ise Celal Nuri'dir. O, Malta sürgünün ardından 1921'de İstanbul'a dönmüş ve Ankara'ya geçip Gelibolu milletvekili sıfatıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev almıştır. Kanûn-ı Esâsî Encümeni reisliğine seçildiğinde çalışmalarıyla Kanûn-ı Esasi'yi, Cumhuriyet'in ilânını mümkün kılacak duruma getirmiştir. Celal Nuri, harf inkılâbının gerçekleşmesinde ve tutunmasında önemli rol oynamıştır. Doğudan gelen her şey, “Geri” Batıdan gelen her şey “İleri” dir, diyen Celal Nuri, mantıkçı pozitivistin en

²⁸⁰ İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 149, 150.

²⁸¹ Hanioglu, *Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 405.

²⁸² Celal Pekdoğan, “Kılıçzade Hakkı”, s. 416; Emre Turku, “Devrimin Kaçınıcı Maddesindeyiz Üstad?”, *Hürfikirler*, <http://www.hurfikirler.com/devrimin-kacincı-maddesindeyiz-ustad/> (Erişim tarihi: 01/12/2020).

önemli ilkelerinden birisi olan “ilerlemecilik nazariyesi”ne sarılanların başında gelir.²⁸³ Dini tekrar inşa ederek amaç için bir vasıta olarak kullanılması Celal Nuri’ye Batı’nın ulaştığı nihai sonuç olarak gelmektedir. Bu konuda Batı’nın örnek alınıp, geleneksel teolojik ve kozmolojik ifade biçimlerinden sıyrılarak, modern bir dini teoloji inşa etme yolunu göstermektedir. Celal Nuri Erken Cumhuriyet devrinde Atatürk’ün yürüttüğü İslam’ın reformasyonu çalışmalarına özellikle bu düşüncesiyle katkı sağlamıştır.²⁸⁴

Konuyu toparlarsak, II. Meşrutiyet döneminde *İctihad* yazarlarının savundukları ve istedikleri ile Cumhuriyet’in ilanından sonra yapılanlar büyük paralellik göstermektedir. Bu sebeple Cevdet’in ölümünden sonra, inkılapların hazırlığında onun ve *İctihad*’ının büyük emeğinin geçtiğini belirten yazılar yayımlanmıştır.²⁸⁵ Ancak 1930’lu yılların baskı altındaki gazetelerine yansıyan mecburi politik yazıları bir kenara bırakırsak, zamanla Abdullah Cevdet’in Cumhuriyet devrinde de umutsuzluğa düştüğünü söyleyebiliriz. Bunu en açık şekilde, henüz vefat etmeden dört ay önce Peyami Safa’ya özel olarak yazdığı mektuptan anlayabiliyoruz. Abdullah Cevdet ayrıca bu mektubun herkes tarafından okunması için Peyami Safa tarafından neşredilmesini istemiştir. Fakat bu özel son mektup bilemediğimiz bir sebeple ancak 21 sene sonra, tek partili senelerin ardından 1953 yılında *Türk Düşüncesi* dergisinde yayınlanabilmiştir. Abdullah Cevdet’in hoşnutsuzluğunu belirttiği, özellikle hürriyetlerin kısıtlanmasından ve adaletsizlikten dert yandığı mektubundaki kısımlar şu şekildedir:

(...) Şimdi geçelim *İctihad* mecmuası’na: ‘*İctihad* asriliği istiyordu. İşte şapka giyildi, kadınlar peçeleri kaldırdı, Latin harfi kabul olundu.’ diyorsun. Gücenme, benim hulûsu niyetime emin olduğuna güvenerek söylüyorum (...)

Bu umdelerin 1. sini alalım: Hürriyetlerin en birincisi ve mukaddesi vicdan hürriyetidir. ‘İtikadını intihap ve itiraf etmekte serbest olmıyan kimse ruhunun yarısını kaybeder.’ *İctihad*’ın ilk hedefi olan bu noktaya varılmış mıdır? *İctihad* hürriyeti var mı? Vicdan hürriyetine hürmet var mı?

2. Maddeye geçiyorum: ‘Şahsi, maşeri, siyasi istiklallerin anası iktisadi istiklaldir’ iktisadi istiklalimiz fetholunmuş mudur?

Umdelerimizden 5 numaralısı şudur: ‘Tek bir adama yapılan bir haksızlık, umum için bir tehdit teşkil eder.’ (...) Bu gayeye yaklaşıldığına dair bir emmare görüyor musunuz? (...) 25 prensipten ancak birkaçını kaydettim. Bu ideallere yaklaşılacak şöyle dursun, bunlara tam bir azimle teveccüh edildiğini görüyor muyuz? Serpuş değiştirmegi, kadınların yüzü örtülü çıkmaya mecbur

²⁸³ Recep Duymaz, “Celal Nuri İleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 242-245.

²⁸⁴ Kolektif, Ali Erbaş, “Protestanlık Modelinin İslam Dünyasındaki Yankıları”, *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, s. 469.

²⁸⁵ Örnek olarak *İctihad* dergisinin 358 sayılı 5899 sayfa numaralı yazı gösterilebilir. Yazarı belirtilmemiştir.

tutulmamaları gibi şeyleri asrılık hatimesi addetmek bizden uzaktır. Biz serpuştan ziyade serlerin değişmesini istedik. Başımızda şapka, heykellerin başına takılan şapkalar gibi kaldıktan sonra ne işe yarar? Biz bununla mı mücadeleye hitam verilmek lazım geldiğine ve asriliğin fethedilmiş olduğuna hükmedeceğiz?... (26 Temmuz 1932).²⁸⁶

Sonuç olarak 1904-1932 sürecinde, Batıcılık konusunda ortaya atılan fikirlerin, plan ve programların ekserisinin *İctihad* yazarlarından kaynaklandığı çalışmamızda açıkça ortaya konulmaktadır. Dr. Abdullah Cevdet ve *İctihad*'ı toplumsal değerleri öncelikle tartışmaya açan, sonrasında yıkan bir misyon üstlenmişlerdir. Yerine nelerin konulacağını ise sonradan gelenler belirlemiştir. Tabi ki yıkılanların hepsinin yerine mukabilleri ya da daha iyisi getirilmiş midir? Getirilenler ileri bir medeniyet ortaya çıkartabilmiş midir? Bu görecelidir, tartışılır. Ancak anlaşılacağı gibi *İctihad* ekibi yazdıklarıyla Atatürk'ün fikirlerine ve Türk devrimine bir esin kaynağı olmuşlardır. *İctihad*'ın başlıca düşünürlerinin Erken Cumhuriyet Dönemi süresince din kurumuna karşı yönelttikleri eleştirileri ve Batılılaşma konularındaki tezleri, zayıf düşünce temeline dayanmasından dolayı halk düzeyinde yüzeysel etki bıraksa da, devlet desteğiyle Türkiye'de kurumsal anlamda oldukça etkili olmuşlardır. *İctihad* yazarlarının asıl önemi ise ortaya koydukları tezlerin derinlemesine anlaşılmasından çok, bizzat bu hareketi gerçekleştirecek başta Mustafa Kemal olmak üzere kurucu kadronun üzerinde oluşturdukları “ideolojik” etkidedir.

²⁸⁶ Abdullah Cevdet, “Dr. Abdullah Cevdet’in Bir Mektubu”, *Türk Düşüncesi*, S. 1, 1953, s. 29, 30.

3. ATATÜRK'ÜN ANA FİKİRLERİNİN ULUSLARARASI KAYNAKLARI

Atatürk'ün modern bir Türk toplumu ve yeni bir Türkiye yaratma çabası tesadüfi gelişmeler sonucu olmadığı, yakın çevresini ele aldığımız önceki bölümümüzde anlaşılmaktadır. Atatürk'ün düşünceleri genel olarak yakın çevresel faktörlerin şiddetli etkisiyle, kendi düşüncelerinin ve kendinden evvelki düşünürlerin fikirlerinin bir harmanı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu entelektüel gelişim bundan ibaret değildir. Fikirlerinin şekillenmesinde ayrıca modern dünyayı meydana getiren felsefi akımların etkisi de büyüktür. Bu açıdan Mustafa Kemal Atatürk'ün tefekkür dünyasının şekillenmesinde daha evvel yüzeysel olarak değindiğimiz modern dünya anlayışının saikleri bu bölümde Atatürk'ü etkileyen temel akımlar üzerinden gerektiği kadar ele alınacaktır. Modern dünyayı meydana getiren düşüncenin temelindeki tezlerden biri “ilerleme fikri”dir.²⁸⁷ Bu fikir modern Batı uygarlığının kültürüne büyük ölçüde damgasını vurmuştur. İlerleme fikri esasen bugünün geçmişten daha iyi olduğu ve geleceğin daha iyi olacağı inancıdır. Bu iddia 17. ve 18. yüzyıllarda, bazen “eskilere karşı modernler tartışması” veya “kitaplar savaşı” olarak da adlandırılan uzun süren bir tartışmanın konusu olmuştur. Bu tartışma modernlerin zaferiyle sonuçlansa da, kuşkusuz, bu tür konularda zaferler asla tam değildir. Günümüzde çoğu insan “ilerleme” olarak adlandırdığımız şeyi bir yanılsama olarak görür; bazı insanlar geçmiş çağların günümüzden üstün olduğunu iddia ederken, bazıları geri dönüşü imkânsız bir çöküş çağında yaşadığımızı inanır.²⁸⁸

Önceki bölümde anlattığımız üzere, gençlik döneminden itibaren yasaklı inkılâpçı edebiyata ilgi duyan Mustafa Kemal, “ilerleme” odaklı Batı menşeli entelektüel fikirlerden başlangıçta Osmanlı aydınlarının kanalı ile etkilenmiştir. Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan düşünce akımlarından özellikle ulusal egemenlik, milliyetçilik, laiklik gibi başlıca modern dünyayı meydana getiren ilkeler etkilendikleri arasında ilk göze çarpanlardır. Avrupa Aydınlanmasının devam edişi sonucunda 18. yüzyılın sonunda ortaya çıkan 1789 Fransız İhtilali ve 19. yüzyıl boyunca gelecek yüzyılları şekillendiren, insanlığa yeni bir dünya anlayışı ve yaşantısı benimseten Sanayi Devrimi bu fikirlerin temelini teşkil etmiştir. Aslına bakarsanız

²⁸⁷ İlerleme fikri, bir değer yargısı içerme anlamında “daha iyiye doğru” değişme manasında kullanılmaktadır. Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, çev. Ümit Tatlıcan ve Hasan Kösebalaban, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 183.

²⁸⁸ Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 49, 50.

modern siyaset bilimini 17. yüzyılda İngiliz İç Savaşı'nın ve 18. yüzyılda Amerikan Devrimi'nin, iktisat biliminin ise Sanayi Devrimi'nin ve son olarak sosyolojiyi Fransız Devrimi'nin bir ürünü olarak görmek de mümkündür.²⁸⁹ Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi Osmanlıları pek çok açıdan etkilemiştir; daha önce İbn Haldun tarafından ortaya atılan imparatorlukların tıpkı insanlar gibi doğup, büyüüp, sonunda ölecekleri nazariyesini de kuvvetlendirerek, Osmanlı düşünürlerini farklı bir açıdan umutsuzluğa itmiş, başka çare arayışlarına yöneltmiştir. Bu doğrultuda çare arayanlardan biri de Mustafa Kemal'dir. O, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle 19. yüzyıl tarihi seyirinden haberdar olarak imparatorluğunun kurtuluşu için acı reçete lazım geldiğini düşünenler arasındadır. M. Kemal, bu düşüncesini imparatorluğun 19. yüzyılının sonu ve yirminci yüzyılının hemen başındaki durumunu değerlendirerek şekillendirmiştir. Atatürk'ün düşün dünyasının gelişmesinde ve söz konusu lazım gelen reçetenin oluşumunda ve temel olarak Batı'ya olan ilgisinde, şüphesiz ki okuduğu Avrupa menşeli kitapların büyük etkisi vardır. Atatürk çoğu zaman Fransa'nın hürriyet için "kahramanâne" mücadelesini örnek olarak göstermiştir. Bu konuda: "Fransız mektepleri, Türk milletine büyük hizmetler etmiştir. Biz, hepimiz Fransa'nın hars (kültür) menbaından içtik. Ben bile çocukken bir müddet bir Fransız mektebine gittim." diyerek açıkça bu etkiyi olumlayarak vurgulamıştır.²⁹⁰ Onun düşünce dünyasının oluşumu ile ilgili olarak okuduğu kitaplardan dikkat çekenlerden bazıları şunlardır: *Mukavele-i İctimaiye/Toplum Sözleşmesi* (Jean Jacques Rousseau), *İdare-i Harb ve Siyaset* (Erich Ludendorf/terc. Şükrü Ali), *İlm-i İktisad Dersleri* (Şarl Zaydek), *Avrupa Milletleri Ruhiyatı* (Alfred Feuille/tec. Mustafa Rahmi), *Burjuva Demokrasisiyle Proleterya Diktatörlüğü Üzerine Tezler* (N. Lenin), *Sendikacılık, Aklı Selim* (J. Meslier/ terc. Abdullah Cevdet), *Dün ve Yarın* (Güstav Le Bon), *Hürriyet* (John Stuard Mill/ terc. Hüseyin Cahit), *Ruhu'l-Kavanin* (Montesque/ terc. Hüseyin Nazım), *Fenn-i Ruh* (Büchner Ludwig/ terc. Abdullah Cevdet), *Dünya Tarihinin Müstakbel Safhası*, *Arap Medeniyeti* (Güstav Le Bon), *Hindistan'ın Uygarlıkları* (Güstav Le Bon), *Doğu Sorunu* (Eduard Driault), *Ekonomi Doktrinleri* (Charles Gide-Charles Rist), *Liberalizm* (Emile Faguet), *Avrupa Politikası* (Emilio Cestaler), *Politika* (Charles Benoist), *Kabilelerden İmparatorluklara İlkel Toplum'da ve Eski Doğu'da Sosyal Örgütlenme* (A. Moret), *Yurttaşlık Haklarının Talebi* (R. Poincare), *İslam ve Müttefiklerinin Politikası* (Enrico Insabato), *Yasal Bozulmuşluk ve Uluslararası*

²⁸⁹ Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 312.

²⁹⁰ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 89.

Kölelik (Victor Castin), *Milliyetçilik ve Uluslararasılık* (Ramsey Muir), *Modern İngiltere ve Gelişimi* (Louis Cazamian), *Kadın ve Tanrı* (Giorgio Quartara), *Asya'nın Uyanışı İngiliz Sömürgeciliği ve Halkların İsyanı* (Rene Grousset), *Fransa'nın Hükümeti* (Joseph Barthelemy), *Devrimler ile İlgili Yazılar* (Maxime Gorki).²⁹¹

Söz konusu bu kitaplarla birlikte Mustafa Kemal Atatürk'ün, Batı dünyası ile ilgili fikirlerinin şekillendiği ve onların yaşantılarını değerlendirdiği somut olaylar da mevcuttur. Misal olarak 1910 yılında Fransa'daki Picardie Manevrası sırasındaki Paris gezisi ve manevra sonrasındaki Fethi Bey ile birlikte Avrupa'da yaptıkları on dört günlük seyahat verilebilir.²⁹² Daha bu tarihlerde Atatürk, hem Paris'e giden tren seyahatinde hem de Paris'te bulunduğu günlerde tam bir Batılı gibi giyinmiştir. Koyu yekekli elbisesi, Avrupa yakalı beyaz gömleği ve üzerinde modern kravatı, başında ise fotr şapkası ve bir elinde bastonuyla onu bir Avrupalıdan ayırmak güçtür. Ayrıca Paris'e vardıkları zaman, hemen bir mağazaya giderek tam bir Avrupalıya benzemek için baştan aşağıya tekrar alışveriş yapmıştır.²⁹³ Mustafa Kemal'in İsviçre, Hollanda ve Belçika seyahatleri sırasında gördükleri ve aynı zamanda Sırp bir çocuk ile Selahaddin Bey arasında geçen meşhur diyalogun²⁹⁴ onun zihninde bıraktıkları, Avrupa hayatı ve özgürlük ortamı ile ilgili bizatihi gördükleri, okudukları ile harmanlanınca sosyal hayat, düşünce ve yönetim biçimi ile ilgili var olan görüşlerini perçinlemiştir. Bu durum, Atatürk devrimlerinin temelini oluşturan düşünce dünyasının oluşumunun dikkat çekici bir safhasıdır. Ancak onun inkılâp fikri tamamen gördüklerini, duyduklarını veyahut okuduklarını birebir almaktan öte, kendi yorumuyla içinde bulunduğu şartlarla sentezleşmiş özgün bir yeni olgudur. Örneğin Fransa'dan esinlenen demokrasi kavramını aynen tatbik etmemiş, kendi yorumu ile bağdaştırmıştır.²⁹⁵ Kendi yorumuna temel teşkil edecek saik ise elinde bulunan

²⁹¹ Haldun Eroğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Düşün Dünyasının Oluşumundaki Etkenlerle İlgili Bazı Görüşler", *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 27-28, Ankara 2004, s. 291.

²⁹² Mehmet Önder, *Atatürk Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 187, 188.

²⁹³ Mehmet Önder, "Atatürk, Fransa-Picardie Manevralarında (12 Eylül-12 Ekim 1910)", *ERDEM*, C. 32, S. 11, 1988, s. 529, 530.

²⁹⁴ 1910 yılında Fransa'da yapılan büyük manevraya katılan Mustafa Kemal Sırp hududunu geçtikten sonra hemen başındaki fesi çıkararak kafasına kasket geçirmiştir. Bunu gören Selahaddin Bey 'ne yapıyorsun' diyerek, bunu yapma, 'Osmanlılığımız, Müslümanlığımız belli olmalıdır', demiştir. Ancak Sırp istasyonunda sandviç satan bir Sırp çocuğun fesli Selahaddin Bey'e 'tuh Türk' diye hakaret etmesi üzerine o da derhal fesini çıkararak valizinden aldığı kasketi başına geçirmiştir. İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, C, I, s. 21, 22.

²⁹⁵ "Baylar! Bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir ve gerçekten kitaplarda bulunan hükümetlerin, İslamlık niteliği bakımından, hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Ama ulusal egemenliği, ulusal iradeyi yansıtan bir hükümettir." Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 42.

malzemeyi şekillendirecek yegane araç “yeni ilim ve fen” rehberliğindeki pratik fikirler olacaktır.²⁹⁶

Atatürk’ün Türk demokrasisinin Fransız İhtilali’nden etkilendiğini fakat daha sonraları kendine özgü bir biçim aldığını ifade eden beyanları, ulusların devrimlerini yaparken kendi şartlarını göz önüne alarak gerçekleştirdiklerinin altını çizmesiyle alakalı olduğu kadar kendine olan inancıyla beraber daha serbest hareket edebilecek saha oluşturmasıyla da alakalıdır. Atatürk, çağının hemen hemen bütün felsefi ekollerinden öyle ya da böyle haberdar olmuştur. Balzac, Tolstoy ve Flaubert gibi realistleri, Descartes, Kant, Fichte ve Hegel gibi rasyonalistleri, Büchner gibi bilimsel materyalistleri ve James, Froebel ve Pestalozzi gibi faydacılığın önemli temsilcilerini tercüme ettirmiştir. Atatürk’ün düşünsel alt yapısı incelendiği zaman bu yapının; Jön Türklerin ulusçu, Batılılaşmış lâik kanadından kalan düşünsel mirasa sahip çıktığı, başka bir deyişle; Osmanlı-İslâm geleneklerinden çok, aydınlanma dönemine, Fransız Devrimine, Pozitivizme, Materyalizme, Pragmatizme, 19. asır bilimci dünya görüşüne uzandığı söylenebilir.²⁹⁷ İddiaların tersine kendisi 1921 yılında, alçak gönüllülükle, “Ben çok içtimaiyat (sosyoloji) ile meşgul olmadım.”²⁹⁸ dese de bu eksikliği ilerki yıllarında tamamlamaya çalışmıştır. Atatürk, herkes gibi okuduğu eserlerdeki kimi fikirleri anlamsız görmüş, kimilerini müspet görüp etkilenmiştir. Bu minvalde dönemin tüm siyasi ve felsefi akımlarından ziyade ağırlıklı olarak öncelikle onu etkileyen, içselleştirip şahsileştirdiği temel fikri cereyanlar üzerinde durulacaktır. Bununla beraber ayrıca araştırmanın bu bölümünde Atatürk’e isnat edilen düşüncelerin ne ölçüde doğru ve ne ölçüde bütünsel olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.1. Aydınlanma Hareketi, Rousseau ve Fransız İhtilali

Fransız İhtilali ile Atatürk’ün devriminin başlangıcı arasında yüzyılı aşkın bir süre vardır. Bu büyük zaman dilimine rağmen Fransız Devrimi düşüncesinin ilk defa Kemalist hareket ile Türkiye’de vuku bulduğunu iddia etmek bu bakımdan temelsizdir. Hakikatte Fransız İhtilali, Osmanlı-Türk modernleşmesini başlangıçtan itibaren ivmesini arttıran bir şekilde etkilemiştir. 19. yüzyılda İslam dünyasında yer bulan bu akımın başarısı kuşkusuz Batı’nın bu dönemde maddi kudretini oldukça artırmasına

²⁹⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 47.

²⁹⁷ Ali Kazancıgil, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Beta Basım Yayın, İstanbul 1986, s. 171.

²⁹⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 137.

bağlanabilir. Diğer taraftan bu hareketin Hristiyan bir hareket olmaması hatta Hristiyan karşıtı bir hareket olması Müslümanlar arasında önyargı duvarlarının alçaltılmasına yol açmıştır.²⁹⁹ Bu dönemle birlikte, aydınlanma ve rasyonalist düşünce geç de olsa Jön Türkler arasında yayılarak, farklı fikri cereyanlarla beraber Kemalizm'e intikal etmiş, Atatürk inkılaplarının fikri zeminini oluşturmuştur.³⁰⁰

Yeni Osmanlılardan sonra ikinci Jön Türk neslinin liderleri de Fransız Devrimi'nin yaydığı fikirleri kendinden sonraki kuşaklara aynı şekilde büyük bir heyecan ile aktarmıştır.³⁰¹ Bu anlatımların talebeler üzerindeki etkisi oldukça kuvvetli olmuştur. Hatta onları teneffüslerde ihtilal sahnelerini oyun şeklinde gerçekleştirmeye, ihtilalcilerin rollerini paylaşıp benimseyerek ihtilalciliği bir ülkü olarak görmeye yöneltmiştir. İhtilal provaları, devrimcilik böylelikle daha mektep sıralarında başlamıştır.³⁰² Bununla beraber yurt dışından ülkeye sokulan yasaklı yayınlar yeni yetişen gençleri öylesine etkilemiş ve şartlandırmış ki talebeler, hürriyeti indirgedikleri Meşrutiyet ilan olursa veya İngiltere İstanbul'a gelip "hürriyet" ilan etse her taraf güllük gülistanlık olacak sanmışlardır. Bu şartlanmışlığı dönemin pek çok talebe anılarından okumak mümkündür.³⁰³

Bu şekilde pek çok Jön Türk daha öğrencilik yıllarında Avrupai fikirlerle tanışmış ve onu Osmanlı'da hayata geçirme arzusu, kendilerini siyasi birer muhalif olmaya yöneltmişti.³⁰⁴ Bu minvalde Jön Türklerin talebelik dönemlerinden itibaren etkisi altında kaldıkları hareket şüphesiz Fransız İhtilâli ve ihtilâlin getirdikleri olmuştu.³⁰⁵ Modern mekteplerde tahsil görmüş talebelerin bu şartlanmışlığına karşılık, geleneksel anlayışa sahip Osmanlı münevverleri Fransız İhtilali'ne tam tersine olumsuz yaklaşırlardı. Mesela 1798 yılında Reîsülküttâb Ahmed Atıf Efendi'nin Fransız İhtilâli ile alâkalı yazdığı bir lâyhada; Fransa'da meydana gelen ihtilalin fitne ve fesat kaynağı olduğunu ve etrafa şer yaydığını ifade etmiş, halkların tabi oldukları hükümdarlarına isyan etmeleri için tahrik ettirilmelerine dikkat çekmişti.³⁰⁶ Yahya

²⁹⁹ "Zira bir Türk'ün Hristiyanlar ile hakiki bir dostluk kurması mümkün olamaz." Paul Rychaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, den naklen bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 57, 75, 76.

³⁰⁰ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1993, s. 99; Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul 2010, ss. 265-268.

³⁰¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 85.

³⁰² Aynı yer.

³⁰³ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. I, s. 111.

³⁰⁴ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 161.

³⁰⁵ *Osmanlı*, "Dâiye-i Hürriyet", N. 53, 1 Şubat 1900, s. 3.

³⁰⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ss. 93-94.

Kemal de kafasında dine karşı oluşan tepkinin kendisini anarşizme karşı ilgi duymaya yönelttiğini hatıralarında anlatmaktadır. Sokaklarda “International” dinleyerek Paris’de dinsizliğim arttı diyen Yahya Kemal, dinsizlik ve ihtilâlcilik heveslerim arta arta anarşistlerin müfrit bir tilmizi oluverdim diyerek gençlik yıllarında içinde bulunduğu atmosferi izah etmektedir.³⁰⁷

II. Abdülhamid Devri’nde bu gibi ihtilalci fikirler özellikle zabitan sınıfında yaygınlaşmıştı. Bu subaylar arasında yıllar sonra Cumhuriyet’i ilan edecek olan Mustafa Kemal de vardı. Toynbee, Mustafa Kemal’in gençlik yıllarından itibaren Fransız İhtilali’nden haberdar olduğunu, bu ihtilalin onun için büyük bir hayranlık ve ilham kaynağı yarattığını söylemiştir.³⁰⁸ Özellikle Meşrutiyet Devri’nde İstanbul’da Türkçeye çevrilen Fransız İhtilali’ni ve düşünürlerini anlatan eserlerin ortaya çıkmasıyla bu merak, güçlü bir hayranlığa doğru yerini bırakmıştır. M. Kemal bu tür eserler arasında bilhassa tarihe ve felsefeye merak duymuştur, öğrendiklerini kendi çevresindeki popüler anlayışlarla kendi dönemine göre yorumlama eğiliminde olmuştur.³⁰⁹ Bu yorumun temel zeminini de kendinden önceki Jön Türk nesli oluşturmuştur. Fransız devrimciliği ve jakoben gelenek Osmanlı’nın son dönemde oluşan radikal fikirler üzerinde oldukça etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu anlayış ve gelenek hem İttihadçılar hem de sonrasında Kemalistleri etkilemiştir. Bu etkiyle beraber, imparatorluğun yıkılması, söz konusu devrimci görüşlere sahip zevat tarafından büyük bir imkân olarak karşılanmıştır. Aynı mottoları kullanmaları, “Ulusal Savunma ve Kamu Selamet Komiteleri” gibi komiteci ve komitacı anlayışlar kurmaları bu bakımdan bir rastlantı değildir. İttihadçıların en önemli önderlerinden Talat Paşa, yabancı çağdaşları tarafından zaten Danton olarak betimlenmiştir. Aynı şekilde devrimci Fransa’nın geleneğine uyan Kemalistler de, İstanbul’un işgalini, Osmanlı Devleti’nin sonu olarak değil, Kemalistlerin “birinci ulusal yıl” olarak betimledikleri yeni bir dönemin başlangıcı olarak görmeleri aynı temele dayanmalarından kaynaklı benzerliklerdir. Atatürk, “birinci ulusal yıl” olarak betimlediği bu yeni dönemle mühim bir ilk adımın atılmış olduğunu ve bunun tamamen yeni bir toplumun

³⁰⁷ Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, Baha Matbaası Yayınları, İstanbul 1973, s. 102.

³⁰⁸ Arnold Toynbee, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, C. II, çev. Kasım Yargıcı, Yeni Gün Yayınları, İstanbul 2000, s. 44.

³⁰⁹ Aydemir kitabının ilgili bölümünde Mustafa Kemal’in, Gustave Le Bon’un o zaman Türkçeye çevrilen ve günün modası olan kitaplarını daima yanında bulundurduğunu söyler. Devamla, yanında gezdirdiği kitaplar içinde dönemin popüler kitabı olan “Madde ve Kuvvet”i (Büchner) de tekraren okuduğunu belirtir. Bkz. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, s. 271.

kurulmasına zemin hazırlayacağını ummuştur. Böyle bir toplum arzusu, tıpkı Fransa'daki devrimcilerin yeni bir Fransız insanı yaratmak zorunda kalmaları ve Bolşevikler'in yeni bir Sovyet insanı ya da sosyalist insan yaratma sürecinde olmaları gibi, kendilerinin de, Osmanlı'dan çok farklı yeni bir Türk tipi yaratma ihtiyacına öykümlerinin tezahürüdür.³¹⁰

Atatürk'ün, Fransız İhtilali'yle tanışması, Namık Kemal'in şiirleri aracılığıyla dolaylı olarak gerçekleşmiştir. Nitekim Şevket Süreyya Aydemir, Atatürk'ün bu dönemde Fransızcasının seviyesinin zayıf olmasından ve Türkçede Fransız İhtilali'ni anlatan kitapların yeterince olmamasından, aynı zamanda Abdülhamid Dönemi'nde devrimci fikirlere karşı uygulanan sansürcü politikalarından, onun Fransız Devrimi'nin "temel ilkelerine inecek bir anlayış" geliştirmiş olmasının oldukça şüpheli olduğunu söyler.³¹¹ 1908 Devrimi'nden sonra ise yasaklı yayınların yön değiştirmesiyle beraber başka birçok eserle birlikte Voltaire ve Rousseau gibi Fransız Devrimi'nin fikri altyapısını hazırlayan düşünürlerin kitaplarının çevrilmeye başlamasıyla bu etkinin kuvvetlendiğini söylemek mümkündür. Seküler ve pozitivist fikirlerin rağbet görmesinin ardından Voltaire ve Rousseau'nun yanı sıra, Comte ve Haeckel de tercüme edilmiş ve kendilerine hayranlar bulmuştur. Lewis'e göre bazen bunların etkisi entelektüel çerçevenin ötesine öylesine geçmiştir ki, kimi Jön Türk subaylarınca Aydınlanma, konyak içip domuz eti yeme derekesine kadar indirgenmiştir.³¹²

Soyut fikirlerin yayılması ise eylemsel etkiye göre çok daha ağır olmuştur. 1923 yılında Fransa'dan Ankara'ya ulaşan fikir dalgasının kaynağı halen 1789 yılında Paris'te meydana gelmiş olaylardır. O yıl Ankara'yı ziyaret etmiş olan Batılı bir gözlemcinin söylediği gibi; Paris'te 1789-1795 yılları arasında hüküm sürmüş havayı bilmeden, 1920'den beri gelişen Türkiye tarihini anlamak imkânsızdır. O yüzden Paris'teki devrim ile Ankara'daki devrimden sonra birbirlerini izleyen aşamalar birbirine benzerlik göstermektedir.³¹³

Mustafa Kemal Atatürk, kendisinin ve Türk demokrasisinin Fransız Devrimi'nden etkilendiğini sonraki yıllarda açıkça söylemiştir. Ancak bunu söylerken Türk inkılabının çıkış noktasının kendi ihtiyaçları olduğunu da ayrıca vurgulamıştır.

³¹⁰ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınları, İstanbul 1995, ss. 113-114; İnalçık, *Osmanlı Devleti'nde İslamiyet ve Devlet*, s. 150.

³¹¹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, s. 68, 270, 271.

³¹² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 543.

³¹³ Toynbee, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, C. II, s. 43.

8 Mart 1928 tarihinde *Le Matin* gazetesi muhabirine verdiği demeçte; “Her millet inkılâbını içtimai muhitinin ihtiyacına göre yapar.” sözleriyle, bu noktayı idrâk edemeyenlerin vücuda getirilen eser hakkında bir hüküm hâsıl edemeyeceklerini söylemiştir.³¹⁴

Fransız Devrimi’nin dünyayı nasıl ve ne şekilde etkilediğini görmüş olan Mustafa Kemal, devrimin getirdiği fikirleri incelemiş, beğenmediği yönleri elemiş, faydasına inandığı fikirlerden ise ayrılmamaya çalışmıştır. Sonuç olarak Fransız Devrimi özellikle siyasi alanda Mustafa Kemal’in fikirlerinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Voltaire’in akıl ve ilim düşüncesinden etkilendiği bilinen Atatürk³¹⁵ Rousseau’nun *Du Contrat Social* ve Montesquieu’nun *The Spirit of Laws (Kanunların Ruhu)* eserlerinin de etkisinde kalmıştır.³¹⁶ Özellikle siyasi fikirlerin tetkiki açısından okuduğu bu kitaplar onda önemli izler bırakmıştır. Ancak araştırmamızda gördüğümüz üzere şunu da belirtmek gerekir ki Atatürk, 1789 Fransız Devrimi ilkelerinden ancak genel çizgileriyle haberdardır ve bunu kendi siyaseti ölçüsünde pragmatik şekilde uygulamaktadır. Fransız Devrimi’ni hazırladıkları söylenen düşünürleri derinlemesine ve tam olarak doğru tanımadığı meclis konuşmalarından da anlaşılabilir. 1921 Aralık ayının başında, TBMM’ce İcra Vekilleri Heyeti’nin Vazife ve Salahiyetlerine dair kanun teklifi görüşülürken, Mersin Mebusu Salahattin Bey ve arkadaşlarının tefrik-i kuvva (kuvvetler ayrılığı) istemelerine karşılık, Mustafa Kemal Paşa tevhid-i kuvva (kuvvetler birliği) ilkesini savunmuştur. Ancak savunmasını yaparken kuvvetler birliği ilkesini getiren Rousseau için mecnun demekte ve “hal-i cinnetde” eserini yazdığını söylemektedir.³¹⁷

Rousseau’nun ne ölçüde anlaşıldığı bugün dünyada halen tartışma konusudur. Ancak bugün genel kabulle her Anayasa Hukuku öğrencisinin bilmesi istenildiği üzere, Atatürk’ün kendi savunduğu kuvvetler birliği aslında cinnet esnasında yazdığını söylediği ve mecnun dediği Rousseau’dan gelmektedir. M. Kemal, kuvvetler ayrılığına Rousseau gibi karşıdır, irtica olarak niteler,³¹⁸ muhaliflerinin dayandıkları kuvvetler

³¹⁴ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 120.

³¹⁵ Voltaire; “ilmin ilerlemesi sayesinde insan uyanacak ve dinin değil, ilmin sesine kulak verecektir”, Bkz. Şerafettin Dönmez, *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 48-56.

³¹⁶ Karal, *Atatürk ve Devrim Konferanslar ve Makaleler 1935-1978*, s. 9.

³¹⁷ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 225, 231-232.

³¹⁸ Nuriye Akman, “Akyol’dan ezber bozan Atatürk gerçekleri”, *haber7.com*, <https://www.haber7.com/ic-politika/haber/843425-akyoldan-ezber-bozan-ataturk-gercekleri> (Erişim tarihi: 12/08/2021).

ayrımı fikri ise Rousseau'nun değil Montesquieu'nündür.³¹⁹ Atatürk'ün 1921 sonlarında Meclis'teki bir söylevinde Rousseau ile Montesquieu'yü karıştırması, Fransız Devrimi'ni hazırladıkları söylenen düşünürleri tam olarak doğru tanımadığını bize göstermektedir. Pek çok araştırmacı onun bu isimlerle beraber Lock, Hume ve Voltaire'i de en azından Rousseau'yu tanıdığı, bildiği ölçüde tanıdığını iddia eder. Buna karşılık bu gibi isimler arasında gene Atatürk'ün anlamaya çalıştığı düşünürlerden en ağır basanı Rousseau'dur diyebiliriz. Buna kanıt olarak, Çankaya'da Atatürk'ün eski köşkünün kitaplığında bu isimler arasında yalnızca Rousseau'ya ilişkin yapıtlar olduğu ve bu eserlerin Fransızca baskılarında bizzat Atatürk tarafından yapılmış işaretlemeler, konulmuş notlar olduğu söylenebilir. Ancak bu iddia da Milli Kütüphane'nin eski genel müdürü Dr. Müjgan Cumbur'un, "Katalogun hazırlanması sırasında Sayın Prof. Afet İnan işaretlerin kısmen kendisinin olduğunu söylemişlerdir." demesiyle şüpheye düşmüştür. Mete Tunçay bu konuda, "Onuncu yıl söylevinin Atatürk'ün kendi elinden diye posterleri basılan yazmalarının bile, onun el yazısı ile olmadığı ortaya çıkmalı, böyle bir kanıt, korkarım güvenilemez." demiştir.³²⁰

Rousseau'nun bir ölçüde Atatürk üzerindeki etkisi tartışılmaz bir gerçektir, ancak önemli olan bu etkinin Rousseau'nun kendi fikirlerinden ziyade Atatürk tarafından algılanma ve yorumlanma biçimidir. Bu minvalde Rousseau'nun algılanma biçimi Atatürk açısından otoriterlik barındırdığı iddiasıyla eleştirilmiştir. Bu eleştiriye göre, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye siyasetine ideolojik olarak Rousseaucu Jakobenizm ve siyasal sistem egemen olmuştur. Nitekim, genel olarak Fransız Devrimi, Rousseau ile özdeşleşmiş ve münhasıran Robespierre'in içinde olduğu jakoben kanadın aşırılıkları onun fikirlerine atfedilmiştir.³²¹ Türkiye bağlamında Rousseau'ya yönelik tenkitlerin boyutu bu minvalde ideolojik ve kurumsal açıdan da Türkiye Cumhuriyeti'ni şekillendirmiş olduğu iddiasıdır. Bu etkinin "kuvvetler birliği", "milli irade" ve "milli egemenlik" gibi Rousseaucu kavramlar üzerinden meşruluk bulup cereyan ettiği ve özellikle 1921 ve 1924 Anayasalarında bu etkinin görüldüğü iddia edilmektedir.³²² Eleştirilerin bir diğer nedeni ise, bu anlayışın tezahürü olarak 1921'de Mustafa Kemal'in, 1839'dan beri herhangi bir Osmanlı

³¹⁹ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş, Hiperlink Yayınları, İstanbul (t.y.) s. 170.

³²⁰ Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte Yayınları, Ankara 2012, s. 167.

³²¹ Özgüç Orhan, "Rousseau ve Türkiye", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013 Güz, S. 16, s. 124, 125.

³²² Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2012, s. 47-57.

padişahından veya devlet adamından daha fazla güce ulaştığı sebebiyledir.³²³

Toparlamak gerekirse, Fransız İhtilali'nin Atatürk üzerindeki asıl etkisi, Rousseau'nun çeşitli entelektüel fikirlerinden ziyade, onun Rousseaucu Jakobenzim ve siyasal sistem veya egemenlik anlayışı ölçüsünde vülgarize edilen fikirlerinden kaynaklı olduğudur. Çünkü Rousseau entelektüel anlamda ve genel olarak, Atatürk'ün bilimi kutsayan ilerlemeci fikirlerinin aksine Aydınlanma hareketine temel olarak karşı çıkmış bir kişidir. Rousseau, Aydınlanmacıların, “Doğal bilimler ve güzel sanatların gelişmesi, siyasal anlamda da gelişmeyi getirir.”, iddiasına karşı çıkan ve bilimin akla, politikanın da vücuda hitap ettiğini söyleyen kişidir. Aydınlanmacıları insanlığı yabancılaşmaya sürükleyen teoriler kurduğunu ve kendi fikirleri doğrultusunda bir toplum yaratmaya çalıştıkları konusunda eleştirmiştir. Uygur toplumun insanı felakete sürüklediğini savunan Rousseau, “İlkel insan, özgürlüklerin doruğunda olan insandır.” demektedir. İnsanın, tabiat halinde istekleri sınırlı ve sorunları yok denilecek kadar az olacağı savından hareketle herkesin mutlu olacağını iddia etmektedir.³²⁴ Tarih anlayışı da, ilerlemeye tam bir inançla sarılmış olan Atatürk'le tezat içindedir. Bunların dışında Rousseau'nun yukarıda bahsettiğimiz Fransız İhtilali'ne eklenen ve vülgarize edilen fikirleri incelediğinde ancak benzerlikler görülmektedir. Bu bağlamda Atatürk'ün halkçılıktan, geniş katılımlı bir demokrasiyi değil, Rousseau'nun, Thomas Hobbes'un monarşiyi savunan düşüncelerine karşı çıkması paralelinde, yalnız anti-monarşizmi ve statü ayrıcalıklarına düşmanlığı anladığı açıktır. Bu sebeple Atatürk, Rousseau'dan “Cumhuriyet fazilettir, erdemdir.” sözünü bu noktada tek kurtuluş olarak almıştır. Rousseau da monarşiye karşılık yasaların altında olan bir yasa uygulayıcıyı önermiştir. Bu temelden anlaşılacağı üzere koruyucu ve müdehaleci otoriter “baba” devlet modeli ortaya çıkmaktadır. Rousseau'nun toplum sözleşmesi, yasallığını kişilerin ortak iradelerine ve rızalarına borçludur. Bunun karşılığında meşruiyetini onayladığı otoriteye itaat ve yasalarına tabi olmak, birey için görev haline gelmektedir.³²⁵ Halk kendi için en doğru olanı bilemeyebilir, yasa koyucu onların iyiliği için onlara gerektiği zaman belli haklarından yoksunda bırakabilir. Bu bağlamda Atatürk'ün de kendisini anlamayan muhalefetten hiçbir zaman hoşlanmamış olması, muhaliflerin varlığına

³²³ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 116.

³²⁴ İlhan F. Akın, *Devlet Doktrinleri*, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul 1962, s. 161.

³²⁵ Meltem Dikmen Caniklioğlu, *Anayasal Devlette Meşruiyet*, Yetkin Yayınları, Ankara 2010, s. 50; Akın, *Devlet Doktrinleri*, ss.162-163.

katlanmak zorunda kaldığı zamanlarda da, onlara adeta askeri bir taktik uygulayarak devre dışı bırakıp doğru bildiği yolda yürümesi bu anlayışın uzantısı olarak görülebilir. Bu konuda Tunçay, muhalefete karşı Atatürk'ün önce bölmek ve bir bölümünü ele geçirmek, daha sonra öteki bölümünü aşırılığa iterek, en sonunda büsbütün yasaklatmak yöntemini izlediğini vurgulamıştır.³²⁶ Sonuç olarak Atatürk, Fransız İhtilali'ni ve o dönemde yaşananları vülgarize edilen fikirler doğrultusunda Aydınlanmanın bir sonucu ve gerekliliği olarak algılamış, Rousseaucu Jakobenzim, siyasal sistem ve egemenlik anlayışını da yöntem olarak benimsemiştir. Düşünce alanında ise Fransız Devrimi'nin gerçek önemini, Avrupa'nın siyasal tarihinde bir dönüm noktası olması olarak değil de, insan zihnindeki muazzam bir dönüşüme, “pozitif evre”nin, yani bütün olguların doğal yasalarının işleyişi temelinde açıklanacağı yeni bir toplumsal düzenin habercisi olarak algılamıştır.³²⁷

3.2. Sosyal Kontrol Aracı Olarak Fransız Pozitivizmi ve Etkileri

Aydınlanmanın eleştirel düşüncesinden 19. yüzyılda sosyolojik pozitivizme geçilmesi, Fransız İhtilali'nden sonra olmuştur. Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi sonucunda sosyal düzenin bozulması, topluma ait geleneksel değerlerin kaybedilmesi ve yeni değerlerin de toplumun sürekliliğini sağlayamaması, içtimai hayatın bireycilik temelinde yükselen yeni toplum tipinde sağlanamayacağı düşüncesini ortaya çıkarmıştır.³²⁸ Bu bakımdan bütün düşünce akımlarında olduğu gibi bu felsefi cereyan da aslında kendinden önce gelen kurtarıcı fikirlere bir meydan okuma şeklinde ortaya çıkmıştır. Pozitivizm terimini ortaya atan ilk kişi Saint Simon olsa da, pozitivizmi sistemleştiren ve bilindiği anlamını veren asıl kişi Auguste Comte'dur.³²⁹ Genel tanım olarak pozitivizm, pozitif bilimleri temel alan, din ve metafiziği insanlığı geriletken bilim öncesi düşünce tarzları kabul eden dünya görüşüdür.³³⁰ Saint-Simon, *bir*

³²⁶ Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, s. 149.

³²⁷ Mustafa Kemal'in “Büyük Devrim” e duyduğu hayranlık ve tek bir otoritede yoğunlaşan iktidarın bölünmezliğine olan bağlılığı, onu, Büyük Millet Meclisi'ni devrimci Fransa'ninkine benzer bir Meclis'e benzetme girişiminde bulunmasına neden olmuştur. Böyle bir meclis için seçim yapmaya davet eden genelgeyi hazırlarken, yeni meclisin yapısını tanımlamak için Fransa'da olduğu gibi “kurucu meclis” ifadesini kullanmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, terimin radikal etkilerinden korkan milliyetçi hareketin birçok liderinin yoğun muhalefetine cevaben, ifadesini “olağanüstü yetkilere sahip bir meclis” olarak değiştirmek zorunda kalmıştır. Faik Reşit Unat, “Atatürk'ün Toplamak İsteddiği ‘Meclisi Müessisan’”, *Bellekten*, 21/83 (Temmuz 1957), ss. 483-87.

³²⁸ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınbay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998, s. 52.

³²⁹ İlham vermesi adına F. Bacon'a kadar da geriye gidilebilir. Ali Bulaç, *Postmodern Kaosta Kible Arayışı*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2012, s. 26.

³³⁰ Nuray Karaca, *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, Anı Yayınları, Ankara 2008, s. 6.

Cenevreliden Çağdaşlarına Mektuplar (1830) adlı ilk kitabında bir “Newtoncu Din” kurduğunu ilan etmiştir ve ilham kaynağı fizik bilimi olan yeni bir toplumsal düzenin otorite rahipliğini oluşturacak 21 seçkin bilim adamı, akademisyen ve sanatçıdan oluşan bir “Newton Konsey”i yaratmayı önermiştir. Benzer bir temel fikir olan “dünyanın bilimin ilkelerine göre bir elit grup tarafından yönetilmesi” inancı ölümünden kısa süre önce yayınlanan son çalışması *Yeni Hıristiyanlık*’ta da (1825) yer almıştır. Saint-Simon, klasik ekonomi politiğin merkezi tezi “kendiliğinden düzen” fikrini reddeder ve İngiltere’de kök salan çoğulcu liberalizme düşmandır. Simon’un savunduğu ve öngördüğü “yeni toplum”, üyelerinin faaliyetlerinin yönetici bir seçkinler grubunun kontrolü ve yönetimine tabi, otoriter ve totaliter bir toplumdur.³³¹

Pozitivizm ideolojisine göre yeni toplumun eşitsiz bir toplum olması gerekir. Seçkinler yönetecek ve halk kitleleri onlara itaat edecektir. Saint-Simon’a göre, bu yeni toplum doğayla uyum içinde olacaktır, zira insanlar doğaları gereği eşit yetenekler ve kapasitelere sahip değillerdir. Bir sosyal kontrol aracı olarak dinin etkililiğinin farkında olduğu için, yeni toplumsal düzende bu işlevi yerine getirecek yeni devlete uygun bir din yaratılmasını savunur. Bu inanç, son kitapçığının başlığında ifade edildiği gibi, “Yeni Hıristiyanlık” olacaktır.³³² Pozitivizmin asıl kurucusu Comte ise kendi eserlerini yazmaya başlamadan önce yedi yıl Saint-Simon’un asistanlığını yapmıştır.³³³ İkisi de Fransız Devrimi’nin karanlık ve kargaşa döneminde yaşamıştır. Comte *Pozitif Felsefe Dersleri*’ni yazmaya başladığında kargaşayı insan uygarlığından ilelebet kaldıracak ve onu her zaman uyumlu, adil ve müreffeh kılacak bir felsefeyi keşfettiğine ikna olmuştu. Comte’a göre lazım gelen bir siyasal veya ahlaki felsefe değil, Newton’un fizik yasaları gibi gerçeklik içinde sağlam bir biçimde temellendirilmiş bir bilimsel felsefeydi. Onu “pozitif felsefe” olarak adlandıran Comte’un amacı, bu yaklaşımın diğer bütün felsefelerden ayırt ettiğini düşündüğü

³³¹ Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 316, 322.

³³² Günümüzdeki Saint-Simon yorumcuları onun görüşlerinin 19. ve 20. yüzyılın entelektüel ve siyasal tarihine farklı bir biçimlerde uygunluk sergilediğini göstermeye çalışırlar. Örneğin faşizmin ve günümüzdeki diğer totaliter toplum felsefelerinin öncüsü; dünyanın mühendisler tarafından yönetilmesi gerektiği öğretisini öne süren siyasal teknokrasi felsefesinin ilk savunucusu; toplumsal olgular araştırmasının uygun metodolojisinin doğa bilimleri metodolojisi olduğunu varsayan “bilimciliğin” kurucusu; insanın geçmişi ve geleceğinin “tarihin genel yasaları” tarafından belirlendiğini varsayan erken dönem metafizik “tarihselci” akımın felsefi öncüsü olarak görülür. Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 323, 324.

³³³ Mehmet Ertan, “Pozitivizmi Tarih Yazımı Üzerinden Okumak: Leopold von Ranke Üzerine Bir Deneme”, *Dipnot Dergisi*, S. 3, 2010, s. 34; Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 326.

mutlak kesinliğini vurgulamaktı.³³⁴

Zamanla bu pozitivism anlayışı Batı’da işlenerek geliştirilmiş ve bundan yeni pozitivism (neopositivism) doğmuştur; Comte’un fikirleri ise “eski pozitivism” adını almıştır.³³⁵ Ancak Osmanlı ve Cumhuriyet pozitivismi bu “eski pozitivism”in anlayışına bağlı kalmış, kendisini bu sebeple geliştirememiştir. Dolayısıyla 19. yüzyıldan itibaren Türk modernleşmesinin önderleri aklı “araçsallaştıran”, bu akımı popüler olan ilk hali şekliyle olduğu gibi alarak bilinçsizce dogmalaştırmaya kadar götürmüşlerdir.³³⁶ Pozitivizmin bu yönüne dikkat çeken Giddens, hakikatin duyuların algılamasından ibaret olduğu inancını, asılsız ve temelsiz bir fizik ötesi düşmanlığı şeklinde vurgulamaktadır.³³⁷

Pozitivizmin deney ile gerçekliği ortaya konulmamış her şeyi reddeden düşünce sistemi olması³³⁸ toplumu da canlı bir organ gibi düşünmesine sebebiyet vermiştir.³³⁹ Buna göre toplumlar başlıca üç gelişme aşaması geçirirler; teolojik, metafizik ve evrimin son kusursuz aşaması pozitivist aşama.³⁴⁰ Pozitif felsefenin temel fikri olarak ana mesele; ilerlemenin düzen içinde olma gerekliliğidir.³⁴¹ Ona göre devrim ile her taraf yıkılsa da ilerleme sağlanmalıdır.³⁴² Pozitivistlerin bilimi dinselleştirdikleri, aklı teknik hesap yapan bir makineye dönüştürdükleri gerekçesiyle eleştiren Max

³³⁴ Saint-Simon Terör döneminde her gün giyotine gönderilme korkusu ile yaşamıştır. Kesin bir kurtuluş çaresi arayışının bir sebebi de budur. Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 327.

³³⁵ Comte’un Oxford Üniversitesi’ndeki etkisi 20. yüzyıla kadar devam etse de, hareket çok kısa bir süre sonra fiilen dağılmıştır. Geriye bakıldığında, Viktorya dönemi İngiliz pozitivist hareketin İngiltere’nin düşünce tarihinde oldukça tuhaf bir sapma olduğu dikkat çeker. Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 336.

³³⁶ Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, ss. 452-455.

³³⁷ Antony Giddens, “Pozitivizm ve Eleştiricileri”, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, ed. T. Bottomore/ R. Nisbet, haz. Mete Tunçay ve Aydın Uğur, Ayraç Yayınları, Ankara 2002, s. 243.

³³⁸ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, ss. 15-17.

³³⁹ Filibeli Ahmed Hilmi’nin duyuları merkeze alan anlayışa karşı görüşleri şöyledir: “Bütün ilim sahipleri, bu arada Pozitivistler ve hatta Materyalistler ‘duyumlar’ı esas alarak kabul ediyorlar. Lakin duyular eşyanın gerçeğini değil, eşyadan ortaya çıkan te’sirin bilincimizde meydana getirdiği bir şekli bildiriyor. Bir cahil, mesela bir ağacı gördüğü vakit, kendini hakikaten bir ağaç görmüş, yani ağacın hakikatını görmüş sayar. Lakin bir ilim sahibi, mesela ‘hipolitten’ ağacı görüşümüze bir ‘halusinasyon’ diyor. Acaba yazarın kastettiği hakikat, bu duyular topluluğu bu olaylar manzumesi yani bu hayaletler midir?” Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1974, ss. 81-82.

³⁴⁰ Russel Keat ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, İmge Yayınları, Ankara 2001, s. 119; İbrahim Yasa, *Toplumbilim Ders Notları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s. 9.

³⁴¹ Comte’un fikirleri Latin Amerika’da 19. yüzyılın sonlarında geniş yankılar uyandırmıştır. Hatta Comte’un “düzen ve ilerleme” sloganı Brezilya bayrağına konmuştur. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 101.

³⁴² Besim F. Dellaloğlu, *Toplumsal’ın Yeniden Yapılanması-Habermas Üzerine Bir Araştırma*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998, s. 27.

Horkheimer, pozitivistleri aydınlanmanın müritleri olarak görmektedir.³⁴³ Pozitivizm, yeni bir din yaratarak bilim insanlarını “peygamber” seviyesine çıkarmıştır. Bunun uzantısı olarak, pozitif bilimlerle “eğitilmiş” insanların yönetimde egemen olmalarını arzulamaktır.³⁴⁴ Bu bağlamıyla jakobenizm ve pozitivizm arasında çok yakın bir ilişki vardır. Pozitivizmin bu mahiyeti 19. ve 20 yüzyıllarda demokrasiye değil, tepeden inmeci, bürokratik, aydın despotluğunun egemen olduğu otoriter ve totaliter yönetimlerin yerleşmesine uygun arka planı oluşturmuştur.³⁴⁵ Nihayetinde pozitivizmin temel sorunu demokrasiyi sadece seçimden ibaret görüp aydın despotizmine sebebiyet vermektir. Bu anlayışa sahip olanlar için demokrasi, eşitlik gibi kavramlar toplumun henüz idrak edebilecekleri şeyler değildir. Pozitivistlerce, yeni düzene geçişte ortaya çıkacak kargaşayı, sınıf mücadelesini, toplumsal düzeyde “sistem kontrol bilimi” olarak ancak pozitivizmin giderebileceği düşünülmektedir. Ayrıca kurulu kapitalist topluma karşı başkaldırıları bastırmanın sosyolojik öğretisidir.

3.2.1. Türk Entelektüelleri üzerinde Pozitivizm

Bilindiği gibi İslam ülkeleri içerisinde Osmanlı Devleti, Avrupa ile sınırdış olması hasebiyle uzak bölgelerdeki devletlere nazaran Batı'nın etkisine daha açık bir ülke konumunda olmuştur. Bu sebeple başta mantıkçı pozitivizm ve Darwinizm olmak üzere bilumum materyalist düşünceler Türk Devleti'nin sınırından içeri çeşitli yollarla girmiş ve Türk münevverleri üzerinde etkili olmuştur. 19. yüzyıl Batı felsefesi içinde karşıt iki akım olarak gelişen Fransız Pozitivizmi ve Alman İdealizmi³⁴⁶ karşısında Osmanlı aydını, seçimini ilkinden yana kullanmıştır. Aydınların Fransa'yı örnek almalarında iki ülke arasındaki geçmişten gelen somut ilişkiler etkili olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı aydını yapmak istediği değişikliklerin formülünü, Fransız pozitivist sisteminde ana hatlarıyla bulabilmiştir.³⁴⁷ Bununla beraber Alman İdealizmi'nin daha soyut düşüncelere dayanması ve anlaşılmasının görece zahmetli olması karşısında Fransız pozitivizminin yalınlığı pozitivizmin benimsenmesini mümkün kılmıştır.

³⁴³ Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul 2002, s. 113.

³⁴⁴ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 223.

³⁴⁵ Levent Köker, *İki Farklı Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 52.

³⁴⁶ Selahattin Hilav, *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1997, s. 76, 77.

³⁴⁷ Ekrem Işın, “Osmanlı Materyalizmi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 363-365.

Pozitivizmin Osmanlı'ya taşınmasında en önemli etkiyi yaratan ilk olay şüphesiz, Tanzimat'ın mimarı Paris orta elçisi Mason³⁴⁸ Mustafa Reşit Paşa'nın, pozitivizmin banisi sayılan Auguste Comte'tan büyük ölçüde etkilenmiş olmasıdır. Mustafa Reşit Paşa'nın reform için göstermiş olduğu girişimler Avrupa'nın hem siyasi boyutta hem de düşünce boyutunda dikkatini çekmiştir. Bu ilginin tezahürü olarak Comte, Reşit Paşa'yı Alemşumul Dine (religion universelle) davet etmek üzere ona 10 sayfalık uzun bir mektup yazmıştır. Girizgâhla beraber uzun bir muhakeme silsilesinden sonra filozof, mektubunda, "Tanrının yerine ilmi ve beşeriyeti ikame eden yeni dinin peygamberi" sıfatı ile Reşit Paşa'ya müracaat etmiş ve ondan yeni bir hatla Doğu'da bu dini yaymasını istemiştir.³⁴⁹ İslâm'dan pozitivizme geçerlerse eğer, kendilerini, insanlık sevgisini ve evrensel mutluluğu dizgeleştiren "büyük peygamberlerinin şerefli takipçileri" olacaklarını da ayrıca vurgulamıştır.³⁵⁰

Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'nın medeniyetler yarışında ilerde olmasının sebebi olarak eğitim sistemindeki değişiklikleri görmüştür. Ona göre elzem olan ilk şey öncelikle eğitim kurumlarının Batı örneklerindeki gibi değiştirilmesi gerekliliğidir. Ancak okul, medreseden çok ayrı bir kuruluştur. Bu ayrılığın en önemli sonuçları, pedagoji değişikliği, program değişikliği ve örgütlenme değişikliğidir.³⁵¹ Bu değişimler aslında toplumsal düşüncenin, siyaset etme ve siyasete katılma biçimlerinin de değişmesi anlamlarına gelmektedir. Bu minvalde Batı'dan ithal pozitif bilim dersleri odaklı modern mektepler kurulmasıyla artık öğrenciler kâinatı, bir yaratıcının eseri olmaktan ziyade fizyolojik ve biyolojik vetirenin bir neticesi görmüşlerdir. Bu fikirler II. Abdülhamid Dönemi'nde kurulan pek çok muhalif cemiyetin kurucularını etkilemiştir.³⁵²

³⁴⁸ Mete Tunçay, "Jön Türkler, Farmasonlar ve Yahudiler", *Birikim Dergisi*, S. 45, 1978, s. 52.

³⁴⁹ Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 214.

³⁵⁰ Nur Melek Demir, "Auguste Comte'un Mustafa Reşit Paşa'ya Mektubu", *Düşünen Siyaset*, S. 19, Kasım 2009, s. 48-49.

³⁵¹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1990. s. 198.

³⁵² İTC kurucularından Ahmet Rıza Bey, Paris'te "Societe des Positivistes"te okumuş, pozitivizm konusundaki bilgisini artırmak için bu felsefesinin önde gelenlerinden Pierre Lafitte'in derslerine devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde pozitivizm Ahmet Rıza Bey'in yayımları ve çabaları ile entelektüel çevrelerde oldukça güçlü bir görüş halini almıştır. Hatta kuruluşundan itibaren İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin adından başlayarak eylemlerinde de etkili olmuştur. Ahmet Rıza Bey'in pozitivizm temelli fikirleri için bkz. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, ss. 177-224; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 98.

Okullarda ilk olarak Tıbbiye’de hissedilen bu fikrî cereyan kısa zamanda Mülkiye Mektebi’ni de kuşatmış, aynı havaya sokmuştur.³⁵³ Bu ilgi, II. Abdülhamid Dönemi’nde intihar deneylerine varıncaya kadar ilerlemiştir.³⁵⁴ Başta Ahmed Rıza olmak üzere dönemin pek çok önde gelen aydını pozitivist paradigmaya tek kurtuluş olarak sarılmıştır. Bu değişimde baş aktör büyük ölçüde Tanzimat’tan beri gün geçtikçe güçlenen ve genişleyen devlet destekli seküler eğitimidir. Bu yeni nesil aydın, zamanla tüm toplum değerleriyle çatışır bir hale gelmiştir.

Jön Türklerden Ahmed Rıza, Osmanlı Devleti’nde pozitivistimin en önde temsilcisi olarak, merkeze “ilerleme” düşüncesini almış ve politik bir pozitivistimi savunmuştur.³⁵⁵ Aynı şekilde pozitivistimin Jön Türkler üzerindeki esas etkisi de, felsefi alandan çok siyasal alanda görülmüştür. Kendilerine devleti kurtaracak jakoben/aydın rolünü de buradan çıkarmışlardır.³⁵⁶ Bu bağlamda Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesi arasında sürekliliği vurgulayan çalışmalar, Jön Türklerin modernleşme anlayışının Kemalizm üzerindeki etkilerine sıklıkla değinmektedir.³⁵⁷ Zamanla bu gelişmelerin fikriyatını Ziya Gökalp yapmış ve bu münasebetle “İktisadi vatanperverlik” ismini verdiği Osmanlı’ya uyarlanmış bir doktrin ortaya çıkarmıştır.³⁵⁸

Toplumsal ahenk fikrinin, sınıfsal açıdan her türlü uzlaşmaya elverişli olan küçük burjuva özlemlerine cevap vermesi, Comte’dan sonra ikinci ve çok önemli bir pozitivist sosyolog olan Durkheim’in de Türkiye’de neden çok fazla tanınmış olmasını bize anlatmaktadır. İttihad ve Terakki’nin teorisyenlerinden Ziya Gökalp’in, Durkheim’in “kollektif bilinç” kavramını tarihi maddeciliğin sınıf çelişkisine karşı

³⁵³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 50, 51.

³⁵⁴ Beşir Fuat diyor ki: “İntiharımı da fenne tatbik edeceğim: şıryanlardan (atardamar) birinin geçtiği mahalde cildin altına ‘klorit kokain’ şırınga edip buranın hissini iptal ettikten sonra orasını yarıp şıryanı keserek seyelan-ı dem tevliidiyle terk-i hayat edeceğim.” dediğini de yapmıştır. Kanı akarken ölümünü safha safha bilimsel bir makale şeklinde yazmıştır. Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 57.

³⁵⁵ Detaylı bilgi için bkz. Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 180.

³⁵⁶ Pozitivism, Türk modernleşme tarihinde mutlak doğruyu temsil eden bilimsel bir siyasal ideoloji olarak algılanmıştır. Bu durum ise totaliter bir zihniyetin oluşmasına yol açmıştır. Etyen Mahçupyan, *Türkiye’de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Yol Yayınları, İstanbul 1998, s. 60-61.

³⁵⁷ Murat Belge, “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 33; Eric J. Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 46-55.

³⁵⁸ Cihan Harbinde iktisat anlayışı şöyleydi; İstanbul’un iaşesini muntazaman sağlamakta çekilen zorluklar sonunda 1915’de Kara Kemal “iaşe diktatörü” tayin edilmişti. Kendisine bu sırada verilen yetkiler farklı bir devletçilik anlayışı meydana koyuyordu. Kara Kemal, harpten önce dahi partinin teşvikiyle küçük Türk endüstrilerinin, işçilerin ve müstehlikin hepsini birden korumak amacını güden, onları birlikler haline getirme faaliyetine girişmişti. Böylece İttihad ve Terakki hem iktisadi hayatı kontrole almış hem de bir “parti içi” harp zenginleri grubu oluşturmuştu. Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, ss. 85-87.

kullanması bu popülerliği arttırmıştır. Cumhuriyet döneminde ise, Durkeim'in korporatist düşüncelerini yerelleştirmeye ve Türkiye için uygun hale getirmeye çalışmıştır. Ama aynı dönemde Durkheim karşıtı ferdiyetçi Le Play, mistik M. Blondel ve ruhçu muhafazakârlığın savunucusu H. Bergson ekolünün temsilcileri onun şahsında itibar görmediği için Türkiye'de de ikinci plana atılmış ve bu filozofların fikirlerine itibar edilmemiştir. Milli mücadeleyi yürüten asker-sivil aydınlar da genellikle ve doğal olarak İttihadçıların seçtikleri bu gelişim çizgisinin etkisi altında kalmışlardır. Bu etki temelinde Erken Cumhuriyet Dönemi sosyologları, pozitivist sosyoloji sayesinde yeni bir toplum yaratma girişimine başlamışlardır. Bu tam anlamıyla pozitivist felsefenin özünü oluşturan bir sosyal mühendislik kalıbıdır. Bu dönemde Türkiye'de sosyologların kullandığı ortak dil pozitivistizmdir.³⁵⁹ Kendini modern dünyanın yeni dini olarak takdim eden pozitivistizmin en büyük rakibi ise kadim dinlerdir. O halde öncelikle onun önce tağyir edilmesi sonra da ortadan kaldırılması gerekmektedir. Lozan'dan sonra bu ideoloji büyük bir açıklık kazanmıştır. Atatürk liderliğindeki siyasi iktidar, yarı feodal düzeni saltanat-hilafet kurumları aracılığıyla savunan akımlara pozitivistizmle karşı çıkmıştır. Pozitivistizmin Atatürk döneminde somutlaşması ise, yarı feodal düzenin savunucularının (eski İttihadçılarının), Atatürk'ün şahsında devrimciliği yenmeye çalışıp da başarıya ulaşamayınca Atatürk'ü bayrak yapmalarıyla gerçekleşmiştir. İngiliz gizli belgelerine kadar yansıyan bu durum aslında şaşırtıcı değildir. Çünkü Mustafa Kemal, Jön Türklerin politikasını aslında daha büyük bir cesaretle sürdürüyordu, onun ilkeleriyle özellikle birinci grubun ilkeleri arasında esaslı hiç bir fark yoktu. Aralarındaki mücadele ideolojik olmaktan ziyade siyasi idi, liderlik ve yöntem temelinde gerçekleşiyordu ve bir müddet sonra ortak görüş ve hedefler belli noktlarda uzlaşmayı gerçekleştirmişti.³⁶⁰ Pozitivistizmin hakim sınıfların menfaatlerine olduğu gibi, küçük burjuva sınıfından gelen bürokratların "Batılılaşma" eğilimlerine de cevap vermesi, belli bir uzlaşma ortamı

³⁵⁹ Ergun Yıldırım, "Türk Sosyolojisinde Pozitivistizm: Bilginin Sosyolojik Tasarımı (1908-1945)", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2004, s. 111.

³⁶⁰ İngiliz belgelerindeki incelememize göre diplomat Sir H. Rumbold bu minvalde iki ayrı grubtan bahisle iş birliği yoluna gidildiğini söylüyor: "İttihad ve Terakki'nin görüşlerini biraz temkinli de olsa dile getiren tek gazete *Tanin*dir. Editör Cahid Bey'in partisinin tutumunu belirlediği bir yazı ile 14 Nisan'da sansasyon yaratmıştır. Resmi olarak bir partinin var olmadığını, ancak yine de bir örgütü olduğunu söylemiştir. (...) Mustafa Kemal, ilk İttihad ve Terakki örgütünün politikasını daha büyük bir cesaretle sürdürdüğü için, onların ilkeleriyle birinci grubun ilkeleri arasında esaslı bir fark yoktu. Tek fark noktası, İttihadçılar eski haline getirmenin gerekli olduğu düşüncesiydi. İttihadçılar Milliyetçilerden otorite almaya çalışmadılar. Mustafa Kemal Paşa'ya işbirliği teklif etmişlerdi." The National Archive, Londra, *Foreign Office* (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957: 424/257/0052, Constantinople April 18 1923, s. 67.

sağlayabilmiştir.³⁶¹ Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti'nin “imtiyazsız sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz” mottosunda belirginleşen “dayanışmacılık” anlayışı pozitivism sayesinde gerçekleşebilmiştir. Gerek Türk aydını, gerek Mustafa Kemal Atatürk, pozitivismi, bilimin egemenliği biçiminde algılamışlar; böylece onu “kadime” karşı kullanabilmişlerdir. Ayrıca, toplumsal içerik bakımından da, çatışmacılığın yerine “uyum” düşüncesinin egemen kılınmasında işlev sahibi yapmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti bu fikirlerle Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden çıkmıştır ve bu bağlamda İttihad ve Terakki Dönemi'nin doğrudan bir devamı gibidir. Osmanlı pozitivismi ile Cumhuriyet pozitivismi olarak Kemalizm arasında devamlılık ideolojik anlamda esastır.

3.2.2. Atatürk, Cumhuriyet ve Pozitivism

Atatürk, şüphesiz gençlik döneminde ve askeri okullardaki eğitimi sırasında yüzeysel de olsa pozitivismden etkilenmişti. Fikirlerin metafizik kayıtlardan kurtarılarak pozitif bir biçime kavuşturulması kaygısının Atatürk'te bu dönemlerden itibaren bulunduğunu söyleyebiliriz. Hatta Atatürk'ün düşüncelerinde “üç hal kanunu” gibi bir tarihi evrim çizgisi de vardır. Fakat Atatürk'ün anlatımında farklı olarak teolojik ve metafizik düşünce yerine “hurafai zihniyet”, “Orta çağ düşüncesi” gibi isimlendirmeler kullanılır. İlerleme fikri bu bağlamda pozitivistlerden Atatürk'e geçmiştir.³⁶²

Cumhuriyeti kuran kadroların mesleki ve yüksek eğitimlerini yaptıkları yıllar, Osmanlı döneminde pozitivismin dünyada ve Osmanlı'da etkisinin en yüksek olduğu yıllardı. Bu ortamda Atatürk'ün okuduğu dergiler de onun toplumsal düşüncelerinin oluşmasında geniş rol oynamıştı. Örneğin Ruşen Eşref Üneydin'a göre, Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'i, Murad'ın *Mizan*'ı ile Abdullah Cevdet'in *İctihad*'ı düzenli olarak onun eline geçen yayınlardandı. Ayrıca Jön Türklerin Avrupa'da çıkardığı *Osmanlı* dergisi ve *Şûray-ı Ümmet* dergileri de okuduğu yayınlar arasındaydı.³⁶³ Bu gibi yayınların pek çoğu materyalist ya da pozitivist felsefeyi benimsemiş, muhalif Jön Türklerin gazete veya dergileriydi. Jön Türkler Avrupa'daki fikri cereyanları ülkeye taşıma konusunda başrol oyuncularındı. Dolayısıyla Atatürk ve nesli, bilimi esas alma, gözlem ve deneye önem verme ve toplumsal ilerleme fikrine sahip olma

³⁶¹ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 102-103.

³⁶² Arslan, “Atatürk ve Çağdaş Uygarlık”, *E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, 1981, s. 77.

³⁶³ Mahmut Tezcan, “Sosyoloji Açısından Atatürk”, *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu*, A. U. Eğitim Fakültesi 9-10 Nisan, Ankara 1981, s. 24.

doğrultusundaki temel eğilimlerini Jön Türkler vasıtasıyla, pozitivizm etkisiyle kazanmışlardı. Siyasal olarak da bu yayınlar onları yeni birer Jön Türk yapmakta ve İttihadçılarının cemiyetine katılmalarına vesile teşkil etmekteydi.³⁶⁴Bu bağlamda Comte pozitivizminin Jön Türklerce algılanan “aydınlanmış” bir bürokrasinin “halka doğru” giderek kitleyi de aydınlatması, dolayısıyla bu aydınların gerekirse “despotizm” yoluyla ülkeyi yönetmesi şeklindeki düşüncesi Kemalizme aynen intikal etmiştir. Atatürk inkılaplarının merkezinde de bu pozitivist anlayış yer almaktadır. Bu minvalde Atatürk’ün, fikirlerinde ve gerçekleştirdiği “Türk Devrimi”nin ana merkezinde büyük ölçüde rasyonalizm ve pozitivizmin izleri görülmektedir. Atatürk’ün, pozitivizmin öncüsü olan Auguste Comte’u incelemesi, bilim dışı ve fizik ötesi kavramlardan uzaklaşmasında önemli bir etken olmuştur. Bu konularda Atatürk’ü etkilediğini düşündüğümüz “Özel Kütüphanesi”nde yer alan, tespit edebildiğimiz kitaplar şu şekildedir.³⁶⁵

Tablo 2.1. Atatürk’ün “Özel Kütüphanesi”nde Pozitivizm ve Rasyonalizm ile ilgili olan kitaplar

Yazar	Kitap	Felsefi Akım
Auguste Comte	•Cours de Philosophie Positive	Pozitivizm
Herbert Spencer	•Le Role Moral de La Bienfaisance •Principes de Psychologie •Essais de Morale de Science et d’Esthetique	
John Stuart Mill	•On Liberty	
Ahmet Rıza	•La Faillite Morale de La Politique Occidentale en Orient •Tolerance Musulmane	
Hüseyin Cahit Yalçın	Hayat-i Muhayyel	
Abdullah Cevdet	Bir Zeka-i Feyyaz	
Rene Descartes	• Usul Hakkında Nutuk	
Spinoza	• Introduction Critique	
Mehmet Emin Erişirgil	• Kant ve Felsefesi	
Ludwig Goldschmidt	• Kant und Haeckel	
Hasan Cemil Çambel	•Fichte ve Fichte’nin Hitabeleri	
Friedrich Hegel	• Estetik	

³⁶⁴ Devletçilik ve halkçılık açısından Cumhuriyet pozitivizmi Osmanlı pozitivizminin bir devamıdır. Halkın seçim yoluyla demokrasiyi kurmasını Jön Türkler de Kemalistler de henüz gerekli görmemiştir. Küçük bir fark olarak Osmanlı pozitivizmi devlet-millet tanımları konusunda Kemalizm ve Cumhuriyet pozitivizmine göre daha ılımlı ve esnekler. Özlem, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, s. 461, 462.

³⁶⁵ Atatürk’ün Kitaplığı, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.

Aklı ve bilimi rehber kabul eden Atatürk'te belirgin bir akılcı düşünce ve davranış karşımıza çıkmaktadır. Bu nedendir ki akılcılığın büyük temsilcilerinden Descartes'in *Discours sur la Methode*'u Atatürk'ün emriyle Türkçeye çevrilerek Milli Eğitim bakanlığınca bastırılmış, akılcı düşüncenin öteki büyük temsilcisi Kant hakkında da *Kant ve Felsefesi* adlı bir inceleme yayımlanmıştır.³⁶⁶ Bu bağlamda Kemalizm'in lâiklik ilkesi pozitivist siyaset teorisiyle belki de en sıkı ilişkisi olan ilke olduğunu söyleyebiliriz. Timur'un ifadesiyle "Kemalizm'i pozitivism paraleline sokan diğer iki temel kavram bilim ve lâiklik kavramlarıdır."³⁶⁷

Atatürk, Atatürk olduğu dönemden çok daha önce -yani belirttiğimiz kitapları tanımadan önce- pozitivist felsefeyi pratik olarak benimsemiş biriydi. Atatürk'ün pozitivistliği, Kongar'ın da belirttiği gibi, Comte'u derinlemesine anlama çabası veya bir izleyiciliği biçiminde değil de, insan düşüncesinin eriştiği son mükemmel aşama, hakikatin ta kendisi olarak ortaya çıkmıştı.³⁶⁸ Onun 1916'da okuduğu kitaplar arasında yer alan Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin *Allahı inkâr Mümkün müdür?* adlı eserinin bir bölümü "Auguste Comte ve Felsefesi" başlığını taşıyordu. Mustafa Kemal, *Allahı inkâr Mümkün müdür?* adlı kitabı bitirdiği 3 Aralık 1916 senesinde meseleyi genel bir çerçeve içinde değerlendirmişti. Ona göre dindar mütefekkirler Allah'ın varlığını ispat etmek için bu meseledeki görüşlerini şeriatın sözlerine uydurmak üzere kelimeleri evirip çevirmeye gayret etmişlerdi. Nihâî kanaati, "bu konuda ancak ilim ve fenne istinat edenler" geçerlidir şeklindeydi.³⁶⁹ Bu değerlendirmede açıkça görüleceği üzere Mustafa Kemal'in meseleyi değerlendirmesindeki ölçüt, pozitivismın şartı "ilim ve fenne istinat edenler makbul" kuralıdır. Aynı zamanda söz konusu satırlar, bir eylem adamı olan M. Kemal'in düşüncede açıklıktan ve özden yana oluşunu, "evirip çevirme" den hoşlanmadığını bir kez daha vurgulamaktadır. Atatürk daha sonra, Comte'un ana eseri kabul edilen, 12 senede tamamladığı *Cours de Philosophie Positive* - Müspet Felsefe Dersleri'ni temin ederek Türkiye üzerinde sentezleme yoluna gitmiştir.³⁷⁰ Cumhuriyet modernleşmesi bu temele dayanarak geleneksel

³⁶⁶ Rene Descartes, *Usul Hakkında Nutuk*, çev. İbrahim Edhem, Devlet Matbaası, İstanbul 1928; Mehmet Emin Erişirgil, *Kant ve Felsefesi*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1923.

³⁶⁷ Taner Timur, "Atatürk ve Pozitivism", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 95.

³⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Emre Kongar, "Auguste Comte ve Mustafa Kemal Atatürk", *Türk Dili*, S. 353, Mayıs 1981, ss. 744-752.

³⁶⁹ Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK. Yayınları, Ankara 2019, s. 16.

³⁷⁰ Mustafa Kemal, pozitivismın öncü isimlerinden Herbert Spencer'in "Le Role Moral de La Bienfaisance" eserini de okumuştur. Hatta üzerinde çalıştığını gösteren notları mevcuttur. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 20, s. 261.

toplumdan modern topluma doğru “ilerleyen” ödünsüz bir Batılılaşma programı, bir topyekûn toplumsal değişim sürecidir.³⁷¹ Bu radikal Batılılaşma programı, Batı’nın “ileri” toplum düzeni karşısında “geri” Türk toplumunun ilerletilmesini amaçlamaktadır. Batı toplumları uzun mücadele ve değişimlerden sonra modernleşmiş ve demokrasiye ulaşmıştır. Batılı olmayan toplumların bu süreci kısa zamanda başarması için düşünülen ise kültürlerinin ve toplumsal yapılarının değiştirilmesi gerektiğidir. Sosyal hadiselerin merkezine pozitivist anlayışı yerleştiren bu düşünce, geleneksel toplumdan modern topluma geçiş için gerektiğinde özgürlükleri askıya almak, yani pozitivistin öngördüğü şekilde bir süre otoriter rejimlerle yönetilmek gerektiği anlayışını savunmuştur.³⁷² Bu bağlamda Atatürk’ün pozitivistin temel şiarları olan “terakki” yani ilerleme ve “nizam” merkezli “hissedilebilir dünyayı” vurgulayan pek çok söyleminden bazıları şöyledir:

Atatürk, TBMM’nin ikinci dönemini açarken yaptığı 13 Ağustos 1923 tarihli hitabı:

Efendiler! Bugüne kadar istihsâl eylediğimiz muvaffakiyat, bize ancak terakki ve medeniyete doğru bir yol açmıştır. Yoksa terakki ve medeniyete henüz isal etmiş değildir. Bize ve ahfadımıza düşen vazife bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektir.³⁷³

İstanbul halkı ve Cumhuriyet başlıklı Atatürk’ün 4 Aralık 1923 tarihli Tercüman-ı Hakikat Başmuharririne ve 18 Eylül 1924 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetelerine verdiği demeçler:

Terakki yolumuzun önüne dikilmek isteyenleri ezip geçeceğiz. Teceddüt vadisinde duracak değiliz. Dünya müthiş bir cereyanla ilerliyor. Biz bu ahengin haricinde kalabilir miyiz?³⁷⁴

Arkadaşlar; milletin muhabbet ve itimadından emin olarak üzerinde bulunduğumuz medeniyet, terakki ve teceddüt şehrinde azimli, tereddütsüz yürüyelim.³⁷⁵

9 Mayıs 1935 tarihinde C.H.P. dördüncü büyük kurultayını açarken yaptığı konuşma:

³⁷¹ Kemalizm ideolojisinde pozitivistin merkezi konumu için bkz. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 100 vd.

³⁷² Bunu yapacak kadrolara ve partiye “vesayetçi” sıfatı verilmektedir. Kemalizme de bu bakımdan yerli yabancı pek çok araştırmacı tarafından vesayet rejimi tanımlaması yapılmıştır. Bu kavram burada, toplumu modernleşme kuramında anlaşıldığı türden demokrasiye hazırlamak için zora başvurduklarını, süreç tamamlanınca, yani Batı tipi demokrasiye direnenler kalmayınca baskılardan vazgeçecekleri manasında söylenmektedir. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 9-10, 109-113.

³⁷³ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 336.

³⁷⁴ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 95.

³⁷⁵ Atatürk, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Eylül 1924, s. 1.

(...) Kurultayın, yeniden alacağı ilerleme ve yükselme tedbirleriyle; vatanın yüksek yönetimini erdemli ellerinde Partimizin şerefli tarihini zenginleştireceğine şüphe yoktur. (...) Yeni öğütleriniz ve direktiflerinizle, yeniden ilerleme ve yükselme tedbirlerimizi kolaylaştıracağımıza şüphe yoktur.³⁷⁶

Türk modernleşmesinin topyekûn ve ödünsüz bu Batılılaşma programı, hedefini pozitivistin öngördüğü şekilde eğitilmiş seçkinler aracılığıyla yapmayı düşünmüştür. Ayrıca Atatürk'ün modernleşme anlayışı 19. yüzyıl pozitivistine bağlı olarak güçlü ve merkezi devleti yücelten seçkinler içeriğiyle beraber ilerleme fikrinde de otoriter bir özellik göstermektedir. Batıdan Jön Türklere onlardan da Kemalizm'e geçen rejim anlayışında demokrasinin evrensel bir ideal niteliği de yoktur. Batı sınıflı iken, Atatürk, Türkiye'de pozitivist bir bakış açısıyla sınıfsız, imtiyazsız, dayanışmacı bir toplum oluşturmaya çalışmıştır. Bu anlayış karşısında farklı renkler ve onların temsilcisi siyasi partiler kendilerini gösterecek uygun ortam bulamamıştır.³⁷⁷

Atatürk ve pozitivist ilişkisinin iki boyutu vardır. Bunlardan birincisi, dini alana yöneliktir. Atatürk, dini olanın belirleyiciliği ve yönlendiriciliğinin yerine, pozitivist bilgiyi koymaya çalışmıştır. Bu bağlamıyla, Kemalizm'de bilimle çatışan dini ilkelerin ve dogmaların kaldırılması, dinin bilimle uyşur hale getirilmesi, meşrulukları devlet tarafından kabul edilmeyen din adamlarını toplumsal konumlarının sarsıntıya uğraması ve din adamlarının toplumsal konumlarının "bilim adamlarına"³⁷⁸ bırakılması söz konusudur. Cumhuriyeti kuran elit, Osmanlı Devleti'nin çöküşü ile İslam'ın Osmanlı'da egemen olan yorumu arasında bir ilişki kurmuş ve dinsel ilkeler etrafında örgütlenen toplumun yerine, pozitivist saiklerle hareket eden bir toplum yerleştirmeye çalışmıştır. Mustafa Kemal'in 22 Eylül 1934 tarihinde Samsun öğretmenlerine hitaben söylediği "Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir."³⁷⁹ sözleri Türk inkılaplarının ruhunun ve pozitivist bilimselciliğin en net resmini verir. Türk Devrimi bu ilke temelinde pozitivist düşünceyi tümüyle uygulamaya kendini adanmıştır. Şerif Mardin

³⁷⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 398, 399.

³⁷⁷ Kemalizm'in tek parti rejimlerini meşrulaştırmadığı tezi de dayanaksızdır. Zira halkçılık ve devletçiliğin uygulanış şekli çok partili Batılı bir demokrasiye giden yolları zorlaştırmaktadır. 1945 sonrası demokrasiye geçiş ise Kemalizm'in sonucu değil, dünya konjonktürü ve tek parti döneminde var olan seçkinler arası iktidarı ele geçirmek için topluma dayanma zorunluluğundan kaynaklanmıştır. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, ss. 120-122.

³⁷⁸ Mükemmel toplumun bilim aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini savunun en önemli ütöpik düşünce akımı 19. yüzyıl başı Fransız pozitivistidir. Bu fikir Francis Bacon'a (1561-1626) kadar götürülebilir. Onun ilişkili düşüncesine göre, bu yeni düzen bilim adamlarının yönetiminde olacaktır. Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 196, 197.

³⁷⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 202.

de Atatürk'ün inkılaplarının temel gayesinin, din adamlarının cemiyet hayatındaki liderliğine son vermek, bu liderliği pozitif bilimlere ve onun temsilcilerine bırakmak olduğunu söylemiştir.³⁸⁰

Atatürk'ün anlayışındaki laikliğin temel niteliği, aslında din ve vicdan hürriyeti değil, pozitivizmin öngördüğü şekilde dinin devlet tarafından kontrol edilmesi ve doğru dinin ne olduğunun devleti yönetenler tarafından belirlenmesidir.³⁸¹ Tunçay'ın belirttiği gibi bu yaklaşım, avam-havas, ya da sıradan halk-seçkin ayrışmasını daha da körüklemiştir. Hatta Tunçay'a göre bu durum istenmeden yapılan bir yanlışlık değil, tersine bilerek amaçlanan bir durumdur.³⁸² Avam ve havas arasındaki ayırım ya da havasın kültürünü avamın kültüründen üstün görme anlayışı pozitivist bilimselciliğin Atatürk'e intikal eden en önemli ikinci ilkesidir. Kurtuluş Savaşı boyunca kitleleri mobilize etmek için dini argümanlar ve din adamları yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Hatta İstiklal Harbi boyunca kullanılan alabildiğine yoğun dini argümanlar, Tunçay tarafından Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde başlayan laikleşmenin geri çevrilmesi olarak değerlendirilmektedir.³⁸³ Ancak, Milli Mücadele sona erdikten ve Cumhuriyet ilan edildikten sonra, halkı düşmana karşı mobilize etmek öncelik olmaktan çıkmış, yerini, yeni değerler, kurumlar ve kültürün pozitivizmin ışığında inşasına bırakmıştır. Bu inşaanın bittiği düşünüldüğünde ise “düzen içinde ilerleme” gereksinimi zamanla, yeni düzeni koruma durumuna evrilmiştir. Bu evrede düşünülen her şekilci Batılılaşma uygulaması havas ve avam arasındaki uçurumu derinleştirmiştir. Havasın öneminin güçlü savunucusu olarak Atatürk'ün bu konudaki temel düşüncesi şöyledir:³⁸⁴

Her vakit söylerim, burada da bu vesile ile arzedeğim benim elime büyük selahiyet ve kudret geçerse, ben hayat-ı içtimaiyemizde arzu edilen inkılabı bir anda bir “Coup” (darbe) ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben, bazıları gibi efkâr-ı avamı, efkâr-ı ulemayı yavaş yavaş benim tasavvuratım derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeye alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden, ben, bu kadar senelik tahsil-i ali gördükten, hayat-ı medeniye ve içtimaiyeyi tetkik ve hürriyeti tezevvük için

³⁸⁰ Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 183-184.

³⁸¹ Comte 13 yaşında Katolikliği reddetmesine ve bir ateist olmasına rağmen, dinin sosyal kontrol aracı olarak gücünün farkındaydı. Önerdiği “İnsanlık Dininin” ana hatlarını şekillendirirken Katolikliğin derin bir saygı ve korku üretmek ve öğretinin eleştirilmeden benimsenmesini sağlamak için tasarlanmış birçok özelliğini yeniden üretmeye çalışmıştır. Ayrıca seçkinlerin konumları ve gücünü meşrulaştırmak için bir dinsel mit oluşturulması ve yayılmasını tavsiye eden Platon'un argümanını tekrarlar ve geliştirir. Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 333.

³⁸² Mete Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Cem Yayınları, İstanbul 1989, s. 214.

³⁸³ Tunçay, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 212.

³⁸⁴ İnan, *Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, s. 43.

sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra, avam mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarayım, ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.

Avam ve havas ayırımında havasa imtiyaz tanınması ve avamın havasın seviyesine çekilmesi, bunun da havas tarafından gerçekleştirilmesi anlayışına dayanır. Comte'un hayal ettiği devlet tasavvuruna uygun olarak bu sistemle devlet uzmanlar tarafından yönetilen bir teknokrasi olacaktır.³⁸⁵ Bu bağlamda, toplum mühendisliği pozitivizmin şartı olarak Atatürk'ün anlayışının temel niteliğidir. Halkçılık, Atatürk'ün önde gelen prensiplerinden biri olarak söylene de, Kemalist halkçılık, Mardin'in deyişiyle, "derin halkçılık" değildir.³⁸⁶ 1920'li yıllardaki demokratik halkçılık, rejim güçlendikçe yerini "halka rağmen halk için" anlayışına bırakmıştır. Bu anlayışta açıkça pozitivist sorunu olan aydın despotizmini ortaya çıkarmaktadır.³⁸⁷

Atatürk ve pozitivist ilişkisinin bir diğer mühim ayağını Durkheimci pozitivist dayanışma anlayışı oluşturur. Durkheim, pek çok Türk aydınını etkilediği gibi Atatürk'ü de etkilemiştir. 1932, 1935 ve 1937 yıllarını kapsayan dönemde de Atatürk, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nden Durkheim'ın çeşitli eserlerini aldırarak, bizzat incelemelerde bulunmuştur. Bu kitaplar arasında pozitivist içeriğiyle Atatürk'ün özellikle dikkatini çekenler şunlardır:³⁸⁸

1. Durkheim, Emile, Din hayatının iptidai şekilleri. 2 c. çeviren: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1923-24 Tanin Matbaası. (Din).
2. Durkheim, E., Les 'formes elementaire de la vie religieuse, le systeme totemique en Australie. 2. ed. Paris 1925. (Din).
3. Durkheim, E., De la division du travail social. 4. ed. Paris 1922. (Sosyoloji - Sosyal Siyaset).
4. Durkheim, E., L'Allemagne au-dessus de tout la mentalite allemande et la guerre. Paris 1915. (Sosyoloji - Sosyal Siyaset).
5. Durkheim, E., (1897). Le suicide, etude de sociologie. Paris 1897. (Sosyoloji - Sosyal Siyaset).
6. Durkheim, E., (1925). L'education morale. Paris 1925. (Eğitim).
7. Durkheim, E., Travaux de 1'Annee Sociologique.(Eğitim).

³⁸⁵ Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 333.

³⁸⁶ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 223.

³⁸⁷ Comte'da devletin rolü açıktır: Devlet "ortadan kalkmaz", aksine güçleri artar ve görevleri genişler, aslında kelimenin gerçek anlamında otoriter ve totaliter hale gelir. Bütün özel haklar toplumsal organizmanın çıkarları lehine bastırılabilir, zira düzen, bireyin toplumsal hayatına tabi kılınmasını gerektirir. Comte'a göre, bu uyum sadece güç kullanarak sağlanabilir. Devlet dışı kurumlar, gelenekler ve uzlaşmalar, baskının uygulanabileceği etkili araçlar olsalar da, sadece egemen devletin gözetimi, kontrolü ve yönlendirici liderliği altında etkin düzeyde işleyen ikincil güçlerdir. Gordon, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, s. 332.

³⁸⁸ Leman Şenalp, "Atatürk-Kitap ve Kütüphane", *Türk Kütüphaneciliği*, C. 30, S. 1, 1981, s. 3-23.

Durkheim'in eserleri Mustafa Kemal'in siyasi faaliyetlerini belirleyen önemli bir etken olmuştur. Örnek olarak Spencer, Atatürk'ün toplumcu görüşlerinin, esasen Gökalp'in, Osmanlıya uyarladığı Durkheim'in görüşü olduğunu söyler. Devamla, Atatürk'ün İslam'ın metafizik ümmet anlayışını aşan millet formülünün, kolektif temsiliyet ve sosyal hakikatler (social facts) gibi görüşlerinin, Durkheim sosyolojisi tarafından belirlendiğini, amacın tek bir kültüre dayalı (Batı kültürü) homejen ulusal toplum oluşturmak olduğunu iddia eder.³⁸⁹ Atatürk, Türk eğitim sistemini de, sosyolojizm kökenli Durkheimci pozitivist bir eğitim sistemi haline getirmeye çalışmıştır. Erendil'e göre Atatürk'ün arzu ettiği eğitim, Batı'nın ilke edindiği pozitif bilim anlayışına uygun olmalıdır.³⁹⁰ Bu sebeple eğitim, dini değil bilimi esas almalıdır. Şahinkesen de, Atatürk'ün anlayışının temel hadiseleri ilahi bir güçle değil, başka olaylarla açıklamadan yana olduğu için pozitivist olduğunu belirtmektedir.³⁹¹

1920'de Büyük Millet Meclisi Ankara'da açıldığı zaman hemen oluşturulan bakanlıklardan Maarif Vekâleti'nin çalışmaları bu genellemenin dışında tutulmalıdır. Bu dönemdeki hal, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması hedefinde kullanılan yoğun islami propagandanın bir gereği olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın daha sonra üzerinde detaylıca duracağımız pragmatikliği kapsamında değerlendirilmelidir. Bir misal ile meseleyi izah etmek gerekirse, mecliste yapılan bir tartışmada³⁹² eğitim nasıl olacak sorusuna; "Eğitimimiz milli ve dini, milletin mizacına, coğrafi şartlara, tarihi ve toplumsal ananelere uygun olacak." şekilde kararlarla cevap verilmişti. Hatta bu tartışmada, dini olanın zaten milli olanı kapsadığı üzere eğitimin dini olarak tanımlanması kâfidir denilmişti. Tartışma, Maarif Vekili'nin, "Programımızda her şeyden evvel dinî terbiye dedik." sözüyle yumuşatılırken, bir mebusun, "Biz kendilerinin bütün icraatının esasat-ı İslamiye dairesinde yapacaklarına eminiz." şeklindeki ifadeleriyle sonuca bağlanmıştı.³⁹³ Yani Milli Mücadele'nin ilk

³⁸⁹ Robert F. Spencer, "Culture Process and Intellectual Current: Durkheim and Atatürk", *American Anthropologist*, Volume 60, Issue 4, August 1958, p. 649, 652. (Makaleye internet üzerinden erişim için, <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1525/aa.1958.60.4.02a00030> (erişim tarihi: 27/02/2021).

³⁹⁰ Muzaffer Erendil, "Atatürk Çağdaş Eğitimden Yana", *Atatürk Yolu Derg.*, C. 1, S. 4, 1989, s. 532.

³⁹¹ Ali Şahinkesen, "Atatürk'çü Düşün Sisteminde Mesleki ve Teknik Eğitim", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, C. 15, S. 1, 2019, s. 407, 408.

³⁹² Erhan Kanbolat, "Atatürk Döneminde Eğitimde Millilik ve Modernleşmeye Dair Tartışmalar", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 16, S. 31, 2017/1, s. 60.

³⁹³ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, No. 4, Ankara 1994, s. 113, 117, 118.

dönemlerinde ekseriyetle dini olan şey aynı zamanda zaten milli olan demektir. Gerçekten de kavramsal olarak çeşitli lûgatlar baktığımızda misal, hem Devellioğlu Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgatın'da, hem de Kâmûs-ı Türkî'de³⁹⁴ “millî” kelimesinin karşılığı olarak, “Din, mezhep, bir dinde ya da mezhepte bulunanların topu”, “Dine ait olan” şeklinde karşılıklar görmekteyiz. Dolayısıyla, hem vekâletlerin oluşturulması esnasında, hem de çocuklara verilecek maarifin temel muhtevası konusunda, eğitimin bu dönemde laik olmaktan çok uzak olduğu anlaşılıyor. Cumhuriyet öncesinde bu şekilde “millî eğitim” kavramı dini eğitimi de içinde barındırmaktayken, Cumhuriyet'in ilanından sonra bu mefhum dini eğitimin alternatifi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Devam eden yıllarda Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gündeme gelmesiyle birlikte eğitimin “dini” mi yoksa “millî” mi olacağı yönünde tartışmalar vuku bulmuştur. Bu tarihlerde Sadrettin Celal Antel gibi din derslerinin tamamen kaldırılmasından yana olanlar olduğu gibi, bu derslerin yerini korumasında bir sakınca görmeyenler de mevcuttur.³⁹⁵ Tartışmalara nihai kararı elbette kurucu lider vasfı ile Atatürk verecektir ve pozitivistin ışığında din dersleri tedricen azaltılarak en son 1928-29 öğretim yılında eğitim sisteminden kaldırılacaktır.³⁹⁶ Şahinkesen'in tespitlerine göre de Atatürk, “kafaları dinin değil müspet bilimin aydınlatacağı” görüşündedir.³⁹⁷ Pozitivistin kuramı da zaten Kongar'ın deyişiyle “bilimin dine zaferi” olarak düşünülmüştür.³⁹⁸ Bu doğrultuda artık ilk mektepten itibaren okullarda ilahiler yerine söylenen şarkı Beethoven'dan yerileştirilen, “Medeniyet İnsanlığa Güneş Gibi Nur Saçar” olmuştur. 1928 yılına gelindiğinde Türk Ocakları yıllığında medeniyetin minareleri olarak fabrikaların bacalarından bahsedilmektedir. Hemen bir sene sonra Refik Ahmet'in *Uyanış*'ta yazdıkları çok daha dikkat çekicidir: “Allah'ı da Sultan ile birlikte tahtından indirdik. Bizim mabetlerimiz fabrikalardır.”³⁹⁹

³⁹⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2015, s. 754; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Şifa Yayınları, İstanbul 2012, s. 1426.

³⁹⁵ Recai Doğan, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar”, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (4-6 Aralık 1998)*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s. 227-288.

³⁹⁶ Ayrıntılar için bkz. Kanbolat, “Atatürk Döneminde Eğitimde Millilik ve Modernleşmeye Dair Tartışmalar”, s. 61. Bu konuyla ilgili tartışmalar günümüze kadar uzanmıştır. 28 Şubat 1997'de alınan kararlar ve yaşananlar geçmişteki tartışmaların bir uzantısı olarak Türkiye siyasi tarihinde post-modern darbe olarak adlandırılmıştır. Bu süreçte müdahaleyi meşrulaştıran siyasi söylem “Meclisin Kurucu İlkelerine” olan aykırılığın düzeltilmesidir. Ancak Milli Mücadele'yi yürüten Büyük Millet Meclis'inin 1920'de eğitim konusundaki ilkeleri hatırlandığında, iddiaların kurucu ilkelerle değil de daha çok Lozan sonrası Cumhuriyet'in kurulması ardından yeni meclisin süreçte aldığı kararlarıyla alakalı olduğu anlaşılabilir. Bu süreçte müdahaleyi meşrulaştıran söylem “Meclisin Kurucu İlkelerine” olan aykırılığın düzeltilmesidir.

³⁹⁷ Şahinkesen, “Atatürk'çü Düşün Sistemine Mesleki ve Teknik Eğitim”, s. 408.

³⁹⁸ Emre Kongar, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981, s. 42.

³⁹⁹ Onur Atalay, *Türke Tapmak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 121.

Atatürk'ün "Fikri hür..." sözü, okullarda sınıflara inildiğinde pozitivist felesefe karşısında uygulama alanı bulamamıştır. Çünkü Cumhuriyet modernleşmesinin eğitim felsefesini tekrar vurgulamak gerekirse, öncelikle ana blok olarak toplumdur-Durkheimcidir, yani tek renktir. Pozitivist sosyolojinin temel ilkesi olarak bireyden çok toplum ön plandadır.⁴⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa, gençlerin nasıl yetiştirilmesi gerektiğini 1921 Maarif Kongresi'ni açarken bu doğrultuda, "kuvvetli bir fikri intizam ve inzibattan (sıkı düzen) da bahsetmek zaruretindeyim." şeklinde açıklamıştır.⁴⁰¹ Başka konuşmalarında da inzibat, nizam vurguları çokça görülmektedir: "Müdürler ve talim heyetleri inzibatı temine ve talebe inzibata riayete mecburdurlar. (bravo sesleri, alkışlar.)"⁴⁰² Özellikle öğrenim hayatında disiplinin önemini defaatle vurgulamıştır.⁴⁰³ Burada dikkat çekmeye çalıştığımız nokta pozitivistin olmazsa olmaz şartı olan "düzen-nizam" içinde ilerlemedir. Bu bağlamda Atatürk'ün 25 Ağustos 1924'te Ankara'daki Muallimler Birliği Kongresi'nde yeni nesli yetiştirecek öğretmenlere ithafen sarfettiği sözler oldukça açıklayıcıdır. Bu konuşmasında Atatürk, öğretmenleri yeni neslin mimarları olarak isimlendirmiş, buna ilave olarak, cumhuriyetin düzeni korumak için "ilmen ve fennen" yetiştirilecek "muhafızlar" istediğini bir hedef olarak belirtmiştir.⁴⁰⁴

Atatürk, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra bir yurt gezisinde yeknesak bir toplum için yaptığı başka bir konuşmayla eğitim ve öğretim birliğine verdiği önemi bir de şöyle vurgulamıştır: "Terbiye ve tedrisatı tevhit etmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden mürekkep bir millet yapmaya imkân aramak abesle iştigal olmaz mıydı?"⁴⁰⁵ Pozitivist eğitimi desteklemek üzere, üniversitelerde okutulmak için sosyoloji kitabı hazırlayan Necmettin Sadak da, sosyoloji kitabını yazabilmek için Durkheim ve onun okulunun eserlerini en iyi sınıflayan R. Hubert'ten faydalanmıştır.⁴⁰⁶ Atatürk, milli kimliğin inşa sürecinde farklı etnik kimliklerin, Batılı Türk kimliği altında eritilmesine uygun ideolojik ortamı da solidarist korporatizm⁴⁰⁷

⁴⁰⁰ Muhsin Hesapçioğlu, "Türkiye'de Cumhuriyet Devri Eğitim Hareketlerinin Dayandığı Felsefi Eğilimler", *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 57.

⁴⁰¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 20.

⁴⁰² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 359.

⁴⁰³ Erendil, "Atatürk Çağdaş Eğitimden Yana", s. 531.

⁴⁰⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 178.

⁴⁰⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçler*, C. II, s. 220.

⁴⁰⁶ Necmettin Sadak, *Toplumbilim/Sosyoloji*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1950, s. 6.

⁴⁰⁷ Korporatizm, ilk kez İtalya'da Mussolini tarafından uygulanan, sınıfların loncalar biçiminde tanımlandığı iktisadi sistemdir. Devletin ekonomiye hudutsuz şekilde müdahale ettiği bu sistemde, iş çevreleriyle sendikalar arasındaki sınıf çatışması ortadan kaldırılır. Temel olarak kapitalist sistemin

ile temin etme yoluna gitmiştir. Bu şekilde pozitivist organizmacı toplum anlayışı Atatürk üzerinde etkili olmuş ve Kemalizmin demokrasiye bakışının sınırını oluşturmuştur. Atatürk'ün Adalet Bakanı olan Mahmut Esat Bozkurt da, organizmacı bakış açısıyla uyumlu biçimde halkı piramide benzetmiş, tepesine “şef” oturtmuştur. Ona göre demokrasi bundan başka bir şey de değildir.⁴⁰⁸ Halk ve şef, avam-havas, irrasyonel-rasyonel din, irticacı-ilerici, gayrimedeni-medeni ikiliği Kemalist ideolojinin pozitivist jakoben damarını göstermektedir. Pozitivism diğer taraftan genel bir feslefe sorunu olarak daha evvel vurguladığımız gibi dogmatiklik de içermektedir. İngilizce sözcüklerin özdeş ve anlamdaşlarını veren *Roget's Thesaurus*'ta dogmatizmin karşısında şunlar yazılıdır: Pozitivism, pragmatizm, keyfilik, diktatörlük. Gözden kaçan bu noktalarla beraber Hem Comte hem de Durkheim, Atatürk'ün fikirlerini şekillendirmede büyük etkiler yaratmışlardır. Mete Tunçay, Mustafa Kemal Paşa'nın koşullara bakmadan fikirlerin yürürlük ya da olanaksızlık yanlarını hesap etmeden, Batı literatüründen öğrenilmiş bir takım doktrinlerle hareket etmek gibi bir kusuru olduğundan bahisle, demokrasi ile aristokrasi ya da meritokrasi (en iyilerin ya da en yetkililerin yönetimi) kavramlarını da karıştırdığını söyler.⁴⁰⁹ Tunçay, pozitivist Kemalizmin üzerindeki etkisini iki noktadan vurgulamıştır; pozitivistlik ve dogmatizm. Kemalizmin pozitivistliğinin kendi fikri olmadığını, fikir tarihçilerinin bu tanımda çoktan birleştiğini söyleyen Tunçay, “Yeni Türkiye’de din yerine bilime inanılmıştır.” demektedir.⁴¹⁰

Batı’da pozitivism, aslında daha Erken Cumhuriyet Dönemi’nde eski itibarını çoktan yitirmişti.⁴¹¹ Ancak Batı’daki bu tartışmalardan habersiz olan Genç Cumhuriyet yöneticileri arzuları doğrultusunda her anlamda pozitivist anlayışı basit ve üçüncü elden almak suretiyle modernleşme arzusunun merkezine yerleştirmiştir. Üstelik bu pozitivism oldukça yüzeysel, ikinci, üçüncü elden devşirilmiş, pragmatik olarak

korunduğu, sendikalizm ve sosyalizm karşıtı iktisadi sistemdir. Kolektif, *İktisat Terimleri Sözlüğü*, TDK. Yayınları, Ankara 2004; Ayrıca bkz. <https://sozluk.gov.tr/>

⁴⁰⁸ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Altın Kitapları Yayınları, İstanbul 1967, s. 137.

⁴⁰⁹ Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, s. 153, 155.

⁴¹⁰ Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, s. 19.

⁴¹¹ Bizde pozitivistliğe en çok karşı olanlar muhafazakâr ve mütedeyyin kesim olmasına karşılık, Batı’da pozitivistlik felsefi ve ideolojik açılarından sadece “dinciler” değil, birçok görüşten aydın da eleştirmektedir. Pozitivist yaklaşımın sosyal bilimlerde kullanılmasına ve pozitivistliğin yöntemsel birliğine Max Weber, Jürgen Habermas (Frankfurt okulu), Wilhelm Dilthey, Georg Simmel, Johann Gustav Droysen, Heinrich Rickert gibi pek çok bilim adamı karşı çıkmıştır. Pozitif bilimlerin yönteminin, beşeri ilimlerde uygulanamayacağını söylemişlerdir. Bu bilimlerde açıklamadan ziyade anlamın önemli olduğunu izah etmeye çalışmışlar, sosyoloji ve tarih gibi bilimlerde olayları tek tek bireysellikleriyle ve kendi şartları içerisinde ele alınması gerektiğini savunmuşlardır. Kolektif, “Tarih Felsefesi Eleştirileri-2”, *Tarih Felsefesi II*, Anadolu Üniv. Yayınları, Eskişehir 2015, s. 100.

kullanılmaya çalışılan ve çoğu yerde yanlış anlaşılmış bir pozitivistizmdir.⁴¹² Bu doğrultuda Atatürk ve döneminin esas sorunu; pozitivist düşünce sisteminin de ana dinamiği olan, düşüncenin metafizik kaynaklardan kurtulması gerekliliğidir. Bu bağlamda Cumhuriyet'in kuruluşuna önderlik etmiş ve Türk modernleşmesinin dönüm noktasını gerçekleştirmiş olan kadrolar, pozitivistizmin bilimsel bakış açısından, bilimsel ideolojiye geçişini çok hızlı bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. Cumhuriyet'in yönetici kadroları pozitivistizmi, toplum mühendisliğine elverişli bir yapı sergilediği için onu, klasik var olan geleneği reddetmenin bir aracı olarak görmüşlerdir. Çünkü pozitivistlere göre toplumun ve insanlık tarihinin nihai aşaması bilimsel dönemdir, Batı bu evreye ulaşmıştır, onlar gibi olmayan toplumlar, pozitivistizme göre evrim şemasının dışındadır ve bu durum zorla da olsa değiştirilmelidir.⁴¹³ Diğer taraftan üzerinde durulması icab eden başka bir nokta, Osmanlı düşünürlerinin ve Atatürk'ün pozitivistizmi algılayış biçimiyle ilgilidir. Osmanlı düşünürleri arasında bu dönemde pozitivistizm, Comte'çu bir anlamdan ziyade genel olarak deney ve gözleme dayanan bir bilimcilik olarak anlaşılmıştır. Cemil Meriç bu duruma vurgu için pozitivistizmin temelini atan Saint-Simon ve düşüncesi adına "Daha bir asır Türkiye'de Saint-Simon yazacak çıkmaz. Ve ben eseri tâbi tâbi dolaştırmayacak kadar mağrurum, kendime ve Saint-Simon'a saygım var."⁴¹⁴ sözlerini sarfetmiştir.

Atatürk ile pozitivist sosyoloji arasındaki ilişki hakkındaki tespitlerimizi kısaca bir sonuca bağlamak gerekirse; pozitivistizmin Atatürk'ün düşüncelerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisinde hakim olduğu, onun izhar ettiği fikirleri ve eylemleriyle açık bir şekilde görülmektedir. Atatürk inkılaplarına, kurumlar tarihi ve sosyoloji yönüyle bakılırsa, Comte-vari bir birey karşıtı toplum görüşünün, modernleşmeci reformist düşüncelerde ağırlıklı olduğunu söyleyebiliriz. O, hayattayken yayınlanan sosyoloji ders kitapları, pozitivist sosyolojinin yaygınlaştırılması için çok bilinçli ve sistematik bir çabanın varlığını göstermektedir. Bu bakımdan pozitivistizm, Cumhuriyet'in laikleştirme çabalarında çok önemli bir kaynak olmuştur ve toplumsal evrimde geri bir aşama olarak değerlendirilen "din"ın yerini almıştır. Bu yönüyle pozitivistizmin, Atatürk'ün fikirlerinin temel oluşumunda ve entelektüel kimliğinde, din yerine bir öğreti olarak çok önemli etki kaynağı olduğu ve

⁴¹² Özlem, "Türkiye'de Pozitivistizm ve Siyaset", s. 460, 462.

⁴¹³ Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 10.

⁴¹⁴ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 51.

inkılaplara temel teşkil ettiği söylenebilir. Resmi ideolojinin en önemli felsefi temellerinden birini oluşturan pozitivizm inkılaplara da doğrudan veya dolaylı olarak sirayet etmiş bu çerçevede anlaşılmıştır. Diğer taraftan Atatürk'ün pozitivizme özgü ilke ve şartları pozitivizmin istediği şekilde birer dogma halinde benimsemiş olması diğer dogmatik düşünürler gibi doğrunun yalnız kendi tekelinde olduğu inancını oluşturmuş ve diğer felsefi, ideolojik veya dini söylemlerin doğrularını kabul etmeye engel teşkil etmiştir. Atatürk şüphesiz iyi niyetle ve kendi doğrularından emin olmanın verdiği güvenle, bunu başkalarına bildirmeyi ve topluma bu “doğru”lar istikametinde müdahale etmek gerektiğini bir sorumluluk olarak görmüştür. Zihnindeki “iyi toplum” projesine öylesine inanmıştır ki, içinde yaşadıkları toplumun realitesinin bu projeye uygun olup olmadığını fark etmek için üzerinde düşünmeyi gerekli bile görmemiştir. Atatürk, bir fikrin, mutlak tek doğru olduğuna inanan diğer liderler gibi, bu realiteyi kendi tarihselliği, tekilliği, özgüllüğü ile anlamak ve çözüm önerilerini bu anlama çabası eşliğinde geliştirmek yerine, zihninde kurduğu fikirleri topluma uygulamaya çalışmıştır. Ancak pozitivizm temelinde gerçekleştirilen bazı inkılaplar Türk toplumunun mevcut düzeninde olmayan, özü itibariyle bu coğrafyada yetişmeyen fikirlerle uyum sağlayamadığından onu kimi çevrelerce otoriter bir lider durumuna düşürmüştür. Bu sonuç da zaten tabii olarak pozitivist ideolojinin istediği hatta zaruri gördüğü bir liderlik tipidir. Çünkü Comte'a göre, insanlığın son çağı olan pozitivist evrede uyum ancak güç kullanarak sağlanabilir. İnkılaplar halkın iyiliği için halka rağmen yapılmalıdır.

3.3. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Materyalizm

Materyalizmin konumuzla ilgili tarihi seyrine geçmeden önce genel olarak bir materyalizm tanımı ortaya koymak yerinde olacaktır. Zira konumuzla ilgili ilişkisini kavrayabilmek için bu felsefi düşüncenin ne olup ne olmadığını ve varyantlarını iyi bilmek gerekir. Bu bağlamda materyalizmin başlıca birkaç tanımı şöyledir: Materyalizm, yalnızca maddenin gerçek olduğunu, madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şeyin var olmadığını, varlığın madde cinsinden olduğunu öne süren görüştür. Bu varlık anlayışına göre madde, yaratılmamış ve yok edilemezdir, kendinden kaim olan, harekete yetili, evrenin biricik temel bileşenidir.⁴¹⁵ Daha açık bir ifade ile doğaüstü bir gücün mevcut olmadığını ileri süren, özünde bir yaratıcı

⁴¹⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2013, s. 1074.

tanımayan doktrinler bütününe verilen addır. Materyalist de bu inanca sahip kişidir.⁴¹⁶ Dolayısıyla hangi din olursa olsun, bütün dinleri reddeden, onlara karşı tavır alan bir teoridir. Ancak, materyalizmin Türkiye'ye girişi, doğrudan doğruya felsefi yollarla olmamıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, reform hareketleriyle birlikte eğitim kurumlarında pozitif bilimlerin okutulmaya başlanması, Osmanlı'ya gelen yabancı uzmanların etkisi, başlangıç için önemli etkenlerdendir. Bunların yanında sağlanan düşünce özgürlüğü ile birlikte ortaya çıkan süreli yayınlar ve çeşitli eserlerin çevirilerinin yapılması, Osmanlı'da materyalizmin temsil görmeye başlamasına imkân vermiştir. Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanı ile birlikte ortaya çıkan “yeni aydın”⁴¹⁷ zümresi de bu fikrin bayraktarlığını ele almıştır. Bu noktada Osmanlı'nın yeni entelektüel zümresi Batılı entelektüellerin sürekli bir öğrencisi durumunda kalmıştır.

Takribi 19. yüzyılın son çeyreğine doğru Fransız materyalizmi Tıbbiyeliler eliyle Osmanlı'ya güçlü bir şekilde girmeye başlamıştır. Bu olgunun ilk olarak İttihad ve Terakki kurucularının da bulunduğu Mekteb-i Tıbbiye'de vuku bulmasının nedeni ise, materyalizmin Fransa'da popüler olduğu bir zamanda buradan bilim adına ithal edilen kitaplar sebebiyledir.⁴¹⁸ Bu anlayış özellikle tıp öğrencileri üzerinde etkili olmuş, dönemin diğer modern mekteplerinde de kendine taraftar bulabilmiştir. 1847 yılında Tıbbiye'yi ziyaret eden İngiliz seyyah ve yazar Charles MacFarlane'ın Osmanlı eğitim kurumlarında şaşkınlık içinde aktardığı izlenimleri bize durumu açıklar niteliktedir:

Diseksiyon odasında bir düzine genç Türk bulduk. Kendi başlarına, bir zenci 'kadının' vücudunu kesiyorlar. (...) üstü örtülmemiş olarak koyulan bir zencinin korkunç görünümlü cesedinin yanında başka bir koridorda baş, kollar ve bacaklar ve başka bir Nubian'ın⁴¹⁹ tüm dağınık parçaları (...) Girenken bu Müslüman öğrenciler konuşup gülüyorlardı, siyah insan cesedi ile uğraşıyordu. Sanki koyun ya da kuzu üzerinde çalışıyorlarmış gibi küçük bir vicdan azabı dahi duymuyorlardı. Onlardan birine sordum, bütün bunlar dinine aykırı değil mi? O yüzüme güldü ve dedi ki (Fransızca olarak), “Eh! Monsieur, ce n'est pas au Galata Serai qu'il faut venir chercher la religion!” (Ah! Efendim Galatasaray'da din aramak pek yerinde olmasa gerek).⁴²⁰

⁴¹⁶ Aydın Topaloğlu, “Materyalizm”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s.137.

⁴¹⁷ Esasında Batı'da “aydın” olarak isimlendirilen zevatın bizdeki karşılığı aydın değil aydınlatandır. Çünkü kendileri kaynak olmaktan ziyade daha çok Batı'nın bilgilerini bir ayna gibi yansıtma görevini üstlenmişlerdir.

⁴¹⁸ Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, s. 6, 8.

⁴¹⁹ Antik bir halk olan Nubialılar, bugün hala Sudan ve güney Mısır'da yaşayan bir halktır. Bkz. Tolunay Bayram, “Tarihin Defacto Firavunları Nubialılar ve Devam Eden Tarih”, *arkeofili*; [https://arkeofili.com/tarihin-defacto-firavunlari-nubialilar-ve-devam-eden-tarih/#:~:text=Antik%20bir%20halk%20olan%20Nubial%C4%B1lar,olarak%20an%C4%B1lan%20k](https://arkeofili.com/tarihin-defacto-firavunlari-nubialilar-ve-devam-eden-tarih/#:~:text=Antik%20bir%20halk%20olan%20Nubial%C4%B1lar,olarak%20an%C4%B1lan%20kad%C4%B1nlar%20oldu%C4%9Fu%20bilinmektedir)

⁴²⁰ MacFarlane, *Turkey and its Destiny*, s. 268.

MacFarlane bu okuldaki kitaplığı incelediğinde kitapların çoğunun Fransızca olduğunu söylemiştir, bu kitapların ağırlıklı olarak Fransız Devrimi’ni hazırlayan ünlü materyalist filozofların kitapları olduğunu, ayrıca çokça okunduğunu şaşırarak belirtmiştir. “Hatta çoktandır böyle bir materyalizm koleksiyonu görmemiştim.” demiştir. Bazı araştırmacılar abartarak Avrupa’da dahi böyle bir koleksiyon olmadığını söyler. Devamında yirmili yaşlarda genç bir Türk’ün, odanın bir köşesinde bağdaş kurup oturmuş, dinsizliğin el kitabı olan *Systhme de la Nature* adlı eseri okuduğunu belirtmiştir (Baron d’Holbach’ın ünlü eseri, Macfarlane kitabında bu eseri Baron’un tek başına yazmadığını iddia eder). Bir başka öğrenci yeterliliğini göstermek için Diderot’un “Jacques le Fataliste”inden, *Le compere Mathieu*’den parçalar okuyarak Farlene’in ifadesiyle, küfür ve müstehcenlik bileşiğinde marifetini göstermeye çalışıyordu. Raflarda Cabanis’in (ünlü Fransız materyalisti) *Rapports du physique et du moral de l’homme* adlı eseri de gözüne çarpmıştır. MacFarlane buradaki izleniminden yola çıkarak o dönem için ayrıca şöyle bir genelleme yapmıştır; “Söylenbilir ki, buraya gelen her öğrenci Galatasaray’da görev süresini tamamlayıp buradan mezun olduktan sonra her zaman materyalist, genellikle çapkın ve haydut olur.”⁴²¹

MacFarlane, Üsküdar’daki askeri hastanede de gene benzer sürprizlerle karşılaşmıştı. Fransız materyalizminin Türkiye’de nasıl hızla yayılmakta olduğunu bu müesseselerde şaşkınlıkla gözlemliyordu. Doktorlara ve Türk asistanlara ayrılan zarif bir salona davet edildiğinde kanepede açık bir kitap bulmuştu. Bu kitap daha önce de karşılaştığı Baron d’Holbach’ın dinsizlik kitabı olan *Systeme de la nature*’ün en son Paris baskıydı. Her yerde karşısına çıkan bu kitabın buradaki yeni baskısının dahi fiziki durumundan çok fazla kullanıldığını anlamıştı; çoğu çarpıcı pasajlar işaretlenmişti ve özellikle işaretlenenler bir “Tanrı”nın varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığını matematikte gösteren parçalardı. Kitabı yerine koyarken Türk doktorlardan biri yanına gelip Fransızca olarak şunları söylemişti: “Cest un grand ouvrage! C’est un grand philosophe! Il a toujours raison.” yani, “Harika bir iş, o büyük bir filozof her söylediğinde haklı!”⁴²²

Anlatılardan ve özellikle kadın kadavrası üzerinde çalışan öğrencilerin söylediklerinden, kitapların sadece okunmakla kalmayıp, bu dönemin hekimleri

⁴²¹ MacFarlane, *Turkey and its Destiny*, s. 270, 271.

⁴²² MacFarlane, *Turkey and its Destiny*, s. 301.

arasında Fransız materyalizminin ve bunun sonucu olarak da ateizmin benimsendiği ortaya çıkmaktadır. Fakat bu eserler Türkçeye çevrilmemiş ve bu felsefenin etkisi o dönem henüz küçük bir zümreyle -Tıbbiye ve hekimler- sınırlı kalmıştır. Ancak bilimsel materyalizmin yerleşmesine uygun ortamı da hazırlamıştır.

Aynı yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'ya daha çok öğrenciler gönderilmesi ve bu öğrencilerin de eğitimlerini orada tamamlayarak ülkeye geri dönmesi Osmanlı'da materyalizm etkisini arttırmıştır. 1870 yılında Darülfünun açılması ve müdürlüğüne daha sonra Büchner'den de etkilenmiş olan Hoca Tahsin Efendi'nin getirilmesi, bu etkiyi ülke içinden de destek bulmasıyla kuvvetlendirmiştir. Ancak daha büyük kesimlere ulaşması 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile gerçekleşmiştir. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda görece özgürlük rüzgârlarının estiği bir dönemdir ve her tür düşünce kendi yayın organını oluşturarak bu dönemde yayın yapmaya başlamıştır.⁴²³ Bu ortam içerisinde materyalizm fikrini benimseyenler, çeviriler sayesinde rahatlıkla fikirlerini kamuya taşımaya ve taraftarlarını arttırmaya başlamışlardır.

3.3.1. Bilimsel Materyalizm ve Jön Türkler

Başlıca temsilcileri Ludwig Büchner, Karl Vogt ve Jacob Moleschott olan bilimsel materyalizm, Almanya'da 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış bir felsefi akımdır.⁴²⁴ Burada dikkat çeken nokta, bu üç düşünürden hiçbirinin akademik felsefe ile bir alakalarının olmadığıdır. Bilimsel materyalistler maddi olmayan bir ruhun varlığını reddetmişler, bilinci ve ruhsal faaliyetleri, ya da bilişsel süreçleri beynin maddesel faaliyetleri ile ayrıca toplumsal hayatı ve etiği de doğa kanunlarıyla açıklamaya çalışmışlardır. Ancak felsefe sahasına bakıldığında bilimsel materyalistleri savunan veya önemseyen kimselere pek rastlayamıyoruz.⁴²⁵ Engels, Büchner'in materyalizminin dogmatik olduğunu söylemiştir.⁴²⁶ Ayrıca Engels, bilimci materyalistleri, tabiat bilimlerinde görülen bütün ilerlemeleri, bir yaratıcıya beslenen

⁴²³ Osmanlı Devleti'nde 1908 yılı başında toplam gazete sayısı 120 iken Meşrutiyet'in ilanı ile beraber bu sayı ilk yedi ayda 730'a, İstanbul'da 52'den 377'ye çıkmıştır. Hamza Çakır, Hakan Aydın, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, ed. Hakan Aydın, Palet Yayınları, Konya 2010, s. 237.

⁴²⁴ Bu isimlerin materyalizm anlayışı bir ilmî (bilimsel) soruna yönelme anlamında bir materyalizm değil, tüm metafizik soruları yanıtlama iddiasında olan bir materyalizmdir. Maurice Mandelbaum, *History, Man and Reason: A Study in Nineteenth Century Thought*, Johns Hopkins Press, Baltimore 1971, s. 22.

⁴²⁵ F. Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, C. II, çev. Ahmet Aslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998, s. 96.

⁴²⁶ Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara 1970, s. 248.

inanişaya karşı ileri sürülecek yeni deliller olarak kullanan, başka bir işe yaramayan insanlar olarak yorumlar.⁴²⁷ Genel olarak diyalektik materyalizmin kurucuları bilimsel materyalizmi ciddiye almaz ve vülger materyalizm (bayağı, aşağı, düşük) olarak nitelendirirler. Bu nitelendirme ağırlıklı olarak literatürde karşılık da görmüştür. Bilimsel materyalistlerin kitaplarındaki sade ve basit dil, dergi ve gazetelerde popüler makaleler yayımlamaları ve yaptıkları gösterişli sunumlar, mevcut vülgerlikleriyle büyük kitlelere ulaşma amacına hizmet etmektedir. Herkesin anlayabileceği bir düzeyde düzenlenmiş olan bu yayınlar, doğa bilimlerinin bu yüzyıldaki büyük başarılarını yayınlarında kendilerine delil olarak göstermelerleriyle birleşince, geniş kitlelerin bilime ve bilimsel materyalizme güvenmelerine yol açmıştır. Bu aynı zamanda halk kitleleri ile bilimsel materyalistler arasında bir etkileşime de yol açmış; az çok eğitilmiş halk kitlelerinin doğa bilimlerine karşı olumlu tutumları sayesinde materyalistlerin dünya görüşlerini yaymalarına imkân sağlamıştır. Asıl etki noktasını vurgulamak gerekirse; basit, anlaşılır bilimsel metinlerin yayımlanması esas olarak bu olumlu tutumu daha da pekiştirmiştir. Eserlerinin polemikçi tarzı ise magazinleşmeyle, geniş kitlelerin dikkatlerini çekmiş olmalarının bir diğer nedenidir.⁴²⁸

Madde ve kuvvetin hususiyetlerine ilişkin düşünceler, bilimsel materyalizmin temelini teşkil eder ve merkezinde daima bulunan bir sorunsaldır. Büchner'in ünlü eserinin ismi de bu yüzden "Madde ve Kuvvet"tir (Kraft und Stoff). Bu eser o kadar popüler olmuştur ki yayınlandıktan hemen sonra Almanya'da yirmi bir baskı yapmış ve 17 yabancı dile çevrilmiştir.⁴²⁹ Bilimsel materyalizmin başta saydığımız üç önemli temsilcisi de madde ve kuvvet konusunda aynı görüşü paylaşmışlardır. Bilimsel materyalistlere göre tek varlık madde ve onunla ayrılmaz bir şekilde bağlı olan kuvvettir. İkisi de birdir ayrı düşünmek imkânsızdır. Büchner de bunun farkında olduğundan fikrinin meşruluğunu çok sayıda filozofa dayandırmaya çalışmıştır. Bu sebeple *Madde ve Kuvvet*'in önsözünde ilk sayfadan itibaren 10'dan fazla filozoftan düşüncelerine benzer alıntılar yapmıştır.⁴³⁰ Büchner kendi görüşünün başarısını ve

⁴²⁷ Can Karaböcek, "Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da Felsefenin Sefaleti", *Kutadgubilig Felsefe – Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Ekim 2012, s. 163.

⁴²⁸ Harun Çakan, *XIX. Yüzyılda Alman Doğa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s. 57-58.

⁴²⁹ Cemil Meriç, "Madde ve Kuvvet" isimli eseri, nesillerin inancını tahrir eden meşum bir kitap olarak ifade eder. Bkz. Meriç, *Bu Ülke*, s. 306.

⁴³⁰ Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, ter. Baha Tefik- Ahmed Nebil, Çizgi Yayınları, Konya 2012, s. 43, 44.

kesinliğini, geçmiş filozofların sunduklarından başka ve yeni bir fark olarak, bilimsel gelişmelerden kaynaklandığına dayandırmaktadır. Eseri pek çok deneyin gözlemleri sonucu kendini haklı çıkardığını örneklerle iddia etmektedir. İnsanlar üzerinde etkisinin kuvveti de burada yatmaktadır. Eski filozofların fikirlerini sezgilere bağlarken kendi fikirlerini “bugünkü ilim”, “bilimin geldiği son nokta” şeklinde tartışılmaz bir fizik kanunu gibi ortaya atmıştır. Büchner’in -Mustafa Kemal de dâhil olmak üzere- dünyayı derinden etkileyen, madde ve kuvvetin birbirinden ayrılamayacağı temeli üzerine kurduğu eserinin özü kâinatın bir yaratıcı tarafından yaratılmadığı üzerinedir. Ona göre kâinat ezeldir ve bir iradenin tesiri altında yaratılmamıştır. Aynı şekilde bir iradenin tesiri ile de mahv olmayacaktır. Çünkü madde halk edilemez bu sebeple mahv da edilemez. Mademki mahvedilemiyor, halk edilmiş de değildir. Dolayısıyla kâinatın ne sebebi ne de bidaeti mevzubahistir. Şu halde sonda bulmayacaktır. Bu ifadeleri Carl Vogt, Spiller, Du Prel gibi filozoflardan alıntılar yaparak destekleyen Büchner’e göre insanlar tabiat olayları neticesinde kendilerine “Allahlar” icat etmişlerdir.⁴³¹ Benzer fikirleri ilerleyen sayfalarda Büchner’i defalarca okumuş olan Atatürk’ün kaleminden çıkmış ifadelerde de göreceğiz. Bilimsel materyalistler, maddeyi ve ona bağlı olan kuvveti ezelden beri var ve ölümsüz olarak gördüklerinden, bunlar yaratılmış olamazlar ve bundan dolayı da bir yaratıcıya gereksinimin olmadığını iddia ederler. Maddenin en küçük yapı taşının atom olduğunu söylerler, ancak yapısının bilinmediğini ve asla parçalanamayacağını iddia ederler. Dünya’da o dönemde bomba etkisi yaratan bu iddialar kendine pek çok taraftar bulmuştur. Tabii reddedenler de olmuştur. Mesela Osmanlı’da Harputîzâde Hacı Mustafa Efendi’nin ilgili bölümlerle alakalı reddiyesi şöyledir:

Büchner’in eserinin tercümesininin 36. sayfasında “Madde, kuvvet henüz esasına ve cevherine dair kesin bir şey bilmediğimiz bir cevherin iki farklı yönü” ve 66. sayfasında “fiilen değil belki zihnen ve tasavvuren bile maddenin en küçük şeklini bulmak mümkün değildir” diyorlar. Bununla beraber 89. sayfasında “Basit cisimlerin en küçük parçalarına atom adı verilir. Bu atomlar bölünemez varsayımları da zorunludur” diyorlar. Şu sözler arasındaki çelişkiler bir yana, demek oluyor ki, bahis ve tartışma konusu olan madde henüz bu adamların fikrinde kesinleşmemiş ve hariçte belirlenmemiştir ve hem imkân altında da değildir. Burada bunlara savuşturulmayacak bir itiraz gelir ki, maddeye yüklemek istediğiniz sıfatlar harici ve gerçek sıfatlardır... Madde hakikat ve hariçte meçhul ve belirlenmemiş olduğu halde maddeyi bölünmemiş varsaymak ne fayda temin edebilir? (...) 79. sayfada diyor ki “(Atom) nazarımızda meçhuldür. Şimdiye kadar hiç kimse atomu göremediği gibi görmek ihtimali de yoktur.” Bu sözlerden anlaşılır ki, bazı mevcut olan şeyler görülmez ve belki de görülmesi mümkün

⁴³¹ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 45, 50, 51.

olmaz imiş...⁴³²

Tüm bilimsel materyalistler ruhu da, bilinci de organizmanın maddi bütünlüğünün bir sonucu olarak görmektedirler. Karl Vogt, eseri *Fizyolojik Mektuplar*'ın 12. mektubunda bilincin, iradenin ve düşüncenin merkezinin beyin olduğunu yazmıştır. Ardından, düşüncesini vurucu olarak göstermek için ünlü benzetmesini şu şekilde yapmıştır: “Kendimi burada az çok kaba ifade etmek için, düşüncelerin beyin ile ilişkisinin safranın karaciğer ile ya da idrarın böbrek ile ilişkisiyle aynı olduğunu söyleyebilirim.” Moleschott da beynin yüksek oranda fosforlu yağ içerdiği için “fosfor yoksa düşünce de yok” demiştir. Vogt ayrıca, insanların yediklerini değiştirmeleriyle, ahlakın hatta devlet düzeninin değiştirilebileceği sonucunu çıkarmıştır.⁴³³ Büchner'in, canlıların oluşumu ile ilgili düşünceleri de pozitif bilimin son geldiği aşamaya dayanmaktadır. Ona göre ilk canlılar yer kabuğu yavaş yavaş soğuduktan sonra yeryüzüne ilk düşen damlalarla beraber kendiliğinden oluşmuştur.⁴³⁴ Büchner, insanın da var oluşunu benzer şekilde açıklamıştır. Bu anlatıda asla madde ötesi bir kuvvet, aşkın bir yaratıcı inancı yoktur. Büchner bu meselede kendi açıklayamadığı ilk başlangıcı, dinlere karşı sorular sorarak muallakta bırakmaktadır.⁴³⁵

Eğer her mahlûk kendisinden önce yaşamış bir mahlûkun varlığına muhtaç ise, o halde ilk mahlûk nasıl meydana gelmiştir? Acaba bu ilk mahlûk bazı şartlar dâhilinde unsurların rastlantısal ya da zorunlu bir tekabülünden mi meydana geldi? Yoksa metafizik bir varlık, bir kudret tarafından mı yaratıldı? Tabii olmayan ve hayali bulunan bir yaratılışa inanmak mı gerekecek? Ve böyle bir yaratılış ve doğrudan doğruya bir yaratılış, zamanımızda niçin meydana gelmiyor?..

Görüldüğü üzere bilimsel materyalistler için, düşüncelerin veya zihnin idrar ya da safradan bir farkı yoktur. Hepsi ilgili organlar arasındaki kimyasal-biyolojik ilişkinin tezahürüdür. Besin yoluyla tüm düşünceler, tutumlar hatta toplumsal

⁴³² Harputizade Hacı Mustafa Efendi, *Red ve İsbat: Alman Feylesoflarından Louis Büchner'in Ahmed Nebil, Baha Tevfik Efendiler Tarafından Tercüme Olunan Madde ve Kuvvet Nam Eserine Reddiyedir*, haz. İbrahim Hakkı Kaynak ve Ali Utku, Çizgi Yayınları, Konya 2014, s. 230, 231. Büchner de zaten atom kesinlikle bölünebilir değildir demektedir; “Çünkü bu parçacığım işteğal ettiği ve doldurduğu yer bölünemezdir. Zira üç boyuttan hiçbirine malik değildir.” Ancak her ikisi de yanılmıştır. Atom modeli 20. yüzyılda ortaya konulmuştur, çapı belirlenmiştir, hatta atomaltı parçacıkları dahi tespit edilmiştir. Ve 20. yüzyılın yarısına gelmeden atom parçalanmıştır. İlgili bilgi için bkz. “Atomun Tarihçesi”, *nükleerakademi*: <http://nukleerakademi.org/atomun-tarihcesi/> (Erişim tarihi:15/08/2021); “Atom Nasıl Parçalanır?-İlk Parçalayan Kimdir?”, *CernBilim*; <https://cernbilim.blogspot.com/2018/09/atom-nasl-parcalanr.html> ; “Atom”, *Vikipedi*; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Atom> (Erişim tarihleri: 15/08/2021)

⁴³³ Çakan, *XIX. Yüzyılda Alman Doğa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları*, s. 122, 127, 128 ve 131.

⁴³⁴ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 469.

⁴³⁵ Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 470.

davranışlar değiştirilebilir. İlginç olan bu aykırı fikirlerin sahibi olan filozofların kendi ülkelerinde itibar görmemesine karşılık bazı Jön Türkler tarafından hayatın sırrını anlatıyorlar gibi algılanmasıdır. Dünyadaki diğer filozoflar ve özellikle de Almanya’da Marksistler, bilimsel materyalizmi “vülger (kaba-aşşağı) materyalizm” olarak aşağılarken, Osmanlı’da hareketin savunucuları yayın organlarında bu fikirleri kutsayarak destek yazıları yayımlamışlar, birlikte çalışmışlardır. Carl Vogt öldüğünde cenaze merasimine öğretim görevlilerinin ve birkaç talebenin dışında kimse katılmamıştır. Ancak merasime katılanlar arasında bir yabancı-bir Jön Türk vardır. Bu yalnızlık karşısında merasimde düşüncelere dalan bu Jön Türk’ün, 1896 yılında İttihad ve Terakki Cemiyeti’nden Doktor Nazım’a gönderdiği mektuptan açıkça anlaşıldığı üzere, Jön Türkler de bu düşüncelerin halk tarafından kolay kabul olunamayacağını görmüşlerdir. Bu yüzden mektupta özellikle vakit kaybedilmeden bir devrim yapmak için önce ekseriyetin düşüncelerine muhalif gözükmeden hareket etmenin gerekliliği anlatılıyor, sonra, “ahâlden dini taassubu kaldırmaya muvaffak” olunacağı söyleniyordu.⁴³⁶ Moleschott, Vogt ve Büchner’in eserleri ile popülerleştirilmiş ve indirgemeci bir mekanik materyalizm haline getirilmiş bilimsel materyalizm, orta sınıf eğitilmiş kişiler arasında gittikçe popüler hale gelmiştir. Bilimlerdeki gelişmeler ile birçok bilimsel sorunun cevaplanmaya başlamasıyla da felsefenin ve dinin ömrünü doldurduğu ve yerini bilimlere terk etmesi gerektiğine dair orta sınıf kamuoyunda bir fikir oluşmaya başlamıştır.⁴³⁷ Buna karşılık Osmanlı’da materyalizme karşı en büyük reddiyelerden birine sahip olan Filibeli Ahmet Hilmi ise milli içtimaiyatın kurtuluşunu iki sınıfta görmüştür: Birincisi muallimler, düşünürler ve ilim adamları; ikincisi din hizmetlileri (ulema ve meşayih). Mustafa Kemal’in de entelektüel zeminde ilk defa takip ettiği bu tartışmada, Ahmet Hilmi’ye göre materyalizm, küfrün ta kendisidir. Meseleyi şu şekilde izah etmektedir:

Küfür mezhebinin en büyük tekâmülleri, asrımızın düşünürlerinden Büchner, Auguste Comte, Ernest Hegel’de görüldüğünden, bunlardan birkaçı ile David Hume, rahip Condillac’ın fikirleri tahlil edilirse, materyalizm, hissiyun ve ruhiyyun mesleklerinin bütün muhteviyatı meydana çıkar... Bu bölümden okuyucularımıza malum olmuştur ki, felsefi ekollerden materyalizm, mutlaka ve zaruri olarak küfrü intaç eder.⁴³⁸

⁴³⁶ Yasin Ersin, *Jön Türk İhtilali (1908): Temel Dinamikler, Propaganda ve İhtilal*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2018, s. 203.

⁴³⁷ Karaböcek, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da Felsefenin Sefaleti”, ss. 161-162.

⁴³⁸ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, s. 61, 62.

3.3.2. Bilimsel Materyalizmin Türkiye Entelektüelleri Üzerindeki Asıl Etkisi

Bilimsel materyalizm 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Düşünce hayatında kuvvetli şekilde yer bulmuştur.⁴³⁹ Bununla birlikte, bu akıma dair eserler Türkçeye çevrilmeden önce de bu akımın belli başlı temsilcilerinin eserlerinin Osmanlı düşünürleri arasında nadir de olsa bilindiğini söyleyebiliriz.⁴⁴⁰ Bilimsel materyalizmin Osmanlı'ya aktarılmasında ve yayılmasında küçük veya büyük ölçüde rol oynamış düşünürler arasında Hoca Tahsîn Efendi, Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Bahâ Tevfik, Ahmed Nebîl, Memduh Süleyman, Subhi Edhem, Celâl Nuri, Tevfik Fikret ve Kılıçzâde Hakkı gibi isimler bulunmaktadır. Bu isimlerin çoğunun modern mekteplerde Batı tarzı bir eğitim aldıkları bilinmektedir.⁴⁴¹ Bilimsel materyalist görüşler, her ne kadar yukarıda da değinildiği gibi bundan önce de küçük bir zümre tarafından biliniyorsa da, Osmanlı düşünce hayatına asıl girişi bu yoldan taraftar kazanması ardından yapılan çeviriler sayesinde olmuştur. İlk çeviriler ise akımın baş isimlerinden Ludwig Büchner ve Ernst Haeckel'in kitaplarından yapılmıştır. Bu çeviriler onlarda ve takipçilerinde derin izler bırakmıştır. Mesela Büchner'in, insan akli konusundaki garip düşünceleri onlara da sirayet etmiştir. Büchner'e göre, "Zeki olanların beyni, aptal ve akıl fukarası olanların beyninden daha yoğun ve daha kıvamlıdır." Siyahileri "aşağılık" olarak nitelendiren Büchner onların beyazlara kıyasla çocuk olduklarını ve çocuk kalacaklarını söyler. Ona göre boynu kısa olan insanlar sinirli ve hırslıdırlar. Uzun boyunlu olanlar ise yumuşak ve sakin huyludurlar. Bunun sebebini ise, kanın hücumunun kalpten başlayarak beyne ulaşıncaya kadar uzun bir yol katetmesine bağlamıştır.⁴⁴² Bu gibi fikirlerden olacaktır ki Abdullah Cevdet de toplumsal gelişmenin sağlanması için yönetime getirilecek insanların kafasının büyüklüğünün 16 pus (1 pus: 2.54 cm) ve yukarısı olması gerektiğine inanmış, bunun

⁴³⁹ Cemil Meriç bu isimlerden Beşir Fuat ve Baha Tevfik isimlerinin yanına ayrıca Ali Namık ismini ekleyerek bu üç ismi "Dalalet ordusunun üç gönüllüsü" diye tanımlamıştır. Meriç, *Bu Ülke*, s. 136.

⁴⁴⁰ Bunu herhangi bir bilimsel materyalist eserin henüz çevrilmediği 1870 gibi erken bir tarihte kaleme alınmış olan ve Fransa'ya gidecek öğrencilere yönelik, bilimsel materyalizme ve Büchner'e karşı uyarı amacı taşıyan Ali Suavi'nin makalesinden anlayabiliriz. Ali Suavi Büchner'in gördüğü ilgiden rahatsız olarak Gazali'yi takip eden bir kişinin "bin bücher" in iddialarını çürütebileceğini yazmıştır. Ali Suavi, "Hülasatü'l-Muhakeme beyne'l-Gazali ve'l-Felasife", *Ulum Gazetesi*, N. 7, 11 Ekim 1869, s. 33.

⁴⁴¹ Aldıkları eğitim ve savundukları görüşler bağlamında hepsinin modern epistemik cemaatin parçası, başka bir deyişle pozitif bilimler ile uğraşanlardan oluştuğu söylenebilir. Çakan, *XIX. Yüzyılda Alman Doğa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları*, s. 488.

⁴⁴² Büchner, *Madde ve Kuvvet*, s. 532, 539, 543.

propagandasını yapmıştır.⁴⁴³ İlginçtir ki her türlü siyasi tartışmayı yasaklayan dönem idaresi bilimsel materyalizmi veya diğer tanınan adıyla vülger materyalizmi “bilimsel faaliyet” olarak mütâlâa ettiğinden bu alanda ciddi bir sansür getirmeyi gerekli görmemiştir. Pek tabii *Madde ve Kuvvet*’in, “Tanrı Fikri (Die Gottes Idee)” bölümü benzeri metinleri sansürden geçememiştir; ama bu tür otokontrol dışında vülger materyalist literatür gizli veya açık şekilde Osmanlı dünyasında yaygın biçimde okunmuş, tartışılmış ve eğitilmiş toplum katmanlarında kendine hatırı sayılır sayıda taraftar bulmuştur.⁴⁴⁴

1908 İhtilâli sonrasında ise Osmanlı’da vülger materyalizm literatürünün üzerindeki otokontrol kalkmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi’nde oluşan görece hürriyet ortamında *Madde ve Kuvvet* metninin artık tümü okuyucuya sunuluyor, Haeckel’in monizm tezleri elden ele dolaşıyor, edebiyatta II. Abdülhamid Dönemi’nde ancak arka fonda görülebilen vülger materyalizm öne çıkıyor, Haeckel, Büchner ve Karl Vogt, “bugünkü büyük mütefekkirler” olarak göklere çıkarılıyordu. Ömer Seyfeddin hikâyelerinde de bu durum gözlemlenebilir. Zamanla Ömer Seyfeddin misâlinde görüleceği üzere, vülger materyalizm ile Türkçülük harmanlanacak ve Türk milliyetçiliğinin bir sentezi yapılmaya çalışılacaktır. İlk misâlleri 1903 ile 1907 yılları arasında Kahire’de yayınlanan *Türk* dergisinde görülen bu bağdaştırmanın en uç noktası Erken Cumhuriyet Dönemi öğrenim müfredatında olacaktır. Bu gidişatın temelinde vülger materyalizmin modernitenin gerçek ideolojisi ve Batı’nın teknolojik gelişimiyle üstünlüğünün arkasındaki motor güç olduğu varsayılıyordu. Bu anlayış Meşrutiyet Dönemi’nde bir yandan materyalizmi yaymayı hedefleyen yayınları arttırmış, doğal olarak taraftarlarının artmasıyla beraber de tartışmalar ve aleyhte yayınlar ortaya çıkarmıştı.⁴⁴⁵

Madde ve Kuvvet adlı eser özellikle son dönem Osmanlı entelektüelleri arasında adeta bomba etkisi yaratmıştır. Eser Avrupa’da olduğu gibi Türkiye’de de bir anda en çok satan kitaplar listesine girmiştir. Büchner’in haddinden fazla ciddiye alınmış bu eserinin etkisi ve düşüncelerine olan ilgi Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Büchner’in bilimci materyalizminin bu kadar ilgi görmesinin bir diğer nedeni

⁴⁴³ Ersin, *Jön Türk İhtilali (1908): Temel Dinamikler, Propaganda ve İhtilal*, s. 61.

⁴⁴⁴ Şükrü Hanioglu, “Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (1)” *TIMETURK*, <https://www.timeturk.com/tr/makale/m-sukru-hanioglu/erken-cumhuriyet-ideolojisi-ve-vulgermateryalizm-1.html> (Erişim tarihi: 25/06/2021).

⁴⁴⁵ Çakan, *XIX. Yüzyılda Alman Doğa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları*, s. 322, 323.

de bu fikri hareketin içinde sunulduğu pakettir. Büchner, Vogt ve daha sonra Ernst Haeckel'in tezleri Osmanlı toplumuna diğer ülkelerde olduğu gibi popüler bilimsel mecmualar aracılığıyla, Edison'un icatları ve tıbbi yeniliklerle beraber takdim edilerek bir anlamda Batı'nın maddi gelişiminin fikri zemini olarak sunulmuşlardır.⁴⁴⁶ Ama bu fikirlerin diğer ülkelere nazaran Osmanlı'da kuvvetle tutunmasında esas saik tüm bunların ötesinde ve daha derin bir problemden kaynaklanmıştır. Bu sorunun ana kaynağı Filibeli Ahmed Hilmi'nin tespitiyle, dönemin entelektüel birikiminin zayıflığıdır. Ahmed Hilmi, Osmanlıda hala orijinal fikirler ortaya koymaya muktedir düşünürlerin olmamasından yakınırken bunun sebebini, günün bilimleri ile münasebet kurulmamasına ve yabancı dillere hâkim olunmamasına bağlamıştır. Bu alanlarda vukufu olmayanların her söylenen karşısında mutlak aldanacağını belirtmiştir.⁴⁴⁷

Avrupa'da felsefe çevreleri tarafından hiç de ciddiye alınmayan bir görüşün, Osmanlı düşüncesinde bu kadar yankı bulmasının nedeni açıkça felsefi değildir. Çünkü dönemin entelektüel yapısı bu türden felsefi bir tartışmayı yürütecek nitelikten yoksundur.⁴⁴⁸ Niyazi Berkes de bu fikirde olarak; Türk aydınının o dönemde Avrupa'daki belli başlı felsefi cereyanların tarihini dahi bilmediklerini ve toplum düşüncesindeki yansımalarını bilecek aşamaya gelmediklerini söyler.⁴⁴⁹ Buna rağmen Büchner'in fikirlerini savunan materyalistler, Büchner'in *Madde ve Kuvvet* eseri ile ilerlemeyi engelleyen geleneksel dine bir darbe vurduklarını düşünmekteydiler. Büchner'in eserine reddiye yazanlar da, materyalizmi Büchnerci materyalizmle özdeşleştirerek Büchner'in fikirlerinin çürütülmesi ile materyalist düşüncenin çürütüldüğünü düşünmekteydiler. Hâlbuki Avrupa'da, Büchner'in felsefi kavramları özensiz kullanımından dolayı onun materyalizmin bile temsilcisi olamayacağını, yalnızca kalem münakaşası yaptığını belirtenler olmuştur.⁴⁵⁰ Bunun yanında 19. yüzyılın ikinci yarısında geliştirilen diyalektik materyalizmden Osmanlı materyalistlerinin ve spiritualistlerinin popüler yayınlarda anlatılanlar dışında başka

⁴⁴⁶ Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 41.

⁴⁴⁷ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, s. 68-69.

⁴⁴⁸ İstisnalar da muhakkak vardır, kısmen Avrupa'yı bir ölçüde takip edenlerin tahlillerinin derinliği ise başka bir tartışma konusudur. Mesela Ahmed Hilmi Avrupa'yı örnek göstererek şöyle demektedir: "Gerçekte Avrupa'da birtakım mütefekkirler görülmüştür ki duyular ve tecrübe dışında bir türlü hakikat bulunacağına 'kendi prensipleri' mucibince hükmedememek lazımken nihai bir hakikatın varlığına ve fakat bilinmesi kabil olmadığına kail olmuşlardır. Herbert Spencer ve Mill gibi. Şu kadar ki böyle bilinmesi kabil olmayan bir hadde sebat için tenakuzu kabulden başka çare bulamamışlardır." Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, s. 83.

⁴⁴⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 374.

⁴⁵⁰ F. Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, C. 2, s. 97.

bir bilgiden haberdar olmamaları düşündürücüdür.⁴⁵¹ Adının dünyada artık anılmadığı 1928 yılında bile Büchner'e reddiye yazmak tartışmanın ne kadar sığ ve ne kadar felsefi olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan bu durum dünyada olmasa da Türkiye'nin kültürel ortamında Büchner etkisinin şiddetle hala devam ettiğini kanıtlamaktadır. Hatta bu popüler anlayışının muhtemel etkileri "İslamcı" addedilen kalemlerin metinlerinde dahi "halk İslamı" karşısında görülmektedir.⁴⁵²

Aslına bakılıncak olursa 19. yüzyıl, asır sonu popüler materyalist anlayışların ister epistemik ister geleneksel olsun her cemaate belli ölçülerde sirayet ettiği görmezden gelinemeyecek bir olgudur. İnsan içinde bulunduğu çağda fark etmese de değişmeyen tek şeyin değişim olduğu tarihte açıkça görülmektedir. Bu nedenle Büchner'in görüşlerine yazılan reddiyelerde dahi, argümanların eskiye nazaran yenileştiği, modern dünyanın etkileri görülmektedir. Bu reddiyeler incelendiğinde özellikle Batı menşeli felsefi akımlar veya modern bilimler temelinde, inancı değil akli ve mantığı esas alan, deliller arayan cevaplar görülmesi bu sebeple şaşırtıcı değildir. Mesela 14 Ekim 1920'de İplikçi Camii karşısındaki medresenin önünde kurulan idam sehpasında asılarak idam edilen Harputîzâde Hacı Mustafa Efendi buna örnek teşkil edebilir. Bilimsel materyalizme karşı Osmanlı'da ses getiren reddiyelerden birinin yazarı olan Mustafa Efendi, çeşitli medreselerde okuyup onlardan icazet almasına rağmen eseri incelendiğinde temel dini argümanlardan ziyade -doğa bilimleri konusunda bildiğimiz bir ders almamasına rağmen- tabiat kanunları üzerinden cevap vermeye gayret etmesi oldukça ilginçtir.⁴⁵³ Zaten Meşrutiyet Dönemi ile beraber geleneksel cemaatin tasfiye edilmesi karşısında tartışmalar felsefi veya ideolojik olmaktan çok siyasi bir hal almıştır. Yani "vülger materyalizme" karşılık yazılan reddiyeler dahi felsefi bir arayış değil bir anlamda Batıcıların yeni siyasi ve sosyolojik tasavvurlarına yazılan bir reddiyedir. Özetle esasında Büchner üzerinden yürütülen spiritualizm-materyalizm kavgası Osmanlı'da felsefi bir tartışma değildir. Bu tartışmanın esas niteliği, iç yüzü, siyasideir. Bu açıdan Osmanlı'da başlayıp Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde devam eden tartışmalar, siyasi bir mücadelenin felsefi bir kılıfla sürdürülmesidir. Tarafların hakiki

⁴⁵¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşüne Tarihi*, s. 562, 563.

⁴⁵² Mehmed Akif, "Hasbihal: Koleraya dair", *Sirat-ı Müstakim*, C. 5. S. 115, 4 T. Sani 1326, s. 1.

⁴⁵³ Mustafa Efendi bir bölümde şöyle der: "Bizim bahislerimiz sırf ilmi ve akli ve tümel noktalara ait olduğundan, konudaki durumların tekilliği bizim bahislerimize engel teşkil edemez. Fakat materyalistlerin bahisleri tikel aletler ve tekil durumlar üzerine kurulmuş ve dayandırılmış olduğundan tikele ilişkin tartışmada konunun belirlenmesi lüzumu zorunludur.", Harputîzâde Hacı Mustafa Efendi, *Red ve İsbat: Alman Feylesoflarından Louis Büchner'in Ahmed Nebil, Baha Tevfik Efendiler Tarafından Tercüme Olunan Madde ve Kuvvet Nam Eserine Reddiye*, s. 232.

gayeleri felsefi bir soruyu ele alıp geliştirmek değil, bu felsefi problem üzerinden birbirlerinin siyasi konumlarını zayıflatmaktır. Büchner'in Cumhuriyet devrinde tekrar tercüme edilmesinin, savunulmasının ve oldukça yoğun tenkite tabi tutulmasının nedeni de bu bakımdan Batılılaşma meselesi ile alakalı, hayat tarzına ve anlayışına müdahale ile ilgilidir. Kısaca siyasi ve toplumsal boyutları da olan iki dünya görüşünün çatışmasıdır.

1908 Meşrutiyet devrimini kutlayan Tıbbiyeli talebelerin ellerinde taşıdıkları “Le salut de la nation c'est la Science = ulusun kurtuluşu bilimledir”⁴⁵⁴ bayrakları yukarıda anlatıldığı üzere, salt bilimden ziyade Batılılaşmaya meşru zemin hazırlayacak bir araçtır. Ve sonraki dönemlerin de siyasal yapısına önderlik edecek bir kanal olarak kullanılacaktır. Bu senelerden itibaren, başta Ziya Gökalp olmak üzere, Celal Nuri, İ. Hakkı Baltacıoğlu, Necmettin Sadak, Mehmet İzzet, Ali Kami, Mustafa Namık, Mehmet Saffet gibi toplumbilimciler Comte ve Durkheim sosyolojisinin ithaline girişmişlerdir. Dönemin Osmanlı yazarlarının titiz bir alıntı metodolojisi kullanmadıklarını da göz önünde bulundurursak, aslında hemen hepsi bu günün koşullarında tam bir intihal hükmünde olan⁴⁵⁵ bu yayınlar Batılı bilim temelinde, felsefe ve hukuk sistemini zamanla değiştirerek, Batı normlarıyla fikredip hareket eden bir nesil meydana getirmek için düşünülmüştür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı düşünürlerinin ve materyalistlerinin modern felsefi akımlara veya “vülger materyalizme” özgün katkıları olmamıştır.⁴⁵⁶ Sadece bu isimlerden Abdullah Cevdet, Beşir Fuad ya da Baha Tevfik gibi bazı kimseler, Büchner, Haeckel, Moleschott, Vogt bilimciliğinin toplumu fazla uzağa götüremeyeceğini, ona ahlâkî bir zemin kazandıramayacağını görebilmişler gene Batıdaki farklı felsefi sentezleri taklit etmeye çalışmışlardır. Beşir Fuad Bey çareyi pozitivizmde bulmuş, Baha Tevfik Bey monizme sarılmış, Abdullah Cevdet ise bilimciliği ve Guyau'nun ahlâkçılığını İslâmiyet ile telife çalışmıştır.⁴⁵⁷ Bununla birlikte tekrar edebiliriz ki genel anlamda Osmanlı materyalistlerinin bilimsel materyalizme özgün katkıları olmamıştır, aynı şekilde karşıtlarının eleştirilerinde de yeni bir felsefi boyut yoktur.⁴⁵⁸ Binaenaleyh son dönem Osmanlı materyalizminin Cumhuriyet'e yansması Büchner'in *Madde ve*

⁴⁵⁴ Şükrü Hanioglu. “Osmanlı Aydınındaki Değişme ve Bilim”, *Toplum Bilim*, S. 27, Güz 1984, s. 190.

⁴⁵⁵ Şükrü Hanioglu, “Blueprints For a Future Society: Late Ottoman Materialist on Science, Religion and Art”, *Late Ottoman Society, The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga, RoutledgeGurzon, London and New York 2005, s. 29.

⁴⁵⁶ Karaböcek, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da Felsefenin Sefaleti”, s. 170.

⁴⁵⁷ Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 63.

⁴⁵⁸ Karaböcek, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da Felsefenin Sefaleti”, s. 170.

Kuvvet'indeki temel tezler sığılığında olmuş, gelecekte dinlerin tamamen ortadan kalkacağı, bu sayede terakki ve yükselme vuku bulacağı ve bilimin kendi ahlâkını yaratacağı tezi topyekün Batılılaşma taraftarları arasında tartışmasız kabul edilmiştir.⁴⁵⁹ Böylelikle Büchner'in görüşlerini savunan Batıcıların ilk sarıldıkları siyasi ve içtimai model, Cumhuriyet'in resmi ideolojisinin mühim bir parçasını oluşturmuştur.⁴⁶⁰ Dolayısıyla “muasır medeniyetler”e ulaşmak için toplum modelini alelacele değiştirme arzusu, bilimsel materyalizmin Türkiye'deki etkisini daha da vülger hale getirmiş, asıl etkileri felsefi olmaktan ziyade siyasi alanda kendini göstermiştir.

3.3.3. Atatürk, Bilimden Bilimsel İdeolojiye

Önceki bölümlerde pozitivistin, “mutlak doğruyu” temsil eden bilimsel bir kuram olarak, güçlü bir kesim tarafından benimsendiğinin üzerinde durmuştuk. Bunun bir izdüşümü olarak da “mutlak doğru” Türkiye'de kısa zamanda bilimsel bir siyasal ideoloji olarak algılanmıştır. Ayrıca Osmanlı'dan Türkiye'ye doğru yaşanan tarihsel süreçte pozitivistin, bilimsel bir olgu olarak devletin toplumu baskı altına alarak biçimlendirmeye çalışmasının ardındaki meşruiyeti sağlamıştır.⁴⁶¹ Açıktır ki bu dogmatik ve otoriter bir zihniyetin oluşmasına yol açmıştır. Buna dayanarak yine vurgulayabiliriz ki, bilimsel materyalizm'le beraber “bilimsel” bakış açısı da çok hızlı bir biçimde “bilimsel” bir siyasal ideolojiye dönüştürülmüştür. Bilim-fen vurgusunun Türk modernleşme olgusundaki ağırlığı bu tespiti kanıtlar niteliktedir.

Mustafa Kemal, 1880'lerin başında doğan ikinci nesil Jön Türklerdendir. Her şeyden önce Carlton Hayes tarafından isimlendirilen “materyalizm neslinin” bir üyesidir.⁴⁶² Milliyetçilikten modernizme kadar her şeyi önce bilim prizmasından görmektedir. Selanik'te anlatılan ortamda yetişmiş olması ve laik kurumlarda eğitim

⁴⁵⁹ Buna karşı ortaya koyulan reddiye ise şöyledir: Kaldı ki halkı arasında maddecilik yayılmış olan milletlerde, terakki ve yükselmeye engel bir sürü amillerin ortaya çıktığını bugün çok yakından müşahede edebilmekteyiz. Bugün en istilacı, en üstün, istifade etmeyi en iyi bilen millet, İngilizlerdir. Hâlbuki küfür mesleği (dinsizlik) ve maddeciliğin en az yayıldığı yer İngiltere olduğu gibi en dindar milletlerden biri de İngilizlerdir. (...) Maddeciliğin arkasından gidip dinden uzaklaşan halk, hangi millete mensup olursa olsun, en ilkel ahlaki prensipleri kaybediyor. Başkasının saadetini kıskanma, refaha hasret duyma; yoksulluk neticesi üzüntü, ümitsizlik, anarşi ve cinayete temayül, hayvanca eğlence ve sonunda intihar. (...) üç yüz milyonluk İslam topluluğunun yükselme ve ilerlemesi için nihayet bütün esasları sekiz-on satıra sığan ve çünkü bir-iki inkâr, birkaç limmi (önsel, akıl yordamıyla hiçbir tecrübeye dayanmadan, a priori) ve ikrara ait prensipten teşekkül eden materyalistlerin fikirlerini kabulü kâfi görmek, isim verilemeyecek bir fikir dalaleti, bir muhakeme garabetidir. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyün Meslek-i Dalâleti*, s. 74, 75.

⁴⁶⁰ Karaböcek, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da “Felsefenin Sefaleti”, s. 171.

⁴⁶¹ Mahçupyan, *Türkiye'de Merkezîyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, s. 60-61.

⁴⁶² Carlton JH. Hayes, *Bir Materyalizm Kuşağı, 1871-1900*, Harper, New York 1941.

alması, şüphesiz onu dini kurumlara yönelik eleştirilere daha açık hale getirmiştir. Askeri Akademi'nin, Osmanlı materyalist aktivizminin yuvası olmamasına rağmen, önde gelen mezunlarından Beşir Fuad'ın 1887'de hayatın deneysel bir "bilimsel" fenomen olduğunu kanıtlamak için intihar etmesi⁴⁶³ gene de askeri okullarda bu fikrin evvelden taraftar bulduğunu göstermektedir. Mustafa Kemal de askeri okul yıllarında birçok meslektaşı gibi, popüler dergiler ve broşürler aracılığıyla bu fikri akımla tanışmıştı. Çok geçmeden *Madde ve Kuvvet* adlı eserin bazı bölümlerini de okuma fırsatı bulmuştu. İleride detay verileceği üzere, fosforun beyin süreçlerindeki merkeziliği ve insan düşüncesinin maddi bir temele sahip olduğu önerisi özellikle Atatürk'ün ilgisini çeken fikirlerdi. Büchner'in insan ırkının kökeni ve geleceği üzerine yaptığı bir başka çalışma, onu daha da derinden etkilemişti. Ancak Mustafa Kemal de, çağdaşı pek çok kişi gibi, Büchner gibilerin popüler hale getirdiği kaba materyalizmi, Baron d'Holbach ve Voltaire'in materyalist geleneğiyle karıştırdı.⁴⁶⁴ O, popüler materyalizmin önemli eserlerini gözden geçirmesine ve onlardan derinden etkilenmesine rağmen, hiçbir zaman kendi başına özgün bir bilim düşünürü de olmadı, bu yönde derin araştırmalara da girmede. Hanioglu'nun tespitlerine göre okuduklarından çıkardığı basit içgörü; dinin ilerlemeyi geciktirirken bilimin ilerlemeyi desteklediği idi. En tanınmış aforizmalarından biri olan "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." sözleri, insan yaşamının her alanında bilime kapsayıcı bir rol atfeden tek boyutlu bir dünya görüşünü ortaya koymaktaydı. Dine dolaylı bir gönderme yaparak, "Bilim dışında herhangi bir rehber aramak; düşüncesizlik, önyargı ve cehalettir."⁴⁶⁵ diyen Atatürk'ün ileride detayıyla anlatacağımız fikirlerine göre gündelik zekâ ile açıklanamayan hiçbir şey dikkate alınmaya değer değildi. Benzer şekilde dinler, kendi peygamberleri tarafından tarihte yaratılan üretilmiş fenomenlerdi.⁴⁶⁶

Gazeteci yazar Taha Akyol, Mustafa Kemal üzerinde yaptığı çalışmalara binaen, Atatürk'ün ömrünün her döneminde tek adam olma arzusu ile hareket ettiğinin altını çizerek, "Hayatının her döneminde vülger materyalizm, biyolojik materyalizm görüşünden etkilenmiş" olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁷ Vülger materyalizmin Cumhuriyet Dönemi'ne etkileri incelenirken, Atatürk'ün tüm kontrolü elde tutma

⁴⁶³ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuat*, s. 57.

⁴⁶⁴ Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 52.

⁴⁶⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 48.

⁴⁶⁶ Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 53.

⁴⁶⁷ "Taha Akyol: M. Kemal materyalizmden etkilendi", *YENİASYA*, <https://www.yeniasya.com.tr/gundem/taha-akyol-m-kemal-materyalizmden-etkilendi> 129113 (Erişim tarihi: 25/06/2021).

arzusundan doğan otoriter tek adam figürü ve bu suretle döneminde onun iradesi dışında habersiz bir iş yapılamayacağı unutulmamalıdır. Bu sebeple bu devrin resmi entelektüel hareketlerinin hemen hepsinin onun iradesi doğrultusunda yapıldığı ve onun hanesine yazılması gerektiği inkârı mümkün olmayan bir gerçektir. Dolayısıyla devletin kurucusu Atatürk'ün ne düşündüğü, yazdığı ve yazdırdığının yanında bu dönemde, gazete ve mecmualarda çıkan, önü açılmış baskın fikirlerin ve lise resmî müfredatının hangi mesajları verdiğinin de Atatürk bağlamında iltisakı önemlidir. Bu minvalde Atatürk'ün izni ile Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Anadolu'da yayınlanmaya başlayan dergiler vülger materyalizmi ve dini sorgulamayı daha da popüler hale getirmişlerdir.⁴⁶⁸ Atatürk, bu gibi fikirleri daha çok Batılılaşma taraftarlarının ileri gelenlerinden almış ve fırsat buldukça onları uygulama alanına koymaya çalışmıştır. İncalcık'a göre de Atatürk'e bu gibi fikirlerde rehber olan Batılılaşmanın önde gelen isimleri; Dr. Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı, Celâl Nuri gibi bu fikrin aşırı uçlarının temsilcileridir.⁴⁶⁹

Meşrutiyet Dönemi'nden Cumhuriyet devrine intikal eden vülger materyalistlerde gözlemlenen ana farklılık, bu ideolojiye devlete hâkim olan lider kadrosu tarafından gösterilen ilgidir. Bu ilgililer arasında Atatürk'ün de bulunması, kendisinin Erken Cumhuriyet ideolojisinin oluşumunda ve inkılaplarda oynadığı tartışmasız rol göz önüne alındığında, son derece mühimdir.⁴⁷⁰ Karaböcek, bu durumu, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisinin mühim bir parçasını Büchner'in görüşlerini savunan Batıcılar oluşturmuştur, şeklinde ifade etmektedir.⁴⁷¹

Yeni kurulan Cumhuriyet'in kurucu kadroları daha evvel değindiğimiz üzere Osmanlı'nın son döneminde etkili olan bir ekip içerisinde gelmekteydi. Bu ekip büyük oranda asker ve bürokratik elitler arasından çıkmışlardı ve onlarda halk için, halka rağmen anlayışı hâkimdi. Bu ekibin dayandığı sekülerizm anlayışı o gün için birçok kişiye göre, devleti ve toplumu, dinden kurtararak ilerlemenin önünün açılacağı varsayımına dayanıyordu. Etkili entelektüel siyasi ve felsefi hareketler de bu inancı besliyordu. Türkiye'nin modernleşme tarihini derinlemesine inceleyen Findley'e göre Cumhuriyet'in ideolojik düşüncesinin kaynakları çok çeşitli olmakla birlikte, laiklik

⁴⁶⁸ Basında din konusuna bu doğrultuda yaklaşımlara örnek olarak, "Resimli Ay" dergisince 1927 yılında yayımlanan dörder formalık şu küçük kitaplara bakılabilir: *Din Nedir? Din Nasıl Doğmuştur, Din Niçin Ölüyor?, Ahiret Var mıdır?*, Tunçay, *Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 219.

⁴⁶⁹ İncalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 148.

⁴⁷⁰ Hanioglu, "Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (1)" *TİMETURK*.

⁴⁷¹ Karaböcek, "Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da "Felsefenin Sefaleti", s. 171.

anlayışını şekillendiren ideolojik çekirdek, Osmanlı'nın sivil ve askeri elitlerinin eğitildiği okullara kök salan 19. yüzyıl Avrupa'sının bilimsel materyalizmiydi.⁴⁷² Şerif Mardin'e göre de, Atatürk ve nesli; materyalist düşünürlerin, pozitivistlerin ve Darwin'in evrim teorilerinin sosyal bilimlere yansımalarının etkisi altında yetişmişti.⁴⁷³ Cumhuriyet modernleşmesinin şahin kadroların hemen hepsi –kimisi tedricen kimisi aniden- kültürel anlamda dahi Batılılaşma yanlısıydılar. Dolayısıyla Büchner'in savunduğu bilimci materyalizmin etkileri derece derece hepsine sirayet etmişti.⁴⁷⁴

Mustafa Kemal, *Madde ve Kuvvet*'in “Dimaç ve Ruh”, “Tefekkür ve Vicdan” bölümlerini okumuş, özellikle Büchner'in fosfor ile düşünce üretimi arasındaki bağlantıyı ele alan tahlili ilgisini çekmişti. Bilimsel materyalist eserlerde işlenen “bilimin madde temelinde her sorunun üstesinden geleceği” görüşü Atatürk de dâhil birçok önemli ismin zihnini şekillendirmişti.⁴⁷⁵ Mesela M. Kemal, Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserinin bazı bölümlerinin Abdullah Cevdet tarafından tercümesi olan “Fenn-i Ruh” adlı kısmını okurken, önemli görerek işaretlediği yerler, vülger materyalizmin uç noktaları olması bakımından dikkat çekicidir.⁴⁷⁶

Beyin, dış dokuların taşıdığı fosforun iki katını taşır. Beynin küllerinde fosforun, alkali (kalevi) fosfatların çokluğu bundandır. Yoğun bir düşünsel çalışmadan sonra idrarlarda, alkali fosfat ve alkali sulfatların belirlediği görülmüştür. (...) Çıkan sonuç şudur ki: lesitin şekli altında fosfor içeren tüm besin, yoğun beyin çalışmasının neden olduğu beyin kayıplarının onarılmasına ve yerine getirilmesine yarar. Bir besinin sinir takviyesi yönünden güç ve önemi, bu zatlın cevherlerin fosforca zenginliğini gösterir. (...) Dr. Wilder, 43 yaşında aptal bir kadının beyin ağırlığını 330 gram bulmuştur. Başlarının daire çemberi (pus) parmak gelmeyen kişiler her zaman ya aptal yahut zayıf akıllıdır.

Bizzat Atatürk'ün, Büchner'in fosfor ve fikir üretme ilişkisi üzerindeki tezlerine ilgi duyması, bunları benzer eserlerle beraber mütalaa etmesi ve bilimin toplumda oynadığı rol üzerinde önemle durması, kendisinin bu fikre ne derece eğildiğini göstermektedir.⁴⁷⁷ Büchner'in eseri veya eserinin bölümleri, onu okuyan bir neslin hayatını değiştirmiştir. Bu dönüşüm neticesinde, modern Türkiye entelijensiyası *Madde ve Kuvvet*'de işlenen “bilimcilik” anlayışında bir ideoloji geliştirmişlerdir. Bu kitabı okuyarak hayat görüşlerini değiştiren insanlar, “bilimciliği”, *Felsefe* dergisinin

⁴⁷² Carter V. Findley, *Modern Türkiye'nin Tarihi (1789-2007)*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 9.

⁴⁷³ Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s. 160.

⁴⁷⁴ Karaböcek, “Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da “Felsefenin Sefaleti”, s. 167.

⁴⁷⁵ Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 48-50.

⁴⁷⁶ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar: Özel İşaretleri, Uyarıları ve Düşüştüğü Notlar ile*, der. Gürbüz D. Tüfekçi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, ss. 200-204.

⁴⁷⁷ Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 42.

yazılarından Ömer Seyfeddin'in hikâyelerine ulaşan bir alanda hâkim fikir haline getirmişlerdir. Bu toplumun geneli göz önüne alındığında oldukça ufak bir alandır, ancak içine aldığı elit kesim daha sonra bir devletin kuruluşunda liderliği üstleneceğinden etkisi büyük olmuştur.⁴⁷⁸

Bilimsel materyalist değerlerle tanımlanan yeni bir ahlâk fikrini savunduğu için yoğun eleştirilere maruz kalan Celâl Nuri Bey'in hatırlanacağı üzere Atatürk'ün desteğiyle 1935 yılına kadar TBMM'de önemli vazifeler almış olması Cumhuriyet'in kurucusunun meseleye verdiği ehemmiyeti bize göstermektedir. 1913 yılında Cumhuriyet reformlarının detaylı bir taslağını kaleme alan, çeşitli risâleler ve *Hür Fikir* mecmuasında Büchner'in tezlerini neredeyse birebir tekrarlamış olan Kılıçzâde İsmail Hakkı Bey de hatırlanacağı üzere, 1927 seçimlerinde Atatürk'ün işareti ile mebus seçilerek 1946 yılına kadar TBMM üyeliği yapmıştır. Mustafa Kemal'in, Büchner'in Türkçeye ilk çevirilerini yapan Abdullah Cevdet Bey'i mebus yapmaya niyetlendiği de unutulmamalıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, biyolojik materyalist Dr. İbrahim Temo'nun, Atatürk'ü kendilerinin yıllarca savundukları tezleri fiilen uygulayan “rehakâr bir otoriter kuvvet” olarak tanımlaması bize Atatürk'ün bu meseledeki yaklaşımını ve rolünü açıkça göstermektedir.⁴⁷⁹

Şükrü Hanioglu'ya göre Türkiye, fazlasıyla sulandırılmış bir bilimcilik anlayışından “siyasal program” üretilmek istenen bir toplum olmuştur. Bunun sebebini o da, Türkiye'nin resmi ideolojisinin önemli ölçüde 19. asır sonu vülger materyalizmi tarafından şekillendirilmiş olmasına bağlamaktadır. İdeoloji haline gelen bu bilimcilik anlayışı, bilime öncelik atfetmenin fazlasıyla ötesine geçerek, “bilgi”ye “din” gücü bahşetmekte ve onu bireyi, yaradılışı, varlığı ve gerçekliği anlama gücüne kavuşturacak “yegâne” araç haline getirmektedir. Dolayısıyla vülger materyalizm, “bilim”i merkezine yerleştirmesine karşılık onu kültürleştirir, “yaradılış ve gerçekliğin sırlarına vukuf (gnosticism)” temelli bir “ideoloji” haline getirmiştir. Evrenin, hayatın ve yaradılışın “sırlarını çözme” iddiasında olan bu ideoloji basit din eleştirisinin ötesinde bilimi “inanç” seviyesine yükseltmiştir. Hanioglu ayrıca, bilimcilik ideolojisinin, iki savaş arası dönemde çeşitli devletlerde gelişen otoriter-totaliter

⁴⁷⁸ Şükrü Hanioglu, “Hayatımızı değiştiren kitap günümüz Türkçesinde”, *Sabah*, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2012/03/11/hayatimizi-degistiren-kitap-gunumuz-turkcesinde> (Erişim tarihi: 24/06/2021).

⁴⁷⁹ Hanioglu, “Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (1)” *TIMETURK*.

anlayışların oluşumunda da etkisi yadsınmaz bir rol oynadığını belirtmiştir.⁴⁸⁰

Vülger materyalizmin, Erken Cumhuriyet devrindeki siyasetlere ve inkılaplara etkisi bu bağlamda oldukça fazla olmuştur. Algılanan temel problem, bilimin ilerlemesi karşısında kısa sürede ortadan kalkacağı düşünülen “din”in yerinin nasıl doldurulacağı konusudur. Vülger materyalizmi içselleştiren Batıcılık bir yandan bu akımın, yerleşik dinlerin ortadan kalkacağı geleceğin toplumunda “bilimin kendi felsefesini oluşturacağı” varsayımına sahip çıkarken, öte yandan da Jean-Marie Guyau’nun “vecibesiz, müeyyidesiz, bireysel dindarlık” düşüncesini benimsemiştir.⁴⁸¹ Diğer taraftan Atatürk ve arkadaşları Durkheim’dan, örgütlenmiş dinin yerini milliyetçilikle kutsallaştırılacak “vatandaşlık ahlâkı”nın dolduracağı düşüncesine inanmışlardır. Bu bireysel ve felsefî dindarlık düşüncesinin en basitleştirilmiş formülasyonu, Ruşenî Barkın’ın Atatürk’e sunduğu “Din Yok Milliyet Var: Benim Dinim, Benim Türklüğümdür” başlıklı çalışmasında dile getirilmiştir.⁴⁸²

Atatürk’ün, Büchner ve vülger materyalizm ile ilgili yazılanlara gösterdiği ilgiye karşın bu düşünce akımının Erken Cumhuriyet ideolojisi üzerindeki en kuvvetli etkisi farklı bir yolla gerçekleşmişti. Bu düşünceleri yeni yüzyıla taşıyan asıl kaynaklar popüler romanlar ve yeni tarih yazıcılığı olmuştur. Mustafa Kemal, Herbert George Wells’in *The Outline of History* eserinin (1920) Fransızca tercümesini (1925) okuduğunda kitaptan fazlasıyla etkilenecek derhal Türkçe’ye çevrilmesi talimatını vermişti. Tercüme edilen kitap 1928 yılında *Cihan Tarihinin Umumî Hatları* başlığı altında Maarif Vekâleti tarafından yayınlanmıştı. Mustafa Kemal’in *Nutuk*’da zikredilen eseri nedeniyle “müverrih”⁴⁸³ olarak nitelendirdiği ender yabancı yazarlardan birisi olan Wells, 19. asır vülger materyalizmini en popüler haliyle

⁴⁸⁰ Şükrü Hanioglu’nun tespitlerine göre Türkiye’nin resmi ideolojisinin fikri temelinde sulandırılmış bir bilimcilik anlayışı vardır. Tek Parti döneminde altın çağını yaşayan ve siyasetleri şekillendiren bu anlayış sonraki yıllarda “devletçi modernleşme” zihniyetinin de temelini oluşturmuştur. Bkz. Şükrü Hanioglu, “Yeni bilimcilik ve siyaset”, *Sabah*, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2017/09/24/yeni-bilimcilik-ve-siyaset> (Erişim tarihi: 23/07/2021).

⁴⁸¹ Doğaüstü emirlerden arınmış yeni bir din fikri Fransız filozof-şair Jean-Marie Guyau’dan alınmıştır ve Geç Osmanlı bilim vizyonunun bir ilkesi haline gelmiştir. Arabistan’da Mekke’li Şerif Hüseyin, Jön Türklerin çıkardığı bu doğrultudaki dergileri, İslam’a yönelik saldırılar olarak yorumlamış, 1916 Arap İsyanı’nın önde gelen nedenlerinden biri olarak sıralamıştır. Hanioglu bu konuda; “on yıl sonra, bu eleştiriler Türkiye Cumhuriyeti’nin politikasının temelini oluşturmuştur” demektedir. Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 55.

⁴⁸² Şükrü Hanioglu, “Din Yok Milliyet Var ile Vecibesiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâk arasında”, *Sabah*, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din-yok-milliyet-var-ile-vecibesiz-ve-mueyyidesiz-bir-ahlk-arasinda> (Erişim tarihi: 18/07/2021).

⁴⁸³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü MEB Yayınları, İstanbul 1969, s. 712.

yirminci yüzyıla taşıyan isimdi. Wells'in çalışmalarında Mustafa Kemal'i etkileyen başka bir husus ise tarihi sadece geçmişini anlamak için değil aynı zamanda geleceğin ideal toplumunu tasarlamak için de kullanmasıydı. Bu anlamda Büchner ve Wells'in temel ortak fikri, tüm dinler ortadan kalkacağı ve yerine sadece bilime dayalı bir yeni ahlâkın geleceğiydi. Bu sayede insanlar arası savaşlar biterek yerlerini barış ve refah alacaktı. Kısaca Wells, ideal toplum olarak dinlerin olmadığı bir "Dünya Devleti" istiyordu.⁴⁸⁴ Mustafa Kemal, *Nutuk*'da Wells'in; basitleştirilmiş herkesçe anlaşılacak âlemşümul bir dini ve onu oluşturacak "ittihadı hükümet" düşüncesini onaylayarak, kendisinde pek tatlı bir hülya oluşturduğunu söylemiştir.⁴⁸⁵

Mustafa Kemal pek çok konuda Wells'ten oldukça etkilenmiştir. Onu okuduktan sonra, insanların nereden geldikleri sorusuna verdiği cevap aslında Wells'in, rekapitülasyon kuramına dayalı evrim şemasının aynısıdır.⁴⁸⁶ Geçtiğimiz sayfalarda hatırlanacağı üzere *Madde ve Kuvvet*'te de benzer şekilde geçen bu evrime dönük anlatım, Atatürk'ün bu konudaki ifadeleri ile hemen hemen örtüşür. Atatürk'ün hayat hakkındaki temel düşüncesi, hayatın doğa dışı bir etkenin müdahalesi olmaksızın kimya ve fizik olayları seyri neticesinde olduğudur. Ona göre hayat önce bataklıklarda başlamış, akabinde sahillere ve denizlere yayılmış, tekrar karalara geçmiştir. İlk canlılar denizlerde balıktır. Uzun devirler sonrasında evrimleşmişlerdir. İnsanlar ise sulardan çıkarak, uzun senelerce değişim geçirerek bugünkü şekli almışlardır.⁴⁸⁷

Atatürk, hayat-bilim ilişkisine kuvvetle inanmıştır. Hatta ona göre bir gün bilim, yaşadığımız zamanı yarıya indiren uyku sorununa çare olacak, uykusuzluğu giderecek ve uykunun vucuda sağladığı gıdayı ilaçlar vasıtasıyla sağlayacaktır. Nitekim kimya uyumak için ilaçlar yapmıştır, bir gün bu dedikleri de olacaktır.⁴⁸⁸

Buraya kadar göstermeye çalıştığımız gibi bilimsel materyalizm Erken Cumhuriyet Dönemi'nde resmî ideolojinin oluşumu üzerinde, inkârı pek de anlamlı olmayan, ciddi bir tesir yapmıştır. Atatürk, derin felsefecileri kapsamlı şekilde ele almaktan ziyade, Büchner ve Wells gibi vülger materyalistlerin popüler eserlerini okuyup, onlardan etkilenmiştir, karşı tez olarak Popper'ın *Logik der Forschung*'unu

⁴⁸⁴ Şükrü Hanioglu, "Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (2)" *TIMETURK*, <https://www.timeturk.com/tr/makale/m-sukru-hanioglu/erken-cumhuriyet-ideolojisi-ve-vulgermateryalizm-2.html> (Erişim tarihi: 25/06/2021).

⁴⁸⁵ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 713.

⁴⁸⁶ Hanioglu, "Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (1)" *TIMETURK*.

⁴⁸⁷ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 277, 278.

⁴⁸⁸ Kolektif, *Yakınlarından Hatıralar*, Sel Yayıncılık, İstanbul 1955, s. 59.

değil, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin reddiyesini gözden geçirmekle yetinmiştir. Atatürk'ün üzerine kafa yorduğu temel sorun, gerçekler ve nesnelere üzerine değil, zaten karar vermiş olduğu bir anlayışla dinin toplumdaki rolünün ne olmasının gerektiği ve bu alanda bilimin ne denli belirleyici olacağıdır. Bu bağlamda Atatürk'ün düşüncesinde eğitimin içeriği ve amaçları yalnızca pozitivist yaklaşımla ele alınmaktadır.⁴⁸⁹ Ulusal eğitimin Atatürkçü temel ilkelerinin kılavuzu böylelikle “gerçek yol gösterici bilim ve tekniktir”, başka bir deyişle akılcı dünya görüşüdür.⁴⁹⁰ Kısaca bilimcilik Atatürk'ün hayat felsefesini oluşturmuş dolayısıyla rejimin ideolojisini de şekillendirmiştir.⁴⁹¹ Ancak eğitilmiş kitlelere ulaşan, bilimsel gelişme olarak quantum mekaniği tartışmaları değil, dinin yerini alacak ve Türk milliyetçiliği ile eklemleştirilebilecek ideolojik bir bilimcilik fikridir.⁴⁹²

Meselenin geldiği bu noktada verilebilecek en güzel misâllerden birisi hiç şüphesiz Mustafa Kemal ile de mülâkatlar yaptıktan sonra *Turkey To-Day* (1928) adlı bir kitap yazan Grace Ellison'ın, Konya'dan Adana'ya giderken hükümetin eşlik etmesi için yanına verdiği bir maarif müfettişi ile yaptığı sohbetinde kendisine söylenenlerdir. Ellison söz konusu yolculukta İslam peygamberinin bir sözünü kullanması üzerine, müfettiş birden doğrudan Ellison'a: “Bizim peygamberimiz Gazi'mizdir. Biz o Arabistanlı şahıs ile ilişkimizi sona erdirdik. Muhammed'in dini Arabistan'a pek uygundu; ama bize yaramaz.” demiştir. Ellison ilgili bölümde, bir okul müfettişinin bakış açısının özellikle din açısından önemli olduğunu kitabında belirterek sorularına devam eder: “Ama sizin hiç mi inancınız yok?” muhatabı ise buna: “Evet (var). Gazi'ye, bilime, ülkemin geleceğine ve kendime” cevabını vermiştir. “Ama Tanrı?” diye sorunca da; “Tanrı hakkında herhangi bir davayı kim bilebilir? Bilim var ve iyi ve kötünün gücü var, geri kalanında kimse kesin bir şey bilmiyor.” diye cevaplamıştır. Ellison'a göre bilime duyulan güveni ve Arabistan'dan gelen her şeye yönelik nefreti vurgulayan müfettiş yeni Türklerin inancını dile getirmiştir. İngiliz yazar devamla: “Eski düşmanlar Ermeniler ve Rumlar gitti, asıl düşman şimdi hocalar ve Arabistan'dan geldiği düşünülen şeylerdi.” diyerek kişisel

⁴⁸⁹ Cevat Alkan, “Atatürk Düşüncesi ve Eğitim”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, 2019, s. 300.

⁴⁹⁰ Cavit Orhan Tütengil, *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak*, Varlık Yayınları, İstanbul 1981, s. 86.

⁴⁹¹ Mesut Erşan, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 3, Aralık 2006, s. 44.

⁴⁹² Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 24.

gözlemlerini aktarmaktadır.⁴⁹³

Bilimin, bilimcilik ideolojisine dönüşmesiyle ortaya çıkan bu yeni inanç, anlayış ve bunun tezahürü olan nutuklar, Atatürk'ün her yerde vurguladığı bilim-fen odaklı bilim retoriğinin birer yansımalarıdır. Bu retorik, bilimi kutsayarak, tüm problemlerin yegâne çözümü olarak söylem materyalleri içerir ve açıklayıcı bir ikna aracı olarak bilimin geldiği son nokta vurgusu ve keskinliği ile gücünü gösterir.⁴⁹⁴ Deneysel yeterliliğin, somut delillerin kendisi zaten ikna edici bir konudur. Ayrıca bilim retoriği, retorik kanonlarından bazılarının bir sonucu olan bir kışkırtma pratiğidir. Bilimsel materyalistler, fikirlerinden başka bir fikri sistemi kabul edenleri “beşeriyetin” saadeti için zararlı, insanlığın terakkisi için bir engel görürler. İşte onların bu kanaati kendilerinde şiddetli söylemler oluşturur, ancak bilimi önemseyenler nazarında bu söylemler insanlığın ilerlemesi için mazur görülebilir. Bu bağlamda Atatürk'ün inkılaplarının önünü açıp meşruiyetini sağlayacak bilim (ilim)-fen⁴⁹⁵ merkezli pek çok ideolojik söyleminden bazıları şöyledir:

(...) bir heyeti içtimayedeki marazı görmek, onu tedavi etmek, heyeti içtimayeyi asrın icabatına göre terakki ettirebilmek için, bu evsaf kâfi gelmez; bu evsafın yanında ilim ve fen lâzımdır. İlim ve fen teşebbüsünün merkezi faaliyeti ise mekteptir. (...)

(...) Evet, milletimizin siyasî, içtimâî hayatında, milletimizin fikrî terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır. Mektep sayesinde, mektebin vereceği ilim ve fen sayesinde ki Türk milleti, Türk sanatı, iktisadiyatı, Türk şiir ve edebiyatı, bütün bedayiiyle inkişaf eder. (...)

Gözlerimizi kapayıp mücerret yaşadığımızı farzedemeyiz. Memleketimizi bir

⁴⁹³ Grace Ellison, *Turkey To-Day*, Hutchinson (publishers), London 1928, s. 188.

⁴⁹⁴ Materyalist fikirlere yol açmak için kullanılan yöntemlerden birkaçı şöyledir: Birincisi tecrübe dışında kalan fikirler vehim ve hayalden ibaret olduğu üzerinde durulur. İkincisi filozoflar (ve daha doğrusu filozofların büyük bir kısmı) halli kabil olmayı hal ile uğraştıklarından onların fikirlerinde hakiki ve ilmi bir kıymet yoktur, denilir. Bu manada bilimsel materyalizme göre felsefe boş bir şeydir... Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre materyalist ve pozitivistlerin eserleri öncelikle ve daima meydanı tasfiye ile başlar. Ve arkasından şöyle devam eder: “Bugün ilmin kıymet ve lüzumu kimse tarafından inkâr edilmediğinden, öne fen ve tecrübe sürülerek, tecrübe dışında kalan birtakım fikirleri (yani insanlığın yüksek hislerini, doğuştan var olan samimi keşifleri) haiz olan meslekler, boş ve zararlı gösterilir. Bu ilk hücumu müteakip ‘keşfi kabil meselelerle keşfedilmişler arasında bağlayıcı olan’ makbul bir felsefe bulunduğu ileri sürülür. Sonra da ilim bol bol övülür. Bu makbul felsefenin her prensip ve fikri ilme uygun ve tecrübelerle mutabık olduğu iddia olunur. Bir halde ki ‘Fen’ kelimeciği ile ifade olunan müthiş bir keşif ve tecrübeler manzumesinin umumi neticelerine -az çok- vakıf olmayanlar ve bilhassa bütün bütün yabancı kalanlar, ‘lugaz-ı nihaiden’ diğer bir tabirler ‘Cenab-ı Haktan bahse lüzum görmeyen ve daha doğrusu Vacibu’l-Vücut’u terk ile yaratılmışları izah eden’ makbul felsefeye yani ‘materyalizm’in tarafına çekilmek istenilir. (...) Gerçekten ilim ve düşünceye yabancı olanları şaşırtacak ve sapıklığa sürükleyecek kadar kati ve emin bir dil kullanırlar. Ve hele büyük mütefekkirleri tahkir etmek ve küçük düşürmek maksadıyla sert ve kaba bir dil kullanılmaktan asla çekinmezler. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyün Meslek-i Dalâleti*, s. 87, 88.

⁴⁹⁵ Bu dönemde bilim kelimesi henüz kullanılmamaktadır. Atatürk'ün ilimden kastettiği şey Batı'daki modern okulların temelini teşkil eden akli bilgiye dayalı ampirik çalışma yöntemidir. Mektep derken de bu yönetime dayalı dersanelerden bahsetmektedir.

çember içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız... Bilâkis müterakki, mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşıyacağız. Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferdi milletin kafasına koyacağız, ilim ve fen için kayıt ve şart yoktur.⁴⁹⁶

Atatürk'ün Akhisar'da 5 Şubat 1923 tarihli konuşması. Belediyede Hoca İsmail Hakkı Efendi'nin nutkuna cevap olarak söylenmiştir:

Çalışmak demek, boşuna yorulmak, terlemek değildir. İcabatı zamana göre ilim ve fen ve her türlü ihtiraatı medeniyeden âzami derecede istifade etmek zaruridir. Hepimiz itirafa mecburuz ki, bu husustaki hatalarımız çok büyüktür.⁴⁹⁷

Başkomutanlık Meydan Savaşı'nın ikinci yıldönümü dolayısıyla Atatürk'ün 30 Ağustos 1924 tarihli Dumlupınar'daki konuşması ise şöyledir:

Efendiler, medeniyet yolunda muvaffakiyet teceddüde vabestedir, içtimai hayatta, iktisadi hayatta ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için yegâne tekâmül ve terakki yolu budur. (...) Medeniyetin ihtiraları, fennin harikaları, cihanı tahavvülden tahavvüle duçar ettiği bir devirde, asırlık köhne zihniyetlerle, maziperestlikle muhafazai mevcudiyet mümkün değildir...⁴⁹⁸

Kâfi gördüğümüz üzere son olarak 10. Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle Ankara'da yapılan büyük törendeki Onuncu Yıl Nutku'ndaki cümleyi sunarak bu örnekleri bitiriyoruz: “Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir (pozitif bilimler).”⁴⁹⁹

Atatürk özellikle umudunu yeni yetiştirilecek gençlere bağlamıştı. Onlara “ilmin pozitif (müspet) düşüncelerini” vermekle gelecekte “aydınlığına” ulaşılabilceğine inanıyordu. Atatürk'ün yukarıda belirttiğimiz benzer pek çok sözü uzun bir incelemeye tâbi tutulmadan anlaşılır mahiyette olduğundan tüm sözlerini şerh etmeye gerek olmadığı kanaatindeyiz. Kısaca Atatürk, Türkiye'de yalnızca pozitif nitelikli bilgiler olmasından yanaydı. Çünkü maddi planda, kalkınma ile ilgili, hayatla ilişkili bütün konuların temelinde müspet ilim olduğunu düşünmekteydi.⁵⁰⁰ O, son derece akılcıydı, akılla ilgisi olmayan ona göre “ne idiği belirsiz buyruklara” değer vermiyordu. Pozitivistti, hadisatı fizik ötesi bir güçle açıklamadan yana değildi. Kafaları dini eğitimin değil pozitif bilimlerin, bilimciliğin aydınlatacağını ileri sürüyordu.⁵⁰¹ Amerikan arşivlerinde yaptığımız araştırmada Atatürk'ün siyasi inancı

⁴⁹⁶ Bu konuşma 27.10.1922 tarihinde Bursa'ya giden öğretmenler gurubuna hitaben yapılmıştır. Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 47-48.

⁴⁹⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, ss. 95-96.

⁴⁹⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s.187, 188.

⁴⁹⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 318.

⁵⁰⁰ Erendil, “Atatürk Çağdaş Eğitimden Yana”, s. 531, 532.

⁵⁰¹ Şahinkesen, “Atatürk'çü Düşün Sisteminde Mesleki ve Teknik Eğitim”, s. 407, 408.

bu minvalde; “Türkler geçmiş yüzyılları unutmaları ve bugünü yaşamaları.” şeklinde özetlenmektedir. İlgili raporda Atatürk’ün konuşmalarından yola çıkarak, onun sanat ve pozitif bilimlerde durduğu, ulusal karakterin temelinde din hakkında hiçbir şey istemediği ifade edilmektedir. Dikkat çekici olarak Amerikan temsilcileri ortaya konan doktrini açıkça ve tamamen materyalist olarak değerlendirmektedir.⁵⁰²

Unutulmaması gerekir ki Atatürk ve fikirdaşları, materyalizmin dünyada zirve yaptığı bir dönemin, “materyalist nesil”in entelektüel tartışmaya egemen olduğu bir çağın ürünleridir. Türkiye misâlinde farklı ve önemli olan söz konusu durum bu fikirlerin dünyada bir dönem popüler olup unutulmasına karşılık, Türkiye’de popüler olduğu dönemde Cumhuriyetin kurucuları tarafından benimsenmesi, “yüksek kuramlar” haline gelmeleri, inkılapları şekillendirmeleri ve resmî ideolojinin oluşmasında doğrudan, ciddi ve kalıcı roller oynamalarıdır.⁵⁰³ Türkiye’de bu tür bir bilimcilik anlayışı resmi devlet siyaseti haline getirilmiştir. Ancak rejimin tüm gayretlerine karşın kitleden aldığı cevap beklenildiği gibi olmamıştır. Kitle, bu gayreti sergileyenlere karşı mesafeli bir yaklaşımı benimserken, sorunlara gelenek çerçevesinde cevap vermeye çalışan “halk İslâmı” önderlerinin söylemlerini içselleştirmiş, onlara destek vermiştir. Resmîyette ise Türkiye’de, içi pratikte doldurulamamış slogan vari bir bilimcilik anlayışı yerini muhafaza etmiştir. Bu anlayışı gözlemleyen dönemin Amerikan diplomatının Dış İşleri’ne yolladığı değerlendirme raporu şöyledir:

Türkiye Cumhuriyeti’nin gerçekten dini bir politikası yoktu ve şu anda bir dini politika olup olmadığından şüphe duyulabilir. Bir dini politika için iki faktör görev yapar. İlk olarak, görünüşe göre din, Gazi (Mustafa Kemal) için şahsi olarak çok az şey ifade ediyor ya da hiçbir şey ifade etmiyor ve şüphesiz diğer açılardan olduğu gibi bu konuda da onu taklit ederek gözünde iyilik kazanmayı düşünen pek çok takipçisi var. İkincisi, Batılılaşma ve modernleşme yaklaşımında her zaman biraz naif olan Ankara, modern bilimi, ders kitabından ve bilimsel düşünceyi yansıtma eğiliminde olan popüler yazar türlerinden yakalamıştır. Ankara için bilim, çok net, çok kesin ve çok sistematik bir şeydir ve her şey içinde kendini oturtmuştur. Dolayısıyla Ankara, dinin bilim ile oldukça uyumlu olmadığını ve modern ve bilimsel olması için dini olabildiğince küçümsemeye reddetmenin şart olduğunu düşünüyor. Başka bir deyişle, Ankara’nın bugünkü bilimin belirsizliklerine, bugünün biliminin dünün bilimine ne yaptığına dair çok az fikri var ya da hiç yok. ‘Robert Elsmere’ muhtemelen Ankara’da anlaşılacaktı ama Jeans ve Eddington anlaşılmayacaktı. Bu yeterince doğal, çünkü olası bir istisna

⁵⁰² Central File: Decimal File 867.415, Internal Affairs Of States, History., Turkey, Commemorative Celebrations., Feb. 23, 1932 - October 30, 1937. February 23, 1932 - October 30, 1937. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111445545/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=7f1cc872&pg=16. Accessed 24 Mar. 2021.

⁵⁰³ Hanioglu, “Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (2)” *TIMETURK*.

dışında kimse Türkiye’de bilimsel çalışma yapmıyor. Türkiye’de bilim, ‘El kitabı’ ile temsil edilir, araştırma olmadan yardım edemez, bilimin basit liste ve dogmatik görüşünü yayar. Bu bilimcilik elbette küçük bir azınlığın entelektüel bagajıdır. Anadolu köylüsü ve küçük tüccar ya da zanaatkar için bu tamamen bilinmemektedir.⁵⁰⁴

Bu anlayış neticesinde 19. yüzyıl Alman bilimsel materyalizmi, Türkiye’de pozitivism ve darwinizm’in karması bir bilimcilik (scientism) halini almıştır. Gustave Le Bon’un “cumhur ruhu” yaklaşımını benimseyerek de halka, “doğru yolu” göstermeyi hedefleyen seçkincilik ile içselleşmiştir. Durkheim kökenli sosyolojiden hızla fiziki antropolojiye kayan bir milliyetçilik anlayışı geliştirilmiş; Rousseau üzerinden geliştirilerek Cumhuriyetin müşahhas halinin Fransız Üçüncü Cumhuriyeti olduğu düşünülmüş tüm bu olgular Atatürk’ün temel yaklaşımları üzerinden şekillenmiştir. Sonuç olarak Atatürk’ün benimsediği fikirler etrafında şekillenen Erken Cumhuriyet ideolojisi, “bilim”in önemini vurgulamanın oldukça ötesinde, Draper’in din-bilim çatışması tezini içselleştiren, Büchner’in “bilimin geleceğin toplumunun dini olacağı” iddiasını tekrarlayan ve H. G. Wells’in bu alandaki öngörülerine dayanan salt bir “bilimcilik” anlayışını içselleştirerek savunmuştur. Konunun Türkiye özelinde ehemmiyetine rağmen bu konuda Türkiye’de bir elin parmağı kadar dahi kapsamlı bir çalışma yapılmamış olması gerçekten düşündürücüdür ve devam eden felsefi düşüklüğe işaret olarak kabul edilmelidir. Bilimsel materyalizm ve Türkiye ilişkisi bağlamında doyurucu bilgilere sahip sayılı isimlerden olan Şükrü Hanioglu, böyle bir fikri zeminde kurulmuş olan Türkiye’de eğitim görmüş insanların büyük bir bölümünün dünya görüşünün, en kaba anlamıyla “vülger materyalizm” olduğunu iddia eder. Ona göre Türkiye’de daha da vülgerleştirilen, her türlü “din” ve “felsefe”yi reddeden bu anlayış, toplumun seçkinlerinin önemli bir bölümünün “dini” haline gelmiştir.⁵⁰⁵

Bilimsel materyalist akımın Osmanlı’da yoğun olarak tartışılması, şiddetle eleştirilmesi, bir kesim tarafından benimsenmesi ve Erken Cumhuriyet Dönemi’nde de doğrudan devrim önderliği tarafından desteklenmesi, Osmanlı modernleşme sürecinde belirleyici rolü pozitivism değil de materyalizmin oynadığını

⁵⁰⁴ Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey, Religion. Church., Feb. 26, 1930 - Dec. 5, 1934. February 26, 1930 – December 5, 1934. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472494/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=f7f84141&pg=191. Accessed 24 Mar. 2021.

⁵⁰⁵ Hanioglu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, s. 44, 45.

düşündürebilir. Hanioglu'na göre de modern Türkiye'nin ideolojisinde vülger materyalizm, pozitivizmden daha ağırlıklıdır. Bu düşünceye hak vermekle beraber, itici gücün pozitivizm olduğu kabulüyle, son tahlilde vülger materyalizm izlerini daha sık görmemizin sebebinin pozitivizme göre daha sığ ve popülerize edilebilirliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bu kıyaslamada değinilecek esas vurgulanması gereken nokta ise çalıştığımız dönem üzerinde pozitivizm ile ilgili kitap halinde Türkçeye herhangi bir çevirinin yapılmamış olmasıdır. Pozitivist görüşler, daha önce de belirtildiği gibi, doğrudan felsefi kanallardan ziyade kurulan okullar, yabancı uzmanlar ve Avrupa'ya gönderilen öğrenciler aracılığıyla Osmanlı düşünce hayatına pratik şekilde aktarılmıştır. Bu süreçte edebiyat alanında, pozitivizm ile ilişkili akımlardan yapılan çeviriler etkili olmuştur. Ancak burada bilimsel materyalizmi öne çıkartan mühim ayırım bu dönemde “vülger materyalist” eserlerin direkt Türkçe'ye çevrilmesi ve daha geniş bir kesim tarafından okunmuş olmasıdır.⁵⁰⁶ Bu çeviri işlemleri bizzat Atatürk'ün emri ile de devam etmiştir. Kılıçzade Hakkı aldığı emir ile *Hür Fikir* gazetesini çıkartarak vülger materyalizmin popülerliğini Türkiye'nin her yerine taşımaya çalışmıştır.⁵⁰⁷ Diğer taraftan Comte'çu anlamdaki pozitivizm, olgulara dayanan bilimsel bilgiyi esas kabul etmekle birlikte, metafizik alana ilişkin yorum yapılamayacağını kabul ederek, dini bilgilere de bir yaşam alanı bırakmış olması meseleye aslında siyasi olarak yaklaşan Batıcılara hoş gelmemiş olabilir. Bilimsel materyalizm ise dinlerin bütünüyle ortadan kalkmasını savunması, “din” ve “Tanrı” yerine “bilim üzerine kurulu bir dünya” vaad etmesi, dini kendi toplumsal dönüşümleri karşısında en büyük engel gören Jön Türklere daha cazip bir araç olarak görünmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan pozitivizmin evrimci, “vülger materyalizmin” devrimci özelliği ve kimi yerlerde sosyalistlerle de uygun hale gelebilmesi aralarında dönem dönem geçişkenliği mümkün kılmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü Atatürk ve arkadaşlarının devrimci görüşleri başlangıçta orta sınıf okumuş kitleye yayılmanın kolaylığı karşısında Türkiye gibi dinin oldukça kök tuttuğu topraklarda kitle karşısında uygulanabilirlik noktasında oldukça zorlanmıştır. Bu sebeple zaman zaman camileri ve dolayısıyla dini araç olarak kullanma suretiyle evrimci bir anlayışla seküler dünyanın inşası için pozitivizm kuramlarıyla beraber hareket etme durumunda kalmışlardır.

⁵⁰⁶ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, s. 202.

⁵⁰⁷ Atalay, *Türke Tapmak*, s. 155.

Sonuç olarak Osmanlı aydınları Batı'daki felsefi gelişmeleri yeteri kadar takip edemedikleri için, dünyadaki felsefi çevrelerde itibarı olmayan, sıra dışı ve modası çok çabuk sönecek bir materyalizmi kendi ülkelerine taşımaya çalışmışlardır. Böyle bir materyalizmin Türk aydınları tarafından ciddiye alınması ve Büchner'in büyük bir deha ve filozof olarak kabul görmesi, felsefi kavrayış bakımından yetersizliğin bir göstergesidir. Materyalizm üzerine yapılan felsefi tartışmalarda diyalektik materyalizmden hiç söz edilmemesi de devrin entelektüel sınıfının düşünce akımlarına ne kadar uzak kaldığını göstermektedir. Büchner'in düşüncelerine dayanak yaptığı Feuerbach'tan hiç bahsedilmemesi de buna iyi bir misaldir. Bununla beraber Büchner üzerinden yürütülen kalem münakaşalarının felsefi bir tartışmadan ziyade siyasi bir tartışma olmasından felsefi bakımdan da bu tartışmalar bir sonuç vermemiştir. Ancak sonuç itibarıyla Büchner'in temel fikirlerini kanıksayan Batıcıların geliştirdikleri siyasi ve içtimai model, Atatürk'ün şahsında yeni Türkiye'nin resmi ideolojisinin bir diğer parçasını oluşturmuş, dolayısıyla Türkiye'nin modernleşme modelinde ve inkılapların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

3.4. Atatürk'ün Temel Eylem Düşüncesi: Pragmatizm - Faydacılık

Pragmatizm, Yunanca “eylemek”, “yapmak” veya “kılmak” anlamına gelen pragma teriminden türetilmiştir. Pragmatizm veya faydacılık, en genel anlamıyla doğruluk ve hakikati bir eylemin sonucu veya başarıya ulaşma oranıyla değerlendiren öğretilerdir. Gerçeklik ve doğruluğun ölçütü olarak yalnızca kazanılan faydanın çokluğunu dikkate alır. Pragmatizm veya faydacılık felsefesinde önemli olan başarıdır.⁵⁰⁸ Bu başarı yolunda fayda sağlayan her bilgi ve eylem doğrudur. Bu felsefi görüşün özünde yararcılık ve maddecilik yatar. Eğer bir bilgi günlük hayatta işe yarıyorsa o bilgi doğrudur, yaramıyorsa yanlıştır.⁵⁰⁹ Pragmatistler fikirlerimizi açık kılmak adına çeşitli yöntemler önerirler. Bu yöntemler birbiri ile zıt durumda olan pek çok olguyu bir amaç üzerinde kullanımına imkân verir.⁵¹⁰

Pragmacılık denince, pragmatistler bundan nesnel hakikati değil bireyin kişisel çıkarlarını karşılamakta olan şeyleri anlarlar. Bu açıklama, Amerikan burjuvazisinin pratik yaklaşımını da yansıtır.⁵¹¹ Kuzey Amerika felsefeleri içinde belki de en etkin ve

⁵⁰⁸ William James, *Pragmacılık*, çev. Muzaffer Aşkın, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s. 34.

⁵⁰⁹ “Pragmatizm Nedir? Faydacılık Nedir?”, *Felsefen*, <https://www.felsefen.com/pragmatizm-nedir-faydacilik-nedir/> (Erişim tarihi: 22/06/2021).

⁵¹⁰ Celal Türer, “Pragmatizm'in Doğruluk Evi”, *Bilimname*, S. XVII, 2009/2, s. 174.

⁵¹¹ İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul 1991, s. 390.

önemli olan pragmatizm felsefesinde soyut sistemler kurmaktan kaçınılır. Erken Cumhuriyet Dönemi'ne de uygun olan bu felsefe, hızlı toplumsal değişim dönemlerinde ortaya çıkmış, tepeden inme bir felsefedir. *Pragmatism* (1907) adlı eserinde William James bu perspektifi net bir biçimde özetlemiştir: “Pragmatik yöntem (...) her nosyonu, pratik sonuçlarını saptayarak yorumlama çabasıdır. Bu nosyon⁵¹² değil de şu nosyon doğru ise, bunun insanlar üzerindeki pratik etkisi ne olacaktır?” Sorusu ile hareket eder, ancak pragmatizm, fikirlerin “nakit değeri” üzerine yaptığı bu apaçık vurgudan dolayı, çoğu zaman kapitalizmin felsefesi olarak da kötülenmiştir.⁵¹³

Faydacılıkta önemli olan öz değil biçimdir, olayların teorik akışı önemsizdir, mesela bir kişi yalan söylerse ve ancak böyle en fazla faydayı elde edeceği bir durumda olursa yapılan hareket en doğru hareket kabul edilir.⁵¹⁴ Pragmatistler, bu bilimsel yöntemin uzun vadede sosyal kuvvetleri kontrol edeceğini ileri sürerler. Kısaca pragmatik doğruluk anlayışı fayda ve gerçeklik anlayışı üzerinden temellenir.⁵¹⁵

Pragmatizm veya faydacılık olarak isimlendirilen bu felsefi tavır, siyasi bir lider ayrıca yetenekli bir diplomat olan Atatürk'ün düşünce yapısında ve eylemlerinde fazlasıyla görülebilmektedir. Zaten pragmatizm, Atatürk'ün içinde bulunduğu yüzyılın popüler idealist felsefelerindendir, pozitivizmin bir tezahürüdür ve işlevsel özellik taşımaktadır. Pragmatizmde, pozitivizmde olduğu gibi ideallere ve dogmalara yer verilmez. Bu bakımdan Atatürk'ün pragmatist olması şaşırtıcı değildir. Ve onun siyasi hayatınının genelini incelediğimizde zaruri olarak pragmatizmin etkileri açıkça görülmektedir. Atatürk'ün hayatının esasını her şeyden önce sonuç odaklı pratiklikdir. Atatürk'ün özel kütüphanesine bakıldığında pragmatizmin baş isimlerinden -hatta pragmatizmin ikinci kurucularından sayılan- pragmacı yararlılık ve çıkar ilkelerini benimseyen⁵¹⁶ William James'in *Terbiye Musahabeleri* başlıklı eseri göze çarpmaktadır. Aynı şekilde John Dewey'in eserleri de bu kütüphanede yerini almıştır. Bu yazarın beş kitabı Atatürk'ün kitaplığında bulunmaktadır, içlerinden *Çocuk ve Mektep* adlı kitap Mustafa Rahmi Balaban tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Erken

⁵¹² Bir şey hakkında zihinde oluşan genel fikir, yalın ve genel tasavvur, kavram, mefhum.

⁵¹³ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 600.

⁵¹⁴ “Pragmatizm Nedir, Faydacılık Nedir?”, *Felsefe*, <https://www.felsefe.gen.tr/pragmatizm-faydacilik-nedir-ne-demektir/> (Erişim tarihi: 12/07/2021).

⁵¹⁵ Türer, “Pragmatizm'in Doğruluk Evi”, s. 175, 178.

⁵¹⁶ Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, s. 248.

Cumhuriyet Dönemi'nde yayımlanmıştır.⁵¹⁷ John Dewey'in “Adedin Ruhıyatı ve Hesap Öğretmek Usullerine Tatbiki” adıyla tercüme edilmiş kitabı da Atatürk tarafından dikkatlice okunmuştur.⁵¹⁸ Atatürk'ün, Alfred Feuillet'in 1923 yılı basımlı *Avrupa Milletleri Ruhıyatı* isimli kitabında işaretlediği pek çok bölüm pragmatik düşüncenin bir yansımasıdır.⁵¹⁹ O, eğitim ile ilgili bir konuşmasında bu minvaldeki görüşlerini, yani niçin pragmatik bir eğitim anlayışının benimsenmesi gerektiğini anlatırken özellikle uygulanabilirlik noktasına dikkat çekmiştir. Ona göre eğitimde öncelikli gaye, bilgiyi bir süs, uygar bir zevk olarak kullanmaktan ziyade, dünyevi yaşamda başarı getiren pratik ve faydalı bir araç olarak kullanmaktır.⁵²⁰

Atatürk'ün okuduğu pragmatizmin öncüsü olan kitaplar, siyaset alanında hatta ikili ilişkilerinde belirleyeceği tutuma yol gösteren kaynaklardandır. Bu konularda Atatürk'ü etkilediğini düşündüğümüz “Özel Kütüphanesi”nde yer alan, tespit edebildiğimiz kitaplar şu şekildedir.⁵²¹

Tablo 2.2. Atatürk'ün “Özel Kütüphanesi”nde Pragmatizm ile ilgili olan kitaplar

Yazar	Kitap	Felsefi Akım
William James	• Terbiye Musahabeleri	Pragmatizm
Frederic Froebel	• Froebel Usuliyile Küçük Çocukların Terbiyesi	
Halil Fikret Kanad	• Pestalozzi	
Omer Buyse	• Amerika Terbiye Usulleri	
John Dewey	• Çocuk ve Mektep • Mektep ve Cemiyet • Demokrasi ve Terbiye • Adedin Ruhıyatı ve Hesap Öğretmek Usullerine Tatbiki	

Atatürk'ü pragmatik fikirlerini ve tavrını gözlemlediğimiz en net dönem, İttihad ve Terakki liderlerinin ülkeyi terk etmesiyle ortaya çıkan siyasi boşlukta, onun aktif olarak siyaset alanına girmesiyle başlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'ni kaybetmesi ve Mondros Mütarekesi'ni imzalamasının ardından bu felsefi kavrayışla

⁵¹⁷ Veli Ertani, “Mustafa Rahmi Balaban”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5. İstanbul 1992, ss. 1-2.

⁵¹⁸ James A. Maclean, John Dewey, *Adedin Ruhıyatı ve Hesap Öğretmek Usullerine Tatbiki*, çev. İbrahim Aşkı, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

⁵¹⁹ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 5, ss. 347-348.

⁵²⁰ Nuray, Senemoğlu, “Atatürk ve Eğitim”, *Docplayer*: <http://docplayer.biz.tr/2913894-Ataturk-ve-egitim-prof-dr-nuray-senemoglu.html> (Erişim tarihi: 24/09/2020).

⁵²¹ *Atatürk'ün Kitaplığı*, Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2006.

M. Kemal Paşa süratle başkente dönmüştür. Samsun'a yola çıkmasına kadarki bu altı aylık vetirede takip edilen siyasi temas ve görüşmeler, Milli Mücadele'nin Mustafa Kemal Paşa nezdinde başlamasına ve devamındaki süreçte tanınmasına ve siyasi başarılarına temel oluşturan başlıca etkenlerdendir. Bu temas ve görüşmeler incelendiği zaman, Mustafa Kemal Paşa'nın yabancılarla kurduğu ilişkilerde uyguladığı metotlarda takip ettiği ince siyaset ve pragmatik felsefe açıkça görülebilmektedir. Bu dönemden sonra yapacağı her icraat kendi tabiriyle "millî sır"⁵²² menşelidir. İlk bakışta Mustafa Kemal Paşa'nın başkentte yabancılarla ilk temasları ve görüşmelerinin içeriğinden milli hareket lehine doğrudan bir sonuç çıkarmak mümkün değildir. Ancak hadisetin gidişatına baktığımızda bu temaslarda Paşa'nın amacının, gerek İstanbul'da iken rahat çalışabilmek gerekse de üzerindeki kuşkuları dağıtarak ileride yapmayı tasarladığı planların engellenmesinin önüne geçmek olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da iken ilk önemli temasları İtalyan Yüksek Komiseri Carlo Sforza⁵²³ ile olmuş ve bunun sonucunda bir nevi İtalyanların desteğini alarak İngilizlere karşı elini güçlendirmiştir.

Sırf yabancı temsilcilerle görüşebilmek için Perapalas'a taşınan Mustafa Kemal Paşa, *Daily Mail* muhabiri G. Ward Price ile İngilizlerin dikkatlerini üstüne çekebilecek bir mülakat da yapabirmiştir. Price, bu mülakatın ne sebeple gerçekleştiğini şu şekilde belirtmiştir: "M. Kemal'in yapmak istediği bir teklif için Britanya resmî makamlarıyla nasıl temas edeceğini bildirmemi benden rica etti." Price, Mustafa Kemal'in; İngilizlere karşı yanlış cephede savaştıklarını, eski dost Britanyalılarla asla kavga etmek istemediklerini söylediğini nakleder. Mustafa Kemal Paşa bu durumun, Enver Paşa gibi Almanya'yı dost edinenler tarafından bilinçsizce gerçekleştiğini söylemiştir. Price'in anlattığı üzere M. Kemal Paşa'ya göre, Britanya idaresinden hoşnutsuzluk gösterilmemesi gerekir. Hatta mülakatın ilerleyen saatlerinde Mustafa Kemal Paşa, Price'e, Britanya idaresinde tecrübeli bir Türk valisi olarak işbirliği halinde hizmetlerini sunmak istediğini söylemiştir. Görüşmenin iletildiği İngiliz Albay bu görüşmeyi önemsiz görerek dikkate almamıştır. Çünkü ona

⁵²² Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 16.

⁵²³ Kont Carlo Sforza'nın genel siyaseti Türkiye'nin parçalanmasından ziyade bütününe Batılı devletlerin endüstrisi için bir pazar olarak bakılması gerektiği yönündeydi. Cemal Güven, *Millî Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancı Asker, Siyasi Temsilci ve Gazetecilerle Temas ve Görüşmeleri (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)*, Selçuk Ünvertesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2005, s. 15, 16.

göre bu dönemde, bir sürü Türk generali kendileri için iş arıyorlardır.⁵²⁴

Mustafa Kemal Paşa, işgal devletleri temsilcileriyle bu gibi temaslar kurmaya gayret ederek yeni dönemde çıkış yolları aramaya çalışmıştır. Bunun yanında basın yoluyla verdiği demeçler ile de İngilizlere karşı politik ve dostça mesajlar vererek onların şüphelerinden arınmayı amaçlamıştır. Nitekim *Minber*'de ve *Vakit*'de (17-18 Kasım 1918) bir gün arayla yayımlanan açıklamalarında bunu görmek mümkündür. *Minber* gazetesinin; “İngilizlere karşı düşüncelerinizle ilgili malûmat verir misiniz?” sorusuna Mustafa Kemal Paşa bu doğrultuda yalnızca askerlik vazifesini yaptığını söylemiştir. Batılı devletlere karşı kalbinde “buğz ve adavet” duygularının bulunmadığını söyleyen Paşa, İngilizlerin, Türklerin hürriyetine gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında müteşekkir olduğunu söylemiş, yalnız onun değil, bütün Osmanlıların İngilizlerden daha hayırlı bir dost bulamayacağını ifade etmiştir.⁵²⁵

Vakit gazetesinde verdiği yanıtta ise: “(...) Britanya hükümetinin Osmanlılara karşı olan hüsnüniyetlerinden şüphe etmek istemem. Eğer mezkûr şartname ahkâmının tatbikatında yanlış anlama mucip olacak cihet görülüyorsa bunun sebebini derhal anlamak ve muhatablarımızla anlaşmak lâzımdır...”⁵²⁶ diyerek aynı uzlaşmacı tavrı devam ettirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, *Minber*⁵²⁷ ve *Vakit* gibi gazetelerde verdiği demeçlerde, veya birebir yapmış olduğu görüşmelerde, pragmatik felsefeye uygun olarak İngiliz dostu gibi davranmış, İngilizlerin üzerindeki şüphelerini dağıtabilmiş ve böylelikle İstanbul'da kaldığı altı ay süresince ciddi bir sorunla karşılaşmadan geniş yetkilerle kendisini Anadolu'ya gene İngilizlerin izni ile tayin ettirebilmiştir.⁵²⁸

Bu tür taktiklerle beraber Mustafa Kemal Paşa, Batılı devletlerin filizlenen Türk milliyetçi hareketinin hedefleriyle tamamen çelişen hedefler peşinde koştuğunu meslektaşlarının çoğundan daha çabuk kavramıştı. O, İstanbul'da pragmatikliği ve esnek siyasetiyle siyasi sahneyi baştan aşağı değiştirirken, iktidardaki İttihad ve Terakki dağılmış ve liderleri ülkeyi terk etmişti. Siyasi boşluktan yararlanmak isteyen muhalifleri ise, on yıldır İttihad ve Terakki'nin kapsamlı bir şekilde egemen olduğu

⁵²⁴ Ward Price, *Extra - spccial Correspondent*, Harrap Ltd. 1957, s. 104'den naklen Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, TTK. Yayınları, Ankara 1971, s. 98.

⁵²⁵ *Minber*, N. 16, 17 Teşrin-i sâni 1918, s. 2.

⁵²⁶ *Vakit*, N. 385, 18 Teşrin-i sâni 1918, s. 1.

⁵²⁷ Abdullah Cevdet'in kitleye ulaşmak için İslami terminalojinden aldığı “İctihad” başlıklı yayın akla gelmektedir.

⁵²⁸ Burada asıl mesele tayinin neden ve nasıl yapıldığından çok gerçekleşebilmesidir. Bu da Mustafa Kemal Paşa'nın altı aylık bu dönemde kurduğu ilişkiler ve faydacı ince siyaseti ile alakalıdır. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, ss. 111-113; Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 9.

böylesine bir toplumda başarıyı neredeyse imkânsız buldular. O zamana kadar kayıkçılar loncalarından izcilere, Tarih Akademisi'nden Osmanlı Kızılayı'na İttihad ve Terakki Osmanlı toplumundaki her örgütü kontrol altına almış ve Türkçülük doktrinini titizlikle telkin etmişti. Padişah, 21 Aralık 1918'de Osmanlı yasama meclisini görevden alarak⁵²⁹ İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ana iktidar tabanından mahrum etmeye çalışsa da, örgüt kendisini toplumun dokusuna o kadar derinlemesine işlemişti ki, bu hareketin pratikte hiç bir etkisi olmadı. İttihad ve Terakki üyeleri bürokraside ve orduda hâlâ ezici bir çoğunlukta idi ve stratejik istihbarat, kolluk kuvvetleri ve iletişim hizmetlerini tamamen kendi kontrolleri altında tutmuşlardı. Ayrıca tüm Arap vilayetlerinin gitmesi ve topraklarının genişlemesi için çaba gösteren Ermeni ve Yunan milliyetçileri göz önünde bulundurulduğunda, kimse İttihad ve Terakki karşıtlarının neo-Osmanlılığına ilgi duymuyordu. Böylece, merkezi siyasi mücadele, kısa süre sonra İttihad ve Terakki'nin yakın çevresinin sürgüne gönderilmesiyle başı kesilen Türkçü hareketin liderliği için bir mücadele haline geldi. Türkçülük hareketini her kim ele geçirirse, bölünmeye karşı mücadelenin doğal lideri olacaktı. Bu şartlar altında her şeyin farkında olarak Mustafa Kemal Paşa liderliği eline almak üzere Samsun'a yola çıkmıştı.⁵³⁰

3.4.1. Atatürk'ün Pragmatistliğinin Milli Mücadele Dönemine Yansımaları

Atatürk'ün pragmatistliği yalnızca içinde bulunduğu çağın temel idealist felsefelerinden birini benimsemesinden veya pozitivismizmin uzantısı olarak işlevsel bir tavır olmaktan çok daha öte bir durumdur. Kütüphanesinde bulunan bu minvaldeki kitapların onun faydacı düşüncelerini beslemesi de aynı şekilde ikincil derecede bir etken olduğu söylenebilir. Önceki bölümlerde hatırlanacağı üzere, Atatürk'ün doğduğu evden başlayarak hayatının her anlarında kitleyi temsil eden geleneksel düşünceler ve dini içtimai düzen ile olan uzaklığı açıktır. Buna rağmen dönemine göre marjinal sayılabilecek düşüncelerin denetiminin görece kolay yapılabileceği bir kurum olan orduda ilerleyebilmesi zaruri ve doğal bir pragmatistliğin tezahürüdür. Yani sonraki yıllarda yapmış olduğu okumaların getirdiği entelektüel bir aydınlanmadan ziyade onun pragmatistliği başlangıçta içinde bulunduğu hâlin icabı bir zaruriyettir. Hakkında yazılan biyografilerin tamamı gösteriyor ki, Atatürk hiçbir dönem -Abdullah

⁵²⁹ “Meclis-i Mebusanın Feshi Hakkında İrade-i Seniyye, 21 Aralık 1918 / no. 3425”, içinde Düstür, II/11, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 72.

⁵³⁰ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 93, 94.

Cevdet'in okula başladığı ilk yıllarda olduğu gibi- peygamberleri öven yazılar, şiirler yazabilecek itikada sahip bir düşünce yapısı içinde olmamıştır. Yani Atatürk'ün düşüncelerinde büyük gelişmeler gözlemlense de temel olarak tam aksi istikamette bir değişim hiçbir dönem mevzubahis değildir. Babasından öykündüğü fikirler, ilk mektep yıllarında yaşadıkları, Şemsi Efendi'nin modern okulu ve ordu içinde benimsediği devrimci düşünceler göz önüne alınca içinde bulunduğu toplumda ve memuru olduğu devlette her şeyden ziyade başarılı olmak için pragmatizmi doğal ve zaruri olarak içselleştirdiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Atatürk, o devrin pek çok zabiti gibi büyük hedefleri, aşırı tutkuları olan bir kimsedir. Önceki bölümlerde anlatıldığı üzere okul yıllarından itibaren gizli devrimci örgütlerin içinde de bulunmuştur, dolayısıyla hedefleri konusunda başarılı olmak için hayatının esası, her şeyden önce sonuç alabilmek üzere pratiklik ve faydacılığı zaruri bir hale getirmiştir. Mustafa Kemal'in hayatı göz önüne alınca bir Jön Türk için bu durum şaşırtıcı değildir ve "Atatürk" olana kadar bu tutum değişik derecelerde devam edecektir.

Atatürk hakkında yapılan çalışmaların en çok tenkite açık tarafı, bahsettiğimiz gerekçelerle birlikte belli bir zamana ait tarihi koşulların ve aşamaların göz önünde tutulmamasından kaynaklanmaktadır. Onun 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde "fahri yâver-i pâdişâhı" unvanıyla söylediği sözlerle, 1924'te hilâfetin kaldırılması dolayısıyla söyledikleri arasında bu sebeple çelişkiler olduğu söylenir. Mustafa Kemal'in belli bir tarihte, belli bir amaçla uyguladığı siyasi strateji göz önüne alınmaksızın düşünceleri ve söylemleri doğru anlaşılır değildir. Aslında bu durum kimilerinin söylediği gibi çelişkiden ziyade belirli bir programın tezahürüdür. Bu nüansın üzerinde durulmadığından günümüzde birbirine zıt pek çok Atatürk kimliği hatalı olarak ortaya konulmaktadır. Atatürk yalnızca büyük bir asker veya stratejist değil, bizim tespitimize göre ayırıcı üstün niteliği; her şeyden önce, gözlem ve sezgi yeteneği muazzam olan usta bir siyasetçi olmasında saklıdır. "Vatanı kurtarma", "milletin kayıtsız şartsız egemenliğini sağlama" ve "Türk milletini çağdaş medeniyet düzeyine ulaştırma" uğrunda yaptığı siyasi mücadeleler, aynı zamanda şahsi bir iktidar mücadelesidir. Bu sebeple öncelikle onun, iktidara gelmek, tam iktidarı elinde tutmak ve bu iktidara meşruluk kazandırmak için en uygun söylemleri seçen, siyasi manevralar yapan usta bir siyasetçi olduğunu hiçbir zaman unutmamak gerekir. Ayrıca Atatürk gerçekçi bir siyasetçi ve devlet adamı olmanın yanında başarılı bir diplomattır ve faydacılık bu hususiyetlerin mecburi bir sonucudur. Bu bakımdan büyük devletlerle

münasebetlerinde çok başarılı bir diplomasi yürüttüğüne, Ankara’da görev almış birçok diplomat tanık olmuştur. Dünya Savaşı sonunda Avrupalı devletler arasında imparatorluk topraklarını paylaşmada ortaya çıkan rekabeti, Rusya komünistleri ile Batı devletleri arasındaki uzlaşmaz düşmanlığı, Mustafa Kemal bu hususiyetiyle kendi lehine ustaca değerlendirmiştir; onun bu dehası, milli mücadeleyi şekillendiren, nihayete götüren en önemli faktörlerden biridir.⁵³¹

Yukarda açıklanan mucip sebepler muvacehesinde anlaşılmalı lazım gelir ki M. Kemal Atatürk’ün özellikle 1924 yılından evvelki demeçleri, halkın ve muhafazakârların desteğini almak için pragmatist bir tavrın tezahürüdür. Aksi halde, yani M. Kemal’in o dönem verdiği beyanatlara itibar ettiğimiz takdirde, onun aynı zamanda saltanatçı, hilafetçi, şeriatçı olduğuna da tezat bir şekilde hükmetmek lazım gelir. Mesela iktidar için ilk teklifini Osmanlı’nın savaştan çekilmesinden iki hafta önce yapmıştır. Üst düzey araçlarla padişaha başvurup, Savaş Bakanı olarak görev yapacağı yeni bir hükümetin kurulmasını önermiştir. Sadece böyle bir acil durum hükümetinin imparatorluğun geleceğini güvence altına alabileceğini ve Müttefiklerle başarılı barış görüşmelerine girebileceğini savunmuştur.⁵³² Eğer bu arzusu gerçekleşseydi belki de tarih çok daha farklı bir yönde şekillenecekti. Benzer şekilde Mustafa Kemal’in fikirlerinde de bu gibi pragmatik dönemsel değişimler gözlemlenebilmektedir. Zira o, *Zabit ve Kumandanla Hasbihal* (1913-1914) adlı kitabında dine mugayir ifadelerin sahibi iken⁵³³ Halk Fırkası’nı kurup seçim hazırlığı yaptığı hengâmda (7/11/1923) Balıkesir Zağanos Paşa Camii’nde adeta “hutbe” niteliğindeki konuşmanın da sahibidir. Buradaki konuşmasına “Allah birdir, Peygamberimiz hazretleri hakiki dini tebliğe memur olarak resul olmuştur.” sözleriyle başlayan Paşa, Anayasa’nın Kur’an’daki öğütlerden ibaret olduğunu söylemiştir. Söz konusu konuşma baştan sona incelendiğinde, Mahzar Müfit’in deyimiyle adeta bir “Müftü Efendi” konuşmasıdır.⁵³⁴ Bu konuşmada Atatürk’ün pragmatik yönünü rahatça görebilmekteyiz. Söyledikleri yalnızca siyasetinin bir icabı olarak kabul edilmelidir, aksi takdirde ilerleyen yıllarda yani iktidarda rakipsiz tek güç olduğu sıralarda, siyasetten ari asli hüvviyeti gereği “Kur’an’ı” bu konuşmaya göre Anayasa yapması lazım gelirdi. Ancak tarihi vetirede sarıh bir şekilde görülüyor ki

⁵³¹ İnalçık, *Osmanlı Devleti’nde İslamiyet ve Devlet*, s. 150.

⁵³² Hikmet Bayur, “1918 Bırakışmadan Az Önce Mustafa Kemal Paşa’nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurması,” *Belleten*, 21/84, Ekim 1957, ss. 561-565.

⁵³³ Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl*, s. 25, 26.

⁵³⁴ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 98.

Atatürk burada söylediğinin tam aksi istikamette hareket etmeyi Türkiye'nin geleceğine ve siyasi menfaatlerine daha uygun görmüştür. Bu tavrı daha açık görebilmek için Milli Mücadele'nin başlangıcına gitmek gerekir. Mustafa Kemal Paşa büyük nutkunda Samsun'a çıktığı anda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyeti anlatıp, ortaya konulan çareleri tenkit ederken, tek çıkış yolunun kendi çözümü olduğunu söyler. Bu kararı gerçekleştirmek için de "tatbikatını safhalara ayırmak ve kademe kademe yürüyerek hedefe varmak" şeklinde planını anlatır. Bu bakımdan Mustafa Kemal Paşa'nın stratejisi pragmatizm felsefesinin adeta pratiğe dökülmüş halidir. Samsun'a çıktığı hengâmda kafasındaki düşüncelere baktığımız zaman bu açıkça görülmektedir. *Nutuk*'taki anlatımında; bütün milleti ve orduyu Müslümanların halifesi olan Osmanlı padişahına isyan ettirmenin icap ettiğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, bu hayati kararı, ilk günden belli etmenin yanlış olacağını belirtmektedir. Nihayetinde tatbikatını safhalara ayırdığını ve gelişen olaylardan istifade ederek kademe kademe hedefine ulaştığını açıklamıştır.⁵³⁵

M. Kemal Paşa, ileri görüşlü ve çok zeki bir lider olsa da Anadolu'ya geçtikten sonra eylemleri ve söyledikleri ile İstanbul'da şüphe uyandırmış ve geri çağırılmıştır. Tabii bu süreçte dahi Paşa, hareket alanını sonuna kadar kullanmak için elinden geleni yapmıştır; önce zaman kazanmak adına araçlarının yakıtlarının olmadığından bahisle tedarik edilmesini rica etmiş, sonra ise niçin geri çağırıldığını öğrenmek üzere meseleyi sürümce mede bırakmaya çalışmıştır.⁵³⁶ Daha sonra gene zaman kazanmak⁵³⁷ üzere Sultan Vahideddin'e "Padişahın Fahri Yaveri" imzasıyla telgraf çekmiştir. Bu telgrafın içeriği Padişahı ululamayla başlar ve metnin özünde vatani ancak Padişahın kurtarabileceği dile getirilir. Mustafa Kemal Paşa yazının devamında, Padişah'ın huzuruna son defa kabul edildiği günü hatırlatarak, kurtuluş noktasına ait ilhamları,⁵³⁸ onun telkinlerinden aldığını söyler. Bu doğrultuda "imanla aciz görevime" devam ediyorum dedikten sonra sözlerini "Sultanlık ve Halifelik yeryüzünden silinip

⁵³⁵ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 14-15.

⁵³⁶ Aydemir, *Tek Adam*, C. II, s. 31.

⁵³⁷ İngiliz Casusu Alfred Rawlinson'un incelediğimiz anılarında General Milne bu durumu şöyle raporluyor: "Vilayetlerde padişahın yetkisini korumak için gönderildi. Ancak başından beri bu Türk büyük bir gayret göstermedi. Görevlerini yerine getirirken zaman için oynadı. Alfred Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, Andrew Melrose London & New York 1923, s. 122.

⁵³⁸ Bu ifade günümüzde tartışma konusudur; kimileri "ilham" ifadesine dayanarak Milli Mücadele'nin Vahideddin'in ilhamları ile başlatıldığını iddia eder. Kimileri ise bu ifadenin asıl kastının, Mustafa Kemal'in Anadolu'da asayiş sağlayıp İngilizleri memnun ederek, onların bir dediğini iki etmeyerek İngiliz desteğini arkasına aldığı takdirde işgallerin sona ereceğini ve devletin kurtulacağı yönünde olduğunu söylemektedir.

gitmesin. Sarsılmaz sadakatimin daima artmakta olduğuna inanacağınızı dilerim.” şeklinde bitirir.⁵³⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu bu türden manevralara rağmen Amasya Genelgesi'ni yayımlaması akabinde İstanbul'a avdet emrine uymaması sonucunda çeşitli mutasarrıflıklara görevinden azledildiği bildirilip kendisi ile irtibat kurulmaması istenmiş, tekrar geri çağırılmıştır.⁵⁴⁰ Akabinde hükümet Kemal Paşa'nın görevine 8 Temmuz 1919'da resmen son vermiştir. Hemen arkasından Paşa da askerlik görevinden istifa ettiğini bildirmiştir.⁵⁴¹ Bu andan sonra Harbiye Nazırlığı onun tevkif edilip başkente gönderilmesine dair emir çıkarmıştır. Fazla olarak kendisine verilen fahri yaverlik unvanı ve nişan da geri alınmıştır.⁵⁴² Paşa, bu duruma çok bozulduğundan, mahkeme kararı olmadığını bahane ederek fahri yaverliğinin alınamayacağını Harbiye Nezareti'ne belirtmiştir. Ancak padişah'tan alınan buyruk bu durumun meşruiyetini sağlamıştır.⁵⁴³

Mustafa Kemal Paşa bu andan sonra bile hâlâ askeri üniforma ve hünkâr yaveri kordonlarıyla dolaşmaktaydı.⁵⁴⁴ Planladığı gibi hareket edebilmek için, önemli bir sifata sahip olmasının gerekliliğini biliyordu. Bu durum karşısında taraftarları yanına yeteri kadar sivil elbise almadığı için böyle gezdiğini söylemekteydi. Ama bazı kimseler de bunu, faydası inkâr olunamaz bir simgenin kullanılması, üstünlük hırsının belirtisi olarak yorumlamışlardı. Kimileri de saltanat konusundaki tasarılarından veya “diktatör” olma hevesinden şüpheleniyorlardı. Ayrıca onu çekemeyen bazıları içkiye düşkünlüğünü kullanarak onun itibarını zedelemeye çalışıyordu.⁵⁴⁵ Ancak M. Kemal

⁵³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, D. I, C. I, Yıl: 1336 (1920), s. 8.

⁵⁴⁰ BOA, *DH. ŞFR* (Dahiliye Şifre Kalemi), 100/174/ 1.

⁵⁴¹ “ben de aynı dakikada 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 10:50 sonra da Harbiye Nezaretine, saat 11 sonra da padişaha vazife-i memuremle beraber silki askeriden istifamı müş'ir telgrafları vermiş oldum.” Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 47.

⁵⁴² BOA, *İ. DUİT* (İrade Dosya Usulü), 178/30.

⁵⁴³ BOA, *MV* (Meclis-i Vükela Mazbataları), 217/203; BOA, *BEO* (Bâb-ı Ali Evrak Odası), 4586/343882/1.

⁵⁴⁴ Hatta bu durum ileride Hilafet tartışmaları sırasında tekrar gündeme getirilecek, Mustafa Kemal Paşa'nın aleyhinde şiddetle kullanılacaktır. Bkz. Zeki Kadribeyoğlu, *Kadribeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, haz. Ömer F. Lermioğlu, Sebil Yayınevi, İstanbul 2007, s. 201.

⁵⁴⁵ Bu durum Ankara'da da devam etmiştir hatta İngiliz Gizli Belgeleri'ne kadar abartılarak girmiştir. İlgili evrakta özetle şöyle yazıyor: “Mustafa Kemal Paşa bir yerde inzivaya çekilir. Ankara'dan, yanına on yardımcı da kamp kurup eşlik eder ve yaklaşık 350 iyi silahlanmış Laz muhafızlar tarafından korunur. Bu adamların sadakati kısmen cömert ücretlere, kısmen de ailelerinin Karadeniz sahilinde ruhsatlı kaçakçılar olması gerçeğine dayanmaktadır. Laz muhafızları, Ankara'dan gelen yol boyunca kısa mesafelerde konumlanır. Hiç kimse, ya da bir milletvekili bile, Mustafa Kemal'in evine, önceden düzenlemeler yapılmadıkça ve Lazların vahşetini önlemek için bireysel emirler verilmedikçe ulaşamaz. Eve vardığında, Lazların ana muhafızları tarafından durdurulur ve huzuruna çıkarılmadan önce yardımcıları tarafından aranır. Tüm bu önlemlerden sonra bile, bir görüşme ancak diktatörün o anda

Paşa tüm bu menfi söylemleri ve planlarını ifşa edebilecek eylemleri, Kazım Karabekir Paşa'nın prestijinin farkında olarak onunla ilişkilerini kuvvetlendirip, gene Karabekir Paşa üzerinden bertaraf edebilmişti.⁵⁴⁶

Milli Mücadele'nin başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yapılan propagandanın esas mahiyeti hilafet ve saltanatı kurtarmaktı. M. Kemal Paşa'nın asıl gündemi ise çok başkaydı. Erzurum Kongresi sırasında kendisine, “Yoksa Cumhuriyete doğru mu gidiyoruz?” diye soran yakın bir arkadaşına, “Hâlâ şüphemi var?” diye cevap vermişti. Ama bu hedef henüz gizli tutulacaktı. Bu dönemde, girişilen hareketin padişahlığa ya da halifelığe karşı olmadığını kuvvetle vurgulamaya dikkat ediyordu.⁵⁴⁷ Bu süreçte M. Kemal Paşa pragmatik felsefenin adeta nirvanasındaydı. Ancak hedefine ulaşınca yani doğru zaman geldiğine inanınca, hilafet makamının gereksiz, anlamsız ve yalnızca Türkiye'ye zarar ve yıkım getiren bir makam olduğunu⁵⁴⁸ söylemekten de çekinmeyecekti.

M. Kemal Paşa'nın pragmatik felsefenin zirve noktasında olduğu bu dönemini Mazhar Müfit Bey'in anılarında gözlemlemek mümkündür. Onun Erzurum Kongresi'ni açarken “Cenabı vacibül amal hazretleri, Habibi Ekremi hürmetine...” şeklinde başlayan konuşması sonrasında Mazhar Müfit Bey ile aralarında geçen diyalog bu bakımdan tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır.⁵⁴⁹ Mazhar Müfit, Mustafa Kemal Paşa'nın bu nutkunun, salonu yerinden sökecek kadar büyük bir coşku yarattığını, bu suretle uzun uzun ve kuvvetle alkışlandığını söyler. Ancak nutkun bitişindeki duayı ve padişahlığa bağlılık içeren temenniyatı da Mustafa Kemal adına garip bulur. Mazhar Müfit kongre akşamı Paşa'ya şaşkınlığını ifade etmek için “Nutkunuzun sonunu müftü efendinin duası gibi bitirdiniz.” demiştir. Mustafa Kemal Paşa ise gülererek “Şimdi vazifemiz halkı, vatanı ve esir padişahı kurtarmaya, inandırmaktan ibarettir.” cevabını vermiştir. Konuşmanın devamında Paşa niyetini; zamansız davranmamak buna dikkat etmek şeklinde özetlemiştir. Çünkü bu dönemde halkı aralamak için padişah ve halifeye iyi niyetlerde bulunmak, onun kurtarılması

ayık olma şansı olması durumunda mümkündür. Kemal aşırı içki içer ve günün büyük bir kısmı için etkisi altındadır. Bununla birlikte, ayıklık dönemlerinde muazzam bir netlik gösterme ve nadir bir iş yapma yeteneği ününe sahiptir... Ancak birçok durumda, Mustafa Kemal diktatörünün sarhoşluğu aslında, kendisine gelen sorularla başa çıkmasını sağlayacak kadar derin ve faydalı bir etki yarattığı yardımcıları tarafından söyleniyor.” The National Archive, Londra, *Foreign Office (FO)*: Confidential Print Turkey 1841-1957: 424/256/0056, s. 79.

⁵⁴⁶ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, s. 216-219.

⁵⁴⁷ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, s. 220.

⁵⁴⁸ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 851.

⁵⁴⁹ Atatürk, *Nutuk*, C. III, s. 931 (Vesika 38, Erzurum, 23.7.1919).

için çalışmak, dua etmek bir zaruret, hatta muvaffakiyet şartıdır.⁵⁵⁰

Mustafa Kemal Paşa bu gibi söylem ve hamlelerle Milli Mücadele liderliğini ele almaya çalışırken diğer taraftan Erzurum Kongresi öncesinde İngiliz İstihbarat Subayı Albay Rawlinson ile görüşme ayarlamıştı. M. Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nden sonra alınan "Misak-ı Milli" kararının bir örneğini Albay Rawlinson'a göndermişti. Bunun sebebi konferanstan önce, onunla konferansla ilgili olarak uzun ve Rawlinson'un ifadesine göre ilginç bir görüşme yapmasıydı. Paşa, bu mülakat sonunda, verilebilecek herhangi bir resmi kararı ona vermeyi taahhüt etmişti. Rawlinson bu durumu kendi açısından şimdiye kadar oldukça tatmin ediciydi şeklinde yorumluyor ve bu sayede sınıra geri döndüğünü belirtiyor.⁵⁵¹ Bu hareket, Paşa'nın kendini ve hareketini dünyaya tanıtmayı, geleceğe dair planlarını gerçekleştirmek üzere muhatap alınmak saikiyle yaptığı pragmatik bir hamleydi. Hatta bu uzun görüşmede, istihbaratçı Albay Rawlinson'u ziyadesiyle etkilemişti. Albay Rawlinson daha sonra yazdığı hatıralarında bu görüşmeyle ilgili incelediğimiz kişisel gözlemleri şu şekildedir:

Mustafa Kemal Paşa, büyük bir Türk, onunla temasa geçen herkes onun olağanüstü doğal çarpıcı kişiliğinden etkilenir. Tip olarak Asya'dan ziyade Avrupalı, sarı saçlı ve mavi gözlü Kemal, görünüşte Türkten ziyade daha Cermen'dir. Çok okumuş ve çok seyahat etmiş, gerek günümüzde gerekse geçmişin tarihinde genel ilgi alanına giren tüm konular hakkında düşünülmüş bir görüş verme konusunda tamamen yetkin. Çok güçlü bir karaktere sahip bir adam ve çok kesin ve pratik görüşlere sahip. Milliyetçilerin komitesindeki (İTC kastediliyor) ırkının peşinde değil kişisel şöhret veya ilerleme peşinde, ancak bu yolda derin bir görev duygusuyla doludur, bu da onun ülkesinin çıkarlarını önüne koymasına ve en çok onun yararına olduğunu düşündüğü amaçlara doğru durmaksızın çalışmasına neden olmaktadır.⁵⁵²

(...) Onunla ilgili olarak zaman zaman pek çok iğrenç rapor dolaşıma girmiştir. Özel hayat, ama ben en ufak bir şey hiç görmedim. Her zaman olmasa da genel tavrı kibar, sosyal ilişkiyi teşvik edecek türden değildir, ancak ne inançlarının samimiyetinden ne de ülkesinin meşru hedefleri olarak gördüğü şeyleri destekleme kararlılığından şüphe etmek imkânsızdır. (...) Enver Paşa'nın ömür boyu düşmanı olmasına rağmen, daha önce Jön Türk Partisi olarak bilinen örgütün desteğine derinden bağlı olduğu bir siyasettedir... Bu sırada sık sık onunla uzun görüşmeler yaptım ve siyasi özlere ilişkin yanı sıra yargılamalarında karşılaştığı zorlukların ve daha sonra Erzurum'da düzenlemeyi planladığı konferansın amaçlarının farkındaydım.⁵⁵³

Albay Rawlinson görüşme sonrasında Londra'ya giderek o da Amiral Calthorpe

⁵⁵⁰ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, C. I, TTK. Yayınları, Ankara 1997, s. 85.

⁵⁵¹ Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, s. 227.

⁵⁵² Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, ss. 188-189.

⁵⁵³ Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, ss. 189-190.

gibi, Kemalist hareketin ileride gösterebileceği gelişmelerle ilgili İngiliz hükümetini uyarmaya çalışmış, dikkatleri Mustafa Kemal Paşa'ya çekmiştir. Bu durum özellikle Lord Curzon'un ilgisini uyandırmıştır. Albay Rawlinson'un dediğine göre bu suretle onunla bizzat görüşme şerefine de nail olmuştur. Bu anı şöyle anlatıyor:

En canlı hatirasını sakladığım bu görüşme, elbette, esas olarak durumun siyasi yönüne, özellikle de Mustafa Kemal'in kişiliğine, nüfuzuna ve özlemlerine, başarılı bir devrim düzenleme beklentisine adanmıştı. Sultan Hükümeti ve Konstantinopolis Partisi'ne karşı böyle bir devrimin başarıya ulaşması durumunda, ulaştığı nihaî amaç ve hedefleri yönlendirilecekti. Bu çok ayrıntılı ve zor sorularla ilgili olarak, Milliyetçi Parti'nin başlıca üyeleriyle kişisel görüş ve tartışmalardan ve gözlemlerimin sonucundan, yerinde oluşturduğum görüşleri sunmam ancak benim için mümkündü.

(...) Uygun bir vurgu ile ve inanıyorum ki, gereken saygıyla, raporumu sundum ve birçok meraklı soruyu yanıtladım. Görüşme sırasında, Lord Curzon'un sahadaki tüm durum hakkında sahip olduğu bilginin çeşitliliği ve derinliği, beni her şeyden daha çok etkileyen aşinalığı ile küçük ayrıntılara kadar duruma hâkim oluşu karşısında defalarca şaşkına dönmüştüm. Hükümetin, her olasılıkla Doğu'daki diplomatik düşmanlarımızın karakterleri ve görüşleri hakkında bir dereceye kadar bilgi ve çeşitli deneyimlere sahip olduğu ve emrinde Dışişleri Bakanlığı olduğu için gerçekten talihli olduğu inancı karşı konulamazdı. Bu büyük ve sorumlu pozisyonda seleflerinden herhangi biri tarafından rakipsizdi. Bununla birlikte, bu vesileyle Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrıldığım izlenimim; her ne kadar raporlarım büyük bir ilgiyle dinlenmiş olsa da, özellikle sunduğum resimde gelecek büyük bir Müslüman Cumhuriyeti olasılığına dair bazı yenilik unsurlarını içerse de, yine de yeni Türk Partisinin özlemleri konusunda hiçbir şekilde güvenilir bilgi sunmuyorlardı (...) Hükümetimizin müteakip politikası ve o tarihten bu yana yaşanan olayların, o dönemdeki İngilizlerin Kemalist Devrim'e karşı resmi tavrına ilişkin yukarıdaki kanaatleri teyit etme eğiliminde olduğu bugün pek tartışılmazdır.⁵⁵⁴

Lord Curzon, bu görüşmeyle ilgili esas olarak; Mustafa Kemal ile hangi şartlarda anlaşılabilirliğini öğrenmek istiyordu. Ancak bunun yanında "Misak-ı Milli"yi görmezden gelerek, üzerinde söz söylemeye bile değmeyen bir şey gibi önemsemiyordu. Bu yüzden, Albay Rawlinson'u Mustafa Kemal'in düşüncelerini ve arzularını anlamak ve yapabilirse yönlendirmek için yeniden Anadolu'ya yolladı. Ancak bu sefer Mustafa Kemal ile yapılacak görüşme Rawlinson'un ifadesiyle "oldukça gizli, gayri resmi ve yapay bir karaktere" sahip olarak gerçekleşecek ve hiçbir şekilde normal askerlik görevinde çalışan bir subaydan başka bir şey olarak değerlendirilmeyecekti. Böylece biraz belirsiz ve "tamamen sözlü" talimatlarla donanmış olarak, Karadeniz Ordusu Genel Karargâhı'ndaki özel hizmeti için bir kez daha rapor vermek üzere 20 Ekim'de Londra'dan ayrıldı.⁵⁵⁵ Ancak Rawlinson, Erzurum'a gelinceye kadar kış bastırması, M. Kemal Paşa, batıya geçmişti. Olayların

⁵⁵⁴ Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, s. 250, 251.

⁵⁵⁵ Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, s. 251, 252

bundan sonraki akışıyla ilgili somut bir bilgi bulunmamakla birlikte, ikisi arasında böyle bir buluşmanın tekrar gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir.⁵⁵⁶ Ancak Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde araştırma yaptığımız bir sırada gözümüze çarpan bir belge konu ile ilgili gerçekleşmiş olabilecek bazı ihtimalleri akla getirmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın siyasetteki esnekliği ve pragmatikliğini anlamak adına Lozan'dan önceki temaslarını irdelemek, geçmişin otopsisine katılmak; inkılapları anlamlandırmak ve siyasi nedenlerini bulmak konusunda yerinde olacaktır.

Söz konusu bu belge Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye, Kemal Ohri tarafından 10 Aralık 1946 tarihinde gönderilen uzun istihbari bilgiler ve siyasi teklifler içeren bir analiz raporudur. 28 Şubat 1947 tarihinde Kemal Ohri tarafından benzer saiklerle bir rapor daha gönderilmiştir. Kemal Ohri bilindiği üzere Mustafa Kemal Paşa ile Erkan-ı Harbiye'de beraber okuyan, onunla aynı yıl mezun olan bir askerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise, savunma sanayii alanında dış bağlantıları ve sahip olduğu istihbarat bilgileri sayesinde yapılan askerî alımların iyi bir aracısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mektubun içerdiği mahremiyetle beraber doğrudan doğruya yurt dışından gönderilip, İnönü'ye hitap etmesi, Harbiye'den beri İnönü ile olan arkadaşlığındaki yakın ilişkiyi göstermesi bakımından da önemlidir. Raporun mahiyeti kısaca: Lozan Antlaşması öncesinde anlaşmaya varılabilmek için, İngiltere ile TBMM hükümeti arasında hilafet, saltanat ve dini eğitimin kaldırılması şartına amir gizli bir ahitleşmenin varlığı ile ilgilidir. İlgili kısım şu şekildedir.⁵⁵⁷

Bu vaz'yeti düzeltmek nasıl kabildir?

Bugünkü vaz'yette tam anlaşma ve sureti hâll bir vechi ati olabilir.

⁵⁵⁶ Rawlinson hatıratının ilerleyen sayfalarında görüşmesi ile ilgili daha fazla detay veriyor. Son derece ilgi çekici olduğunu tekrarlarlarken üç buçuk saat sürdüğünü de belirtiyor. Görüşmenin Mustafa Kemal'le aynı evde yaşayan Rauf Bey'in özel evinde geçtiğini ekliyor ve şöyle devam ediyor: "Geleceğin tüm olasılıkları ve yeni Milliyetçi Partinin nihai özelemlerini tartıştık. Kemal bana o gün kabul edilen Milli Paketi anlattı. Bu "Anlaşma" ilk kez ortaya atılmıştı ve o zamandan beri Milliyetçilerin ana hedefini ve tüm çabalarının ve diplomasisinin yönlendirildiği ve hala yönlendirildiği amacı oluşturdu. Bana ertesi gün son metni sınıra telgrafla göndereceğine söz verdi ve bu taahhüt titizlikle yapıldı. Sonra nezaketle, her ikimiz de geleceğin kesinlikle beklediği gelişmelerin ciddiyetini takdir ederek ayrıldık." Rawlinson, *Adventures in The Near East 1918-1922*, s. 231 232; Lord Kinross, *Atatürk, Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, s. 221.

⁵⁵⁷ Ohri'nin İnönü'ye yazdığı sayfalar tutan raporundaki ana fikir şuydu; II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye-İngiltere yakınlığı sürüyordu, Türkiye, Sovyet tehdidine karşı ABD ile İngiltere'nin desteğini almak istiyordu. Savaş sonrasında İngiltere'nin Rusya karşısında güçlü olabilmek için kendi kontrolünde hilâfeti yeniden tesis etmek düşüncesinde olduğu söyleniyordu ve bunu gerçekleştirmesi halinde hilâfetin Türkiye'nin dışında tesis edilmesi uygun değildi. Dolayısıyla İngiltere ile iletişime geçilip Lozan'dan önce yapılan gizli anlaşmanın kaldırılarak Hilafet'in yeniden tesisi gerçekleştirilebilir, bu suretle İngiltere ile dostluk pekişir, tüm İslam alemi İngiltere'nin gönülden yanında olur, Rusya'ya karşı kurulacak ittifak daha güçlü olabilirdi. Bu durum Kemal Ohri'ye göre tarihi bir fırsattı. BCA, (Başbakanlık Muameleat Genel Müdürlüğü) 30-10-0-0 /203-391-24.

- 1) İngiltere, Türkiye ile münakid 4 maddeli Lozan muahedei evveliyeye-i hafiyesini, Türkiye ile müttahiden fesh eder.
- 2) Türkiye’de 1924’te mefsub olan ancak makami hilafet olmağla Büyük Millet Meclisinin mefhum ve mazmununda mündemiç bulunan hilafetin temsili hakkını meclis bir kanun ile Reisi Cumhur’a bahş eder.
- 3) Diğer memleketlerde olduğı gibi Türkiyede dahi mekteplerde dini terbiye müsaade olunur.
- 4) Türkiye hükümetinin layik vaz’iyetini kabine yine muhafaza eder. Zaten İslamın esasında “La ruhbaniyete fiddin” olup lâyüklik ise lâruhbaniyet demektir. Bunun mefhumile İslamiyetin mütevakiftir.⁵⁵⁸

Ohrili Kemal raporunda antlaşmaya dair tafsilatlı bilgi vermemiştir. Bunun nedenini, bu konuda 2018 yılında ilk değerlendirmeyi yapan TTK eski Başkanı Prof. Dr. Metin Hülagü; İsmet İnönü ve başkaları zaten konuyu biliyorlardı, bir de meselenin zaman zaman gündeme gelmiş olmasından tafsilat söz konusu olmamıştır, şeklinde yorumlamıştır. Hülagü’ye göre mektupta geçen ifadeler dikkatlice okunduğunda, ortaya çıkan başlıca hususlar şu şekildedir: Gizli antlaşma Lozan Antlaşması evvelinde imzalanmış, Lozan Antlaşması’na rağmen geçerliliğini korumuş ve korumaya devam etmektedir. İçeriğı hilafet ve saltanatın ilgasını kapsamakta, Türkiye’de dini eğitimin yasaklanmasını da içermektedir. Lozan Antlaşması bu sözlerin tutulması karşılığında ancak imzalanabilmiştir. Başka türlü barış yapılamamıştır.⁵⁵⁹ Bu iddiayı safha safha değerlendirdiğimizde ilk bakışta, Lozan görüşmelerinin bir dönem kesintiye uğradığını, bunun ardından Atatürk’ün, 1923 Mart ayında Meclisin mebuslar bakımından yenileneceğini söylediğini görüyoruz. Bunun üzerine 1 Nisan 1923 günü seçim kararı alınmıştır. Akabinde 16 Nisan 1923’te Meclis, çalışmalarını sona erdirmiştir.⁵⁶⁰ Yeni seçimler 23 Nisan 1923’te gerçekleştirilmiştir. Lozan görüşmelerinde Misak-ı Milli’den taviz verildiğı iddiasıyla Meclis’te muhalefet eden ikinci grup⁵⁶¹ bu seçimler sonrasında artık Meclis’te değildir. 29 Ağustos 1923’te “Müdafaa-i Hukuk Grubu”, “Halk Partisi” adını almış, 11 Ağustos 1923’te de yeni

⁵⁵⁸ Olduğı gibi aktarılmıştır, imla hataları düzeltilmemiştir.

⁵⁵⁹ Metin Hülagü, “Gizli antlaşmayla hilafetin ilgasını İsmet Paşa mı imzalamış?”, *SuperHaber*, <https://www.superhaber.tv/hilafetin-ilgasini-ismet-pasa-mi-imzalamis-makale-124433> (Erişim tarihi: 10/07/2021).

⁵⁶⁰ İhsan Güneş, “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 593-596.

⁵⁶¹ Birinci Grup içinde Mustafa Kemal, yakın takipçilerinden oluşan resmi olmayan bir yürütme komitesi oluşturmuştu ve bu bir parti merkez komitesi olarak görev yaptı. Muhalifleri bunu, terör sırasında Fransa’nın fiili hükümetinden sonra oluşturulan Comité de salut public olarak adlandırdı. Bu muhalifler, Mustafa Kemal’in tüm iktidarı kendi elinde yoğunlaştırmasından hoşlanmadılar ve onu diktatör olmakla suçlayarak İkinci Grup adında rakip bir grup kurdular. Her iki gruptaki milletvekillerinin sosyal ve siyasi geçmişleri neredeyse aynıydı; çekişmenin ana kemiğı ideolojik değil kişiseldi. Bkz. Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 117.

yasama yılına başlanmıştır.⁵⁶² Lozan'da bu arada 24 Temmuz 1923 tarihinde onaylanmıştır. Ancak İngiltere'nin antlaşmayı onaylaması bir sene sonra yani 6 Ağustos 1924 tarihinde gerçekleşmiştir.⁵⁶³ Yani yeni Meclisin hilafeti kaldırdığı 3 Mart 1924 tarihinden sonra.⁵⁶⁴ Buraya kadar iddia tutarlı gitmektedir. *Tanin* gazetesinin Türkiye'nin Lozan'ı onaylamasından sonra yaptığı haberse gene bu iddiayı destekler niteliktedir; bir teminatından bahseden gazete teminatın içeriğinden bahsetmese de bu teminatla eski düşmanlıkların bittiğini haber vermektedir. Bu haberde Ankara ile Batılılar arasında zımnî (gizli-kapalı) bir muahede olduğu izlenimi verilmeye çalışılmıştır.⁵⁶⁵

Ohrili Kemal'in 14 Ocak 1947 yılındaki benzer içerikli diğer mektubuna baktığımızda; "Atatürk'ün 1923⁵⁶⁶ İzmir harboyunundan sonra irad ettiği nutukta bildirdiği veçhile: Büyük bir dostluğun yeniden kurulması, sülhun tessüsü makam-ı hilafetin ilgasına menuttur."⁵⁶⁷ ifadesi de gene bu iddiayı destekler görünmektedir. Zaten Atatürk de *Nutuk*'ta hilafetin kaldırılmasına orada (İzmir'de oyunlarda) hüküm verdim, demektedir.⁵⁶⁸ İstanbul'un Cumhuriyet Dönemi'ndeki ilk belediye başkanı Emin Bey de hilafet ile ilgili benzer bir antlaşmadan bahsederken süreci doğrular görünmektedir. Emin Bey, Emniyet-i Umumiye'nin eski umum müdür muavini olan arkadaşından öğrendiği kadarıyla; hilafetin lağvı halinde Türklere Lozan Konferansı'nda bazı müzaheretler (yardımlar) temin edilmesi yönünde bir antlaşmadan bahsetmektedir.⁵⁶⁹ Ayrıca bu iddianın doğru olup olmadığının tespit için

⁵⁶² https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_done_m=2 (Erişim tarihi: 18/08/2021).

⁵⁶³ Ufuk Erdem, "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 5, 2017, s. 2202.

⁵⁶⁴ Hilafet'in kaldırılması Batı basınında geniş yer bulmuştur. Özellikle İngiliz basını sevinçlerini gösteren pek çok makale yayımlamıştır. Bazı gazeteler ise bu radikal değişiklikle dahi Türklerin uygar olamayacakları yönünde saldırılarda bulunmuştur. Hükümete yakınlığı bilinen *Times* gazetesi ise, ilk gün sadece haberi vermekle yetinmiştir. 5 Mart günü ise uzun bir makale yayımlamıştır. Ansiklopediler üzerinden çalışılarak hazırlanan bu makalede Halifeliğin uzun bir tarihçesi yapılmıştır. Özetle bu yazıda Halifeliğin kaç kez el değiştirdiği uzun uzun anlatılıyor, bu bakımdan şimdi Halifeliğin ilgasından söz etmenin yersiz olduğu söylenerek mesele geçiştiriliyordu. Kısaca hükümete yakınlığı bilinen *Times* gazetesi soğukkanlılıkla olayı alelade bir şey gibi ele alarak, Türkiye'ye karşı saldırgan bir tavır takınmıyordu. *The Times*, "The Ottoman Caliph Tragedies Of The Past", 5 Mart 1924.

⁵⁶⁵ *Tanin*, No: 281, 24 Temmuz 1923, s. 1.

⁵⁶⁶ İzmirde'ki Harp oyunu 1924 yılında yapılmıştır, belge üzerinde daktilo kaynaklı hatalar olmakla beraber Türkçe imla hataları da göze çarpmaktadır. Bu hata 1924 yılının ilk ayında İzmir'e geçilmesinden Ohrili Kemal'in tarihi karıştırmış olmasından veyahut gelişigüzel yazdığından kaynaklanmış olabilir. Çünkü buradaki ifadesinin hemen üst satırında: "biz 1924'te Hilafet mes'elesini mevzuu bahs ettiğimizde" diyor. BCA, 30-10-0-0 /203-391-24.

⁵⁶⁷ BCA, 30-10-0-0 /203-391-24.

⁵⁶⁸ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 845.

⁵⁶⁹ Operatör Emin Erkul, *Milli Mücadele ve Cumhuriyet Devrine Ait Hatıralar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s. 44.

1940-50 yılları arası İngiltere'nin siyasi gelişmelerine ve İslam dünyasının o dönemki durumuna derinlemesine bakmak gerekmektedir. Çünkü iddiaya göre bu dönem İngiltere, Ruslar karşısında güçlü olabilmek için tekrar hilafet kurumunu kendi güdümünde tesis etmeyi düşünmektedir. Bu dönemi kısaca incelediğimizde, II. Dünya Savaşını takip eden yıllarda İngiltere ve Fransa'nın mandasında veya hegemonyasındaki Arapların yoğunlukta olduğu bölgelerin de savaş alanı haline gelmiş olduğunu görüyoruz. Bu suretle bölge halkı savaş durumundan olumsuz bir şekilde etkilenmiş ve Arap milliyetçiliği yükselen değer haline gelerek bağımsızlık taleplerini meydana getirmişti. Savaş, Arap halkları arasında yeni ve bağımsız bir hayat umutlarını yükseltmiş ve olası bir birlik fikrini doğurmuştu.⁵⁷⁰ Bu suretle 1945'te Arap Birliği Antlaşması imzalanmıştı.⁵⁷¹ İngiliz politika yapıcılar, büyük savaşları da göz önünde bulundurarak bu sürece karşı çıkmak yerine, kendi uzun vadeli çıkarlarını düşünerek bu dönemde ihtiyatlı bir şekilde çalışmışlar, Arapları ve Müslümanları direkt karşılarına almamışlardı. Bu süreçte çeşitli spekülasyonlara göre, geçmişte düşünüldüğü gibi milliyetçiliğin önünü almak üzere Müslümanları kontrol etmek için gene İngiliz güdümlü bir hilafet projesi düşünülebilirdi.⁵⁷² Bu mantıklı bir izahtır ancak bu konuda çalışmamız somut bir delile, yeterli bilgiye sahip değildir. İngilizlerin bu dönemde böyle bir gizli projesine ilişkin basına sızmış bir bilgi varsa da tarafımızdan bulunamamıştır. Fakat Hülagü, aynı makalesinde mektubun gönderildiği tarihlerde, İngilizlerin gündeminde hilafet projesinin canlı bir konu olduğunun altını çizmektedir.

Bu gibi mantıksal veriler olmasına karşılık Kemal Ohri'nin vermiş olduğu istihbari bilgileri doğrulayacak bir kayıt, konumuzla direkt ilgili olmadığı için yaptığımız kısıtlı araştırmada bulunamamıştır. Konu ile ilgili bulabildiğimiz iddiaların dışında söz konusu "gizli antlaşmanın" belgesinin devlet arşivimizde bulunmadığını da net bir şekilde söylebiliriz. İngiliz arşivlerinde yaptığımız taramada da bu konuya ilişkin herhangi bir somut bilgi bulunamamıştır. Kemal Ohri, gizli anlaşmadan ve içeriğinden "gereken herkesin" haberdar olduğunu söylese de⁵⁷³ söz konusu

⁵⁷⁰ Gökhan Dönmez, "Arap Birliği: Siyasi ve Hukukî Niteliği", *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, Şubat 2016, s. 173.

⁵⁷¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Arap Birliği", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991 s. 325.

⁵⁷² İngiltere daha evvel de hilafet makamını kendi kontrolü altında bulunan bir Arap devletine geçirmeye çalışmış, ancak zaman içinde bunun gerçekleşemeyeceğini anlayınca bu kurumu tümüyle ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. Bkz. Merve Özkan Borsa, "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde İngiliz Dış Politikasının Analizi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, N. 54, Mart 2016, s. 89.

⁵⁷³ "Bu işlerin nereden ileri geldiği ve ne suretle Lozan'da muahede-i evveliye-i imzalandığı herkesçe

antlaşmanın nerede, hangi tarihte, tam olarak kimler arasında imzalandığından veyahut ahitleştiğinden bahsetmemektedir. Dolayısıyla bu iddiaları somut bir belgeye dayandıramadığımızdan, tarih metodolojisi açısından tarihi ve ilmi bir değeri bulunmamaktadır. Ancak bununla birlikte eldeki veriler değerlendirildiğinde bu konunun derinlemesine araştırılmaya muhtaç olduğu da açıktır.

Asıl maksadımıza gelirse eğer dikkatimizi çeken bu iddianın konumuz bağlamında ayrıca tetkik edilmesi faydalı olacaktır. Tarihte gerçekleşme ihtimali olan bir hadiseyi baştan olmamış gibi benimsemek hem ilmi açıdan hem de konumuz gereği Atatürk'ü ve günümüzü anlamak bakımından yanlıştır. Diğer taraftan çalışmamızda ortaya çıkardığımız Atatürk'ün fikirleri ve son derece pragmatik siyaset tarzı bu iddiaları peşin hükümle reddetmemize manidir. Çünkü elimizdeki veriler gösteriyor ki Mustafa Kemal Paşa, savaşı nihayete ulaştırmak ve lider olarak kuracağı yeni ülkenin uluslararası meşruiyeti için hilafeti kaldırmak mecburiyetinde kalırsa şüphesiz bunda tereddüt etmeyecektir. Keza hilafet gibi bir müessesenin Türklere faydası olduğuna en baştan beri inanmamaktadır. Lord Curzon hatırlanacağı üzere Erzurum Kongresi döneminde alınan kararlar sonrasında Mustafa Kemal'in ne gibi koşullarda barış yapabileceğini öğrenmek ve anlamak üzere, İstihbarat Subayı Rawlinson'u sözlü talimatlarla gizli göreve göndermişti. Ohrili Kemal'in bahsettiği "Lozan muahedei evveliyehi hafiyesi" teması sağlanmışsa eğer bu gizli görüşmenin sonucuna dayandırılabilir. Mustafa Kemal Paşa gerçekçi ve faydacı biri olarak devletin menfaatini burada görmüş olması ihtimal dâhilindedir. Türkiye'nin o dönem içinde bulunduğu şartlar göz önüne alınınca, Batı ile savaşmak yerine onlarla beraber muasır medeniyete yürüme kararı birlikte değerlendirilince, dayatmaların zorluğu da düşünülünce -ki *New York Times*'in 19 Eylül 1922 tarihli haberine göre İngiltere, Atlantik Filosu'nun tamamını Çanakkale'deki Akdeniz Filosu'na yardıma göndermişti⁵⁷⁴- Büyük Güçler'in karşısında karar vermenin ne kadar zor olduğu anlaşılacaktır. Buna ilave olarak *New York Times*'in 29 Eylül 1922⁵⁷⁵ tarihli haberine göre İstanbul'a 12 ABD savaş gemisi daha gönderilmiştir, böylece daha önce gelenlerle beraber Türk Karasuları'nda sadece ABD'ye ait savaş gemisi sayısı 20'nin

malûm olduğu ve hele lord Kürzon'un Lozan muahedesini müdafaa ederken neler söylediğini dahi bilindiği için bundan tevellüd eden çıplaklığıyla anlamak kabildir." BCA, 30-10-0-0 /203-391-24.

⁵⁷⁴ *The New York Times*, "Entire British Atlantic Fleet Is Being Sent to Aid Mediterranean Squadron at Dardanelles", 19 Eylül 1922, s. 1.

⁵⁷⁵ *The New York Times*, "12 Destroyers Named To Go To Near East; Captain Toser Will Command Squadron To Sail Soon From Hampton Roads", 22 Eylül 1922, s. 1.

üzerine çıktığı söylenebilir. Bu gemilerin Lozan Antlaşması'nın sonuna kadar Türk Karasuları'nda beklediğini ve bazılarının istihbarat görevinde olduğunu da unutmamak gerekir. Gene *New York Times*'in 30 Eylül 1922 tarihli haberine göre güçlü İngiliz Armadası Boğazlar'da amacına ulaşmaya kadar bekleyecektir. Hatta habere göre İngilizler Türklere karşı Scapa Flow'dan bu yana en büyük deniz kuvvetlerini burada toplamıştır.⁵⁷⁶ Anlaşma görüşmeleri ile ilgili iddiaları destekleyen bir başka günlük haberde ise *Times*, M. Kemal Paşa'nın, "Türkiye'nin Boğaz'sız Boğaz" istediğini söylemiştir; eğer Büyük Güçler İstanbul'un güvenliğini garantisel olarak bunun için anlaşmaya varılacağını iddia etmiştir.⁵⁷⁷ Son olarak *Times*'in baskı ve tedbir hazırlıkları için şu haberi de dikati caliptir, haberin başlığı ve içeriği şöyledir: "Paris, Boğazları korumak için harekete geçti; yetkililer, İngiliz hazırlıklarının III zamanlı ve kışkırtıcı olduğunu düşünüyor. Kemal'e güveniniz muhalif güç gösterisi Türklere kızdırabilir, Türklere etkilemek için manevi ikramlar yarar."⁵⁷⁸ Hatırlanmalıdır ki, Türkiye'yi saran Batılı devletlerin, mevcut birliklerini arttırmaları, ortaya koydukları bu güç gösterisi ve duyurulan haberler 30 Ağustos 1922 tarihindeki Büyük Taarruz zaferinden sonra, Türk kuvvetlerinin 9 Eylül 1922'de İzmir'i kurtarıp Çanakkale'ye doğru yürüme ihtimalinden sonra gerçekleşmiştir. Yani bir anlamda Batılılar kendilerince artık kırmızı bir sınır çekmek gerektiğini düşünmüştür. Bu şartlar altında o gün için M. Kemal Paşa, pragmatik bir şekilde kar-zarar hesabı yaparak ve devletin menfaatini düşünerek bu kararı almış olabilir. Sulh için ve milletin menfaati adına Misak-ı Milli kararlarında taviz verilmesinde olduğu gibi.

Halin icabı gereği böyle bir gizli anlaşma yapıldıysa eğer bunu daha evvelki söylemlerde ve eylemlerde duyup görmememiz, hem anlaşmanın gizliliğinden hem de M. Kemal Paşa'nın pragmatik siyaset tarzından kaynaklanmıştır. Zaten daha önce hilafeti kaldırmanın sözünü etmenin bile, Milli Mücadele'ye içte de dışta da çok büyük zarar vereceğinden bu anlaşma Ohrlinin iddia ettiği gibi sözlü ve gizli tutulmuş olması mantıklıdır. Ancak daha evvel söylediğimiz gibi bunların hepsi somut bir delile

⁵⁷⁶ *The New York Times*, "Powerful Armada Guards The Straits; British Muster Against Turks The Greatest Naval Force Since Scapa Flow.", 30 Eylül 1922 s. 1.

⁵⁷⁷ *The New York Times*, "Kemal Says Turkey Wants Straits Free; Will Give Guarantees For This If Powers Guarantee Constantinople's Safety. Denies Zone Is Neutralcalls It a British Scheme Toprotect The Beaten Armyof Greece.Would Swap Minoritiesand Welcome The United States As Mediator In The Matter, He Declares.", 27 Eylül 1922, s. 1.

⁵⁷⁸ *The New York Times*, "Paris Against Move To Defend Straits; Officials Think The British Preparations Are III-Timed And Provocative. Have Confidence In Kemal Moral Suasion Favored To Influence The Turks, Whom Armedopposition Might Anger.", 18 Eylül 1922, s. 1.

dayanmamaktadır. Hukuki dil ile söylersek kuvvetli şüphe oluşmamış, şüphe araştırmaya değer olarak makul seviyede kalmıştır.

Ohrili Kemal'in iddialarını bir tarafa bırakırsak böyle bir gizli anlaşmanın hiç yapılmadığı da mantıklıdır ve kimseyi şaşırtmaması, altında başka saikler aratmaması gerekir. Hilafetin kaldırılması radikal bir Batılılaşma taraftarı olan Atatürk ve onun geçmişten beri hayalini kurduğu yeni rejiminin çağdaş projesi için zaten elzem bir harekettir. O, daha 1907 gibi erken bir tarihte, “Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiye işi düşmanlarımıza bırakılmamalıdır.” demektedir. Kurtuluşun, gereksiz ve sadakatsiz yüklerden (kıtalardan-Türk dışı unsurlardan) arınarak Trakya dâhil Anadolu'da ulusal bir Türk devletinin kurulmasıyla gerçekleşebileceğine inanan biridir.⁵⁷⁹ Bu fikir büyük savaş sonrası mütareke döneminde de onda sabittir. İstanbul'da Yüksek Komiser görevinde bulunan Kont Sforza, geçmişten beri İtalya'nın, Trablusgarp Müslümanlarını İstanbul'dan koparıp ayrı bir dini şefe bağlama projesi üzerinde düşünen bir zattı. Bu konuda mütâreke günlerinde Mustafa Kemal ile de görüşmüştü, bu görüşmesinde naklettiğine göre Mustafa Kemal Paşa Araplardan söz etmek dahi istemiyordu. Ona göre Araplar üzerinde Türk hâkimiyetini sürdürmek, zayıf düşmenin asıl sebeplerinden biriydi. Kont Sforza, Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de güçlendiği zaman da bu görüşünü asla değiştirmedini söyler.⁵⁸⁰

Çalışmamızda gösterildiği üzere Atatürk'ün dünya görüşüne göre hilafetin ilgası, Cumhuriyet'in ilanından sonra bir zamanlama meselesiydi. Bu programı kafasında çok daha önce çizmişti, safha safha düşündüğü programı zaten hilafetle beraber ilerleyemezdi, yani Atatürk'e bir baskı yapılmaya da, lider o ise nihayet buydu. Ayrıca M. Kemal'in siyaseti adına, hilafetin ilgası, Türkiye Cumhuriyeti için savaş sonrası kurulan yeni uluslararası sisteme uyumlu ve dengeli dış politikanın pragmatik yürütülmesi açısından da bir zorunluluktu. Tabii bunda başta İngiltere'nin de büyük etkisi bulunmaktaydı. Diğer taraftan bu devrimci hareketin ülkesini Avrupa nezdinde çağdaş bir görünüme kavuşturacağını düşünüyordu.⁵⁸¹ Özetle, Rawlinson'un raporuna göre İngiltere zaten Atatürk'ün fikirlerinden haberdardı, sonraki mümessillerin

⁵⁷⁹ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Hatıraları*, ss. 186-188.

⁵⁸⁰ Bilal N. Şimşir, “Halifesiz 50 Yıl”, *Cumhuriyet*, 19 Mart 1974, s. 1.

⁵⁸¹ Ancak Batı'daki bazı gazetelerin bu büyük fedakârlığa rağmen yeni Türkiye'nin bu köklü değişimine itibar etmediği anlaşılmaktadır. Mesela İngiliz *Daily Telegraph* gazetesi Halifelik kaldırıldığını haber verdikten sonra yayımladığı makalede Türkiye'nin, Halifelik sayesinde Büyük Devletler arasında sayıldığını ancak bundan sonra bu devletin artık “üçüncü sınıf bir Tatar Devletçisi” derekesine düştüğünü söylemektedir. Bilal N. Şimşir, “Halifesiz 50 Yıl”, *Cumhuriyet*, 22 Mart 1974 s. 1'den naklen *Daily Telegraph*, 4 Mart 1924.

raporları⁵⁸² da bu doğrultuydu, Ohrili Kemal'in iddiası doğru olsa bile tarihin seyirinden bir sapmadan ziyade iki tarafın tesadüf ettiği, ortak payda bulduğu bir siyasettir diyebiliriz. Burada önemli olan en baştan beri Atatürk'ün uluslararası güç dengelerinin farkında olarak her türlü araç, imkân ve ilişkiyi, herkese ve her şeye rağmen değerlendirebilen, sonuç odaklı faydayı sezebilen ve nihaî hedefi uğrunda gösterdiği siyasi manevra kabiliyeti ve hususiyetleridir.

M. Kemal Atatürk'ün bu dönem pragmatik siyasetine ilişkin birkaç misal daha vermek onun nasıl bir siyaset ustası olduğunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. O, Osmanlı bağlamında kahraman olmanın önemini tam olarak kavrayan bir liderdi. Ayrıca, Osmanlı'nın çöküşünden nüfusun büyük kesimlerinin sorumlu tuttuğu İttihad ve Terakki'nin önde isimlerinin savaştan sonra önemli aktörler olarak kalamayacaklarını da biliyordu. Bu özellikle Müttefiklerin savaş suçlusu olarak gördüğü Enver Paşa için geçerliydi. Dahası, Mustafa Kemal, İttihad ve Terakki liderleri olay yerinden kaybolduğunda imparatorluğun Türk nüfusu için kader adamlarından biri olacağını çok iyi anlamıştı. Yenilginin ardından, ulusu ileriye götürmesi gereken şeyin ordu olduğunu biliyordu. İttihad ve Terakki üyesi olmasına rağmen siyasetin dışında kalmış ve İttihad ve Terakki'nin yaptığı askeri hatalarda ve iddia edilen "sivil katliamlar"da hiçbir rol oynamamıştı. Bu minvalde mesela M. Kemal Paşa henüz Ankara'da meclis açılmadan önce hemen hemen her şeyi hesap etmeye çalışan ve bunun üzerine pratikler geliştiren bir lider olarak, Sivas Kongresi'nden önce halktan destek alabilmek ve İttihadçılık suçlamasının önüne geçebilmek için -ki Milli Mücadele kâmilten İttihadçıların oluşturduğu bir harekettir-hazırlık encümeninin kaleme aldığı yemin metni üzerinde ince ayarlarda bulunmuştu.⁵⁸³ Mezkûr yemin metninin ilk halinde özellikle hilafet, saltanat ve İslamiyet'e hizmet edileceği söylenmekte, asla İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin "ihyasına" çalışılmayacağına vurgu yapılmaktaydı.⁵⁸⁴

Bu temelde hareket edildikten yedi ay sonra Büyük Millet Meclisi açılmıştır. BMM'nin açılması, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında "milli bir sır" gibi taşıdığı fikirlerini gerçekleştirmek yolundaki en önemli basamaklardan biridir. Bu nokta

⁵⁸² Bilal N. Şimşir, "Halifesiz 50 Yıl", *Cumhuriyet*, 22 Mart 1974, s. 1.

⁵⁸³ Sina Akşin'in belirttiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın temel dayanağı olan Müdafaa-i Hukuk teşkilatları esas itibariyle İttihadçılar tarafından oluşturulmuştur. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1980, s. 311.

⁵⁸⁴ Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK. Yayınları, Ankara 1969, s. 5.

üzerinde bir parantez açmak gerekir; Osmanlı Devleti'nin mevcut durumuyla yaşam gücüne sahip olmadığını düşünen Mustafa Kemal Paşa daha 1916 yılında, “tesettürün lağvı, hayat-ı içtimaiyenin ıslahı, kadınlara serbesti vermek” gibi ilkelerin devlet yaşamına egemen olması gerekliliğini etrafında “güvendiği” subaylara telkin ediyordu. Bu tarih, düşünce ve tasavvurlarının, çok evvele ait bulunduğunu göstermekte olması bakımından ve hareketlerindeki pragmatikliği anlamamız açısından mühimdir.⁵⁸⁵ Erzurum Kongresi'nden önce, Mazhar Müfit Kansu'ya söyledikleri de bu minvalde dikkati calibtir. Kansu, daha 1919 tarihinde mefkûre olarak Atatürk'ün hedeflerini not almıştır. Bu hedeflere baktığımızda; zaferden sonra hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu, padişahlığın ve tesettürün kaldırılacağı, fesin bırakılıp şapka takılacağı, Latin alfabesine geçileceği görülmektedir. Hedefleri abartılı gören Mahzar Müfit'e, “Her şeyi zaman tayin edecektir.” sözleriyle karşılık veren Mustafa Kemal Paşa, bu maddeleri kimseye göstermeyeceksin diye tembihte bulunmuştur.⁵⁸⁶

Açıkça görülüyor ki Mustafa Kemal Paşa mevcut duruma göre, kendi kafasındaki modernleşme anlayışını zaman elverdikçe uygulayacaktır. Bu bakımdan, dine hizmet, halifeye, padişaha bağlılık gibi söylemlerinin kendi programı açısından gerçeği yansıtmadığı açıktır. Sivas Kongresi sırasında “manda” tartışmaları sürerken de Mustafa Kemal Paşa'nın benzer pragmatik ince siyaseti görülmektedir. Bu esnada manda tartışmaları karşısında tavır koymayan Mustafa Kemal Paşa, “tarafsız bir devletin fenni, sınai yardımı...” şeklindeki maddenin Sivas Kongresi bildirisinde yer almasını sağlamak için müdahalede bulunmuştur. Şüphesiz kamuoyu önünde devletin yabancıların yardımına muhtaç olduğu itiraf edilemezdi. Bu, mücadele esnasında Amerikalılardan alınabilecek herhangi bir destek ihtimali içindi. Bununla beraber bütün İtilaf Devletleri'ni topluca hedef alan ifadelere de itiraz etmiştir. Erzurum Kongresi'nde de İtilaf Devletleri'nin ismini söylemeden sırf “Rumluk ve Ermenilik” üzerinden konuştuklarını hatırlatan M. Kemal Paşa, Sivas Kongresi'nin 6 Eylül günlü birleşiminde de mücadele edecekleriyle ilgili madde yazılırken, Fransız, İngiliz ve İtalyanlar değil de Ermeni ve Rumluk olarak yazdırmayı hareketinin geleceği adına daha uygun görmüştür.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, haz. Şükrü Tezer, TTK. Yayınları, Ankara 1995, ss. 74-77.

⁵⁸⁶ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s. 131.

⁵⁸⁷ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 82; Volkan, İtkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 200.

BMM'nin açılmasında Mustafa Kemal Paşa için diğer önemli bir nokta; Meclis'in Anadolu'da bir yerde toplanmasının milliyetçi hareketteki liderliği adına daha uygun ve faydalı olacağıydı. Bu mesele bahis konusu olunca, Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, bütün yetkili kumandanlar ve sair kimselerle toplanıldığı gün, uzun uzadıya tartışılmıştı. Tartışma üzerine; "Anadolu'da Milli Meclis'in ve dolayısıyla Milli Hükümet'in kurulmasını temin için, İngilizleri İstanbul'da toplanacak meclisi basmağa tahrik için gerekirse nefisini feda etmek." kararı alınmıştı.⁵⁸⁸ Rauf Orbay hatıralarında bu konu için, eğer biz kaçsaydık Anadolu'da Milli Hükümet kurulmayacaktı der. İngilizlere Meclis'i bastırmak için bu tahrik işinin luzümlü olduğunu söyler. Bu kararın da evvelce kumandanlar toplantısında verildiğini ifade eder.⁵⁸⁹ Ona göre hükümetin Anadolu'da gayet müsait şartlar içinde kurulması bu şekilde kaabil olmuştur.⁵⁹⁰ Atatürk de bu planı *Nutuk*'ta anlatmıştır. Meclisin İstanbul'da açıldığı takdirde derhal tecavüz olup dağıtılacağını bildiğini söylemiştir. Anlatımına göre, hakikatte İstanbul'a gitmeyeceğine rağmen Ankara'da ileride kurulacağını tahmin ettiği yeni hükümet için mebus olmuştur. İstanbul'da Meclis'in açılması için gösterilen ısrardaki asıl maksat ise dağıtılacak mebusları, Meclis Reisi sıfat ve yetkisiyle Ankara'ya davet etmek, kontrolüne almaktır.⁵⁹¹

Anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in planlanan çalışmayla dağıtılacağını ön görmesine rağmen mebusları Ankara'da kendi liderliğinde toplamak için Milli Mücadele Dönemi'nin başlangıç safhası boyunca ısrarla açılmasını istemiştir, ancak söylediği üzere kendisi mebus olsa da İstanbul'a gitmemiştir, pragmatik felsefeye uygun olarak iyi bitirmenin, iyi başlamaktan daha üstün olduğunu düşünerek sonuç odaklı hareket etmekte, öncelikle erişmek istediği amacı göz önünde tutmaktadır. Kalıplaşmış düşünceleri küçük görmesi, yararı inkâr edilemeyecek olayları gerçekleştirmesine engel olmamaktadır. Pratik çözümler arayan bir gerçekçilikle düşünen Mustafa Kemal Paşa hayatı boyunca bu gibi çözümlere varmak için eline geçen fırsatlardan yararlanmayı ihmal etmemiştir. Planlarını dikkatle uygulamış ve dediği şekilde Meclis'i Anadolu'da kendi liderliğinde toplayabilmiştir.

⁵⁸⁸ Rauf Orbay, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, haz. Feridun Kandemir, Sinan Matbaası, İstanbul 1965, s. 45.

⁵⁸⁹ Orbay, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, s. 50.

⁵⁹⁰ Aynı yer.

⁵⁹¹ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 361, 362.

Bu sayede Türkiye onun liderliği altında istediği gibi yeni baştan kurulacaktır.

Ankara’da açılan yeni meclisin olağanüstü yetkilerini vurgulamak için Büyük Millet Meclisi olarak adlandırılmıştır. Meclisin açılışında, başından itibaren güçlü bir islami üslup benimsemiştir. Açılış, merkez camide yapılan namazların ardından kasıtlı olarak bir Cuma gününe getirilmiştir. Kalabalığın eşlik ettiği milletvekilleri, yeni meclisin kurulacağı eski İttihad ve Terakki kulübüne Peygamber’in sancağının bir kopyasının gölgesinde yürümüşlerdir, bu yürüyüşte Peygamber’in sakalından ve saçından bir parça yanlarında taşınmıştır. Binaya girmeden önce, din adamları uzun uzadıya Kur’an okumuşlardır. Hanioglu, bu açılış törenindeki islami uygulamaları, Osmanlı tarihindeki benzer açılışları geride bıraktığını ve gelecek yıllarda ortaya çıkacak seküler devrime dair hiçbir ipucu vermediğini söyler. Meclisin bu ilk döneminde imamlar önderliğindeki dualar, günde beş kez dua etmeye çağrılan milletvekilleri, dini kaynaklara sürekli atıfta bulunma ve Kur’an’dan alıntılar göstererek “İşleri karşılıklı istişare ile karara bağlananlara” övgü, müftü huzurunda meşveret toplantılarına benzeyen içtimalar dikkat çekmektedir. Hatta Büyük Millet Meclisi ülke genelinde alkol üretimini, satışını ve kullanımını yasaklayan ve suçlulara dayak verilmesini öngören bir yasa dahi çıkarmıştır.⁵⁹² Bu yapılarak, İslam kaidelerinin uygulanması noktasında Büyük Millet Meclisi, Tanzimat’ın 1839’da başlamasından bu yana herhangi bir Osmanlı yönetimini geride bırakmıştır.⁵⁹³

Mustafa Kemal Paşa meclisin açılışından sonra hedefleri doğrultusunda ciddi çalışmalara başlamıştı. Çalıştıkları konulardan en önemlisi kurulacak hükümetin şekliydi. Yeni meclisin “görünürdeki” reisi eski meclis reisi Celalettin Arif Bey, Mustafa Kemal’in kolayca alt edebileceği bir rakipti. Onun yönetim şekli ile alakalı söylemlerini; “Sizin istediğiniz şey tıpkı cumhuriyete benziyor. Cumhuriyet, halkı ürküten bir şekildir. Hem ne diye herkesçe bilinen eski bir şekil alalım? Biz, kendimize daha uygun bir şey yaratabiliriz.” şeklinde kolayca itibarsızlaştırıyordu. Şaşırtıcı bir şekilde burada M. Kemal Paşa’nın Cumhuriyet aleyhinde bir söylem geliştirdiğini görüyoruz. Halide Edip’le ötekiler bunu bir çeşit conversion şekline benzetiyorlardı. Onun karşı teklifi düşünülmüş önemli bir fikre dayanmaktaydı. Bu da, Şark kafasına daha uygun soyut terimlerle tanımlanmış bir savaş ülküsüydü. Slogan olarak “Hâkimiyet Milletindir”den daha iyisi bulunamazdı. Onun bu düşünceleri bir taktik

⁵⁹² “Men-i Müskirât Kanunu”, 22. Kanun, 14 Eylül 1920.

⁵⁹³ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 102.

zorunluluğuna dayanıyordu. Çünkü içlerinden birçoğu, M. Kemal Paşa'nın "diktatörce" hevesleri olabileceğinden kuşkulanıyordu. Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa, mebusların odalarına kadar gidiyor uzun ve sabırlı açıklamalar yapıyor herkesin güvenini kazanmaya çalışıyordu. Nihayetinde Celalettin Arif Bey, meclis başkanlığını Mustafa Kemal'e bırakmaya mecbur oldu.⁵⁹⁴ Bunların hepsi Mustafa Kemal Paşa'nın hedefine ulaşabilmek üzere, kademe kademe bir akıl ölçüsünde, planlı gerçekleştirdiği hareketlerdir. Önceliği liderliğinin ve hareketinin kitle tarafından meşruiyetidir, akabinde hedefler gelir. Gene buna bir örnek daha vermek gerekirse Atatürk'ün 1920 tarihli Meclis konuşmaları önemlidir. 24 Nisan'da yaptığı konuşmada Atatürk, milli kudret olarak bahsettiği hilafet makamını överek, onu ve saltanatı koruyacağını beyan etmiştir.⁵⁹⁵ Saltanatın yıkıldığı 1 Kasım 1922'de yaptığı konuşmada ise tam aksi istikamette bir söylem geliştirmiştir.⁵⁹⁶

Birbiri ile çelişik gözükken bu konuşmalar yukarıda da defaatle bahsettiğimiz üzere aslında bir çelişki, değişim halinin tezahürü değil, Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta da anlattığı şekilde bir plan dahilinde pragmatik bir tavrın tezahürüdür. Mustafa Kemal Paşa, iç isyanlarla karşılaştığı dönemde de pragmatik siyasetinin karşılığını görmüştür. Yozgat'ta çıkan isyan buna misal teşkil edebilir. Paşa'nın bu tehlikeyi bertaraf edecek silahlı gücü bu dönem yoktu. Açıkça bu dönemde, Milli Mücadele'de etkin silahlı güç Çerkez Ethem idi. Ankara'ya yardımda bulunmaya razı edilen Ethem kuvvetleriyle isyanı bastırmişti.⁵⁹⁷ Ancak Ethem'in gücü, prestiji ve Mustafa Kemal Paşa'ya rakip olarak algılanması onun nihayetini de şekillendirmiştir. TBMM tarafından "Kuva-yı Seyyare" ünvanı verilen Ethem, Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesine boyun eğmediğinden kısa bir süre sonra Ankara hükümeti ile karşı karşıya kalmıştır. Anlaşmazlık, Ethem'i ayaklanmaya zorlamış ve sonradan kurulan ordu, Çerkez Ethem güçlerini ortadan kaldırmıştır. Daha sonra gelişen hadiseler de meseleyi, Ethem'in TBMM tarafından vatan haini ilan edilmesine kadar götürmüştür.⁵⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, siyasetteki rakiplerini ve gelecekte kendine rakip olabilecekleri çok evvel fark etme hususiyetine sahipti. Ancak pragmatik zekası, başarılı olabilmesi için onlarla doğru zamanda hesaplaşması gerektiğini söylüyordu.

⁵⁹⁴ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, ss. 264- 266.

⁵⁹⁵ https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d1yy1.htm (Erişim tarihi: 18/08/2021).

⁵⁹⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 296.

⁵⁹⁷ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, s. 284.

⁵⁹⁸ Müzehher Yamaç, "Çerkez Ethem Olayı", *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, C. 5, S. 2, Temmuz 2016, s. 71.

Milli Mücadele'nin nihayetine doğru Halide Edip, sıkıntılı günlerin geçtiğini düşünerek ve Mustafa Kemal Paşa'nın neşesinden de cesaret alarak, "İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz paşam. Çok yoruldunuz." demişti. Aralarında geçen bu konuşma için Halide Hanım, "Büyük kudrete erişenlerin hepsinde görülen ortak sözler." olduğunu belirtir ve Mustafa Kemal Paşa'nın mizacının anahtarının bu sözlerde olduğunu söyler. Halide Hanım'ın, "dinlenirsiniz paşam" hitabına aldığı yanıt; "Kavga yeni başlıyor daha birbirimizi yiyeceğiz." şeklindedir. Bunun sebebini de Paşa, "Bana muhalefet etmiş olan adamlar." şekilde ifade etmiştir. Halide Hanım bunun bir millet meclisinde doğal olduğunu söylediğinde ise sinirlenerek, ikinci gruptan bazı isimler için onların linç edilmeye layık olduklarını söylemiştir.⁵⁹⁹

Benzer bir diyalogtan Falih Rıfkı Atay da bahseder, onu ilk defa İzmir'in kurtuluşundan sonra gördüğünü söyler. Bu anda herkes her şeyin bitmiş olduğunu düşünerek sevinirken Mustafa Kemal Paşa "Hiç bir şey bitmiş değildir." demiştir. Anadolu tarafını göstererek asıl düşmanın arkada olduğunu söylemiştir. Falih Rıfkı Atay'ın aktarımına göre sözünü ettiği düşman "gerici ve şeriatçı kuvvetler", "Batı uygarlığı" düşmanlarıdır.⁶⁰⁰

Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa, siyasetçi, diplomat ve komutan olarak üç cephede uzun süreli çetin bir mücadele vermiş ve kazanmıştır. Dört yıldan daha kısa bir sürede, işgal edilmiş bir imparatorluğun asi generali olmaktan, yeniden toparlanan bir ulusun en büyük lideri haline gelmiştir. Bunda şüphesiz en büyük hususiyeti her şeyden önce, gerçekleştirdiği pragmatik siyaset tarzıdır. Bu sayede bir imparatorluğun elde kalanından yeni bir ulus-devlet inşa etmek için eşi görülmemiş bir fırsata sahip olmuştur.

3.4.2. Milli Mücadele Sonrası Atatürk ve Pragmatik Siyaseti

Mustafa Kemal Paşa parlak laflara karşı güven duymazdı. O, bir gerçekçi olarak görünüşe değil, düşünerek tasarlanmış, bilim yoluyla planlanmış ve sistematik olarak gerçekleştirilmiş işe önem veriyordu. Alfred Feuillet'in, *Avrupa Milletleri Ruhiyatı* adlı eserinde okudukları içinde altını çizdiği cümle bu tavrına tamamen uyuyordu: "Yoksul bir millet parlak nutuk ve hutbelerden ziyade, işe muhtaçtır."⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtihamı III*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1998, s. 75.

⁶⁰⁰ Taha Toros Arşivi, Barkod no: 001520653006'dan naklen Falih Rıfkı Atay, "Kemalizm", *Cumhuriyet Gazetesi Atatürk Özel Eki*, 1974, s. 3.

⁶⁰¹ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 5. s. 310.

Çevresindekileri ülke yönetmek konusunda birçoğu “gevezelikten başka bir şey bilmeyen, duyguları ham, düşünceleri belirsiz birtakım kişiler” olarak görüyordu. “Doğulu kafaların”, soyut düşünceler ve bunların duygular üzerinde uyandırdığı etkilerle geliştiğine inanırdı. Yarının adamlarının “Batılı kafaları” ise, pratik kavramlara ve bunların eyleme dönüştürülmesine dayandığını düşünürdü. Mustafa Kemal Paşa’nın Doğu’nun yalnızca zihniyetine değil, yöntemlerine de güveni yoktu.⁶⁰² Milli Mücadele Dönemi’nde muhalifleri karşısında nefes tüketmekten ve muharebelerden ötürü sınırları gerilmiş büsbütün bozulmuştu. Halide Edip onun bu dönemdeki ruh halini ve çabasını yorumlarken asıl sıkıntısının Millet Meclisi’ni istediği gibi kullanamamak olduğunu söylemiştir. Paşa’nın fikirlerini yürütmek için her nevi sistemi kullandığını, bazen bir George Washington tavrı aldığını, bazen de Napolyon’a dönüştüğünü belirtmiştir.⁶⁰³

Bu kritik dönemde, Mustafa Kemal’in, çevresindekileri inandırmaya, onlara danışmaya ve işbirliklerini sağlamaya ihtiyacı vardı. Ancak Lord Kinross’un ifadesine göre arada bir yüzündeki “maske” düşüyor böyle zamanlarda üstünlük isteği ortaya çıkıyordu. Halide Edip de bir zaman böyle bir durumla karşılaşmıştı. Mustafa Kemal ona, sert bir şekilde “Herkes benim verdiğim emri yapmalıdır... Ben hiçbir tenkit, hiçbir fikir istemiyorum. Yalnız emirlerimin ifasını!” dediğinde Halide Hanım müteessir olmuştur. Bu sözlerin bir tehdit olup olmadığını sorduğunda ise Paşa hemen tavrını değiştirerek yanlış anladığını söylemiş, teessüflerini iletmiştir.⁶⁰⁴

Milli Mücadele’nin zaferle nihayetinden sonra İtilaf Devletleri Lozan Konferansı’na, hem Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ni, hem de Bab-ı Âli Hükümeti’ni bir arada çağırmışlardı. İtilaf Devletleri’nin birbiri ile geçinemeyen bu iki tarafı birlikte çağırması mebusları öfkelenmiştir, bu da Mustafa Kemal’e harekete geçmek için beklediği fırsatı vermişti. Zaten İngiliz Gizli Belgeleri’nden anladığımız kadarıyla padişah da uzun zamandır sonun geldiğini biliyordu.⁶⁰⁵ Yukarıda Halide

⁶⁰² Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, s. 65.

⁶⁰³ Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı II*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1998, s. 49.

⁶⁰⁴ Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı II*, s. 50; Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, s. 283.

⁶⁰⁵ İngiliz Belgeleri’nde yaptığımız araştırmaya göre Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold İzzet Paşa ile yaptığı görüşme ardından yazdığı raporunda şöyle diyor: İzzet Paşa, Majestenin olayların seyrine terk edildiğini ve kendisine saygı duyan bir haysiyetle satıldığını söyledi. İzzet Paşa’nın padişaha bağlı olmak için özel bir sebebi olmamasına rağmen, Majestelerinin tavrı hakkında büyük bir duyguyla konuştu ve şu anda Sultan’ın Osmanlı Hanedanı’nın en iyi üyesi olduğunu söyledi. Yine de Majestelerinin birçok düşmanı vardı ve ben, İzzet Paşa’nın görüşüne göre, Sultan’ın durumunun kritik bir konum olduğu sonucuna varmıştım. Majesteleri, emelleri büyük olan Mustafa Kemal’in Osmanlı Hanedanı’nı bir kenara bırakıp kendi şahsında yeni bir hanedan kuracağını düşünüp bu fikri

Edip'in anlatısında gördüğümüz gibi Halil İnalıcık'ın tespitlerine göre de Atatürk son kertede amaçlarına ulaşmak için tehvide başvurmaktan çekinmezdi. O zamanlar Türk insanının zihninde, halife-padişah hâkimiyeti yerine millet egemenliğini yerleştirmek oldukça güç olduğundan Mustafa Kemal Paşa zaman zaman faydacılığı inkâr edilemez bu gibi yollara da başvururdu. Çünkü kurmak istediği yeni ülkenin önünde en büyük engel İslam dini ve halifelik ünvanına da sahip olan Osmanlı Saltanatı idi ve bu aşılması gereken güç bir sorundu.⁶⁰⁶ Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile bu durumu, ülkeyi ikiye bölmek için sultanın yeni bir taktiği gibi gösteren on altı konuşmacı meclis kürsüsünde söz aldı. Saltanatın kaldırılması için psikolojik an gelmiş bulunuyordu. Pratik metotlarını elden bırakmayan Mustafa Kemal Paşa, hemen bir orta çözüm yolu seçti. Öncelikle padişahlıkla halifelik birbirinden ayrılacaktı. Bu minvalde hâkimiyetin millete ait olduğunu bildiren bir önerge hazırlandı.⁶⁰⁷ Ancak bu karara muhalif olanlar, Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel düşmanlarıyla da birleşerek güçlenince, seslerini daha yüksek duyurmaya başladılar. Mustafa Kemal Paşa, pragmatist bir tavırla muhaliflerini gene kendi alanlarında sıkıştırma yolunu seçmişti. Adliye Vekili'nin de yardımıyla, İslam tarihi üzerinde iyice bilgi edinerek, gene islami terminoloji ile halifelikle padişahlığın geçmişte de ayrı olduğunu, şimdi de pekâlâ ayrılabilceğini öne sürdü. Buna mukabil bilgili bir hoca kürsüye çıkararak bunun doğru olmadığını dayanaklarıyla detaylı bir şekilde anlattı. Bu nutku M. Kemal Paşa bir köşede sabırla dinliyordu. Kendi deyişiyle, "Şeriye Encümeni'ne bağlı hocalar, hilâfetin saltanattan ayrı olamayacağını, herkesçe bilinen safsatalara dayandırarak iddia ettiler."⁶⁰⁸ M. Kemal Paşa kendine yakın isimlerin bile mütereddid olduklarını görünce söz alarak yüksek bir yere çıktı ve bağırarak şunları söyledi:

(...) Bu bir emrivakidir. Mevzuubahs olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehâl, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.⁶⁰⁹

Bu açık bir şiddet tehdidi demektir. Bunun üzerine Ankara mebuslarından Hoca

araştırıyordu. The National Archive, Londra, *Foreign Office* (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957: 424/255/0036, Constantinople September 25 1922, s. 25.

⁶⁰⁶ Çünkü İslâm dininin yalnızca ibadete ve inanca ilişkin hükümleri yoktur, sosyal ilişkiler ve yaşam tarzı sözü konusu olduğunda, öbür dinlerden ayrıntıları düzenlemekte daha ileri ve kapsamlıdır. İnalıcık, *Osmanlı Devleti'nde İslamiyet ve Devlet*, s. 150, 151.

⁶⁰⁷ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s. 409.

⁶⁰⁸ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 690.

⁶⁰⁹ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 690, 691.

Musafa Efendi, “Affedersiniz efendim,” dedi. “biz meseleyi başka noktai nazardan mütalâa ediyorduk; izahatınızdan tenevvür ettik (aydınlandık).” demek durumunda kaldı. Mesele böylece müşterek encümente halledilmişti. Acele kanun lahiyası hazırlanarak aynı gün okundu. Mustafa Kemal Paşa bu anda dahi meseleyi oylamaya açmayı uygun görmedi; “Buna gerek yoktur, Meclis oy birliğiyle kabul edecektir.” diyerek emrivakide bulundu. Bu şekilde müttefikan kabul edilmiş denilerek bu büyük mesele de pratik bir şekilde oldubittiye getirildi. Bu sırada yalnız “Ben muhalifim!..” diye olumsuz bir ses duyuldu; Bu ses de “Söz yok!” şeklinde gürültüye getirilerek boğuldu. Osmanlı saltanatının sonu Kemal Paşa’nın pratik çözümleriyle beraber bu suretle gerçekleşmişti.⁶¹⁰ Mustafa Kemal Paşa böylece, siyaset alanındaki pragmatik taktiğine uygun olarak, inandırma ve korkutmayı birleştirmekle davayı ortak komisyonda çözüme bağlamıştı.

M. Kemal Paşa’nın, Halk Fırkası’nı kurup seçimlere gireceği dönemdeki söylemlerini incelediğimiz zaman da değişken pragmatik siyasetini gözlemleyebilmekteyiz.⁶¹¹ Bir taraftan Lozan görüşmeleri devam ederken bu dönemki nutukları Milli Mücadele Dönemi’ndeki bazı nutuklarına nazaran oldukça değişmiştir. Artık Lozan’daki muhataplarına karşı olumlu, kapitalist bir lider görünümündedir.

Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sunuf varmış gibi teessüs eden siyasi fırkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malûmdur. Hâlbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dâhildir. (...) Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir...⁶¹²

Mustafa Kemal Paşa’nın bu son derece çarpıcı konuşmasının üzerinde durmak

⁶¹⁰ Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 691.

⁶¹¹ Başka bir açıdan baktığımızda bu dönemki söylemler İttihadçıları da hesaba katarak seçilmiştir. İngiliz Gizli Belgeleri’nde Yüksek Komiser Nevile Henderson Mustafa Kemal Paşa’nın durumunu şu şekilde analiz edilmiştir: “Şu anda var olan tek etkili seçim örgütü, eski İttihad ve Terakki Partisi Komitesidir. Mustafa Kemal’in şahsi düşmanları büyük ölçüde bunlardır ve Ankara’nın lideri sanırım Sivas Milletvekili Kara Vasıf Bey’dir. M. Kemal’in kendi partisi şimdiye kadar Anadolu ve Rumeli’de Müdafai Hukuk Partisi adı altında biliniyordu. (...) Birkaç hafta önce Mustafa Kemal, siyasi programı olarak milletin birliği ile bir Halk Partisi oluşturma niyetini açıkladı. Muhtemelen Mustafa Kemal diğer gruplardaki tüm yandaşlarını bu yeni partinin bayrağı altında birleştirmeye çalışacaktır. Mustafa Kemal’in eski İttihad ve Terakki Partisi saflarında bulunan düşmanları dışında, kıskançlık ve kişisel düşmanlıktan başka nedenlerle ya da monarşik ya da dini gerekçelerle kendisine düşman olan başkaları da var. Bu unsurların tümünde müthiş bir muhalefet olması muhtemeldir. Şimdiye kadar ortak bir yabancı tehlike onu dizginlemeye yardımcı oldu, Mustafa Kemal, dış baskı ortadan kalktığında, bu muhalefetle başarılı bir şekilde başa çıkabilmek için partilerin yeniden toplanmasını düzenlemeyi zaruri sayabilir.” The National Archive, Londra, *Foreign Office* (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957: 424/256/0145, s. 256.

⁶¹² Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, C. II, ss. 101-102.

gerekir. Burada açıkça görülmektedir ki bu yıllarda Atatürk devlet eliyle bir burjuva sınıfı yaratmak istiyordur. Amele sonra gelmektedir. Bu söylem asla sosyalist bir söylem değildir. Metnin genelinde “imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle” şiarı doğrultusunda devletin görevinin zengin yaratmak olduğunun altı çizilmektedir. Devlet, sınıfsal mücadelelerin yürütüldüğü bir mücadele alanı olarak değil de, toplumsal güçlerden tamamıyla azade, bütün sınıflara eşit uzaklıkta ancak kişisel milyonerlerin yetişmesine destek veren nesnel bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Diğer taraftan bu konuşmanın siyasi şerhine göre; kurulan parti ülke için her şeyi yeterince düşündüğünden diğer partilerin veya sınıf temsilcilerinin ayrıca bir faydası yoktur, hatta zararlı olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte gerekçesi her ne olursa olsun, devlete veya devleti temsil ettiği düşünülen partiye milyoner yetiştirmek gibi bir misyon biçiminin anlamı, sınıflar mücadelesinde sermayeye arka çıkmaktır. Bu düşünce Lozan vetiresinde ancak sesini yükseltebilmiştir. Çünkü henüz üç yıl önce yani Ruslarla müşterek düşman İngiltere’ye karşı hareket edilirken sarfedilen söylemler Atatürk’ün pragmatik siyasetiyle beraber tam aksi istikamettedir. Bu dönemde Atatürk, Bolşevizmin, İslamın en yüce kaide ve kurallarını içerdiğini söylemekte ve zaferlerini kendileri için de teşekkür edilmesi gereken bir netice olarak görmektedir.⁶¹³

Tabii Milli Mücadele Dönemi’ndeki bu sözler M. Kemal Paşa’nın inanarak sarfettiği sözler değildir, bir zaruretin gereğidir. Nitekim Milli Mücadele Dönemi’nde Sovyetler ile elzem olan ilişkilerin yürütülmesi için gerçekçi ve pragmatist bir temel aranmıştır.⁶¹⁴ Atatürk nazarında Sovyetler Birliği ile işbirliği yapılmak istenmesinin hiçbir ideolojik yanı yoktur, yalnızca günün şartları bunu gerektiriyordur. Bu durum hem Batılı büyük güçlere karşı direnişi kuvvetlendirecek aynı zamanda da onlara karşı pazarlık durumunda elini güçlendirecektir. Batılı devletlerin Türkiye’nin Sovyet bloğuna katılmasını istemeyeceği de açıktır. Mustafa Kemal Paşa’nın bu konudaki gerçekçi ve pragmatik siyasetinin diğer bir tezahürü de yurt içindeki komünist hareketleri denetim altına alabilmek için kendi eliyle komünist bir parti kurdurmuş olmasıdır. Bu dönemde aşırı islamcı ve pan-islamcı terimler kullandığı gibi, emperyalizme karşı milliyetçi muhalefetini tamamen retorik bir sosyalizmle artırmıştır. Sonuç olarak, Milli Mücadele’nin ilk dönemlerinde müslüman komünist

⁶¹³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, ss. 96-97.

⁶¹⁴ Cumhuriyet döneminde de bu anlayış devam etmiştir. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması, Batlaşma*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2004, s. 113.

izlenimi vermiştir. Bu konuda İslam ile sosyalizmi uzlaştırmaya çalışan ve Doğu'nun Müslüman proletaryasının Batılı burjuva sömürgecileri tarafından köleleştirildiğini iddia eden Mirsaid Sultan Galiev'e çok benzemektedir. "Bolşevizm, İslam'ın en yüce ilke ve kurallarını içerir." diyecek kadar ileri giden Mustafa Kemal, 1920 yılının Kasım ayında Meclis'in çalışmalarının amacının "Türkiye halkını kapitalizmin ve emperyalizmin baskı ve zulmünden kurtarmak" olduğunu ilan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca kendisiyle görüşen Sovyet elçilerini, kendisinin ve yoldaşlarının komünizmi desteklediğine, ancak koşulların onları bu gerçek hakkında sessiz kalmaya zorladığı konusunda inandırmaya da çalışmıştır.⁶¹⁵ Bu geçici pragmatist tavrın bir sonucu olarak 18 Ekim 1920'de kurulan Resmî Komünist Fırka, (gerçek komünistlere göre ise "sahte") fonksiyonunu tamamladıktan hemen sonra kapatılmıştır.⁶¹⁶

1920 yılında ortaya çıkan bu gelişmeler Mustafa Kemal ile gerçek komünistler arasında tedirgin bir ilişkiyi de başlatmıştı. Moskova'nın baskısıyla beraber Ankara gönülsüz olsa da komünistlerin Anadolu'ya dönmelerine izin verdi. Bununla birlikte komünist liderler, milliyetçilerden son derece düşmanca bir karşılama ile karşı karşıya kaldılar ve ardından öldürüldüler. Emirleri verenin İttihad ve Terakki'nin eski liderliği mi yoksa Ankara hükümeti mi olduğu hala belirsizdir, ancak sonuç olarak bu durum Mustafa Kemal için son derece memnuniyet verici bir gelişmeydi. Bu hadiseyle Sovyet liderlerine "Herkes Türkiye'de komünizmin bile bizim işimiz olduğunu anlamalı." şeklinde açık bir mesaj verilmişti. Akabinde Ankara'nın anladığı Bolşevizm dışında diğer her türlü sosyalist söylem yasaklandı ve M. Kemal Paşa'nın emriyle birçok sosyalist tutuklandı.⁶¹⁷ Bu ideolojik farklılıklara rağmen, Sovyet liderleri de Mustafa Kemal ile çıkarları doğrultusunda ilişkilerini sürdürmeye çalıştılar. Komünist düşünceleri suç sayıp saymama konusunda 22 Ocak 1921'de Meclis'te yapılan gizli oturum sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşma, beynelmilel ilişkilerde onun pragmatik tavrını açıkça bize göstermektedir. Bu konuşmasında iki türlü tedbir alınabileceğini dile getiren Paşa, birisinin; komünizm diyenin doğrudan "kafasını kırmak" olduğunu diğerinin ise Rusya'dan kimseyi ülke dâhiline sokmamak, şiddetli önlemler almak olduğunu söylemiştir. Ancak son tahlilde bu önlemlerin yararsız

⁶¹⁵ Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 272.

⁶¹⁶ Bu göstermelik partide, İsmet, Kazım, Ali Fuat, Fevzi, Refet Paşalar gibi önde gelen pek çok paşanın yanı sıra neredeyse tüm Milli Mücadele kadrosu partili görülüyordu. Savaş Açıkaya, "27 Mayıs 1960 öncesi Türkiye'de Sol Akımlar", *Tarih Dergisi*, S. 50, (2009/2) İstanbul 2010, s. 239.

⁶¹⁷ Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I, 1908–1925*, BDS Yayınları, İstanbul 1991, ss. 100-105.

olduğunu belirtmiş, çünkü bu önlemler sebebiyle iyi ilişkilerde bulunulması elzem olan Rusya ile bağların kopacağını belirtmiştir. Son karar olarak bu hale göre onları tahkir etmeyip, en fazla, propaganda yapılarak komünizmin Türkiye için, ulus için ve İslam dini için uygun olmadığını millete anlatmak olduğunu, en yararlı çare bulmuştur.⁶¹⁸

Mustafa Kemal Paşa anlaşılacağı üzere Sovyet Rusya ile siyasi ve askeri ilişkilerde bir bağ kurmaya çalışırken, komünizmin Anadolu'ya geçmesini “Görüldüğü yerde ezilmelidir.”⁶¹⁹ diyerek ayrı bir kefedede tutmaya özen göstermiştir. Savaştan bıkmış Müttefik Güçler'in Yakın Doğu'da büyük bir askeri çatışmayı kaldıramayacağını da bilen Mustafa Kemal, savaş sonrası pazarlıkta elini kuvvetlendirecek her durumu lehine geliştirmeye çalışmıştır.⁶²⁰ Ankara hükümeti Mustafa Kemal'in önderliğinde böylelikle, askeri alanda kazandığı zaferlerin yanı sıra, Batılı Devletlerin aralarındaki çelişkilerden de bir denge yaratmasını bilmiş ve kendini taraflara kabul ettirerek Lozan Antlaşması sürecini başlatabilmiştir. Bu bağlamda gerçekçilik ve pragmatizm ilkeleri, Milli Mücadele Dönemi'nden başlayarak sonrasındaki mühim birçok gelişmede kendisini göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu siyaseti, sonrasında da Türkiye'de benimsenerek devletler arası ilişkilerde, “tarihi dostluk” ve “tarihi düşmanlık” yerine karşılıklı yarar ve değişen şartlar durumlarını esas alan bir dış politika anlayışının benimsenmesine sebep olmuştur.⁶²¹

Dünya tarihine baktığımız zaman tüm devrimlerin neredeyse tamamının bir yola çıkış haritası veya ideolojisi olduğu görülür. Ancak Atatürk devrimleri istisnalara girerek, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, önce bir amaç uğrunda pratikte yer bulmakta sonra ideolojiyi doğurmaktadır. Kısaca Atatürk'ün faydacı anlayışında, teorinin pratikten sonra geldiği bir durum söz konusudur. Bu minvalde fikri olarak kurulan genel bir düzenleme, belli bir ideoloji ve kuram yokluğundan bahisle kendisini tenkit edenler de olmuştur. Bu tenkitlere Atatürk'ün cevapları konumuz açısından tutarlı ve destekleyicidir. O her seferinde programının içerdiği gayeleri, kendi deyişiyle “yaldızlı laflarla kâğıtlara yazılmayacak kadar yüksek fikirler” olarak

⁶¹⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları; Devre: I, İçtima I, Tarih: 22.1.1921. i, 31, C. 3, sayfa 334'ten aktaran Uğur Mumcu, *Uyan Gazi Kemal*, UMAG Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 119-120.

⁶¹⁹ *Ulus*, 13 Aralık 1947; *Akşam*, 13 Aralık 1947.

⁶²⁰ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 123.

⁶²¹ Bülent Şener, “Atatürk'ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları - Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Şubat 2007, ss. 175-185.

görmüştür. Zamanla ortaya çıkan neticelerin programın medarı teyidi olacağını söylemiştir.⁶²² Buna benzer olumsuz ithamlardan dolayı Yakup Kadri de Mustafa Kemal'e; ideolojisiz inkılap partisi olmaz demiştir. Buna karşılık Yakup Kadri, Mustafa Kemal'den; "O zaman donar kalırız." cevabını işitmiştir.⁶²³ Mustafa Kemal, Halk Partisi'nin kuruluş aşamasındaki ilk programına binaen bu tavrını *Nutuk*'ta daha açık olarak ifade etmiştir. Programını gayrikâfi ve kısa bulanlara hatta bir programları bile yok diyenlere; "Bizim programımız bildiğiniz şekilde bir kitap değildir, ancak esaslıdır ve uygulanabilir." diye cevap vermiştir.⁶²⁴

Atatürk'ün hareket tarzı ve ifadeleri açıkça onun genel anlamda pragmatik bir insan olduğunu tekraren göstermektedir. Zira bu konuda küçümseyici bir tavır takınması, yöntemi kutsamaması ve esnek tutması dahi pragmatizmin bir tavrı, tezahürüdür. Atatürk'e illa bir ideoloji yakıştırmak gerekirse; akıl ve bilimi temel alan, ancak aslolarak ona hapsolmayıp hedefler doğrultusunda faydacı bir şekilde onu yorumlayan, bu yönüyle basmakalıp değil pragmatik bir anlayış şeklinde söylenebilir. Genel olarak pragmatistler, Atatürk'te görüldüğü üzere metafizik öğelere önem vermezler, James de bu genellemeye katılarak, "metafizik soyutlamalara nefret gösterdiklerini" belirtmektedir.⁶²⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik konusundaki hassasiyeti çalışmamızın bu aşamasına kadar açık bir şekilde gösterilmiştir. Bu konudaki karşılaştığı sorunlara oluşturduğu pragmatik çözümlerine bu noktadan da misaller verilebilir. Zaferden sonra Mustafa Kemal ile Milli Mücadele'yi beraber yürüttükleri eski arkadaşları arasında olan anlaşmazlıklar daha da artmıştı. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, savaşta olduğu gibi reform hareketlerinde de Halide Edip Hanım'a söylediği gibi tam yetki ve itaat istiyordu. Kâzım Karabekir, Rauf, Refet ve Ali Fuat Paşaların, Cumhuriyet'in ilanından sonra, birlikte başarıya götürmüş oldukları sürecin meyvelerinden istifade edemeyecekleri anlaşılmıştı. Zafer kazanılıncaya kadar aralarında gizli kalan uyuşmazlık, artık su yüzüne çıkmıştı. Zaten Türkiye'de "Cumhuriyet" sanıldığı gibi uzun bir siyasi devrim projesinin, bir demokratikleşme atılımı programının ve halkın malumu olan bir sürecin parçası olarak ilan edilmemişti. Tersine Mustafa Kemal

⁶²² Mustafa Kemal, *Hâkimiyeti Milliye*, 22 Ekim 1925, s. 1.

⁶²³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk - biyografik tahlil demesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss. 143-144.

⁶²⁴ Atatürk, *Nutuk*, C. II, ss. 718-719.

⁶²⁵ James, *Pragmacılık*, s. 40.

Paşa'nın son derece pragmatik bir siyasi tercihi idi. Zamanlama ve ilan açısından da oldukça pratik bir şekilde gerçekleşmişti. Cumhuriyet ilan edildiğinde Mustafa Kemal'e muhalif arkadaşlarının neredeyse tamamı Ankara dışında olduğu gibi, TBMM'nin yarısından fazlası da Ankara dışındaydı. Cumhuriyet ittifakla kabul edilmişti ancak o dönemde 334 üyeli TBMM'nin çoğunluğunun, yarısından fazlasının mevcut bulunmadığı bir günde, Meclis'te bulunan 158 milletvekilinin "ittifakı"yla, aslında salt çoğunluk bile sağlanmadan kabul edilmişti. Cumhuriyet'in ilk reis-i cumhuru olan Mustafa Kemal Paşa'nın reis-i cumhur seçilmesi de farklı değildi.⁶²⁶ Diğer taraftan Osmanlı anlayışında cumhuriyetçilik terimi genel olarak aşağılayıcı bir anlamda kullanılıyordu ve İslam'a aykırı olduğu düşünülüyordu. Ancak buna da çözüm bulan M. Kemal Paşa, bu düşünce karşısında kamuoyunun eleştirisinden korunmak için Cumhuriyet'in ilan edildiği gün anayasaya yeni bir madde ekleyerek İslam'ı "devletin dini" ilan etti.⁶²⁷ Bununla birlikte lider kadrosundaki çekişmeli durum, zaferden önce dahi İngilizler tarafından bilinmekteydi. 2020 yılında erişime açılan bir kısım İngiliz Gizli Belgeleri'nde yaptığımız çalışma sonucu öğrendiğimiz kadarıyla İngilizlerin bu durum hakkında izlenimleri şöyleydi:

Mustafa Kemal'in muhalifleri, kendi kişisel diktatörlüğüne ve iç politikasının belirli unsurlarına karşı ortak bir düşmanlıkla şimdilik az çok birleşmiş birkaç gruptan oluşuyor gibi görünmektedir. Bunlar, oldukça iyi örgütlenmiş görünen eski İttihad ve Terakki liderlerinin, monarşist ve başka türlü muhafazakâr hiziplerin ve Paşa'nın çeşitli kişisel veya politik düşmanlarının takipçilerinden oluşur. Zaman zaman İttihadçılar müzakere yoluyla ve liderlere görevler vererek Kemalist kafese sokmak için girişimlerde bulunuldu. Bu çabalar Ocak ayında yenilendi ve görünüme göre kaynaşma fikri bazı eski İttihad ve Terakki liderleri tarafından desteklendi; ancak Kara Kemal Bey gibi kişilerin diğerlerini denetlemeleriyle gerçek anlamda çok az başarı elde edildi. Şu anda, önde gelen İttihadçılarının birçoğu çitin üzerinde oturuyormuş gibi görünüyor, oysa Meclis'in İttihadçı muhalif kanadı, Kara Vasıf Bey'in liderliği altında kalmaya devam ediyor. Her şey, yeniden inşa edilmiş bir İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mustafa Kemal'e gerçek etkili muhalefetine bağlı ve büyük olasılıkla barış sağlanıp, sonuçlandırıldığına ülkedeki yönetici güç haline gelebilirler.⁶²⁸

Fakat bu taraflar arasındaki mücadele de pek uzun sürmedi en kısa yoldan, yargı gücünün pratik kullanımı sayesinde Atatürk'ün yeni bir zaferi ile sonuçlandı.⁶²⁹ Daha sonraki demokrasiye temel olacak girişimlerin de akıbeti farksız olmadı. Mustafa

⁶²⁶ Mustafa Kemal'in kamuoyuna dönük olarak "cumhuriyet"i ilk kez zikretmesi, Viyana'da yayınlanan *Neue Freie Presse* isimli gazete muhabirine 22 Eylül 1923'te verdiği bir demeçte görülmektedir. Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşulanmak-8 'Cumhur'dan Habersiz Cumhuriyetin İlanı ve İlk Reis-i Cumhur Seçimi", *Toplumsal Tarih*, N. 248, Ağustos 2014, ss. 48-49.

⁶²⁷ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 146.

⁶²⁸ The National Archive, Londra, *Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957: 424/256*, Constantinople March 7 1923, s. 641.

⁶²⁹ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, s. 504.

Kemal'e inkılaplar konusunda danışmanlık yapan, ayrıca TBMM'de birkaç dönem milletvekiliği yapmış olan Ağaoğlu Ahmet Bey, SCF'nin de feshedilmesinden sonra ortaya çıkan manzarayı şöyle yorumlamıştı: “Bizde Cumhuriyetten en uzak bir alâmet bile yoktur. Bizdeki rejim tam manasıyla en şiddetli bir diktatörlüktür... Ah Şark'ın bu riyakârlığı...” Ali Naci Karacan ve Falih Rıfkı gibi isimler için rejim adına bu durum bir sorun değildi, hatta gerekliydi, onlar “Moskova'nın yığın terbiyesi metodları” ve “Faşizmin korporasyon metodları”nı doğru ve yerinde bulan kimselerdi. Hatta Karacan daha ileri giderek açıkça “Bize faşizm lazımdır.” demektedir.⁶³⁰

M. Kemal'in yönetim biçimi ile ilgili o dönemde görev almış Amerikalı bir diplomatın analizine göre; Mustafa Kemal'in zihninde her zaman demokratik fikrin ısrarı görülmektedir. Ancak gerçeklik askeri bir diktatörlükten biraz daha fazlası ya da en iyi ihtimalle geçmişte ve günümüzde bir generaller oligarşisi olarak yorumlanmıştır. Mustafa Kemal'in çok baskın bir karakter olduğuna ve halkın gerçek demokrasi için fazla olgunlaşmamış olmasına değinen diplomat Patterson, gene de Atatürk'ün davranışlarında artan oranda halkın aktif katılımına dayalı bir rejim oluşması için umutlar olduğunu yazmıştır.⁶³¹ Ayrıca ilgili Amerikan belgelerinde Atatürk'ün, Türkiye'nin bir diktatörlük olarak gözükmemesinden ve kendisinin diktatör olarak Batılılar tarafından anılmasından hoşlanmadığı belirtilmektedir. Buna rağmen İngiliz ve Amerikan belgelerinde Atatürk çoğu kez diktatör olarak bahsedilmektedir.⁶³²

⁶³⁰ Sovyet diplomat Semen İ. Aralov da anılarında Ağaoğlu'nu Atatürk'ün danışmanlarından biri olarak yazmıştır. Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 58, s. 111.

⁶³¹ Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound (accessed March 23, 2021). <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=451,452>.

⁶³² Örnek olarak Amerikalı diplomat Joseph C. Grew'in bir yazışması: “Ankara'daki yaşamını ve faaliyetlerini yakından takip etme fırsatı bulanlar, hiç durmadan çalıştığını ve mutlak diktatör rolünde eskisi gibi hakim olmaya devam ettiğini, önemli konularda kimseye danışmadığını ve sadece danışmanlarına üzerinde planlarını kendisi formüle ettikten ve karar verdikten sonra işleri bıraktığı...” Central File: Decimal File 867.001, Internal Affairs Of States, Political Affairs., Turkey, Chief Executive. Sovereign. Visits., November 12, 1930 - Nov. 28, 1934. November 12, 1930 - November 28, 1934. MS, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound (accessed March 18, 2021). <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111440838/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=c142e27f&pg=26>; Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound,

Taha Akyol da bu bağlamda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yargı bağımsızlığının olmadığını söylemektedir. Çünkü bu noktada da Atatürk, arzu ettiği reformları gerçekleştirebilmek için çevresini ve elindeki araçları kendisine en uygun şekilde kullanma yoluna giden bir liderdi. Bu yüzden bu konuda da yeri geldikçe birbirinden farklı söylemler geliştirmişir. Mesela bir taraftan Atatürk'ün yargı bağımsızlığına önem veren sözleri vardır. Bu noktadan bakınca Atatürk'ün, “Yargı bağımsızlığı olmayan bir millet bağımsız olamaz.” sözleri akla gelebilir. Ancak bu sözler Lozan'da adli kapütülasyonları kaldırmak üzere açık bir fayda için söylenmişti. O, dışa karşı bir sözdü. İçeride ise başka bir fayda üzere söylem geliştiriyordu, bu da, “Yargının hükümetten bağımsız olması, otoriteden bağımsız olması, inkılapçı otoriteden bağımsız olması mümkün değildir.” şeklindeydi. Dışa karşı Atatürk yargı bağımsızlığını övüyorsa da, içeride söz konusu olduğunda “Yargı inkılapa hizmet etmelidir!” diyordu. Meseleyi Atatürk'ün Ocak 1921'de Meclis'teki konuşmasıyla da özetleyebiliriz: “Vatandaşın işlerine ilişkin konularda mahkemeler bağımsızdır. Ama siyasi konularda yargı yürütmeye bağlıdır.”⁶³³ Aynı şekilde Yükseköğretim de inkılaplara hizmet etmeliydi.⁶³⁴ 1934 Üniversite reformu esnasında Darülfünun'un kapatılma gerekçelerini anlatan dönemin Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip bu durumu “Türkiye gibi radikal bir inkılap memleketinde...” değişime kayıtsız kalan bir kurumun açık kalması beklenemezdi diye özetlemektedir.⁶³⁵ Çünkü öncelikle üniversitelerden beklenen 1933 tarihli üniversite kanununda vurgulandığı üzere; üniversitelerin Türk inkılabının ideolojisini kuracak ve aşk ile yaşatacak yerler olmasıydı.⁶³⁶

Atatürk'ün hedeflerini adım adım gerçekleştirirken uyguladığı pragmatik siyaset ve elindeki araçlardan tam kapasite faydalanma durumu, harf ve dil devrimi gibi köklü

link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=541.

Accessed 23 Mar. 2021.

⁶³³ Nuriye Akman, “Akyol'dan ezber bozan Atatürk gerçekleri”, *haber7.com*, <https://www.haber7.com/ic-politika/haber/843425-akyoldan-ezber-bozan-ataturk-gercekleri> (Erişim tarihi: 12/08/2021).

⁶³⁴ Darülfünun'a isnat ettirilen suçlamaların konumuz açısından ilgili kısımları şöyledir: Darülfünun'dan kimi öğretim üyelerinin 1930'da SCF'de görev almaları, 1931'de yapılan seçimlerde CHP'yi desteklemedikleri, Hukuk Fakültesi'nin İslam hukuku mantığı ile hareket ettikleri, Üniversitenin, devletçi olmadığı ve hukûk-ı esasiye softalığı ve liberalizm düşüncelerinden “mürteci” bir müessese olduğu, Darülfünun'unun inkılaplar karşısında vazifelerini yapmadığı. Ali Arslan, “Darülfünun'dan Üniversitesi'ye”, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005*, AYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 233.

⁶³⁵ Mehmet A. Kısakürek, *Üniversitelerimizde Yenileşme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1976, s. 14.

⁶³⁶ İsmail Kaplan, “Milli Eğitim İdeolojisi”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 792.

değişikliklerde de kendini göstermektedir. Bu gibi devrimlerin temel amacı; her şeyden önce Türk devletine ve halkına, daha laik, daha modern, Batılı ve daha az islami bir karakter vermek amacıyla düşünülmüştü. Bernard Lewis, “Türk Devleti’nin resmi dini İslam’dır.” ifadesinin 1928’de Anayasa’dan çıkarılmasıyla İslamiyet’in devletten tedricen kopartılması süreci tamamlanmış olduğunu söyler. Ve devamla; ancak onu Doğu’ya, özellikle İslam medeniyetine bağlayan ve Batılı milletler topluluğundan ayıran kudretli ve envrensel kalan tek bir bağın Arap alfabesi olduğunu, bu alfabenin de hilafeti ve İslam’ı takip edecek Müslüman kimliğinin son işareti olduğunu belirtir.⁶³⁷

Atatürk, modern Türkiye’nin önünde engel gördüğü mevcut alfabeyi aşmak ve büyük değişimi Türk halkına benimsetmek için bu sefer faydalanacağı araç ağırlıklı olarak basın olacaktır. Tabii gene kuvvetli olduğu ve yapabileceğine kanaat getirdiği zaman harekete geçecektir. 12 Eylül 1922’de Batılılaşma taraftarı gazetecilerden Cahit “Niçin Latin yazısını almıyoruz?” dediğinde, Mustafa Kemal Paşa “Zamanı daha gelmemiştir.” cevabını vermiştir.⁶³⁸ Aynı yıl Hüseyin Cahit, *Resimli Gazete*’deki makalesinde; Arap harflerini kullanmaya mecbur eden bir sebebin kalmadığını söylemektedir.⁶³⁹ 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde bu konu tekrar gündeme getirilmiş ancak kongre başkanı Kazım Karabekir bu ısrara karşı: “Türk dilini ifade edecek hiçbir Latin harfi yoktur!” düşüncesiyle karşı çıkmıştır.⁶⁴⁰ Kazım Paşa’ya *İctihad* dergisinden süratle cevap verilmiş, Latin harflerinin gerekliliği şiddetle savunulmuştur.⁶⁴¹ Ancak Arap harflerini bırakmak istemeyenler yalnızca mütedeyyin ve muhafazakâr kesim de değildir, münevverlerin birçoğunun asıl korkusu yılların emeğiyle ortaya çıkmış eserlerin bir anda unutulacağı ve geçmişle manevi bağın kopacağı noktasında toplanmıştır. Hatta CHP içinde dahi bu devrime itiraz edenler olmuştur. Başta Başbakan İsmet Paşa olmak üzere ekseri hükümet örgütü ve bürokrasi, ilk başta yeni harflere karşı çıkmıştır. Nitekim 1928’de İsmet Paşa kendisi açısından durumun vehametini özetlemiştir. Ona göre okuma yazma oranı devlet yaşantısını felce uğratacak bir zorunluluk değildir. Uygarlık, yazıların kolaylık veya güçlüğü ile mizan edilemez. Asırlardan beri kullanılan alfabe pekâlâ bundan sonra da

⁶³⁷ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 371.

⁶³⁸ Neriman Tongul, “Türk Harf İnkılabı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 110.

⁶³⁹ *Resimli Gazete*, 22 Eylül 1923, s. 3.

⁶⁴⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1923 s. 1.

⁶⁴¹ M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 42, 44.

kullanılabilir. Âlimlerin ve tüm okuryazarların “hece sınıfı çocuklarına” döneceğini söyleyen İsmet Paşa, yazının değişmesiyle tüm kütüphanelerden, el yazması basma yapıtlardan yararlanılamayacağını da belirtmiştir.⁶⁴² Ancak İsmet Paşa dahi Atatürk’ün kararlılığı karşısında bu konuda direnç gösterememiştir. Batılı normlarla donatılmış bir Türk devleti fikrine, çalışmamızda görüldüğü üzere daha Milli Mücadele öncesinde ulaşan Atatürk, bu doğrultudaki inkılaplarını ancak belirli bir süreçten geçtikten sonra gerçekleştirebilmiştir. Mesela kendisi henüz Sofya’da askeri ateşe olarak bulunduğu dönemde dahi mektuplarında Latin harflerini kullanırdı, bunu Madam Corrinne’e yazdığı yayınlanmış mektuplarda görebiliyoruz.⁶⁴³ Ancak doğru olduğuna inandığı bu devrimi gerçekleştirebilmek için önce daha evvel yapılan inkılapların sindirilmesini ve zemini hazırlamasını beklemiştir.⁶⁴⁴ Atatürk 1928’de *Vakit* gazetesinde yayımlanan bir dizi makalesinden sonra harf inkılabının vaktinin geldiğine kesin olarak karar vermiş, böylelikle dil inkılabının yolunu açmıştır.⁶⁴⁵ Bu konuda çalışma hazırlayan uzmanlar en kısa 5, en uzun 15 senede bu devrimi tamamlayabiliriz deseler de, Atatürk bu köklü değişimi sadece “Altı hafta”da tamamlamıştır. Bu yeni alfabe ilk defa 9 Ağustos 1928’de Atatürk’ün yaptığı konuşma ile duyurulmuştur. Yeni alfabenin yayımlanma tarzı, Amerika elçiliğinin raporunda; “1925’te fesin kaldırılmasıyla ilgili koşullar kadar dramatikti.” şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁴⁶

Zorunlu mektepler ve Arap harflerinin yasaklanmasıyla beraber inkılabın yerleşmesini destekleyen en büyük unsur şüphesiz rejimin mutlak ve zorunlu destekçisi basın olmuştur. Meseleyi biraz açmak gerekirse, devrim yıllarında tek partili sistem gereği başka partinin bulunmaması sebebiyle, Yunus Nadi, Hakkı Tarık Us, Mahmut Soydan, Mehmet Asım Us gibi gazete sahipleri; hem gazeteci hem de mebus sıfatıyla Meclis’te bulunmuşlardır. Bu yıllarda iktidar-basın ilişkisinin güçlü olması,

⁶⁴² İlhan Başgöz, *Türkiye’nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 118.

⁶⁴³ Volkan, Itkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 109.

⁶⁴⁴ Lewis, 1927 ye kadar pek çok durumun değiştiğini, Kemalist rejimin artık iyice duruma hakim ve gerçek bir diktatörlük yetkilerine sahip olduğunu söyler. Bir dizi ezici darbelerlerin inkılapların önünü açtığını belirtir. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 371, 372.

⁶⁴⁵ Asım Us, *Gördüklerim Duyduklarım, Duygularım*, Vakit Matbaası Yayınları, İstanbul 1964, s. 92.

⁶⁴⁶ Central File: Decimal File 867.40, Internal Affairs Of States, Turkey, Social Matters., March 5, 1932 - October 1, 1933. March 5, 1932 - October 1, 1933. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link. [gale.com/apps/doc/SC5111471862/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=68fca016&pg=4](http://www.gale.com/apps/doc/SC5111471862/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=68fca016&pg=4). Accessed 20 Mar. 2021.

bu gibi kişilerin gazeteleriyle, Atatürk'ün kurucusu olduğu rejime ve onun Kemalist düşüncesine bağlı bir yayın organı olarak yaşamlarını sürdürmelerine neden olmuştur. Bu duruma gelinceye kadar zaten basın çeşitli yollarla ıslah edilmiştir. Mesela Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldığı dönemde kontrolsüz görünen gazetecilerin terbiye edilmesi için çıkarılan kanunlar geçmişe dahi yürütülmüştür. Hüseyin Cahit bunun hukuken mümkün olmayacağını söylediğinde, mahkeme başkanı Ali Çetinkaya, “Lozan’dan beri izlediğiniz yayın politikası bunu mümkün yapabilmıştır.” diye cevap vermiştir. Bu dönemde yargılanan gazetecilere “Gazi’den af dilendikleri ve itaat edebileceklerine dair söz verdikleri” takdirde beraat edebilecekleri söylenmiştir.⁶⁴⁷ Böylece zamanla gazeteciler de yola getirilmiş ve en zorlu devrimlerin taşıyıcıları durumuna gelmişlerdir. Bu minvalde hareket eden yazarlar, kültürün en belirgin ve etkin araçlarından biri olan yazının değişmesinin gerekli bir kültür değişmesi olduğunu belirtmişler, eski yazının terkiyle eski kültürün de terk edildiğini vurgulamışlardır. Bazı gazeteler zamanla ifrada kaçarak, bu inkılapları gerçekleştirebildiği için Atatürk’ü -o böyle bir şey istemese de- “yarı ilah” dahi ilan etmişlerdir.⁶⁴⁸

Bütün inkılaplar gibi bir plan dâhilinde yapılan harf inkılâbı, her şeyden önce İslam kültüründen ve ümmet yapısından, ulus yapısına kavuşmuş olan yeni Türk Devleti’nde, Batı kültürünü içselleştirecek nesillerin yetişmesini sağlayacak, Batı medeniyetine ulaştıracak bir araç olarak görülmüştür. Bernard Lewis’in değerlendirmesine göre de bu köklü değişimin altında yatan temel amaç, geçmişin kapısını kapatarak geleceğe doğru yeni bir kapı açmaktır. Atatürk’ün bu değişimle geçmişle ve Doğuyla (İslam medeniyetiyle) olan son bağı koparıp, Türkiye’nin

⁶⁴⁷ Örnek olarak Suphi Nuri, İsmail Müştak, Ahmet Emin, Ahmet Şükrü’nün tutuklu olarak Diyarbakır’a götürülürken Mustafa Kemal’e gönderdikleri telgraf: “Biz yüksek dehanızın kurduğu rejimin tabii ve samimi adanmışları ve hizmetkârlarıyız. Vücuda getirdiğiniz büyük binada samimiyetle fikir amelesi olarak çalıştık. Ortaçağı kaldırıp onun yerine az zamanda bu asrı ikame etmek hususundaki muazzam eseriniz, en büyük ve samimi emellerimizin gerçekleşmesinden başka bir şey değildir... Muazzam dehanızın büyüklüğü...” Telgrafın sonunda, rejimin hizmetkârları olarak çalışabilmeleri için Gazi’den ‘hüsnu teveccühünü esirgememelerini’ istirham” ediyorlar. Diyarbakır’da benzer bir telgraf daha çekmişlerdir: “Yüksek dehanızla vücuda getirdiğiniz inkılapta hakiki ve samimi birer fikir amelesi olarak çalıştığımız...” Benzer telgraflar devamla gönderilmiştir. En sonun da Gazi pişman olduklarına emin olarak işaret vermiş ve hepsini beraat ettirmiştir. Akyol, *Atatürk’ün İhtilal Hukuku*, s. 477, 482-484.

⁶⁴⁸ “Peçesini Atan Türkiye - Atatürk Yarım İlahtır; Türklerin Babasıdır.” Haberlerin içeriğinde hiçbir devlette onun ki kadar heykel yoktur diye övünülerek, Musolini, Hitler ve Lenin’in anıtlarının okunkilerle yarışamayacağı söylenmiştir. *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1935; Necmettin Sadak, Faik Reşit Unat ve Yunus Nadi’nin konuyla ilgili yazıları için bkz. Necmettin Sadık Sadak, “Gazi Baş Muallim”, *Akşam*, 14 Kasım 1928; *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1928; *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1929; Hüseyin Yorulmaz, *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 320; *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1928.

modern Batı uygarlığıyla bütünleşeceğine inandığını ekler.⁶⁴⁹ Atatürk bu sonuca ulaşmak için adım adım ilerlemiş, engelleri ortadan kaldırmış, doğru zaman geldiğine inandığı anda da harekete geçmiştir, bu hamlede yasaklamalarla tercih şansı bırakmamış, yeni harflerin fikren kabulü için basını da ustalıkla kullanmıştır. Bu bakımdan harf inkılabının mümkün olabileceği fikrinin Türk milletinde yerleşmesinde, Atatürk'ün zekâsı, pratik uygulamaları ve bunun tezahürü basının kullanılması önemli bir rol oynamıştır.

Yukarıda konumuzla ilgili misal verdiğimiz örnekleri Atatürk'ün genel siyaseti ve inkılapçılığı üzerinde arttırmak oldukça kolaydır. Ancak meseleyi idrak edebilmemiz adına kâfi miktarda örnek verdiğimiz kanaatindeyiz. Sonuç olarak Atatürk'ün bütün siyasi hayatında değişen şartlara göre farklı söylemleri, taktikleri, stratejileri, pragmatik-faydacı siyasi dehasının özelliklerinden biridir. Siyaset ve diplomaside faydayı daima önde tutmuştur. Belirli hedefler için siyasal manevra yapma yeteneği oldukça yüksek ve dikkat çekicidir. Büyük bir asker olmasının yanında, onun bu diplomat ve siyasi yeteneği bütün başarılarındaki en önemli etkenlerden biridir. Bu sebeple onu ve inkılaplarını anlayabilmek her şeyden önce Atatürk'ü iyi tanımakla mümkündür. Atatürk, bir kuramcı olmayıp yaşayan bir hayat adamıdır. Zihni daha çok kuramcı Fransız kültürü ile beslenmiş olmasına rağmen, uygulamada Anglosakson görgücülüğüne (empirisme) ve pragmacılığına daha yakındır. Bu sebeple öncelikle Atatürk'ün herhangi bir sözünü veya eylemini hakiki manada anlayabilmek için onu tarihi kontekstine oturtmak gerekir. Aksi takdirde günümüze süregelen pek çok birbiri ile çelişik Atatürk profili ortaya çıkacaktır ve Atatürk doğru anlaşılamayacaktır. Çalışmamızda belirttiğimiz üzere Atatürk yeri geldiği zaman Cumhuriyet aleyhinde bir takım söylemlerde de bulunmuştur. Ancak sonra onu yüceltecek pek çok sözün de sahibi olmuştur. Bu, Atatürk'ün ne kadar esnek, ne kadar taktisyen ve ne kadar pragmatik davranışlı olduğunu bize göstermektedir. Dolayısıyla onun hilafeti öven ve yeren sözleri, ancak tarihi vetireyi bir bütün olarak ele almakla ve sözlerini tarihi kontekste yerleştirmekle mana bulmaktadır. Buradaki ince ayırım Atatürk'ün hangi dönemde neyi söylediye onu doğru ve gerekli gördüğü için söylemesi değildir. Atatürk hayatının her döneminde kendine inanarak hareket etmiş ve her döneminde pozitivizm yanlısı olmuştur. Hayatının her döneminde yaşadığı çağa damgasını vuran bilimsel ve biyolojik materyalizm görüşlerinden

⁶⁴⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 374.

etkilenmiştir. Dönem dönem birbiri ile çelişen sözleri onun inandığı değerlere yüz çevirmesinden veya fikirlerinin değişkenliğinden değil, hedefi ile arasında engel teşkil eden durumları o anlık pragmatik bir tavırla bertaraf edebilme zaruretindedir. 1933 yılına ait gizli ibareli bir Amerikan belgesinde Atatürk'ün bu hususiyeti Washington'a şöyle aktarılmıştır: “Milliyetçi hareket, doğru zamanda doğru şeyi yapma konusunda neredeyse tekinsiz bir yetenek sergiledi; herhangi bir belirli eylemde yer alan çıkarımları kavramak ve bu çıkarımları uygun zamanda uygulamak ve geliştirmek...”⁶⁵⁰ Bu bağlamda Mustafa Kemal'i gerçek bir lider yapan asıl özelliği, koşullara uyarlanma konusundaki sıradışı yeteneğiydi. Kazım Karabekir veya Rauf Orbay gibi diğer mühim liderler, Mustafa Kemal gibi hareket etmeyi asla göze alamazlardı. Böyle bir girişime kalkışsalar dahi, zorunlu esneklikten yoksun olduklarından başarısız olmaları kuvvetle muhtemeldi.

⁶⁵⁰ Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 – June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=538. Accessed 23 Mar. 2021.

4. ATATÜRK'ÜN İDEOLOJİSİNİN İNKILAPLARA YANSIMASI

4.1. Atatürk'ün Din Anlayışının İnkılaplara Etkisi

Mustafa Kemal Atatürk'ün günümüze değin dini inancı genellikle tartışmalı bir konu olmuştur. Kimi araştırmacılar dine ilişkin bazı müspet söylemlerinden yola çıkarak ona aşırı dindar veyahut reformcu bir Müslüman profili çizerken, kimileri dinsiz olduğunu söylemiştir. Genellikle siyasi bir gaye ile ortaya çıkan her iki görüş de bu sebeple nihayete varamamış, döngüsel olarak kısır tartışmalara neden olmuştur. Öncelikle ilk kısma giren araştırmacıların öne sundukları Atatürk'ün din ile alakalı müspet görüşlerinin -çalışmamızda görüldüğü üzere- Milli Mücadele ve sonrasındaki 1920'li yıllarla kısıtlı ve pragmatik gerekçelerle olduğunu belirtmek gerekir. İkinci kısımdakiler ise Atatürk'ün “dini inancı” olmadığını, onu toplum nezdinde hedef gösteren ya da suçlu ilan eden bir içerikle sunmaktadırlar. Atatürk'ün el yazıları, söylemleri ve eylemleriyle konu açık olmasına rağmen onun “dinsiz” olmadığını iddia eden kimi yazarlar ise tarih ilmine aykırı olarak hataya düşerek “dinsiz” olmayı adeta suçlu gören bir tonla bu yazıları kaleme almaktadırlar. Bunun başlıca sebebi siyasi olarak kitlelere model olacak kurucu bir lider kültü yaratmaya çalışmanın uzantısı olarak, kitlelerce her yönüyle benimsenecek bir portre ortaya koyma çabası olarak özetlenebilir. Ancak siyasi bir saik ile kitlelere uygun olmayan her türlü bilgiyi “kutsala hakaret” olarak yorumlamak ve saldırı olarak algılamak tarih ilmi disiplinine, objektifliğe ve hakkaniyete uymamaktadır. Halbuki tarihi bir siyasi şahsiyetin saygınlığının ölçütü onun özel hayatı ve inancı ile alakalı değildir. Önemli olan tarihe yansıttığı eylemleri, tarihe yön veren hususiyetleridir. Bu bakımdan Atatürk'ün inancının Türk devrimlerine tezahürü bir din ya da inanca mensup olup olmaması ile ilgili değildir, ilgili olan durum devlet işlerine yansıttığı fikirleri ve bu fikirlerin evrensel etik ilkeler ve bağlı olduğu milletin değerleriyle olan ilişkisidir. Aslında bu karmaşıklık geniş bir şekilde üzerinde durduğumuz Atatürk'ün evvelden belirttiğimiz pragmatik tavır ve söylemleri ile alakalıdır. Mustafa Kemal Atatürk'ün pragmatik siyaseti sebebiyle bu konudaki demeçlerinden kaynaklı süregelen siyasi tartışmalar nedeniyle, özellikle kendi halkı tarafından tam anlaşıldığı söylenemez. Atatürk'ün yaşamını konu edinen belgesel filmlerden “Mustafa”yı yazıp yöneten Can Dündar, bu konuda; Türk Tarih Kurumu tarafından Atatürk'ün düşüncelerinin bilerek sansürlendiğini iddia ederek “Nasıl oluyor da din konusundaki görüşleri bu kadar net

olan bir lider hâlâ yanlış yorumlanıyor?” değerlendirmesini yapmıştır.⁶⁵¹ Bilhassa onun din hakkındaki görüşleri ve bu görüşlerin devlet hayatındaki tatbikatı, kendi toplumu tarafından en az bilineni ama en çok tartışılan ve istismar edilenidir. Bazılarına göre o, dini toplumsal hayattan çıkarmak istemiştir. Kimilerine göre ise Atatürk, dine ve dini değerlere değil, hurafeciliğe ve din istismarına karşı çıkmıştır. Bu sebeple öncelikle Atatürk’ün dini anlayışını ve bunun devlette tatbikini anlamak için herhangi bir sözünü veya eylemini ne amaçla söylediğini bilmek ve bunu tarihi vetirede doğru yere oturtmak gerekir. Çalışmamızda belirttiğimiz üzere Atatürk yeri geldiğinde dinle beraber hilafeti de övmüştür, sonrasında aleyhinde şedit bir takım söylemlerde de bulunmuştur. Politik süreçte dile getirilen bu tür söylemler Atatürk’ün şahsi inancını net olarak yansıtmayan daha çok siyasetteki tavrının tezahürleridir. Dolayısıyla onun din hakkındaki düşünceleri, ancak tarihi birikimi bir bütün olarak ele almakla ve sözlerini hangi şartlar içinde dile getirdiğini bilmekle anlaşılır. Bu da en iyi olarak, siyasi çekincelerinin oldukça azaldığı, “tek adam” olduğu yıllardaki çalışmaları, eylemleri ve kitleye hitap edilmemiş şahsi söylemleri ile anlaşılabilir.

Atatürk’ün inancı konusunda günümüze değin yapılan ilmi araştırmalar daha çok onun; ateist, deist, agnostik veyahut tabiatçı olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Taha Akyol, Atatürk’ün inancını bilime din gibi inanmak olduğunu söylemekte, Jön Türklerin “pozitivist, materyalist ideolojisidir” şeklinde tespitini özetlemektedir.⁶⁵² Zafer Toprak ise Atatürk üzerinde yapmış olduğu çalışmaya binaen, onun dinle ilgili sorunları olduğunu, bu sebeple dine karşı olduğunu ifade etmektedir. Anti-klerikal (din karşıtı) bir çizgide olduğunu söyleyen Toprak, bunun uygulamalarını tarih tezlerinden ve ders kitaplarına kadar giren pek çok uygulamada gözlemlemenin mümkün olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁵³ Mete Tunçay’a göre Atatürk kişisel inanç olarak yaradancı - deisttir.⁶⁵⁴ Osman Nuri Ergin de Mete Tunçay’a yakın bir çizgide onun tabiatçı - natüralist ve determinist olduğu kanaatine varmıştır.⁶⁵⁵ Atatürk’ün

⁶⁵¹ Can Dündar, “Atatürk’ün sansürlenmiş görüşleri”, *Milliyet*,

<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/can-dundar/aturk-un-sansurlenen-gorusleri-176255?sessionid=2>;

“Mustafa Kemal Atatürk”, *HABERTURK*,

<https://www.haberturk.com/haber/haber/961826-mustafa-kemal-ataturk> (Erişim tarihleri: 12/05/2021).

⁶⁵² Neşe Düzel, “Taha Akyol: Atatürk yargı bağımsızlığını reddediyor”, *Taraf*,

<https://web.archive.org/web/20140520220406/http://www.taraf.com.tr/yazilar/nese-duzel/taha-akyol-ataturk-yargi-bagimsizligini/19831/> (Erişim tarihi: 26/06/2021).

⁶⁵³ Ezgi Başaran, “Atatürk’ün Kürt sorunu değil, din sorunu vardı”, *Radikal*,

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ezgi-basaran/ataturkun-kurt-sorunu-degil-din-sorunu-vardi-1084339/> (Erişim tarihi: 15/09/2021).

⁶⁵⁴ Tunçay, *Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s. 219.

⁶⁵⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1994.

biyografisini yazan Andrew Mango, çalışmamızda daha evvel atıfta bulunduğumuz Grace Ellison'un Atatürk ile olan mülakatına değinerek aynı şekilde onun deist olduğu değerlendirmesini yapmış, "laik Cumhuriyet'in" Mustafa Kemal'in kişisel felsefesini yansıttığını söylemiştir.⁶⁵⁶

Ankara'da 1932-1933 yıllarında görevli olan ABD Büyükelçisi Charles H. Sherrill, Atatürk ile yaptığı görüşmelerdeki gözlemlerine dayanarak raporlar tutmuştur. Daha sonra bu raporlar ile *A Year's Embassy to Mustafa Kemal* adlı bir kitap hazırlamıştır. Bu eser ilkin, 1934 senesinde olmak üzere Atatürk hayatta iken tam üç kez Türkçeye çevrilmiştir. Kitabın Atatürk'ün dine bakışını içeren bölümünde, Atatürk'ün sözlerinin bir kısmını kitaba almamış, bunun sebebini de "Din konusundaki şahsi görüşleri hususunda söylediklerinin tamamını burada vermek hiç doğru olmaz." satırlarıyla dile getirmiştir.⁶⁵⁷ Sherrill, raporunda Atatürk'ün çocukken Sıbyan Mektebi'nde kısa bir süre aldığı eğitim dışında ömrü boyunca hiç din eğitimi almadığını ifade ederken, Atatürk'ün Hz. Muhammed'in hayat hikâyesi ve İslam dini konusunda anlatılanlara hiç inanmadığını, bunların Yeni ve Eski Ahit'te anlatılanların ve Budist dinî kitapların bir karması olduğuna inandığını söylemiştir. Özetle Atatürk'ün inancına ilişkin gözlemlerine göre agnostik inanca sahip olduğunu reddetmektedir. Onun din anlayışında sadece kâinatı yaratan tek bir Tanrı'ya inanmak olabilir. Ayrıca insanlığın fitrat olarak bunun gibi varsayımlara dayanan bir inanişaya sahip olmaları gerektiğini düşünen bir fikir yapısı içinde olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁸ Atatürk'ün entelektüel fikriyatı üzerinde kapsamlı bir çalışma yapmış olan Şükrü Hanioglu ise farklı olarak ateist olduğu tespitinde bulunmaktadır.⁶⁵⁹ Çalışmamızda açıkça görüldüğü üzere Atatürk'ün aldığı eğitimle beraber, üzerinde durduğu kitaplar, söylem ve eylemleriyle pozitivist bir anlayışa sahip olduğu anlaşılıyor. O, son derece aklın üstünlüğüne inanmaktadır, mantıkla bağdaşmayan, kendisinin değişiyiyle "ne idiği belirsiz buyruklara" değer vermemektedir. Dolayısıyla pozitivist anlayışta olmasıyla birlikte bilimsel materyalizm görüşleri, hadiseleri, "tanrısal ve fizik ötesi" bir güçle anlamlandırmasına engel teşkil etmekte bu da geleneksel din anlayışına engel

⁶⁵⁶ Mango, *Atatürk*, s. 532.

⁶⁵⁷ Charles H. Sherrill, *A Year's Embassy to Mustafa Kemal*, Charles Scribner's Sons, New York-Londra 1934, s. 200.

⁶⁵⁸ Rifat N. Bali, "Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill'in Raporu Atatürk'ün Dine Bakışı", *Toplumsal Tarih*, S. 153, Eylül 2006, ss. 14-19.

⁶⁵⁹ Burcu Bulut, "Din konusunda aydınlar üçkağıtçı" *Akşam*, <https://www.aksam.com.tr/roportaj/din-konusunda-aydinlar-uckagitci--66283h/haber-66283> (Erişim tarihi: 28/06/2021).

teşkil etmektedir.

Atatürk, Türk tarihini yazdırırken kendi başına yazdığı eklerde, tek Allah fikrinin doğuşunu tarihi gerekçelere bağlayarak, sosyal ve siyasi gelişmelerle açıklamıştır. Bu açıklamalar Atatürk'ün direktifleriyle aynen lise tarih kitaplarında da yer almıştır ve ekseriyeti geleneksel din kitaplarından değil Avrupalı Şarkiyatçıların din değerlendirmelerine, İslam tarihi hakkındaki yazdıklarına bağlıdır. Bu konuda önceki bölümlerde yeterli örnek ve açıklamalarda bulunduğumuz için daha fazla detay vermeyi gereksiz görerek Atatürk'ün daha çok bu konudaki açık fikirleri üzerinde durmak istiyoruz. Mesela onun 1935 yılında Türkkuşu çalışmaları başlarken Etimesgut Havaalanı'nda havacılık hakkındaki konuşmasında söyledikleri bu kapsamda aydınlatıcıdır: "Natür (doğa) insanları türetti, onları kendine taptırdı da. Ancak, insanların dünyada, yaşayabilmeleri için onların tabiata egemenliğini de şart kıldı."⁶⁶⁰ Ruşen Eşref Ünaydın'ın yazdığına göre, Atatürk, General Harbord'la olan görüşmesinde konuyla ilgili düşüncelerini daha açık bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre insanlar surfeler (kurtçuklar) gibi önce sulardan çıkmışlardır. İnsanları bataklıktan çıkan sürüngenlere benzeten Atatürk, sudan çıkıldığı için ilk atamız balıktır der. Evrim kuramına uygun olarak zamanla insanların primat zümresinden türediklerini söyler. Ona göre: "Biz maymunuz, düşüncelerimiz insandır." Bu sohbetle fikirlerine olan inancını ve haklılığını göstermek için, elindeki tespihin kopması üzerine dağılan taneleri göstererek "Bu dağılanları toplarsam ben toplarım, bir araya getireceğim, yeniden kuracağım siz de göreceksiniz." demiştir.⁶⁶¹ Enver Behnan Şapolyo'nun Atatürk'ten aktardığı bilgiler de bu çizgidedir. Bu aktarıma göre ise; insanlar ilk çağlarında oldukça cahil, aciz ve kendilerini koruyamıyor olduklarından kendilerini koruyup güvende hissettirecek bir kuvvet aramışlardır. Nihayetinde insanlık vicdanında yaratılan kuvvet "Allah" olmuştur. Bu dönemlerde her şey ondan beklenmiştir. Hastalıklardan, felaketlerden korunmak için ona dua edilmiştir. Ancak modern çağ ile birlikte insanlar uyanmışlar ve her şeyi Allah'tan değil cemiyetten beklemeye başlamışlardır. Çünkü her şeyin koruyucusu insan cemiyetidir. Bu sebeple cemiyete önem vermek, onu güçlendirip yaşatmak lazımdır. Her türlü gelişim, refah, huzur ve emniyet membaı cemiyettir.⁶⁶²

⁶⁶⁰ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 322.

⁶⁶¹ Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk Tarih ve Dil Kurumları: Hâtıralar*, TTK Yayınları, Ankara 1954, s. 53.

⁶⁶² Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, s. 304.

Manevi Kızı Afet İnan'ın aktardığı bilgilerde de Atatürk'ün görüşlerinde tabiiyyûn, ya da tabiat felsefesi denilebilecek, her şeyi doğa içinde gören anlayışın izleri görülmektedir. Atatürk, doğada ne bir sesin, ne bir sözün veyahut bir hareketin yani hiçbir şeyin yok olmayacağına inanmaktadır. Her şey tabiat içinde saklıdır. Bilim bir gün o kadar ileri gidecektir ki binlerce sene önce söylenilen her sözü tabiat içinde toplayıp ortaya çıkaracaktır. Ona göre tabiat insan için henüz bilinmeyen gizemlerle dolu olsa da insan zekası birgün hakikatleri ortaya koyacak seviyeye gelecektir.⁶⁶³

Atatürk'ün talimatıyla benzer ifadeler Wells'in kitaplarından neredeyse birebir çevirilerek resmî ders kitaplarına konulmuştur. Tabiatçılık ve muayyenetçilik fikirlerinin bu devirde mektep programları bilhassa felsefe ve tarih kitapları vasıtasıyla Türk gençleri arasında yayılmasına çalışılmıştır. Mesela lise tarih kitaplarının birinci cildinin baş tarafına bir yazı yazdırılmış ve bu yazıda tabiat yahut kâinatın yaratılışından, insanın zuhurundan, maymunla insan arasındaki münasebetlerden uzun uzadıya bahsedilmiştir: “Her halde şunu kabul etmek lazımdır ki hayat tabiatın haricinden gelmiş değildir, ve tabiatın fevkinde bir amilin eseri de değildir.” Devam eden açıklamalarda Büchner'in daha evvel gösterdiğimiz insanın cediti tanımı da birebir görülmektedir:

Filhakika rüşeymî hayat ile cenin hayatı devirlerinde insan, evvelâ bir balık olacakmış gibi başlar; yerde sürünen hayvanları hatırlatan birtakım şekillerden geçer (...) hatta bir müddet için kuyruğu da vardır. (...) hulâsa insanlar, sulara kaynaşıp çırpınan bir mevcuttan, çok yavaş yürüyen bir tekâmülle, bugünkü şekle geldiler.⁶⁶⁴

Açıkça görülüyor ki bu ifadelerde, doğaüstü bütün kavramların insan bilinci için kendi tarafından uydurulmuş şeyler olduğu düşünülmekte, uluhiyet kavramının da bunlar arasında olduğu söylenmektedir.

Osman Nuri Ergin'in Atatürk'ün itikadıyla ilgili vardığı sonuç da, onun determinist ve tabiatçı olduğu şeklindedir. Bu felsefeye inananların ancak “akıl”a kıymet verdiklerini söyleyen Ergin, peygamberlerin vahye dayanarak bildirdikleri nakle itibar edemeyeceklerini söyler. Bu bakımdan dehriler ve tabiatçıları mağrur ve müteazzım kimseler olarak tanımlar. Enaniyet yani benlik başlıca sıfatları olduğunu söyleyen Ergin, felsefedeki muayyeniyet-determinizm nazariyesinin bunların başlıca

⁶⁶³ Afet İnan, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1957, s. 13; İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 390.

⁶⁶⁴ Kolektif, *Tarih I Tarihten Evvelki Zamanlar*, (T.T.T. Cemiyeti tarafından liseler için yazılmıştır.) Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 5, 6.

istinat noktası olduğunu belirtir. “Aynı illetler aynı şartlar içinde aynı neticeleri verir.” şeklinde özetlenecek bu düşüncenin dışında bir kuvvet, bir müessir tanımayacaklarını ekler.⁶⁶⁵ Bu iddiayı destekleyecek şekilde Atatürk’ün demeçleri görülmektedir. Ona göre Türklerin dini şu veya bu din değildir, hiçbir şeye benzememektedir. Türkler, tarih boyunca mukaddes tanınan her şeye hürmet göstermişlerdir. Ancak -Rıza Sagman’ın naklettiği üzere de- Türkün gerçek dini tabiattır. Tüm bu düşünceler bir araya getirilirse onun tabiatçı ve muayyenetçi (determinist) olduğu neticesine de varılabilir.⁶⁶⁶ Atatürk bu düşünceye sadece inanmakla kalmamış hakikat olarak gördüğü insanlığın tarihi gelişimindeki bu olguyu, Türk milletinin el kitabı olmasını istediği *Medeni Bilgiler* adlı eserine de nakletmiştir. Bu eserin 79-81. sayfaları analiz edildiğinde onun hayata ait fikirleri bu doğrultuda daha açık olarak anlaşılmaktadır.

Atatürk’ün *Medeni Bilgiler* adlı eserindeki bu kapsamdaki fikirlerine baktığımızda daha evvel belirttiğimiz düşüncelerinin kalıplaşmış bir hale geldiğini görmekteyiz. Anlatımına ilkel insanlardan başlayan Atatürk, insanların en başta gök gürültüsü, karanlık, vahşi hayvanlar gibi tabiatın getirdiği hadiselerden korktuklarını söylemektedir. İnsanın ilk duygu ve düşüncesinin korku olduğunu bu sebeple duygularını ve arzularını kısıtladığı tesptini yapmaktadır. İlk insan gruplarında oluşan bu korku, yerini ata korkusuna, büyük kabilelerde ise Allah korkusuna bırakmıştır. Atatürk’e göre bir korkunun sonucu olarak ortaya çıkan Allah fikri, insanların düşüncelerinde ve hareketlerinde hesapsız yasaklar yaratmıştır. O derece ki, kişisel düşünce ve hürriyet gibi bir hak kavramı bilinmemiştir. Atatürk, bireyin hak ve hürriyetini ihlal ettiren bu durumu, toplulukların başlarına geçen adamların Allah adına yaptıklarına bağlamıştır. Özetle; insan evvela tabiatın esiri olmuştur, sonra buna gökyüzünden yetki aldığı söyleyen bazı adamlara esir olmak eklenmiştir. Ancak insanlar fikri gelişimde ilerledikçe açık düşünmeye ve kendi değerlerini anlamaya, bilmeye başlamışlardır. Sonuç olarak doğanın her şeyden büyük tek şey olduğu anlaşılınca insan da kendi büyüklüğünü ve onurunu anlamıştır. Bu anlayışla insanlığın yükselmesi doğanın verdiği haktır düşüncesine ulaşmışlardır.⁶⁶⁷

Ruşen Eşref Ünaydın’ın 7. Türk Dil Kurultayı’ndan aktardığı hatıralarına göre de Atatürk, insanların, kurtçuklar gibi sulardan çıktığına inanmaktadır.⁶⁶⁸ Varoluş

⁶⁶⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, s. 1976.

⁶⁶⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, s.1994, 1995.

⁶⁶⁷ Atatürk, *Medeni Bilgiler / Türk Milletinin El Kitabı*, ss. 79-81.

⁶⁶⁸ Ünaydın, *Atatürk Tarih ve Dil Kurumları – Hâtıralar*, s. 53.

konusundaki bu ifadeler kütüb-i semaviyeye uymadığı aşikardır. Dolayısıyla Atatürk'ün dinlere bakışı da bu perspektifte gerçekleşmiştir. Dinler konusunda çok düşünmüş ve yazmış olan Atatürk, Türk milletini öncelikle hurafe olarak gördüğü her şeyden arındırmaya gayret etmiştir. Bu kapsamda Atatürk'ün semavi dinler, özellikle İslam dini hakkındaki telâkkisini her şeyden önce kendi sözlerinden ve yazılarından öğrenmek mümkündür. TTK eski genel sekreteri Arı İnan tarafından ortaya çıkartılan bir belgedeki el yazıları Atatürk'ün bu konudaki yoğun çalışmalarından çarpıcı bir örnektir.

Söz konusu el yazıları incelendiğinde Atatürk'ün, Hz. Muhammed'in peygamberlik vazifesinin nasıl başladığının tartışmalı olduğunu söylediği görülmektedir. “Muhammedin” melek veyahut Allah ile gerçekten konuşmuş olduğunu söyleyenler olduğu gibi peygamberin isteyerek böyle bir şeyi kurguladığını ileri sürenler de olmuştur.”, demektedir. Bunları “faraziye” olarak yorumlayan Atatürk meseleyi ilim ve mantık çerçevesinde irdelemenin daha doğru olduğu düşüncesindedir. Atatürk, Kur'an'da geçenleri işaret ederek peygamberin hayat ve hadiseler karşısında zaruri olarak her gün değiştiğini söylemektedir. Nihâî olarak fikri, “Muhammed, iptida Allah'ın peygamberiyim diyerek ortaya çıkmamıştır.” yönündedir. Ona göre bu düşünce yıllarca mücadele ettikten, düşündükten ve fikirlerini neşreyledikten sonra kendinde hasıl olmuştur.⁶⁶⁹

Afet İnan'ın Atatürk'ün el yazıları üzerinde yaptığı çalışmaya göre de Atatürk, Hz. Muhammed'in peygamberliğine şüphe ile yaklaşırken, başlangıcını da birçok eski rivayetler vardır şeklinde yorumlamıştır. Hatta bu bilginin artık efsanelere karışmış olduğunu söylemektedir. Ona göre peygamberin ilk söylediği Kur'an ayetinin gerçekte ne olduğu da belli değildir. Kendi ifadesi ile: “Kuran sureleri Muhammed'e açık semada peyda olmuş bir şimşek gibi günün birinde, birdenbire bir taraftan inmiş değillerdi. Muhammed'in söylediği sureler uzun bir devirde dini düşüncelerinin ürünü olmuştur. Muhammed, bu surelere birçok çalıştıktan ve incelemeler yaptıktan sonra edebi şeklini vermiştir... Bir Allahın kabulü siyasetin sonucudur...”⁶⁷⁰ Daha sonra detayıyla anlatılacağı üzere bu ifadeler neredeyse birebir olarak Leon Caetani'nin *İslam Tarihi-2* adlı eserinden alınmıştır.⁶⁷¹ Buradaki ifadelerde, Hz. Muhammed'e ilk

⁶⁶⁹ *Nokta*, 17 Kasım 1985, s. 13.

⁶⁷⁰ 2000 - *İkibin'e Doğru*, “Kendi Elyazısıyla Atatürk ve Allah”, S. 8, Şubat 1987, s. 8, 14, 15

⁶⁷¹ “Varolan sûrelerden hiçbirinin Muhammed'in ulaştığı vahiylerin kesin olarak ilki olduğu söylenemez. Bu sûreler Muhammed'e, açık gökyüzünde ortaya çıkmış bir şimşek gibi, günün birinde

vahyolunan yerine peygamberin ilk söylediği Kur'an ayetleri ifadesi aslında durumu özetlemektedir. Ayrıca, İslam dininde ilk vahyolunan ayetler konusunda herhangi bir tartışma da söz konusu değildir. İslam tarihi kaynaklarına göre, Hz. Muhammed, 40 yaşındayken, 610 yılı Ramazan ayında Hira Mağarası'nda vahiy meleği gelerek "Oku!" demiştir. Tabii Atatürk pozitivist bir bakış açısıyla doğal olarak fizikötesi bu bilgiye itibar etmemiştir. Bu bilgiyi destekler nitelikte İngiliz yazar G. Ellison da, kendisine Atatürk'ün daha açık olarak, "Benim bir dinim yok ve bazen bütün dinlerin denizin dibini boylamasını istiyorum. Yönetimini ayakta tutmak için dini kullanmaya gerek duyanlar zayıf yöneticilerdir. Âdetâ halkı bir kapana kısıtırlar. Benim halkım demokrasi ilkelerini, gerçeğin emirlerini ve bilimin öğretilerini öğrenecektir. Boş inançlar gitmeli..." dediğini aktarır.⁶⁷² Diğer taraftan Atatürk, uzun vadede bilindiğinin aksine din birliğinin bir millet oluşumundaki etkisine de inanmamıştır. Afet İnan'a yazdırdığı *Medeni Bilgiler* kitabında çizdiği "Türk milleti tablosunda" bunun aksinin olduğunu iddia etmektedir. Türklerin, İslam dinini kabul etmeden önce de büyük bir millet olduğunu söyleyen Atatürk, İslam dininin, ne Arapların, ne aynı dinde bulunan Acemlerin (Farsların) ve ne de diğerlerinin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine etki etmediğini söyler. Aksine, "Türk milletinin milli bağlarını gevşetti; milli duygularını, milli heyecanını uyuşturdu." demektedir. Bu neticenin doğal olduğunu söyleyen Atatürk, sebep olarak Hz. Muhammed'in getirdiği dinin amacının, "Bütün milliyetlerin üstünde, tamamını kapsayan bir ümmet siyaseti" olduğu tespitini yapmıştır.⁶⁷³ Bu anlayışla Atatürk zamanı geldiğine inandığı dönemde "Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dini yoktur." diyerek inancını devlet idaresine de yansıtmıştır. Bu idarede bütün kanunlar; ilmin çağdaş uygarlığa sağladığı esas ve şekillere göre, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve uygulanır. Din anlayışı vicdani olduğundan Atatürk, dini fikirleri devlet ve dünya işlerinden ve özellikle siyasetten ayrı tutmayı çok mühim görmüştür, çünkü Türk milletinin çağdaş ilerlemesinde başlıca başarı etkenin buradan sağlanacağına inanmıştır.⁶⁷⁴ Osman Nuri Çerman, yazmış olduğu *Dinde Reform* adlı eserinde Atatürk'ün fikirlerinden yola çıkarak dine uygulanacak reform yolunu şöyle tanımlamıştır:

(Atatürk'ün yolu) Din namı altında dine 1000 seneden beri çeşitli politik

birdenbire gelmediler. Uzun bir aşılama döneminin ve dini düşünüşün ürünü olmuşlardır." Leon Caetani, *İslam Tarihi-2*, ter. Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul 1924, s. 74.

⁶⁷² Grace Ellison, *Turkey To-day*, Hutchinson & Co (publishers), London 1928, s. 24.

⁶⁷³ Atatürk, *Medeni Bilgiler / Türk Milletinin El Kitabı*, s. 44.

⁶⁷⁴ Atatürk, *Medeni Bilgiler / Türk Milletinin El Kitabı*, s. 87.

sebeplerle ilave edilmiş lüzumsuz, muzır ve insanları hürriyete değil, esarete alıştıran kaide ve geleneklerden, kurtaran bir yoldur. Çünkü Atatürk'ün hiçbir sözünde esas dine aykırı hiçbir fikir olmadığı gibi gerçek dinlerin gayesi olan insan topluluğunun saadet, selamet, refah ve emniyet yollarını bize milli dilimizle bildirmektedir.⁶⁷⁵

Yukarda açıklanan mucip sebeplerle beraber Atatürk için Erken Cumhuriyet Dönemi'ni şekillendiren en temel parametre, laiklik ilkesi ve milli bütünlüğü esas alan ulus devlet anlayışıdır. Bazı araştırmacıların sandığının aksine Atatürk'ün kurmaya çalışmış olduğu rejimde -kendi kişisel inancı dışında- devlet tatbikatında dini bir kenara bırakmak ya da dinden tamamen uzaklaşmak gibi bir amaç yoktur.⁶⁷⁶ Kısa vadeli esas amaç dini, iktidarı pekiştirecek mahiyette şekillendirmektir. Kemal Karpat'ın dediği gibi temel gaye, “Müslümanlığı yeni rejimin modern ruhuna aykırı saydığı dogmatizm ve kendi içine kapalılık niteliklerinden temizlemektir.” Atatürk'ün asıl arzusu, ıslah edilmiş, temizlenerek modern hale getirilmiş ayrıca Türk olan bir İslam diniydi.⁶⁷⁷ Bu minvalde Atatürk Tek Parti Dönemi'nde gerektiğinde dini kullanan, şekillendiren, ondan faydalanan bir politika uygulamıştır.⁶⁷⁸ Mesela 1924 tarihinde hilafetin kaldırılması ve Halife'nin hal' edilmesi sebebiyle artık camilerde okunacak Cuma hutbelerinde, Halife yerine Cumhuriyet'in selamet ve saadetine dua edilmesini istemiştir.⁶⁷⁹ Başka bir misal olarak Atatürk'ün *Nutuk* adlı eserinin ilk basılışında müftülükler aracılığı ile halka satılması, parası olmayanlara dahi taksitle verilmeye uğraşılması söylenebilir.⁶⁸⁰ Camilerde şapka ile namaz kılınması emredilmiş⁶⁸¹ ve din görevlilerinin Türk Hava Kurumu'na üye olup aidat ödemeleri⁶⁸² ve vatandaşların kurban derilerini de kuruma vermeleri istenmiştir. Bu politikalar bir nevi “irşad” mahiyetinde ele alınmıştır ve Cumhuriyet Türkiye'si'nde sonraki yıllarda da dinin gücünden yararlanmak için birçok kere uygulanmıştır.⁶⁸³ Atatürk'ün, felsefi ve sosyolojik olarak pozitivist çizgide olan kadrosu, “determinist” ve “pratik

⁶⁷⁵ Osman Nuri Çerman, *Dinde Reform*, İzgi Yayınevi, İstanbul 1956, s. 88.

⁶⁷⁶ Deniz Parlak, *Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler (1923-46)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara 2019, s. 244.

⁶⁷⁷ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 146.

⁶⁷⁸ Zaten Atatürk de “Din vardır ve lüzumludur” derken, gerektiğinde ondan faydalanacaklarını anlatmıştır.

⁶⁷⁹ BCA, 51-0-0-0/2-1-30; BCA, 51-0-0-0/2-12-8.

⁶⁸⁰ Fahri Sakal, “Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Propaganda ve Tanıtım Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S. 55, Mart 2003, s. 90; BCA, *DİBK* 051.V41/9.77.1.

⁶⁸¹ BCA, 51-0-0-0/13.115.5; Fahri Sakal, “Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler” *Turkish Studies, Volume 2/4 Fall 2007*, ss. 1-11.

⁶⁸² BCA, *DİBK*, 051/V41.30.27; BCA, *DİBK*, 051.0/4.31.7; BCA, *DİBK*, 51.V41/9.78.1.

⁶⁸³ Sakal, “Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Propaganda ve Tanıtım Çalışmaları”, ss. 83-103.

maddiyatçı” ve “bilimsel materyalist” olarak özetlenebilir.⁶⁸⁴ Bu fikriyatın, devlet-din politikalarını kendi anlayışları doğrultusunda yönlendirmesi kaçınılmaz olmuştur. Atatürk’ün daha sonra kitap haline de getirilecek olan prensiplerinin toplandığı “Kemalizm”, özü itibariyle “muasır medeniyet” olarak kabul edilen, her anlamıyla Batı Avrupa tipinde bir devlet ve toplum olma çabası, Atatürk’ün ifadesiyle bir “uygulama”, bir “yürüyüş”tür; bu sebeple mezhebe benzer şekilde “yol” diye tanımlanmıştır. Atatürk’e göre o yolun göstericisi her türlü metafizik ve teolojik fikirlerden arındırılmış, madde ve salt bilimdir. Ona göre “evvela madde anlaşılmalıdır.”⁶⁸⁵ Bu bakımdan Atatürk’ün inkılapları, fikri ürünleri açısından değilse de, toplumda yarattığı etki ve kapsam bakımından Türkiye’de materyalizm tarihinin en önemli sayfasıdır ve esas unsuru doğada, maddede görmektedir.⁶⁸⁶

Atatürk, İzmir İktisat Kongresi’nde yaptığı konuşmada hatırlanacağı üzere, toplumların tarihinin açıklanmasında, ekonomiyi belirleyici etken olarak kabul etmiştir. Onun inancının bir uzantısı olarak kendi başına manevi bir faydası dışında maddi bir getirisi olmayan camilerin, tek parti döneminde dünyevi amaçlara dönük satışlarından elde edilmeye çalışılan kâr bu sebeple mühimdir. Nazif Öztürk’ün satış kayıtlarından tespit edebildiği verilere göre bu minvalde 1926-1949 tarihleri arasında 3279 hayrat satışı yapılmıştır. Bu tasfiyelerden 2997’si din hizmetleri grubuna ait iken, bunlardan 2815’i cami ve mescitlerdir.⁶⁸⁷ Maddi faydası bulunmadığından hareketle kayıtlarda “lüzumsuz” olarak addedilen bu camilere, arsa, medrese, tekke, namazgâh, musalla arsası gibi diğer gayrimenkulleri de katarsak bu sayı 4 bin sınırını aşmaktadır.⁶⁸⁸ Bu konuda bariz örneklerden biri olarak Edirne Milletvekili Şeref Aykut’un, Atatürk’ün düşüncelerinin derlemesi olarak gördüğü “Kemalizm” için söylediği, “Bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir din.” ifadesi meseleyi özetler niteliktedir.⁶⁸⁹ Atatürk bu konudaki görüşlerini 1930 yazında Yalova’da açıklamıştır. Ona göre; bir milletin direkt hayatıyla, yükselmesiyle ve düşkünlüğü ile ilgili en mühim etken iktisattır. Bu durum tarihi tecrübenin tespit ettiği

⁶⁸⁴ İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın konuşması için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, C. 16, Devre 5, ss. 59-61.

⁶⁸⁵ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C. I, s. 15.

⁶⁸⁶ *Tarih I Tarihten Evvelki Zamanlar*, s. 2.

⁶⁸⁷ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 492, 494.

⁶⁸⁸ Yasin Ersin, Fahri Sakal, “Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması”, *Vakıflar Dergisi*, S. 56, 2021, s. 179.

⁶⁸⁹ Şeref Aykut, *Kemalizm (CHP Programı’nın İzahı)*, Muallim Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul 1936, s. 15.

bir gerçektir. İktisadi etkenlerin Türk tarihinde tamamıyla görüldüğünü söyleyen Atatürk, Türk tarihi incelenirse eğer tüm yükseliş ve çöküş sebeplerinin iktisat meselesinden başka bir şey olmadığını söylemektedir.⁶⁹⁰

Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki pozitivist anlayış, dini kurulların, dini bilgiyle donatılmışların yönetimde olduğu teokratik topluma alternatif olarak, “bilimsel bilgiyle” donatılmış, “aydınlanmışların” yönetimde olması gerektiği düşüncesinden hareket etmektedir. Bu bağlamıyla, Atatürk'ün anlayışında bilimle çatışan dini ilkelerin, mekânların ve dogmaların kaldırılması, dinin pozitif bilimlerle uyuşur hale getirilmesi, meşrulukları devlet tarafından kabul edilmeyen din adamlarının toplumun gözünde itibarsızlaştırılmaları ve onların toplumsal konumlarının “bilim insanlarına” ve “aydınlara” bırakılması söz konusudur. Diğer bir deyişle, İslam'ın rasyonalizasyonu ve standardizasyonu uygulamaları ile idarenin merkezileşmesine ve hükümetin yapmak istediği değişimlere engel olabilecek hâkim bir güç olan; cami, tekke ve zaviyeler aracılığıyla yayılan; kitleleri yapılan reformlara karşı tavır almaya sevk edebilecek din anlayışının yok edilmesi hedeflenmiştir. Daha evvel üzerlerinde önemle durduğumuz isimlerden, Atatürk'ün fikirlerine rehber olan çalışma arkadaşı Celâl Nuri (İleri) bu projenin en önemli ve uç teorisyenlerindedir. İnkılapları şekillendiren kadronun önde gelen isimlerinden Celal Nuri Bey'e Filibeli Ahmed Hilmi'nin tenkidi, bu hedefin beslendiği membaları anlamak adına önemlidir:

Fikri meseleleri tetkikten hâsıl olan kanaatimize göre Celal Nuri Bey, anlatım ve biçim olarak 'Doğmatik'tir. Bu noktada verdiğimiz anlama göre; doğruluğu su götürmez, müsbet ve aşikâr olmayan şeyleri en müfrit bir kattiyet ve kanaatle beyan etmeğe 'Doğmatizm' denir. Celal Nuri Bey'in kitabını mütalaa edenler, bu doğmatizmi oldukça açık bir şekilde görürler ki, istemeden akıllarına Böhner, Ernest Hegel, Moleskot ve Lange gibi materyalizmin elebaşlarının açık ifadeleri gelir. Umumiyetle doğmatikleri ve hele Materyalistleri sair mütefekkirlerden ayıran cihet, kendi zan ve fikirlerine karşı gösterdikleri 'amiyane iman'dır. Bu, o kadar şiddetli bir kanaat ve imandır ki artık ilme nisbet edilmesi mümkün olmayarak en kuvvetli bir sofuluk ve taassup derecesini bulur.⁶⁹¹

Mesela, kabul edilmiş, zaruri ve umumi bir prensip gibi ortaya koyduğu ve 'İtrah' adını verdiği temizleme ve arıtma işinin tatbiki neticesinde kalan İslamiyetin 'değişik' bir isim almış Materyalizm'den ibaret olduğu gözlere çarpıyor. Bir din, diğer bir dinin yerine -bilerek mi bilmeyerek mi? burası tamamen anlaşılamiyor- konulmuş oluyor. Bu dinin ismi 'materyalizm' ve bunun prensiplerini yayan kimsenin adı mesela Böhner, kitabının adı '*Madde ve Kuvvet*' iken garip bir değişiklik cilvesi ile İslamiyet oluyor. Bu yeniden bir temel kurma işinin bir neticesi de; Hazreti Peygamber'den Böhner'in ortaya çıkışına kadar İslamiyetin manasını anlayan hemen hiçbir ferdin gelmediği acayip bir

⁶⁹⁰ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s. 277.

⁶⁹¹ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, s. 70.

durumdur.⁶⁹²

Atatürk'ün 1930'lu yıllarla beraber geliştirdiği söylem ve uygulamaları, CHP programlarıyla beraber incelendiğinde, laiklikten sadece din ve devlet işlerinin ayrılmasını anlamadığı görülmektedir. Bu anlayışın temelinde, dinin dünya işleri üzerindeki etkinliğinin azaltılması, etkinliğini yitirdiğinde ise zamanla yok edilmesi bulunur. Bernard Lewis bu kapsamda, 1930'ların Türkiye'sindeki laikleşme baskısının son derece şiddetli olduğunu söyler. Rejimin İslam karşıtı bir siyaseti bariz bir şekilde asla benimsemediği görüşünde olan Lewis, laiklik kapsamında yapılan icraatların gayesinin, İslam gücünün teşkilatını sona erdirmek olduğunu belirtir. Ona göre Atatürk ve rejiminin, Türk halkının kalbine ve zihnine hâkim olan bu gücü kırma konusundaki arzusu son derece açıktır. Bu sebeple dini eğitim yasaklanmış, camilerin işlevi laik amaçlara dönüştürülmüş, hukuki ve sosyal reformlar oluşturulmuştur. Lewis, bu anlayışın tezahürü olarak Ankara'dan örnek vermektedir. Hızla büyüyen başkentte hiçbir yeni cami yapılmadığını belirttikten sonra Ayasofya Camii'nin müzeye dönüştürülmesinin simgesel durumu üzerinde durur.⁶⁹³ Esasında Atatürk, Ankara'ya özel bir önem atfetmiş; bir bozkır kasabasını Batılı, muasır bir başkentte dönüştürmek için her fedakârlığı ve masrafı yapmıştır. Bakanlık binaları, yüksekokullar, eğelence mekânları ve başkent olmanın gereği diğer yapılar yapılmış, Batı'dan şehir plancıları, akademisyenler, müzisyenler vesaire uzmanlar getirilmiştir. Ancak Ankara'nın imarı çalışmaları bağlamında o dönemde belirttiğimiz anlayış doğrultusunda gerçekten de planlanmış bir cami inşaatı yoktur.

Atatürk'ün inancının ve modernleşme algısının dine her bağlamda müdahale etmesinin en önemli nedenlerinden birisi, özellikle İslam'ın dünya işlerine yönelik düzenlemelerinin sosyal bünyede görünürlüğünü yüksek tutmasıdır. Bu sebeple Atatürk, laiklik merkezli bir sosyal düzen oluşturmak için, dini mirasın ve geleneklerin yeniden tasarlanması, tanımlanması ve konumlandırılması için özellikle çaba göstermiştir. Bu minvalde Cumhuriyet'in inandığı çağdaş uygarlık düzeyine doğru yürüyüşünün ilk aşaması gelenekçilik tutumunu yok etmek iken ikincisi, onların yerine yeni kuralları, örgütleri yerleştirerek gelenekle çağ arasında geçiş köprüsü kurmak olmuştur. Bu açıdan Cumhuriyet Dönemi uygulamalarının toplamı, bir "yeni yöneliş" arzusunun tezahürüdür.⁶⁹⁴ Bu "modern" olan ve "Türk'e has" dini gerçekleştirmek

⁶⁹² Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, s. 71-72.

⁶⁹³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 561.

⁶⁹⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 522.

adına Atatürk laik ve millî devlet için İslam'ın da "Türkleştirilmesini" düşünmüştür. II. Meşrutiyet'ten beri zaman zaman gördüğümüz "dini Türkleştirme" veya "Türk'ün Millî Dini"ni kurma düşüncesi Atatürk döneminde devlet eliyle hayata geçirilmek istenmiştir. Bu konuda Hüseyinzade Ali'nin başlattığı daha sonra Ziya Gökalp'in geliştirdiği "Dinî Türkçülük", İ. Hakkı Baltacıoğlu'nun "İslam'ın Türkleştirilmesi" ve Reşit Galip'in "Millî Müslümanlık" dediği "İbadetlerin Türkçeleştirilmesi" projeleri hükümetin tasarladığının benzerleridir. Ruşeni Barkın da *Din Yok, Milliyet Var* adlı eserinde, "Benim dinim, benim Türklüğümdür." ifadesini kullanmış, "din" kelimesini "milliyet" olarak algılamıştır. Ayrıca Baltacıoğlu'nun, 1928 yılında Millî Mecmua'da yayınlanan "İslâm'ı Türkleştirmek lâzımdır!" sözüyle ifade ettiği düşünceleri gibi, daha sonra Darülfünun İlahiyat Fakültesi tarafından hazırlanan meşhur "Dini İslah Beyannamesi" ve Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip'in yazdığı *Müslümanlık: Türk'ün Millî Dini* adlı eserdeki fikirler 1932'den sonra kısmen uygulamaya konulmuştur. Türk Tarih Tezi'ne göre Sümerlerin Türk olduklarından hareketle Hz. Muhammed'in ve atalarının Türk olduğu dahi ileri sürülmüştür. Bundan dolayı İslam medeniyetinin bir Türk medeniyeti olduğu iddia edilmiş; buna göre bu medeniyeti saptırılmış olduğu özüne döndürmek için İslâm'ı Türkleştirme çalışmaları planlanmıştır. Hace-i Türkistan Ahmed Yesevî, Sultan Veled, Hacı Bektaş Velî, Hacı Bayram Velî ve bunlar gibi sufilerin düşüncelerine bazı noktalardan dayanılarak Anadolu merkezli yerli ve millî bir "Türk İslam'ı" öngörülmüştür.⁶⁹⁵ Hedefi topyekûn Batılılaşmak olan Türk modernleşmesi bu minvalde radikal bir evre başlatmış, bu kapsamda Latin harflerinin kabulü ile de Türkiye'nin Batı'ya yaklaşması amaçlanmıştır. Dönemin Amerikan belgelerinde bu durum şöyle gözlemlenip aktarılmıştır.⁶⁹⁶

(...) yeni alfabe zorunlu hale geldi. Böylece, Türk devriminin şüphesiz en dikkat çekici aşaması olan şey başarılmış oldu. Bu reformun önemini düşünmeden önce, hareketin liderlerinden birinin konu hakkında söylediklerini duymak ilginç olabilir: 'Bu sadece bir alfabeden diğerine geçiş meselesi değil. Bir kültürden diğerine geçiştir. Yeni benimsediğimiz yazı hem ruhlarımız hem de beynimiz için yeni bir dünyanın anahtarıdır. Bu anahtar sayesinde Türk halkını yüzyıllardır karanlıkta tutan skolastik hapisanelerimizin kapılarını açacağız ve insani olarak bilinen o yaşam ve neşe kaynağına ulaşacağız...

⁶⁹⁵ Ersin, Sakal, "Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması", s. 166.

⁶⁹⁶ Central File: Decimal File 867.40, Internal Affairs Of States, Turkey, Social Matters., March 5, 1932 - October 1, 1933. March 5, 1932 - October 1, 1933. MS Turkey: Records of the U. S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111471862/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=68fca016&pg=5. Accessed 24 Mar. 2021.

İbadetlerin ve ezanın Türkçe yapılması gibi reform programları da dinin Türkleştirilmesi çerçevesinde öngörülmüştür. Bu minvalde 1934 yılında modernist islamcılardan İ. Hakkı İzmirli ile Şerefettin Yaltkaya, İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye dayanarak namazın Türk diliyle kılınabileceğini ispat etmeye girişmişlerdir. 1934'te A. İbrahim *Millî Din Duygusu ve Öz Türk Dini* adlı eserinde daha radikal tekliflerde bulunmuştur. Ona göre, İslam dini, Türklere uygun olmadığından “millî bir din” meydana getirmek için çalışmak zaruridir. Bu bağlamda öne sürülen teklifler, 1928'de Baltacıoğlu ve arkadaşlarının hazırladıkları “Dini Islah Beyannamesi” ile büyük benzerlikler taşımaktadır.⁶⁹⁷

Dönemin aydınlarında Batılılaşmayla beraber Türkçülüğün de etkisi zamanla artmıştır. Pozitivist aydınlar ilave olarak Atatürk'ün takdirini kazanmak isteyen modernist İslamcılar da bu çizgiye yakın oldukları belirtilebilir. Bu çizgideki M. Şemsettin Günaltay, İ. Hakkı Baltacıoğlu, M. Ali Aynî ve Şerefettin Yaltkaya gibi düşünürler inkılap hareketlerini benimsemiş, dinde reform hareketlerine uyararak bir bakıma “Kemalist İslamcı” bir çizgi oluşturmuşlardır.⁶⁹⁸ Bu çerçevede namazlarda sure ve duaların tamamen Türkçe okunduğu bir iki örnek görülmüşse de devam edememiştir. Ezan ve kamet Türkçeleştirilmiş, ancak camilere kiliseler gibi sıralar ve müzik aletleri koymayı düşünenlerin teklifleri uygulanabilirliği olmadığından kabul görmemiştir.⁶⁹⁹ Bu dönemdeki dini uygulamalar sebebiyle çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır. Hamdullah Suphi Tanrıöver bu yönelişi “Bir müddet mazi ile alakamızı kesmek istedik, onun için türbeleri kapattık.” diyerek ifade etmiştir.⁷⁰⁰ Bu uygulamalar muhafazakâr olmayan aydınların da dikkatini çekmiştir. Tanrıöver gibi başka bir seküler şahsiyet olarak bilinen Adnan Adıvar bile bu icraatları “resmi bir dinsizlik dogması” olarak nitelemiştir, bu ifadeyi kitabına alıntılıyan Karpat, dönemin uygulamalarını “aşırı antiklerikal ve pozitivist bir karakter” değerlendirmesiyle yorumlamıştır.⁷⁰¹

Dinde inkılâbın bu safhasını ve Atatürk'ün din yorumunu bizzat o hayatı yaşamış

⁶⁹⁷ Ahmet İşler, “Demokrat Parti Döneminde Dinde Reform Tartışmaları: Müslüman Sesi Dergisi Örneği”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, C. 2, S. 2, s. 53.

⁶⁹⁸ İşler, “Demokrat Parti Döneminde Dinde Reform Tartışmaları: Müslüman Sesi Dergisi Örneği”, s. 54.

⁶⁹⁹ Bu gibi teklif ve icraatların halk üstündeki yansımaları için bkz. Rifat Atay, “Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar Üzerine”, *Mukaddime*, 2018, 9/2, ss. 49-65.

⁷⁰⁰ İsmail Kara, “İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 45.

⁷⁰¹ Adnan Adıvar'dan alıntı yapan Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 349.

ve bu inkılâba iştirak etmiş olanlardan dinlemek herhalde yerinde olur. Hafız Rıza Sayman hâtıralarında Atatürk'ün onlara “İnkılâplarımın son merhalesini siz yapacaksınız hafız beyler!” dediğini aktarır. Bir dizi iltifatlardan sonra onları, Sultan camilerine hatip yapacağı ve sırmalı kaftanlar giydireceği gibi vaatlerle de sevindirdiğini söyler. Yine Atatürk bu inkılâp çalışmalarından bahis buyururken: “Başka Hafızlar var ki tecvitçidirler, onları bu işe karıştırmak istemem, bana sizin gibi münevver hafızlar lâzımdır!” dediğini belirtir. O dönemin ABD temsilcisi Grew, Kadir Gecesi'nden önce, bir aydan fazla bir süredir İstanbul'da ikamet eden Atatürk'ün, Dolmabahçe Sarayı'nda kendisiyle görüşmek üzere din sınıfının mensuplarını huzuruna çağırmasını başlı başına önemli bir olay şeklinde ülkesine bildirmiştir.⁷⁰² Toplantının daha sonra Maarif Vekili Reşit Galip Bey'le sarayın alt katında bir salonda devam ettiğini belirten Sayman, kendisine camilerde artık Türkçe Kur'an okuyacaksınız denildiğini belirtir. Ancak ellerine verilen Kur'an, önce Arapça'dan Fransızcaya ardından Türkçeye çevrilmiştir. Galip Bey'in dediğine göre bu sebeple tercüme iyi de değildir, ancak bunun üzerinden çalışma yapılması emredilmiştir. Sayman, anılarında çok heyecanlı olduğunu, o ana kadar yapmadığı bir şeyi yapacağından içinin sıkıldığını ifade eder. Bu işin bir şeye benzemeyeceğini de daha başlamadan bildiğini söyler. Türkçe düz yazı biçiminde bir ibareyi makamla okumaya çalışacağından ortaya tuhaf bir şey çıkacağını düşünüyordur. Bu duygularla çalışmasını bitirdikten sonra kalabalıklar önünde işini icraa etmiştir. Görev yerine getirildikten sonra, Kur'an'ın da Türkçe okunması için çaba gösterenlerden Şadi adında birinin kulağına eğilerek “Ben davamdan vazgeçtim.” dediğini aktarır.⁷⁰³

Bu hatıranın devam eden sayfalarında Atatürk'ün Kur'an tercümesi üzerinde de çalıştığı anlaşılıyor. İncelenmekte olduğu tercümenin bazı yerlerini de işaretleyerek beğenmemiştir. O işaretli yerlerden birisi de Nisâ suresinin hürmeti müsahare âyetidir. Atatürk bu âyeti; “yükselmiş, medeniyeti gelişmiş bir âleme bu sözlerin mânâsız” olduğunu söyleyerek, “hezeyan” olarak değerlendirmiştir. Dinde reform çalışmalarında görevli olmuş, Atatürk'le bizzat bu konularda mesai yapmış Hafız Rıza Sayman, Atatürk'ün din ve Kur'an hakkındaki kanaatini son olarak şöyle aktarır: “O,

⁷⁰² Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey, Religion. Church., Feb. 26, 1930 - Dec. 5, 1934. February 26, 1930 - December 5, 1934. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472494/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=f7f84141&pg=61. Accessed 24 Mar. 2021.

⁷⁰³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, ss. 1948-1950.

diyordu ki, Türk bunun (Kur'an'ın) arkasından koşuyor. Fakat onun ne dediğini anlamıyor, içinde neler var, bilmiyor ve bilmeden tapınıyor. Maksudı arkasından koştuğu kitapta neler olduğunu Türk anlatsın.” Sayman son olarak; Atatürk'ün insanın gereksinim nedeniyle dinsiz olamayacağını kabul ettiğini ancak bir şeye inanılacaksa Türk'ün dininin tabiat olduğunu söylediğini ve bu sözleri özel olarak sırf münevver oldukları için ona söylediklerini anlatarak bahsi kapatır.⁷⁰⁴

Amerikalı diplomat Joseph C. Grew'in gözlemlerinden oluşan ülkesine gönderdiği rapor da bu bakımdan dikkat çekicidir. Washington'a, “Gazi, Türkiye’de İslam’da reform yapmaya başladı.” şeklinde raporuna başlayan Grew, Gazi'nin Türk orkestrasının lideri Hafız Yaşar Bey'e, İstanbul'daki Yere Batan Camii'nde Kur'an'ın Türkçe çevirisinden uygun dizeleri alenen söylettiğini belirtir. “Kuran'ın yorumlanmasına karşıt bir anlayışın, dini sınıf içinde bile olağanüstü bir şey olduğu bir ülkede, bu sansasyonel bir olaydı.” şeklinde hadiseyi yorumlar.⁷⁰⁵

1929 senesinde *Vossische Zeitung* muhabirine verdiği demeçte de Atatürk benzer şekilde dine karşı vaziyetini anlatmıştır. Kur'an'ın tercüme edilmesinin asıl gayesini ise, “din adamlarının asıl dertlerinin ne olduğunu halka anlatmak” şeklinde özetlemiştir. Devamla, “Türk yalnız tabiatı takdis eder.” sözleriyle mülakatını bitirmiştir.⁷⁰⁶

Gazetecinin Atatürk'ün bu kanaatinin, en büyük akılların kanaatlerine tevafuk ettiğini söylemesi ve Goethe'nin de bu kanaatte olduğunu, onun tabiata “Allahlar” namını verdiğini iddia etmesi üzerine Atatürk bu sefer: “Ben bu muammayı kabul edemem, takdise lâyık ancak cemiyet-i beşeriyenin reisi olan kimsedir.” demiştir. Devam eden mülakatta ilahiyat bahsinde İslam inancına göre “imanın şartı” sayılan kaza ve kader ile ilgili soruları işittiği zaman ise bu iki kelimenin Arapça olduğunu ve Türkleri alâkadar etmediğini söylemiştir.⁷⁰⁷

Atatürk'ün, Kuran'ın ve derlenmiş hadislerin Türkçe tercümesini

⁷⁰⁴ Aynı yer.

⁷⁰⁵ Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey, Religion. Church., Feb. 26, 1930 - Dec. 5, 1934. February 26, 1930 - December 5, 1934. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472494/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=f7f84141&pg=61. Accessed 24 Mar. 2021.

⁷⁰⁶ “din ricalinin derdi ancak kendi karınlarını doyurmak...” *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 125.

⁷⁰⁷ Aynı yer.

yaptırmasındaki esas varsayımı, bu tür kaynakların yerelde bulunmasının Luther'in 1534 tarihli İncil'ine benzer bir etkiye sahip olacağı yönündeydi. Bu kapsamda 1927'den itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı, hutbelerin cuma namazlarında Türkçe tebliğ edilmesine karar vermekle kalmamış, aynı zamanda namazda da doğrudan alıntılar yapılmasını düşünmüştü. Kur'an ve hadislerden Türkçe tercümeleri ile bundan böyle herhangi bir uyarı veya yorum sadece Türkçe olarak verilecekti. Ancak, Türkçeye tam geçiş girişimleri halk tarafından hoş karşılanmamıştır ve bu yüzden 1928'den sonra terk edilmiştir. Benzer bir kader, Mustafa Kemal'in 1932'de hutbelerin "frak ve başlıksız" olarak verileceği hükmüne de düşmüştür. Ancak aynı yıl yapılan yasal değişiklikler yine de namazın üç aşamasında Türkçe kullanılmasını gerektirmiştir: ezan, camide ezana davet ve "Tanrı Büyüktür (Allâhu Ekber)" ifadesinin okunması.⁷⁰⁸

1932 yılına ait bir ABD raporu da Atatürk'ün din anlayışının inkılaplara etkisini özetlemektedir. Söz konusu raporda o günkü Türk hükümetinin siyaseti konusunda herkesin temel ve sabit kabul ettiği bir siyaset varsa, bu siyaset laiklik siyaseti olduğu yazmaktadır. Devamında "Ankara'nın din karşıtı ya da en azından saldırgan bir biçimde dinsiz olduğu" belirtilmiştir. Geçmişte, Ankara liderlerinin din konusundaki fikirlerine dair hiçbir şüphe bırakmayan bir dizi olaya tanık olunduğu söylenmiştir. Örnek olarak, medreselerin kapatıldığı, hukuk sisteminin laikleştirildiği, herhangi bir dini karakterden arındırmak için yemin şeklinin değiştirildiği, dervişlerin tasfiye edildiği, dini sınıf mensuplarının sayısının sınırlandırıldığı ve faaliyetlerinin kısıtlandığı, Anayasa'nın, bir devlet dininden herhangi bir şekilde bahsedilmeyi ortadan kaldıracak şekilde değiştirildiği; irticai faaliyet olarak görülen hadiselerin kamuya açık bir hakarete maruz bırakıldığı anlatılmıştır.⁷⁰⁹ Çalışmamızda ilk defa ortaya çıkartılmış belgelerden biri olan bu analiz raporundaki diğer dikkat çekici tespitler şöyledir:

Görünüşe göre sonuçlar tatmin edici değildi; eski dini sınıfın yıkımı yeterince ilerlememişti; ülke henüz dini reforma hazır değildi. Ankara ile Din arasındaki uçurum gittikçe büyüyor gibiydi - Ankara modern, bilimsel, pozitivist, milliyetçi,

⁷⁰⁸ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 154, 155.

⁷⁰⁹ Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey, Religion. Church., Feb. 26, 1930 - Dec. 5, 1934. February 26, 1930 - December 5, 1934. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472494/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=f7f84141&pg=61. Accessed 24 Mar. 2021.

yurtseverdi - din tarihi geçmişti. (...) İnkılaplara inananlar ve inanmayanlar vardı; Gazi diktatörlüğünü savunanlar ve savaş dönemindeki eşitliğin hala cazibesine sahip olanlar. 1924-1925 Fethi Bey Nezareti'nde bir an tereddüt yaşanmış, ancak 1925 baharında güçlü silah yöntemleriyle ıslahat kararı ve diktatörlük alınmıştı. Acımasız yöntemler kullanıldı: İstiklal Mahkemeleri, idamlar... Ve güzel bir gün, Ankara etrafına baktı ve daha fazla şüphelenecek bir şey göremedi, hiçbir muhalefet yoktu, Ankara artık görünüşe göre sessiz, boyun eğen köle gibiydi. Sonra Ankara büyük bir hata yaptı, kayıtsız kaldı: reformları yasalaştırıldıkları için gerçekleştirildiğini hayal etti (...) Menemen olayı, yaşanan çalkantılı gösteriler, Ankara'nın yanıldığını ve reformların genel halkla paylaşılması gerektiğini ortaya koydu. Muazzam bir çaba sarf edilmesi gerekecekti. Muhtemelen kamuoyuna tavizler bile veriliyordu. O zamandan beri büyük bir koşuşturma oldu. Seçimler oldu; muhalefet bastırıldı ve gençleri eğitmek için yeni ve daha enerjik bir organizasyon - Halk Evi - oluşturuldu. Ve şimdi dine karşı yeni bir tutum gibi görünen şey geliyor. Dine yönelik bu yeni tutuma muhtemelen birçok faktör giriyor. İlk olarak, Gazi'nin geçtiğimiz yıl Türkiye'yi gezmesi neticesinde, dinî olanın hala hesaba katılması gereken bir faktör olduğunu kavradığını sanıyorum. Resmi dinsizlik politikasının şu ya da bu şekilde - Ankara dışında - hiçbir etkisi yoktur. Diğer taraftan ben Gazi'nin, salt siyasi bir bakış açısından, tüm dini meseleyi muhaliflerine bırakmanın son derece tehlikeli olduğunu nihayet fark edip etmediğini merak ediyorum. Gazi belki de Ankara siyasetini camiler aracılığıyla, özellikle de Türkçenin önemini vurgulama konusunda yaygınlaştırmayı umuyor. Kuşkusuz, din Türk halkına Ankara'nın ulaşabileceğinden daha yakın. Neden bu yaklaşımı Ankara'nın kendi amaçları için kullanmaya çalışmıyorsunuz? Belki başka faktörler de iş başındaydı: Örneğin, Kudüs'teki son Müslüman Kongresi, Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı'nda büyük bir çalkantıya neden oldu. Yetkili bir kişinin Gazi'nin Asya ülkelerine karşı tavrını oldukça değiştirdiğini ve onlarla daha yakın ilişkiler kuracağını iddia ettiğini duydum. Bu fikrin bir kanıtı olarak, İran ile yakın zamanda yapılan anlaşma ve ayrıca Irak Başbakanı'nın Ankara'ya ziyareti ve Kral Faysal'ın kardeşi Zeit'in devlet adamı olarak Türkiye'ye atanması gösteriliyor. Bu Asya ülkeleri Müslümandır ve belki de dine karşı daha sempatik bir tavrın daha yakın ilişkiler kurmaya yardımcı olacağı düşünülmektedir. Gelecek ne olacak? Şimdiye kadar yapılanların genel olarak onaylanmadığına dair çok fazla şüphe olabileceğini sanmıyorum. (...) Orta sınıf - küçük esnaflar, küçük tüccarlar - dini ya da ahlaki bir talimattan ziyade bir fetiş olarak gördükleri kutsal Kur'an metnine yapılan herhangi bir değişiklikten muhtemelen öfkelenenlerdir. Mevcut rejimin dinsiz karakteri hakkında artık hiçbir şüphe kalmayacağını hissedebilirler. Türkiye'de hükümet otoritesinin gücünün muazzam olduğu asla unutulmamasına rağmen, bu kızgınlığın ciddi bir şekilde girip girmeyeceği görülecek. Gazi'nin son girişiminde tehlikeler var. Bir sonraki hareketin ne olacağına gelince görüşler farklı. Bazıları bir süre daha fazla bir şey yapılamayacağını söylerken, bazıları da Gazi'nin bazı önemli camilere bir halk ziyareti yapacağını, ya da camilerde sıraların kullanılacağını, Ankara'da modern bir cami yapılacağını, İstanbul dışındaki camilerde Türkçenin kullanılmasını öngörüyor (bu zaten Trakya'da başladı) ve Meclis tarafından din hizmetlerinde Türkçenin kullanılmasını zorunlu kılan bir yasa çıkarıldı. Saygılarımla, Joseph C. Grew.⁷¹⁰

Amerikan elçiliğinin üçüncü sekreteri Frederick E. Farnsworth 1935 tarihli raporu da dikkat çekici başka bir değerlendirmedir, elçiliğin belirttiği üzere bir ansiklopedi niteliği taşıyan bu rapor, Türkiye'deki mevcut durum hakkında, siyasi ve dini evrimi takip eden büyük miktarda bilgi içermektedir. Bay Farnsworth'un hazırlık için çok zaman ayırıp, çalışma yaptığını belirten elçilik, özet olarak raporda;

⁷¹⁰ Aynı Yer.

“Türkiye’de İslam” başlığıyla, Atatürk’ün başlattığı reformların kısa bir açıklamasını verip, reformların amacının İslam’ı hükümet işlerinden ayırmak ve kişi üzerindeki etkisini en aza indirmek olduğu üzerinde durmaktadır.⁷¹¹ Başka bir Amerikan raporunda ise Atatürk’ün inancı ve Türkiye’de rejimin dine tavrı şu şekilde anlatılmaktadır:⁷¹²

Resmi Türkiye’nin dine karşı tutumu hem karmaşık hem de çelişkili. Oldukça farklı en az üç unsurdan oluşur: (1) Türkiye’deki din mekanizmasının her zaman gericiliğin yanında olduğuna dair geçmişin bilgisine dayanan derin bir inanç; (2) dinin modern olabilmek için modern insanın hor görmesi gereken bir şey olduğuna dair esas olarak Fransa’dan, ama aynı zamanda bir ölçüde Sovyet Rusya’dan gelen bir inanç; ve (3) Müslüman olmayan hiç kimsenin gerçek bir Türk olamayacağına dair köklü bir içgüdü. Bu üçüncü faktöre atıfta bulunulurken, “içgüdü” terimi tavsiye edilir bir şekilde kullanılmaktadır, çünkü mantıksal olarak üçüncü faktör, ilk iki faktör ve çağdaş Türk yaşamındaki diğer faktörlerle açıkça uyumsuzdur. Yine de var ve öngörülemeyen bir öneme sahip. Charles Maurras ve Action Francaise grubunun Roma Katolikliğine yönelik tutumunun biraz tadı var. Elbette, bu son derece bir Yakın Doğu tavrıdır, çünkü Yakın Doğu’da dini ve siyasi olanın kaynaşması gelenekseldir. Bu üç temel faktör, Türkiye’deki dine karşı resmi tavrın tam resmini vermemektedir. Gazi’nin kişisel olarak en azından dindar olmadığına ve hatta muhtemelen din karşıtı olduğuna dair çok az şüphe olabilir. Ankara’da birkaç balonun kapanışına doğru bu konuda verdiği neredeyse ders niteliğindeki bildirimler çok iyi biliniyor. (...) Din konusunda da aynı şey oldu. Gazi’nin duyguları, çevresi arasında daha az itibarlı olanlar tarafından yutulmuş ve onlar tarafından, şüphesiz abartılı ve şüphesiz Çankaya’da ayakta durmak amacıyla yeniden üretilmiştir. Bununla birlikte, bu gerçeğin, muhtemelen daha büyük öneme sahip diğer gerçekleri gizlemesine izin verilmemelidir. İlk olarak, Türk Hükümeti dini ibadete hiçbir zaman doğrudan müdahale etmedi. (...) Ankara’daki yönetici kalabalığın dinsiz bir grup olduğunu söylemek kolay ama bu ifade tüm gerçeği temsil etmiyor. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, günde beş defa namaz kılan, Ramazan orucunu titizlikle izleyen güçlü ve pratik bir Müslümandır...

Benzer veriler çoğaltılabilir, toparlamak gerekirse bu veriler ışığında Atatürk’ün dine yaklaşımı hakkında en yakın ve basit olarak söylenebilecek şey, bütün dinlerin beşeriyetin mahsulü olarak ortaya çıktığına olan inancıdır. Atatürk’ün bu inancının inkılaplara yansımaları; Türk toplumunun kalkınması ve çağdaş uygarlık düzeyine erişmesi için bu “suni” inancın ortadan kaldırılarak, yerine Batı ilke ve yöntemlerini getirmek olmuştur. Bu gayenin gerçekleşmesinin şartı ise, Türk

⁷¹¹ Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey, Religion. Church., Dec. 10, 1934 - Feb. 8, 1939. December 10, 1934 - February 8, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472695/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=cf278263&pg=27. Accessed 21 Mar. 2021.

⁷¹² Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=552. Accessed 23 Mar. 2021.

toplumunun içinde bulunduğu durumdan harekete geçirecek, çağdaş uygarlık seviyesine giden yola koyacak bir seri devrimin yapılmasıdır. Bu minvalde yapılacak eylem ve işlemlerin başarıya ulaşması ile toplum temelden değişecek, bu sayede kalkınma çabaları olumlu sonuç verebilecektir. Dolayısıyla Atatürk için radikal inkılaplar zorunluydu. Ancak pek çok Osmanlı aydını gibi Atatürk de zamanla İslam'ın Türk kültürüne o kadar derinden gömülmüş olduğunu fark etti ki, birkaç devrim dalgasıyla yok olamayacağını anladı. Buna göre, dine tavır Sovyetler Birliği'ndeki gibi sert olmayacak çok daha yumuşak bir yaklaşım benimsenecekti. Onun tavrı, Geç Osmanlı entelektüellerinin meşhur bir sözünde özetlenebilir: “Din, kitlelerin bilimidir, oysa bilim seçkinlerin dinidir.” Bu düşünceye göre, çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda İslam'a topyekün bir saldırı sakıncalıydı. Bunun yerine, İslam'ın yeniden yapılandırılmış bir versiyonu, ilerleme ve aydınlanma için bir araç olarak hizmet etmek üzere seçilebilirdi. Abdulah Cevdet ve Kılıçzâde İsmail Hakkı gibi Batıcı düşünürler de Avrupa toplumlarında dinin sonradan marjinalleşmesinden çok ilham almıştı. Onlara göre, ıslah edilmiş bir din, toplumun modernizasyonu için bir araç olarak oynayabileceği yalnızca geçici bir role sahipti ve ardından bir kenara atılacaktı.⁷¹³ Bu kısımda bir parantez açarsak bu isimlerin seçkincilik anlayışının sadece teorik değil sosyo-kültürel alt yapısı olduğunu da söyleyebiliriz. İnkılapları gerçekleştirirken Atatürk'e yardım eden 37 kişinin biri hariç hepsi şehirlidir. Neredeyse tamamı Osmanlı Devleti'nin Batı ile bütünleşmiş yerlerinden gelmektedir. Büyük çoğunluğu seküler okullarda Batılı bir eğitim almıştır. Aralarından hiç kimse medreseye gitmemiştir. Bu çerçevede Zürcher'e göre Kemalist kadronun asıl arzu ettiği Batılı bir burjuva hayat tarzıdır.⁷¹⁴

Sonuç olarak Atatürk'ün dine karşı siyasi tavrı; muasır medeniyete kavuşmak için çıkarılmış reformların amacına ulaşmasını engelleyecek bir kuvvet olarak gördüğü geleneksel dini, “asli hali ve işlevine döndürmek” parolasıyla, yapmayı tasarladığı inkılapların karşısına çıkmasını önlemek ve dolayısıyla siyasetin dışında kalmasını sağlamak olmuştur. Bu bağlamda Atatürk'ün inancının devlet işlerine yansımaları, doğru olduğuna inandığı seküler merkezli bir sosyal düzen oluşturmak için öncelikle devlet tatbikatında dini, yeni rejimi pekiştirecek mahiyette şekillendirmeye çalışmaktır. Bu doğrultuda birçok Jön Türk gibi, Mustafa Kemal de Fransız modelini

⁷¹³ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 56.

⁷¹⁴ Eric Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, Bilgi Üniv. Yayınları, İstanbul 2009, ss. 51-52.

laikliğin otantik biçimi olarak görerek, bunu Türkiye'ye uygulamak istemiştir. Fransız modelinden farklı olarak Türk laikliği sadece cami ile devlet arasında bir ayrım yaratmakla kalmamış, dini kontrol etmeye, şekillendirmeye ve onu özel bir mesele haline getirmeye çalışmıştır. İslam'ın sosyal içeriğinin, dünya işlerine yönelik düzenlemelerinin ve etkisinin diğer dinlerden daha yüksek olması, devrimlerin yerleşebilmesi ve yeni bir toplum yaratmak için bu tercihi zaruri kılmıştır. Sosyal dini mirasın ve geleneklerin yeniden tasarlanması, çağdaş hayata ve modern bilime uygun olması Atatürk'ün inancına uygun olarak Türk toplumunu ileri götürmek için elzem olarak gördüğü yoldur. Diğer taraftan bu yeni din anlayışı ile din ve inanç hürriyetini istismar edeceğini düşündüğü, devleti teokratik bir yönetimle değiştirmek isteyen muhaliflerin önüne geçmeye çalışmıştır. Bununla beraber ilerlemeye engel teşkil edecek, akla, mantığa ve güne uymayan her türlü inancı İslam dinine sonradan giren türlü safsata, hurafe ve sapkın inanç olarak yorumlamış, İslam dinini modernitenin önünde engel olmaması için arındırarak “olması gereken özüne” döndürmeye çalışmıştır.⁷¹⁵ Bu manada tekke ve zaviyelerin kapatılmasını halkın hurafelerden arındırılması için bir adım olarak görmüş, İslam Tarihi'nin yeniden yazdırılmasını, yorumlanmasını ve hutbelerin Türkçeleştirilmesini en az onun kadar önemli bulmuştur. Son tahlilde Atatürk'ün din politikasının temel amacı dini devletten ayırmak, siyasal, toplumsal ve kültürel işlerde dinin ve onun temsilcilerinin bütün yetkilerine son vermek ve dini sadece ibadet konuları ile sınırlandırmak olmuştur. Böylece İslam dinini, çağdaş, Batılı ve bir ulus-devletteki dinin rolüne indirirken, aynı zamanda dine daha modern ve daha milliyetçi bir şekil vermeye çalışmıştır. Atatürk nihayetinde dinin baskın rol oynadığı bir toplumu alıp, katı bilimci ve seküler ideoloji tarafından yönetilen bir topluma dönüşmesine öncülük etmiştir. Bu yolda, Sovyetler Birliği'nin Müslüman bölgeleri dışındaki İslam dünyasında başka hiçbir yerde görülmeyen uygulamalarıyla istisnai bir başarı göstermiştir.⁷¹⁶ Devlet nazarında gerçekleştirilen bu başarının en büyük eksikliği ise kitlelere sınırlı nüfuz etmesidir.

⁷¹⁵ 1928 yılında yeni kurulan İlahiyat Fakültesi'nde bu minvalde çıkartılan rapor şöyledir: “...Toplumun modern görüşleri karşısında böyle bir reformun mistik ve akıl dışı unsurların işleyişinden çıkmasını beklemek, gereken zemin ne kadar hazır olursa olsun, hemen hemen imkansızdır. Ahlaki ve ekonomik yaşam gibi dinsel yaşam da bilime paralel olarak reform geçirmeli, öyle ki diğer kurumlarla uyum içinde olsun...” Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 558.

⁷¹⁶ Falih Rıfkı'nın Rusya'daki izlenimleri için bkz. Falih Rıfkı Atay, *Yeni Rusya*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1931, s. 135.

4.2. Atatürk'ün Tarih Anlayışı ve Dil-Tarih Alanına Yansımaları

Batı tarzı tarih anlayışı ve metodu, Şarkiyatçılık ile yayılarak uzun yıllar boyunca dünyanın pek çok yerinde üstünlük sağlama aracı olarak kullanılmış ve bu doğrultuda kabul görmüştür. Türk tarihi çalışmaları da bu kapsamda Oryantalizm-Şarkiyatçılık çalışmalarına paralel olarak 18. yüzyılda ivme kazanmıştır. Batı'nın akademik tarih anlayışının dünya çapında bir üstünlük sağlama aracı olarak kullanılma yöntemi, tarih yazımının da, “galibin yazdığı” haline gelmesi sonucu doğurmuştur. Bu dönemde tarihe bakıştaki hakim fikir, bir eylemler ve ahlak klavuzu olmasından ziyade ilerlemenin kaçınılmaz sonucu olarak tarihi sürecin tutarlı anlatımıdır. Bunda tabii olarak Hegel'in derin etkisi yadsınamaz. Bu anlayışın temelinde sürekli müspete doğru ilerleyen bir tarih düşüncesi mevcuttur. Eski Türk tarihçiliğinde ise, tarihin faydalı bir davranış ve ahlak rehberi olarak görüldüğü söylenebilir. Batı'daki yeni tarih anlayışı başlangıçta tam olarak seküler merkezli bir anlayış değil iken zamanla çıkarılara uygun düşecek şekilde yeni tutarlı açıklamalarla biçim değiştirmiştir. İrkî vasıflara değinen araştırmalar buna misal teşkil edebilir. Bu anlayış özetle; bazı milletlerin diğer milletlerden doğuştan gelen hususiyetleriyle beraber daha üstün olduğunu iddia ederken diğer milletlerin metodolojik ve fiili olarak tenvir edilmesi (aydınlatılması) gereken basit ve aşağı türler olduğu iddiasını barındırır. 19. yüzyıl ortalarında Batı normlarını eğitim sistemine eklemiş olan Türkler de bu süreçle beraber tabii olarak, eski Türk tarihi üzerindeki tetkiklerinin ele alınış şeklini değiştirmiştir.⁷¹⁷

Mustafa Kemal Atatürk'ün içtimai hadiseler üzerindeki muhakemelerinde ve dünya görüşünde tarih çok mühim bir yer tutmaktadır. Atatürk'teki tarih şuuru, hadiseleri genelleyerek meseleleri tarihi gelişimi içerisinde yerine koyabilecek ve değerlendirebilecek bir tarih kültürüne dönüşmüştür. Ayrıca bu şuuru, onu, Türk tarihini inandığı şekildeki kapsam ve içeriği ile ortaya çıkarmayı amaç edinen meşakkatli tarih araştırmalarına rabt etmiştir. Atatürk, hadiseleri tarihi açıdan değerlendirme konusunda ilk kazanımlarını Manastır İdadisi'ndeki öğreniminden almıştır. Bununla beraber, Türk ve İslam tarihi üzerine eğilmek gereğini duymasında şüphesiz sonraları okuduğu Türk ve yabancı tarihçiler etkili olmuştur. Onun henüz düşüncelerinin olgunlaşma döneminde okudukları arasında Mustafa Celalettin ile Leon Cahun'un tarih kitapları gelmektedir. Türk tarihinin uzun geçmişi hakkında yazılan ve Türk

⁷¹⁷ Yusuf Akbaba, “Eski Türk Tarihi Araştırmalarının İki Öncü İsmi: Mustafa Celalettin Paşa ve David Léon Cahun”, *SUTAD*, S. 42, Güz 2017, s. 533-534.

aydınları arasında benimsenen bu popüler eserlerden başka, 18. yüzyılda yazılmış olan ve Cumhuriyet'in ilk senelerinde Türkçeye tercüme edilen Deguignes'in ünlü tarih çalışması da Atatürk'ün okudukları arasındadır. Onun Türk tarihi hakkındaki muhakemelerinde ve kimi fikirlerinin oluşmasında bu üç müverrihin ve özellikle de Deguignes'in çok büyük rol oynadığı söylenebilir. Bunlara Leone Caetani'nin 9 ciltlik *İslam Tarihi* de 1924 yılında eklenecektir. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi ise onu tarih alanında daha çok yöntemsel olarak etkilemiştir.

Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Atatürk de dahil olmak üzere kişiler üzerinde toplumsal görüşlerin oluşmasında büyük tesiri görülen isimlerin başında gelmektedir. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye⁷¹⁸ mensuplarından ve *Tasvir* gazetesi muharriri olan ayrıca *Hikmet* gazetesi sahibi A. Hilmi, çeşitli felsefi yapıtların yazarı olarak da ün yapmıştır. Tarih ilminin meselesinin “zaman içerisinde insan fiilleri” olduğu kanısının genel bir anlayış olduğunu söyleyen Filibeli, genelde tarih, özelde ise İslam tarihiyle meşgul olanların objektif davranarak, hadiseleri tahrif etmeden ve gizlemeden nesnel olarak ortaya koymaları gerektiği üzerinde durmaktadır. Mustafa Kemal onun tarih alanındaki eserini dikkatle okuyarak belli noktalarda ondan ilham almıştır. Filibeli'nin bu alandaki çalışmaları modern tarihçiliğin izlerine rastlanacak bilgilerle doludur. Ayrıca kendisinin “ilmen ve fennen” dediği tarih metodolojisi ile tarihin dinî ve hikemî yönüne vurgu yaparak, sadece siyasi ve idari olmadığını söylemiştir.⁷¹⁹ Hatırlanacağı üzere Ahmet Hilmi'nin *Allah'ı İnkâr Mümkin mü?* isimli eseri de Mustafa Kemal'in dikkatini çekmiş başka bir eseridir.⁷²⁰ Mustafa Kemal, 1911'de yayımlanmış olan bu eseri 1916 senesinde Silvan'da 3 gün içinde dikkatle okuyup tetkik etmiştir. Ahmet Hilmi, Allah'ın varlığını kanıtlamak amacıyla yazmış olduğu bu metafizik kitabında, “Kariin ile Hasbıhal” başlığını taşıyan önsözünde konunun dışına çıkmıştır. Bu kısımda Osmanlı toplumunun orta çağ hayatından çağdaş yaşama geçmek zorunda olduğunu ve bunun uzun sürecektir yavaş bir gelişme ile gerçekleşmeyeceğini, hızlı bir ilerlemeyi, yani bir devrimin zorunlu olduğunu söylemiştir. Ona göre Osmanlılar, orta çağ hayatından çağdaş hayata geçmek zorunda kalmış bir millettir. Bu hükmün bazı boşlukları olsa da genellikle doğru olduğunu söyler. Bu geçişin ise ağır bir gelişme ile uzun bir sürede yapılamayacağını belirtir.

⁷¹⁸ 1861'de Münif Paşa tarafından kurulan ve Mecmua-i Fünun adıyla ülkemizde ilk bilim dergisi denilebilecek olan dergiyi çıkaran dernek.

⁷¹⁹ Yasin Yılmaz, “Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Eserinde İslam Tarihçiliğine Katkıları üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *TİDSAD*, Yıl: 4, S. 13, Eylül 2017, s. 65.

⁷²⁰ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s. 12.

Çünkü kendi değişiyle; medeniyet, Türklerin hatırı için beklemez, ilerlemeden vazgeçip duraklamaz. Buradan yaptığı çıkarım; “kaplumbağa gidişiyle” uygarlık kafilesine yetişilemeyeceğidir.⁷²¹

İlerlemeye mani olan sebepleri gruplara ayıran Ahmet Himi bunları, “ilerlemeye düşmanlık” ve “derinliğe inmeyen bir taklitçilik ile yüzeysel bilgi ile yetinmek” olarak özetlemiştir. Bunun yanında gelişimin ve ilerlemenin koşullarını, “Ulusumuzu meydana getiren temelleri düzeltme, kuvvetlendirme, güçlendirme ve onarmada” bulan Şehbenderzade, bu temelleri yıkım halinde bırakıp da yeni temeller yapmaya kalkışmanın tam anlamıyla toplumsal bir intihar girişimi olacağını öne sürmüştür. Her açıdan ıslahata muhtaç olduğunu savunan yazar, Türk toplumunu kurtaracak sosyal sınıfların, din hizmetlileri, öğretmenler, düşünürler ve teknik elemanlar olduğunu söylemiştir.⁷²²

Anlaşılacağı gibi Meşrutiyet Dönemi'nin ünlü mütefekkirlerinden olan Şehbenderzade A. Hilmi'nin modern hayata geçme gibi temel meselelerle ilgili görüş ve düşünceleriyle, Atatürk'ün fikirleri arasında genelde bir uyum bulunmaktadır. İlerlemenin kaçınılmaz ve hızlı olması görüşünde Mustafa Kemal, Ahmet Hilmi ile hemfikirdir. Ancak bunun uygulanışı noktasında o, Ahmet Hilmi'den ayrılarak daha çok ileri bir medeniyeti zaruri olarak topyekün alma fikrinde olanlarla beraberdir.

Atatürk'ün, A. Hilmi'nin *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* adlı kitabından başka, onun *İslam Tarihi*'ni de dikkatle okuduğu ve yazarın kimi görüşlerini paylaştığı veya paylaşmadığı, onları değişik biçimlerde kullandığı anlaşılmaktadır. Şahsi kitaplığında bulunan nüshaya koyduğu ünlem, soru işareti veya renkli kalemlerle yaptığı işaretlere göre M. Kemal'in üzerinde durduğu konulardan birkaçı şöyledir: a) İslamiyet'in milliyetçiliği kapsayan ulusal bir olay olmayıp, peygamberin kişiliğinden kaynaklandığı.⁷²³ b) Hz. Ebubekir'in kendisine verilen devenin ve kölenin geri verilmesini vasiyet ettiği ve yalnızca devlet hazinesinden ayrılan ödenekle hayatını sürdürdüğü.⁷²⁴ c) Tarihte, bilim ve teknikte duygunun ve sanmanın yeri olmadığı.⁷²⁵

Tarih-i İslam adlı eserde Mustafa Kemal'in işaretlediği bir başka yer, onun tetkik

⁷²¹ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s. 26.

⁷²² Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s. 27.

⁷²³ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Hikmet Matbaası, I Baskı, Konstantiniye 1326, C. I, s. 131.

⁷²⁴ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Hikmet Matbaası, I Baskı, Konstantiniye 1326, C. II, s. 354. (Kırmızı kalemle çizilmiş).

⁷²⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. II, s. 368. (Satır altı kurşun kalemle çizilmiş).

ettiği kitapları nasıl eleştirici bir gözle okuduğunu ve katılmadığı görüşleri açıkça belirttiğini göstermektedir. İşaretlenen bölümde “Türkler ve İslamiyet” bahsi geçmektedir, Ahmet Hilmi o dönemdeki Türk yaşayışına değinerek; “Türklerin daima seferberlik halinde kavm-i asker ve cengâver” olduklarını söylemektedir. Geçimlerinin sade ve ahlaklarının medeniyetin verdiği “rüsubat-ı mülevveseden” azade olduğunu belirtir.⁷²⁶

Bu anlatımda Ahmet Hilmi'nin, medeniyetin halkların ahlakını bozduğunu, kötülükler getirdiğini ve 7. yüzyılda Türklerin sadece askerlikle uğraştığını iddia ettiği görülmektedir. Türklerin “uygarlık” dışı bir hayat yaşadıklarını olumlayarak belirtmeye çalışan bu satırlar, Türklerin şimdi olduğu gibi geçmişte de uygar olduklarına inanan ve bunu ispatlamaya çalışan Atatürk'ün düşüncesine aykırı düştüğü için, o, bu cümlenin son kısmının altını mavi kalemle çizerek yanına kocaman bir ünlem ve bir de soru işareti koymuştur.

Şehbenderzade aynı eserinde, Cengiz Han'ın İslam alemine doğru hücumu başlamasının sebebini, “o vakit İslam dünyasında var olan idare yüzünden gerçekleştiğini” söylemesine ise Mustafa Kemal katılmıştır, hatta bunu önemli bularak yanına “x” işareti koymuştur. Yazarın, Abbasi Halifeliği'nin siyasi iktidardan yoksun bir çeşit şeyhlik derecesine inmiş olduğu yönündeki cümlenin altını çizen Mustafa Kemal bu hareketiyle de bu değerlendirmeyi beğendiğini belirtmiştir.⁷²⁷ Atatürk, zamanı geldiğinde Osmanlı Halifesi'nin herhangi bir etkisinin olmadığını ve ortadan kaldırılması gerekliliğini, bu tür kanaatlere dayanarak kesin tavır içinde belirtecek, halifelik hayali kuranları hem İslam hem de Türkiye düşmanı olduğunu vurgulayacak, bu konuda kimseye taviz verilmeyeceğini ve modern bir Türkiye kurulacağı yönündeki fikirlerini açıkça beyan edecektir.⁷²⁸

Meşrutiyet ve İttihad ve Terakki dönemlerinde yaşamış olan Filibeli Ahmed Hilmi, yaşadığı devirdeki hadiselerin özellikle de 93 harbinin (1877-1878) etkisinde kalmıştır. Bu etki eserlerini de şekillendirmiştir.⁷²⁹ Pek çok çalışmada Mustafa Kemal'i fikir noktasında etkileyen yazarlar arasında A. Hilmi başı çeken kimselerden biri olarak gösterilse de, bütün fikirleri Mustafa Kemal ile örtüşmemektedir.

⁷²⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. II, s. 538. (rüsubat-ı mülevvese: pis tortular).

⁷²⁷ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, C. I, s. 546.

⁷²⁸ Arı İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, TTK. Yayınları, Ankara 2018, ss. 74-75.

⁷²⁹ Yılmaz, “Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslam Eserinde İslam Tarihçiliğine Katkıları üzerine Bazı Değerlendirmeler”, s. 78.

Şebenderzade'nin, hızlı bir şekilde ve büyük bir sıçrama yapılarak ancak ileri uygarlık düzeyinin yakalanacağı ve ancak toplumdaki bazı elitler aracılığı ile toplumun yükseltilip kurtarılacağı yönündeki fikirlerinin Atatürk'e ilham verdiği söylenebilir. Ancak yazdığı eserleri ile Batılıların hem pozitivist anlayışına karşı çıkma noktasında hem de İslam hakkındaki yanlış düşüncelerine kendi ilmî birikimi çerçevesinde cevaplar vermeye çalışma hususunda Mustafa Kemal'den ayrılır.

Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Tarih-i İslam* adlı eserinde yazar tarafından kaleme alınan "hız" konusunda geçen fikirlerin, Atatürk tarafından boydan boya işaretlenmesi bu konuda Atatürk'e ilham verdiği iddiasını desteklemektedir. Bu işaretlenen paragrafta Ahmet Hilmi, mevcut şartlar dahilinde alimlerden toplumu düzeltmelerini beklemenin boş ve sonuçsuz bir fikir olduğunu belirtmektedir. Çözüm olarak Avrupa teşkilatını ve zihniyetini bilen bilim adamlarının yetiştirilmesinin gerektiğini söyler. Fakat bu tür alimlerin yetişmesi için en azından yarım asır gerektiğini ifade eder. Batı medeniyetinin bariz özelliğinin girişim hızı, gelişim hızı ve uygulama hızı olduğunu söyleyen A. Hilmi, onlara yetişebilmek için pratik ve hızlı olunmasının zaruri olduğunu vurgular.⁷³⁰

Mustafa Kemal Atatürk'ün, Cumhuriyet'in kurulması, ilerleyip gelişmesi ve sosyal düzende inkılaplar yapılmasında gösterdiği hız ve keskinliğin, Ahmet Hilmi'nin kaleminden çıkan düşüncelerle eşleştiği görülebilir. Devam eden yıllarda Türk gençlerinin Avrupa'da ilmi çalışmalara devlet bursları ile gönderilmesinin altında bu fikirlerin yattığı da rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün fikir dünyasının oluşumunda Ahmet Hilmi bu gibi düşüncelerle Atatürk'e istediği yolda rehberlik etmiştir. A. Hilmi gibi devrin önde gelen fikir adamlarının ve kaleme aldıkları bilimsel eserlerin etkileri Cumhuriyet uygulamalarına bakılırsa şüphesiz çok büyük olmuştur.

Atatürk'ü tarih anlayışı doğrultusunda etkileyen tarihçilerden başka bir isim Mustafa Celalettin'dir. Polonya kökenli bir Musevi olup 1848 İhtilalleri akabinde Osmanlı topraklarına göç edip İslam'a girerek Türkleşmiştir. İmparatorlukta tabii olarak Türk ulusal duygusunun doğmadığı dönemde, Türklerden münferit bir millet olarak söz eden bir yazar olarak ün salmıştır. Mustafa Celalettin, 1870 de yazdığı *Les Turcs anciens et modernes* (Eski ve Modern Türkler) adlı eserinde, Türklerle ariani

⁷³⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Hikmet Matbaası, I Baskı, Konstantiniye 1326, C. III, s. 663.

kavimlerin ırk yakınlığı konularını işlemiştir. Bununla da imparatorlukta hakim halklar, özellikle de Balkan toplumları ve Türkler arasındaki benzerliği göstermek istemiştir. Mesela Atatürk'ün bu konuda bütün bir paragrafı işaret ettiği bölüm şöyledir:⁷³¹

Hristiyan uygarlığının içinde art arda kaybolan Bastarn'ların, Jasiçlerin, Bacinak'ların, Uzların, Kumanların tablosunu çizmemin nedeni; birkaç istisna hariç, Türkiye'deki bütün Müslüman ve Hristiyan halkların aynı Âri ailesine ait bulunduğunu anımsatmak içindir. Öyle görünüyor ki, bu halkların çoğu Türk veya hemen hemen Türk soyundan oldukları için ırk benzerliği ve kan bağı, uygarlık görevinin tamamlamasında hükümdarımıza yardım edecektir.

Mustafa Celalettin'in eserini incelerken, alışkanlığı gereği koyduğu sembollerden Atatürk'ün genel olarak aşağıda gösterdiğimiz konular üzerinde durduğu ve sonraki fikirleri ve icraatları göz önüne alındığında bu bölümlerden etkilendiği anlaşılmaktadır:

1- Anadolu'ya gelip yerleşmiş milletlerin genel olarak Ariler'den geldiği, bunlardan bir bölümünün de Türk olduğu ya da Türk sayılabilecekleri, kültürel benzerlikleri. Bu bölümde dikkat çeken işaretlenen kısım şöyledir: "Tüm bu kanıtlar, Türklerin kesinlikle Avrupa Aryanlarından geldiklerini kabul etmek için yeterlidir. Benzer kanıtları ortaya çıkarma konusunda herhangi bir ulusla bahse girmeye de ihtiyacımız yoktur."⁷³²

2- Büyük devletlerin Türklerin gelişmiş sanayilerine ihtiyaç duydukları, Türklerin uygarlık dışı bir kavim olmadığı, Haçlı Seferleri Dönemi'nde Türklerin Arap uygarlığından daha yüksek ve onları koruyan bir yaşam düzeyine yükselmiş oldukları. Mesela işaretlenen bir kısım şöyledir: "Latinler Doğu'ya vardıklarında, Türkleri büyük bir düzen içinde ve Haçlılar tarafından çok hayran olunan Arap uygarlığını itinayla korurken buldular."⁷³³

3- Halife unvanıyla beraber Türk sultanlarının kendi misyonlarını, tarihi vazife ve işlevlerini ihmal ettikleri, halifeliğin Osmanlı ve Türk tarihinde olumsuz etki yaptığı. Atatürk tarafından altı çizilen ve mühim işareti konulan kısım şöyledir: "Türklerin çöküşünün tek sebebi, o zamanki Osmanlı sultanlarının halifelik kavuşunu takip programlarını unutabileceklerini sanmış olmalarıdır."⁷³⁴

⁷³¹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 17, s. 347.

⁷³² Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 17, 383.

⁷³³ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 17, s. 350, 352.

⁷³⁴ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 17, s. 357.

4- Türklerin ezelden beri pratik ve pozitivist olduğu. Bu anlatıma göre pozitivistliğe doğuştan sahip olan Türkler, doğal olarak Yahudilerin, Arapların, Yunanlıların ve Perslerin mistisizmine pek eğilimli değiller idi. Atatürk için mühim olan kısma göre; Türkler geleneklerine bağlı iyi birer müslüman olsalar da her şeyden önce dogmatik meselelerden ve mezheplerden nefret ederlerdi.⁷³⁵

5- Latince zamirlere göre Etrüsklerin Tauro-Aranien ya da Türk oldukları. İlgili bölümden işaretlenen bir paragraf şöyledir: “Türkçede işte, Latince de istorsum, susorsum, deorsum anlamına gelen voici, voila atasözlerinin İstanbul’da işte, işte o, işte orası, şurası, de-orası gibi çok bildik kullanımları olduğundan Etrüsklerin ya Arianî Tur’ları ya da Türkler olduğunu inkar etmek istersek haksız olabileceğimiz sonucunu elde edebileceğimizi zannediyorum.”⁷³⁶

6- Arapların Türk ırkına olumsuz etkisi; Türklerin Arapça isimler taşıması, Arapçanın Türkçenin yapısını bozduğu ve kesinlikle uygun olmadığı. Örnek olarak Atatürk’ün mühim görerek hem altını çizdiği hem de mühim olduğunu belirttiği işaretlemeleri olan kısım: “...sonra da Türkler, Türk diline hiç de uygun olmayan Arap yazısını ve alfabesini benimsediğinden, eğitim hiçbir zaman yeterince milli ve yaygın olmadığı için dar alana sıkışıp kalmıştır.”⁷³⁷

Atatürk bu konuları içeren birçok satırların altını çizmiş veya sayfa kenarlarına çok önemli diye notlar düşmüştür. Bu notlar genel olarak; Türklerin iddia edildiği üzere “barbar” bir kavim değil, uygar bir topluluk olduğu, ancak İslam’ın ulusal gelişmeyi olumsuz etkilediği yönündedir. Mesela bu minvalde Atatürk, Bitlis’te 1916 yılında anı defterine okuduğu kitaplardan bahsederken, arkadaşlarıyla Türklerin ileri medeniyetlerden biri olup olmadıklarından bahisle, Haçlı Seferleri sırasında Avrupalıların Doğu uygarlığından yararlandıkları konusunda tartıştıklarını yazar.⁷³⁸ Gene yazı devrimi ile tarih ve dil çalışmaları ve nihayet halifeliğin kaldırılması göz önüne alındığında, Atatürk’ün temel olarak Mustafa Celalettin’in yazdıklarından genel manada etkilendiği rahatlıkla söylenebilir.

Atatürk’ü etkisi altına alan diğer bir tarihçi, Türk tarihi, Türkçe ve özellikle Orta

⁷³⁵ *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 17, s. 355, 356.

⁷³⁶ “Çok mühim”, “Dikkat” işaretlemeleriyle. *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 17, s. 379.

⁷³⁷ Devam eden sayfalarda Atatürk’ün M. Celaleddin’in her fikrine katılmadığını da görüyoruz. Mesela Celaleddin’in ilgili bölümde “Nurettin’in öğrencisi Selahattin (Eyyübi) adlı bir kürt” ifadesinin, Atatürk tarafından altının çizilerek, olumsuz işaretlemeler kullanılmasıyla kabul edilmediği anlaşılmaktadır. *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 17, s. 354.

⁷³⁸ Tezer, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, s. 75.

Asya Türkleri ile ilgili araştırmaları ile ün yapan Yahudi kökenli Fransız Leon Cahun'dur. Bu Fransız müverrihin 1896'da yayımlanan ve Timur Dönemi'ne gelinceye kadar Asya'daki Türk tarihini içeren *Introduction a l'histoire de l'Asie Turcs et mongoles. Des origines a 1405* adlı kitabı (Asya Tarihine Giriş) Türk gençleri ve aydınları arasında yayılmış, dahası Türkçülük akımına yol açan etkenlerden biri olmuştur. Jön Türkler'in başlatmaya giriştikleri iddialı bir hareket olan "Pan-Turanizm" için faydalı kaynaklardan biri olarak sayılmıştır. Bununla Pan-Slavizm taklit edilerek, Türkçe konuşabilen bütün milletler arasında yakınlaşma, birleşme sağlanması hedeflenmiştir. Selanik'te yabancı bir konsolos tarafından ilk defa bu eserin bir nüshası İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarından birine verilmiştir. Bu kitapta özellikle göçebe kavimler övülmekte, göçebe liderlerin, kendi kanunlarını bırakıp yerlerine İslam kanunlarını alınca yozlaştıkları anlatılmaktadır. Bu kitabı okuyan Jön Türklerin kitaptan anladıkları özetle şöyledir: Türklerin sahip olduğu İslam öncesi duruma dönmekle milli bir uyanış ve gençleşme olacak böylece imparatorluk sınırları ötesinde diğer Türkçe konuşan milletlerle işbirliği sağlanacak, güçlü bir kuvvet ortaya çıkacaktır. Ümmet siyaseti yerine Türklerle birlik sağlama gerektiği düşüncesini güçlendiren diğer bir durum da Osmanlı'daki Türk olmayan Müslümanların ayrılıkçı hareketleridir. İngiliz hükümeti de bu dönemde Pan-Turanizmi, Türk olmayan Müslümanlar arasında Türkiye'ye karşı bir propaganda aracı olarak kullanarak bu ayrılıkçı hareketleri desteklemiştir. Bu propagandayı bilhassa imparatorluktaki Arap tebaa arasında yürütmüştür. İngilizlerin bu siyasetinin en büyük darbesi 1916 yılında Hicaz'da başlayan Mekke Emiri'nin ayaklanması olmuştur.⁷³⁹

Mustafa Celaleddin Paşa'nın aksine Cahun, Türkler ile Moğollar arasında bir ayrım yapmamaktadır. Ona göre Türkler ya da Moğollar her ikisi de aynı olduğu kabulle, Pers ve Çin uygarlıkları arasında bir köprüden başka bir şey değildir. Kalıcı hiçbir şey medeniyete vermemeleri ile birlikte kendilerine ait ne bir felsefi öğretileri vardır ne de sanat ve edebi eserleri vardır. Türkler ve Moğollardan savaşmak ve fethetmek dışında hiçbir şey bilmeyen halklar olarak bahseder. Eserinde genelleyici ve basite indirgeyen bir tavır hâkimdir. Cahun, Türklerin zaferlerinde ve başarılarında dini coşkunun hiç yeri olmadığını iddia etmektedir. İslam'dan önce din olgusunun hiç olmadığını savunmamakla birlikte kabul ettikleri dinin Türklere uygun olmadığını ima ederek ırksal özelliklere dayalı bir açıklamaya girişmiştir. Ona göre din, Türklerde

⁷³⁹ Toynbee, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, C. I, ss. 69-70.

askeri ruhu yok edip, toplumlarını fikri tembelleğe uğratarak zayıflatmış, zekâlarını dar bir yobaz kafası içine tıkararak, doğuştan gelen husuiyetlerini yabani bir hoşgörüsüzlüğe saptırarak imparatorluklarını parçalamıştır.⁷⁴⁰ Atatürk'ün gençlik yıllarında okuduğuna kuşku bulunmayan bu eserden Cumhuriyet Dönemi'nde de yararlandığı, özel kitaplığındaki nüshaya koyduğu işaretlerden anlaşılmaktadır. Atatürk'ün altını çizdiği satırlar, Onun ne tür düşünce ve görüşlere önem verdiğini gösterecek niteliktedir.⁷⁴¹

En güçlü oldukları dönemde, imparatorluklarının belirli bir dini yoktur. Ama Türkler ve Moğallar kılıçla yapılabilecek her şeyi yaptı. Askeri düşüncenin somut örneğiydiler. Cesaret, itaat, doğruluk, iyi niyet gibi erdemler gerçek savaşçı insanların sahip oldukları erdemlerdir. Dürüst yönetici ve gerçek idareciydiler. Bilimi ve sanatı küçümsemek şöyle dursun, entelektüel şeyleri onurlandırırıldı. Bunları uygulamayı düzenli bir şekilde sokmayı denediler. Ama kendilerine özgü düşüncelerinin kalıbı, Çin ve Pers uygarlıklarını durduramayacak ve değiştiremeyecek kadar dar ve ilkelidir. Bu kalıp içine zorla sıkıştırılmış bu düşünce yapısı, kendi kabını kırmakta ve Türk ruhunda doğal olan görme netliğinin ve doğruluğunun verdiği derin etkiyi yitirmesinde etkili oluyordu.

Leon Cahun'ın, Timur bahsinde yazdığı kısımlar da Atatürk'ün dikkatini çekmiştir. Timur'un, Charles'a, Fransız tüccarlarını göndermesini istediği ve onları şerefle kabul edeceğini söylediği paragrafı boydan boya çizmiştir. Bu kısımda "Zira dünya tüccarlarla müreffeh olur." ifadesini beğendiğini ayrıca söylebiliriz.⁷⁴²

Atatürk'ün hadiseleri tarihi vetire içinde ele alma ve Türk tarihini değerlendirme hususunda en çok etkilendiği ve yararlandığı kaynaklardan birisi, Deguignes'nin *Histoire Generale Des Huns, Des Turcs, Des Mongols, Et Des Autres Tartares Occidentaux Avant Et Depuis Jesus – Christ Jusqu'a Present* adlı ünlü yapıtıdır. 1756 - 1758 yıllarında yayımlanıp geniş yankılar yapan bu eser, ancak 19. yüzyıl sonlarında Türklerce öğrenilebilmiş ve Cumhuriyet'in ilk senelerinde Türkçeye çevrilebilmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Tatarların Tarih-i Umumisi* adıyla yaptığı bu çeviri 1924'te basılmıştır. Atatürk tarih araştırmalarında münhasıran bu tercümeden yararlanmıştır, çalışma notlarından Deguignes'nin kimi düşüncelerini paylaştığı, dahası kimi metinleri doğrudan doğruya bu yapıta dayanarak hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde 2 Temmuz 1932'de ilk kongresini Ankara Halkevi'nde yapan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti üyeleri Atatürk'ün kontrolünde, bazen

⁷⁴⁰ Akbaba, "Eski Türk Tarihi Araştırmalarının İki Öncü İsmi: Mustafa Celaleddin Paşa ve David Léon Cahun" s. 542, 543.

⁷⁴¹ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 12, ss. 477-478.

⁷⁴² *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 12, s. 483, 484.

de onunla beraber Ankara, İstanbul ve Yalova’da yeni bir tarih yazımı üzerinde çalışmışlardır. Türk Tarih Kurumu’nca liseler için ders kitabı olarak hazırlanan *Tarih (Orta zamanlar)* adlı kitapta, İslam tarihi konusunda geleneksel olarak yazılanları beğenmeyen Atatürk, Afet İnan’dan öğrendiğimize göre; “İslam tarihine ait kitapları toplayınız. Yalova’ya götüreceğiz.” demiştir. Yalova’ya getirttiği bir sandık kitaptan yararlanarak bir kısım notlar kaleme aldığı ve Hz. Muhammed’in hayatı ve savaşları bölümünü yeniden yazdığı bilinmektedir.⁷⁴³ Bu çalışmalar sırasında Atatürk’ün Osmanlı tarihini görmezden gelerek daha çok Hunlar ve Büyük Selçuklular Dönemi üzerinde durduğu ve bu döneme ilişkin olayları yeniden yazdığı görülmektedir. Atatürk’ün ve Deguignes’nin yazdıkları karşılaştırıldığında neredeyse birebir olarak şu anlatımlar saptanmaktadır:

(Deguignes) İşte halife bu suretle kendisine bir hakim tanımış oldu. Bir Emirü'l-ümera tayin edilmiş olduğu tarihten beri halifeler bu makama gelen kumandan lehine olmak üzere bütün nüfuzlarından ta'arri ederlerdi. Adeta bütün ehemmiyetleri bir maaş almağa inhisar ederdi. Din-i İslamın halifesi sıfatıyla halkın ızhar ettiği hürmetle iktifa eylerlerdi. Tuğrul Bey el-Büveyhi'yi mahv ederek onların mevkiğini almıştı.⁷⁴⁴

Atatürk de konu ile ilgili anlatımını yaparken aynı şekilde paragrafa “İşte bu suretle” diyerek başlamakta ve halifenin kendisine bir hakim tanımış olduğunu nakletmektedir. Benzer şekilde Türklerin eline geçinceye kadar halifelerin hiç bir nüfuzlarının kalmadığını söyleyen Atatürk, yalnızca maaş aldıklarını ve halife ünvanıyla halkın gösterdiği hürmetle iktifa ettiklerini belirtmiştir. Farklı olarak Tuğrul Bey’in dini başkanlığı kabul etmediği yorumunu getirdikten sonra onun “laik” bir devlet başkanı olarak kalmayı tercih ettiğini söylemektedir. Son olarak halifeliğin kaldırılmamasını hata olarak değerlendiren Atatürk, bunun sonucunda bütün Türk tarihinde acı ve yıkım yaşandığını iddia etmektedir.⁷⁴⁵

Atatürk’ün, Deguignes’den farklı olarak sonuna eklediği laiklik vurgusu ve Tuğrul Bey’in halifeliği ilga etmemesinin Türk tarihinde acı sonuçlar doğurduğu hakkındaki satırları, Mustafa Celalettin’in, Türkler açısından halifeliğin olumsuz etkiler yarattığı yolundaki sözlerinin izlerini taşısa da, şüphesiz daha çok kendi içselleştirdiği fikirlerin tezahürüdür.

⁷⁴³ Afet İnan, *Atatürk'ten Mektuplar*, TTK. Yayınları, Ankara 2020, s. 20.

⁷⁴⁴ Joseph Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi*, ter. Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul 1924, s. 328.

⁷⁴⁵ Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, s. 84'den naklen Anıtkabir arşivi.

Benzer şekilde Atatürk'ün söz konusu *Lise Tarih Kitabı* için Alparslan Dönemi'ni de Deguignes'den yararlanarak yazdığı anlaşılmaktadır. Ancak Atatürk, Deguignes'nin eserinin 3. cildinde 21 sayfa tutan o dönem olaylarını 12 sayfaya indirmiştir. Bu uzun metinlerin baştan başa karşılaştırılması yerine yer yer yapılacak bir karşılaştırmanın bile Atatürk'ün bu Fransız tarihçisinden ne denli etkilendiğini kanıtlamaya yeterlidir. Atatürk, Malazgirt Meydan Savaşı'nı ve Romen Diogenes'in esir alınmasını neredeyse Deguignes'in anlatımından -biraz değiştirerek hafif yorum katarak- dolaysız bir biçimde almıştır.⁷⁴⁶ Ancak şurasını da vurgulamak gerekir ki Atatürk, Deguignes'den konuyla ilgili satırları alırken, Alparslan'ın namaz kılıp, kefen giymesi, ıtıyat (güzel koku) sürmesi, kılıç-kalkan kuşanması ve atının kuyruğuna bağlanması gibi dini ve kişisel eylemlerine yer vermemiş ve "Müslüman asker" yerine "Türk askeri" demeyi yeğlemiştir. Liselerde okutulacak tarih kitabına ise Malazgirt Savaşı'nı iki satırla geçiştirmeyi kafi görmüştür.⁷⁴⁷ Bu yeni tarih anlayışını gözlemleyen dönemin Amerikan diplomatı raporuna; Türkiye'deki mevcut tarih ve dil hareketleri ile dalga geçmekten daha kolay hiçbir şey yoktur demiştir. Muhtemelen bu ifadeyi, Atatürk'ün Türk ırkı tarihinin yoğunlaştırılmış bir İngilizce versiyonunu basıp Amerika Birleşik Devletleri'nde dağıtmayı önermesi karşısında söylemiş olabilir. Bu eser Türklerin sadece Pers, Babil, Yunan ve Roma gibi büyük eski uygarlıkları kuran halkların değil, aynı zamanda anglo-saksonların da temeli olduğunu iddia eden bir eserdi. Türklerin anglo-sakson ırkının ataları olduğu iddiasının temeli ise İngiltere'deki (Atatürk'e göre) kent, Taşkent kentinin adından gelmekte olduğudur. Başka bir teori ise Amerika yerlilerinin bile Türk kültür beşiğinin torunları olduğudur. Bu bilgiler de gene Amerikalı diplomatların yazışmalarından alınmıştır. Ancak değerlendirmede bulunan diplomatlar her iki iddiayla ilgili olarak bu hareketlerin yargılanmasının yalnızca bilimsel bakış açısından dolayı olmaması gerektiğini de aktarmışlardır. Esas olarak bu durumu, Türkiye'nin ulusal bir ideoloji biçimlendirme girişimleri olarak yorumlamışlar ve bu nedenle, tarihsel ve filolojik açıdan değil, dini ve felsefi bakış açılarından incelenmelidir diye tavsiyede bulunmuşlardır.⁷⁴⁸ 1933

⁷⁴⁶ Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, s. 346.

⁷⁴⁷ Kolektif, *Tarih II Ortazamanlar*, (T.T.T. Cemiyeti tarafından liseler için yazılmıştır.) Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 227.

⁷⁴⁸ Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link. [gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=550, 551](http://www.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=550, 551). Accessed 23 Mar. 2021; Central File: Decimal File 867.41, Internal Affairs Of States, Turkey, History.,

yılına ait bu sefer gizli ibareli başka bir Amerikan belgesinde ise Atatürk'ün bu alandaki çalışmaları şöyle aktarılmıştır:⁷⁴⁹

Atatürk, modern Türkiye'nin temel dayanağı olmaya devam ediyor. (...) Yavaş yavaş, reformcu ve devlet başkanı oldu. Son birkaç yıldır, tarih ve dil açısından önemli bir Türk entelektüel rehabilitasyon hareketinin lideri olarak görüldü. Kısacası Türkiye onun liderliğinde değişip geliştikçe o da değişti ve gelişti. Elbette takipçileri arasında Türkiye'nin modernleşmesi için atılan her adımı neredeyse çocukluğundan beri önceden gördüğünü ve planladığını iddia edenler var. (...) Kuşkusuz, savaş günlerinin Gazi'sinin tarih ve filolojiye özel bir ilgisi yoktu, ama bugünün Gazi'si öyle bir ilgiye sahip ki, herhangi bir kişisel eksantriklik nedeniyle değil, mükemmel bir pratik sebep olan, Türkiye için tarih ve dil hareketlerinin değerini kavraması (...) Gelişimi, üç engel açısından daha dikkat çekicidir: o bir askerdir ve doğal olarak askeri zihnin entelektüel sınırlamalarına sahiptir; eski Saray zihniyetinin biraz keyfiliğine sahiptir; geçmişten bugüne yanında olanlardan çok az yardım ve teşvik alıyor. Gazi'nin tarihteki yeri güvendedir...

Güneş-Dil Teorisi, Atatürk'ün ölümünden sonra çabucak terkedilmiş olsa da, Türkçeyi arındırma girişimleri -görece daha yavaş da olsa- devam etmiş ve öncelik, daha çok icat etmek yerine yeni kelimelerin kullanımını teşvik etmeye kaydırılmıştır. Genel olarak tarihle ve siyasetle bağlantılı dil reformu, Müslüman Osmanlı kimliğini yeni bir Türk kimliğiyle değiştirmeye çalışan Türk milliyetçiliğinin tarihsel tezini desteklemiştir. Hanioglu'na göre neredeyse tamamen yeni bir dil üretilmeye çalışılmasının asıl gayesi ise, sonraki nesillerin, inkılaplardan evvel yayınlanan Osmanlı edebiyatına ve tarih yazımına ulaşmasının önüne geçmektir.⁷⁵⁰

4.2.1. “Hurafelerden” Arındırılmış Yeni Tarih Yazımı

Atatürk'ün İslam tarihi ve özellikle hilafet meselesi için istifade ettiği ve etkilendiği eserlerin başında anti-klerikalizmin ateşli bir savunucusu olan ve aşırı pozitivist görüşleriyle bilinen Leone Caetani'nin⁷⁵¹ ünlü *İslam Tarihi*'nin geldiği bilinmektedir. Türk Kütüphaneciler Derneği'nin de başkanlığını yapmış olan Leman Şenalp, Atatürk'ün dinler tarihi ve münhasıran İslam tarihi konularında neşredilmiş olan belli başlı eserleri okuduğunu söylemektedir. Şenalp'e göre İslam tarihi ve hilafet

June 5, 1930 - August 15, 1931. June 5, 1930 - August 15, 1931. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111445274/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=b48fba84&pg=32. Accessed 20 Mar. 2021.

⁷⁴⁹ Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 – June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=538. Accessed 23 Mar. 2021.

⁷⁵⁰ Hanioglu, *Atatürk - An Intellectual Biography*, s. 181.

⁷⁵¹ Mahmut H. Şakiroğlu, “Caetani, Leone”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 544-545.

meselesi hakkında en çok yararlandığı eser Leone Caetani'nin *İslam Tarihi* adlı eseridir. Atatürk, bu eseri Hüseyin Cahit Yalçın'ın 5 ciltlik çevirisinden okumuştur. Şenalp, son olarak Atatürk'ün kitaptaki sayfalara koyduğu işaretlerden yazarın düşüncelerine katıldığını söylemektedir.⁷⁵²

1905-1912 yılları arasında *Annali dell' Islam* adıyla 5 cilt olarak yayımlanan bu eser Hüseyin Cahit Yalçın'ın Malta esaretinde bir uğraşı olarak Türkçeye çevrilmiş ve 1924-1926'da 9 cilt şeklinde bastırılmıştır. Hüseyin Cahit tarafından Atatürk'e, "Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine takdime-i hürmet" ifadeleriyle 1924 yılında imzalanarak hediye edilmiştir. Bu dönemde *İslam Tarihi*'nin bile Avrupa dillerinde yazılmış eserlerden çevirmek zorunda kalınması bizzat mütercimim ifadesi ile "çok acı bir" durumdur. Ancak dönemin aydınlarının ifadelerinden anlaşıldığına göre; Müslümanların duygu ve düşüncelerini incitebilecek pek çok noktaya rağmen olaylara bir Avrupalı bilim adamı gözüyle bakmanın yararı pek büyük olacağına inanılmıştır. Ancak gene de bu eserde Müslüman Türklerin gelenek ve inançlarına ters düşen onları incitecek pek çok iddia, iftira ve anlatım vardır. Çalışmamızın konusu bunları doğrulamak veya çürütmek olmayıp,⁷⁵³ Atatürk'ün bizzat mühim görerek altını çizdiği satırları, bütün bir paragrafı defalarca işaretlediği, dikkat sembolü koyduğu yerleri belirtmek ve Atatürk'ün *İslam medeniyeti ve tarihi* ile ilgili anlayışını ve kaynaklarını anlamaya çalışmaktır. Öncelikle bir yabancı tarafından yazılmış olan bu *İslam tarihinin*, Müslümanların dini ve geleneksel bakış açısından uzak olan, ancak Atatürk'e göre önemli olarak işaretlediği bazı bölümlerini gösterelim:

Bundan dolayı İslamiyet yıkıcı bir eleştiriye en çok uğrayabilecek dindir. Ancak bilgi ve ayrıntının çokluğu bunların gerçek değerleri hakkında bize yanlış bir fikir vermemelidir.⁷⁵⁴

İnsanlar vaadlere pek inanmazlar, fakat ceza tehdidi karşısında korkarlar. Şark'ta siyasi ve içtimai teşkilatın temeli ceza korkusudur. Müslümanların Allah'ı dehşet telkin ederek hükümler olan bir padişahdır.⁷⁵⁵

(Peygamberin ilk inşa ettiği cami ve yanındaki evinin avlusundan bahsederken) Avlu develer için ahır hizmetini de görürdü... Avluda vakit geçirmeye gelen kimseler namaz esnasında bile, kible istikametinde yere tükürürlerdi (...) Hatta bazı Araplar avluya girmişler, burasını hususi bir evin alalade bir avlusu zannederek bir köşeye işemek gibi laubalice harekette bulunmuşlardır. Peygamber kendilerine ses çıkarmamış ve mani olmamıştır. Bu

⁷⁵² Leman Şenalp, "Atatürk'ün Kütüphanesi," *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, C. 16, S. 2, 2002, s. 175.

⁷⁵³ Zaten, İtalyan Müsteşrik Leone Caetani'nin yazdığı *İslam Tarihi*'ndeki "isnat ve iftiralara" cevap niteliğinde günümüze kadar ciltler tutan pek çok çalışma yapılmıştır. Bunun yanında Leone Caetani'nin iddialarını destekler nitelikte başkaca müsteşriklerin çalışmaları da olmuştur. Bkz. M. Asım Köksal, Caetani'ye Reddiye, 2 C., İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

⁷⁵⁴ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 172.

⁷⁵⁵ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 275.

gibi durumlarda Muhammed, oraya giderek o yer üzerine bir kova su dökmekle yetinirdi.⁷⁵⁶

(Yahudiler) Çok kan döktüğünü söyleyerek eleştirmekten ve Peygamber'e sorular sorarak onu sıkmaktan çok hoşlandılar. Muhammed, konuşma ilminin inceliklerine pek hakim olmadığından muhtemelen bu sorulara başarılı bir şekilde cevap veremedi.⁷⁵⁷

Muhammed'in insanları etkileme konusunda büyük bir yeteneğe sahip olduğu inkar edilemez. Yalnız, Resulullah olmayı iddia etmek insaları kendine bağlamak için yeterli değildir. Çünkü, yalancılık nihayet hükümden düşecek bir silahtır. Muhammed mucize de yapmadı. Kur'an'da da defalarca söylediği üzere Muhammed mucize gösterme iddiasına da kalkışmamıştır. Muhammed'in yaydığı gerçekler Araplarca, Yahudiler ve Hristiyanlarla daimi temasları neticesinde bilinen şeylerdi.⁷⁵⁸

Görüyoruz ki Muhammed gayet fena kimselerden, katil, hırsız ve eşkiyadan oluşan bir çete ile görüşmelerde bulunuyor. Onları "Allah'ın kulu" kabul ediyor. Yaptıkları alçakça işleri siyasi nedenlerden dolayı bağışlıyor, diğer Müslümanlarla eşit koşullar çerçevesinde kendilerini İslam'ın kucağına alıyor ve onlara kötü davranışlara karşı dokunulmazlık ihsan ediyor.⁷⁵⁹

(Peygambere ithafen) Medine'de herkesin karılarının yanına gitmesini şiddetle yasakladı. Bu yasak Medine kadınlarının ahlakı hakkında pek hoş olmayan bir fikir verir. Gerçekten anlatılana göre Peygamber'in emrini dinlememiş olan bir Medineli, karısını fena bir halde yakaladı ve pek hoş olmayan bir tecrübeye maruz kalmış oldu.⁷⁶⁰

Bunun yanı sıra okuyup yazma bilmesi ihtimal dahilindedir.⁷⁶¹

Leone Caetani'ye göre İslam dini Yahudiliğin kötü bir taklididir, Atatürk'ün ilgisini çekip işaret ettiği kısımlar şöyledir:

Muhammed peygamberlik görevi sırasında özel nedenlere dayanarak, İslamiyet'e Tevrat söylenceleri katmak istemiştir. Bir putperest tapınağı olan Ka'be'nin kutsal bir kökeni olduğunu kanıtlamak amacıyla ulaşmak için İbrahim ve İsmail söylencesi Muhammed'e çok uygun göründü.⁷⁶²

Muhammed'in olası ilham kaynaklarını, Arabistan'ın Hristiyanlığı benimseyen yerleşikleri arasında değil, Yahudiliğe yönelen kimseler arasında aramak gerekir.⁷⁶³

Çünkü, Muhammed din konusunda özellikle yararlandığı haham edebiyatı ile İbrani edebiyatında yetkin değildi.⁷⁶⁴

Haftada bir tatil günü tayin etmek fikri peygamberde ancak Medine'de Yahudilerle temastan sonra ortaya çıkmış ve bu da Hicret'in birinci senesi esasında Yahudileri ve Hristiyanları taklit ederek meydana gelmiştir.⁷⁶⁵

Muhammed'in dinindeki Yahudilik tadı, haham ayinlerinin ve Musa kanunlarının aynen taklidi, Medine'de ilk ikamet senesinde ihtimal ki biraz fazla

⁷⁵⁶ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 337, 338.

⁷⁵⁷ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 126.

⁷⁵⁸ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 139.

⁷⁵⁹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 184.

⁷⁶⁰ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 204.

⁷⁶¹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 419.

⁷⁶² Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 156.

⁷⁶³ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 185.

⁷⁶⁴ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 189.

⁷⁶⁵ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 264.

bir aceleyle yapılmış şeylerdi.⁷⁶⁶

Yaptığı yeniliklerin hepsi; kible, namaz, abdest, oruç, öşür, ve benzeri hep yahudi ayinlerinin ve adetlerinin bir taklididir. Bununla iki amaç güdüyordu: Din sistemini Yahudi esaslarına göre düzenlemek ve bir takım işlerle Yahudileri cesaretlendirerek din değiştirmelerini sağlamak istiyordu.⁷⁶⁷

Caetani'nin çizdiği profile göre Hz. Muhammed her şeyden önce siyasi bir kişiliktir. Ve başarısının altında yatan asıl saik pragmatik ve ilerlemeci bir anlayışa sahip olmasıdır. Atatürk'ün Caetani'nin eserinde bu kapsamda işaretlediği kimi yerler ve değerlendirmeler, onun desteklediği düşünce ve davranışları bize göstermektedir. Önceki bölümlerde belirttiğimiz Atatürk'ün başlıca hususiyetlerine benzer bu özellikler Atatürk'ün hoşuna gidip dikkatini çekmiştir ki, bu gibi ifadelerin neredeyse tamamını dikkat ve mühim sembolleri ile işaretlemiştir. Bu bakımdan Atatürk'ün, “tarihin en büyük kahramanlarından” biri olarak kabul ettiği peygamberin Ona göre asıl kıymeti ve mahareti “Resûlullah” olmaktan ziyade, gayet mükemmel bir zamaneci (opportuniste) ve ilerlemeci olması, önderlik yeteneklerinin muazzamlığıdır. Atatürk'ün özellikle bu gibi hususiyetleri belirten kısımlara mühim işareti koyması ve paragrafların yanına çok çok dikkate değer anlamına gelen dört paralel çizgiyle işaretler yapması, Caetani'nin değerlendirmelerine katılmasının açık belirtisidir. Bu minvalde işaretlenen pek çok kısımdan bazıları şöyledir:

Bununla birlikte, sonraları Muhammed'in davası galip gelmeye başladığı zaman, bunlar ikinci defa İslamiyet'i kabul ettiler. Muhammed'in zamana uymak yolundaki mahirane siyaseti sonucunda, İslamiyet'e tekrar kabul olundular.⁷⁶⁸

Muhammed, son derecede gelişmeyi seven bir ruha sahipti. Sistemini daima muhitin gereksinimlerine göre düzenlemeye ve değiştirmeye hazırı.⁷⁶⁹

Muhammed'in en büyük özelliklerinden biri, sisteminin elastikiyetinde kendi kendisine oluşan değişim ve yenilikleri takip konusunda gösterdiği esnekliktir. Zaman ve halin gerçek gereksinimlerini daima berrak bir intikal ile takdir etmiştir.⁷⁷⁰

Peygamber, durumun gereğine uygun olarak uygulama ve kurallarını değiştirirdi.⁷⁷¹

Muhammed politik bir kişiydi, gayet mükemmel bir zamanlamacı idi. Karşıtlarını inceleme ve gözlemede de analiz derinliğine sahipti. Gerek yandaşlarının, gerek düşmanlarının gerçek gereksinimlerini ve gerçek duygularını belirleme ve anlama konusunda eşi görülmedik bir doğru yargıya ulaşma eseri gösterdi. Yandaşlarının artık başka dinsel propaganda istemeyecek bir duruma geldiklerini görür görmez, boş bir hayelperest değil pratik ve zeki bir kişi olan Muhammed, doğrultuyu değiştirdi. Bütün faaliyetlerini teokratik sistemini

⁷⁶⁶ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 127.

⁷⁶⁷ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 125.

⁷⁶⁸ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 235.

⁷⁶⁹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 367.

⁷⁷⁰ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 368.

⁷⁷¹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 237.

sağlamlaştırmaya yönelti ve siyasal görevlerini genişletti.⁷⁷²

Bu şartlar içinde Muhammed'in devlet adamlığı ve diplomatik yetenekleri çok açık bir şekilde göze çarpmıştır.⁷⁷³

Muhammed, arzu edilen o gayeye ulaşmak için her türlü vasıtanın kullanımına izin verdi.⁷⁷⁴

İslamiyet'in galip gelmesi kendiliğinden olmuş bir olaydır. Büyük çoğunluğu itibarıyla, hatta Peygamber'in başarısızlıklarından bile doğal olarak ortaya çıkmış bir heyecan ve galeyanın ürünüdür. Peygamber hatalarını bile mahirane siyasi hareketlerle lehine çevirmiştir.⁷⁷⁵

Muhammed oldukça kurnaz bir hareketle ve kararlı bir niyet ve irade ile bu genel duyguyu kendi kişisel çıkarı lehine çevirmiş ve ona ihtiyaç duyduğu biçimi ve yönü vererek büyük bir siyasi güce dönüşmüştür.⁷⁷⁶

Gerek İsa, gerekse Muhammed cahil ve her türlü yeniliğe düşman kimselerin arasında yeni bir din yaydılar. Eski ve saygın bir kısım geleneklere saldırdılar. Oldukça büyük bir maneviyata ve maddiyata zarar verdiler.⁷⁷⁷

Bu gibi tespitlerden yola çıkan Atatürk, mezkur tarih kitabına benzer çıkarımlar yapmıştır. Bu çıkarımlara göre, hukuk hükümleri zaman ve mekan içinde sosyal hayatın değişikliklerine göre şekillenirdi, 14 asır önceki zamanın ihtiyacına göre gerekli görülmüş esaslar bugün türlü türlü kanunlar ve usullerle genişletilmiştir. Bunlar dahi kalıcı olmayıp zamanla değişmesi elzemdir. Tarihe ait malumat da fenler geliştikçe değişecek, en yakın tarih bilgileri bile temellerinden sarsılacaktır. Peygamberin yöntemi için Atatürk'te oluşan kanaat ise Hz. Muhammed'in yaşamının her gününde zarurete göre çare ve tedbir arayarak İslam ümmetini başarıyla idare ettiği yönündedir. Ona göre eğer peygamber Arabistan haricindeki başka kavimlerle irtibata girseydi gene bu tavırla başka birçok yenilik ve değişiklikler meydana getirecekti. Çünkü o, oldukça ilerlemeci bir ruha sahipti. Sistemini sürekli bulunduğu çevrenin icaplarına göre şekillendirir, ıslah eder bu doğrultuda tatbik ederdi.⁷⁷⁸

Atatürk'ün liseler için *Tarih II Ortazamanlar* kitabını hazırlarken, Hz. Muhammed'in hayatı ve savaşları kısımlarında en çok bu kitabı kullanmıştır. Hatta Anıtkabir Arşivi'nde ismi geçen eserler içinde Atatürk'ün en çok bu eser üzerinde detaylıca durduğu ve çalıştığı anlaşılıyor. 9 ciltin tamamını okuyan Atatürk, 1000'den fazla sayfanın üzerinde işaretlemelerde bulunmuş, notlar almıştır. Ayrıca şahsi kitaplığında bulunan nüshadaki sembol ve işaretlemelerden, onun çoğu yönden

⁷⁷² *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 284.

⁷⁷³ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 138.

⁷⁷⁴ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 3.

⁷⁷⁵ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 124.

⁷⁷⁶ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 182.

⁷⁷⁷ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 142.

⁷⁷⁸ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 118.

Caetani'ye önem verip değerlendirmelerine katıldığı anlaşılmaktadır. Hatta günümüzde intihal denebilecek seviyede doğrudan alıntılar yaptığı da söylenebilir. Bu işaretlemelerden seçtiğimiz dikkate değer bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

A) Caetani, İslamiyet'in topluma getirdiklerini belirtirken, tarihi hadiseleri yalnız kişilere maletmenin yanlışlığına, bunda sosyal çevrenin de etkili olduğuna değinerek şunları yazıyor:

Bununla birlikte bu türden araştırmalar için temel olarak yalnızca Muhammed'in kişiliğini almakla yine yanılgıya düşülüyordu. Bu durum, gerçeklerin araştırılmasına yapay bir biçimde belli bir engel koymaktı. Tarihi olayları "teşhis" etmek yani her şeyin nedenini, kökenini bir adama dayandırarak, daha önemli birçok unsuru yok saymak, insanlarda bir tür doğal yönelimin gereklerindedir. Daha çok öneme sahip olan bu unsurlar ise, söz konusu kimseye faaliyet alanı oluşturan toplumun durum ve koşullarıdır. Sonra da bu toplumun ne gibi koşullar içinde peygamberin ilk öğretisini yavaş bir oluşumla doğrulattığı ve genişletmiş olduğunu araştırmayı gerektirir. Büyük olayı doğrulayan durum, yalnızca bir kişi değildir. Tüm becerileri ve hatalarıyla bütün toplumdur. Kişi hakkındaki öğretiyi, içinde etkinlik gösterdiği ve mensubu olduğu toplum hakkındaki araştırmadan ayıramayız. Çok az ya da hiç düzeyinde bir öğretim görmüş bir adamın yedinci yüzyıldaki Medine gibi cahil ve ilkel bir çevre içinde kısa yaşamının, bütün dünyayı kapsayan bir devrim için en önemli ve en temel neden olabileceğini kanıtlanması oldukça zor olacak bir iddiadır. Gerçekten de bu o kadar zor bir iddia ki buna girişenler gerekçelerin ve olayların bilinmediği yerlerde, bu eksikliği telafi için hayale başvurmak zorunda kalır.⁷⁷⁹

Atatürk'ün şahsi kitaplığında bulunan nüshada, Atatürk'ün bu bölümdeki cümlelerin zaman zaman altlarını ve sayfa kenarlarını çizdiği, ayrıca dört tane (x) işareti koyduğunu görüyoruz. Onun liselerde ders kitabı olarak hazırlattığı *Tarih* kitabına bu düşüncelerin girmesi için yazdığı metinler, Caetani'nin görüşlerine nedenli katıldığını kanıtlamaktadır:

Muhammed'in neşrettiği din, insanların kalbinde derin bir ihtizaz uyandırdı. O ölüp gittikten on dört asır sonra bile İslamiyet, hala kalplerde ihtizaz husule getirmektedir. Bununla beraber içtimaî hayat, Muhammed'in ilk telkinlerini batı bir tekâmül ile tadil ve tevsi etmektedir.⁷⁸⁰

B) Caetani, Hz. Muhammed'in en baştan itibaren aniden peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmadığını, düşüncelerinde zamanla değişmeler olduğunu, bunu Kur'an'dan da izlemenin mümkün olduğunu öne sürmektedir:

Allah tarafından özel bir görevi üstlenmiş olmak, bir Resulullah olmak düşüncesi, Muhammed'de ilk zamanlar yoktu. Bu, uzun bir manevi gelişimin en son neticesi olarak ortaya çıktı.⁷⁸¹

Varolan sûrelerden hiçbirinin Muhammed'in ulaştığı vahiylerin kesin olarak

⁷⁷⁹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 146.

⁷⁸⁰ Tarih II Ortazamanlar, s. 92.

⁷⁸¹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 214.

ilki olduğu söylenemez. Bu sûreler Muhammed'e, açık gökyüzünde ortaya çıkmış bir şimşek gibi, günün birinde birdenbire gelmediler. Uzun bir aşılama döneminin ve dini düşünüşün ürünü olmuşlardır.⁷⁸²

Muhammed ilk olarak Resulullah olarak ortaya çıkmamış, bu duruma yıllarca mücadeleden ve düşüncesini yadıktan sonra ulaşmış olduğunu kanıtlayacağımızı umuyoruz.⁷⁸³

Allah tarafından özel bir görevi üstlenmiş olmak, bir Resulullah olmak düşüncesi, Muhammed'de ilk zamanlar yoktu... ruhani ve cismani nüfuz olan ve tam bir iktidara sahip, apaçık bir Resulullah düşüncesi, peygamberin kafasında çok sonraları ortaya çıkmış bir sonuçtur. Bu, yaşamının sürdüğü durum ve koşulların, müşriklere karşı mücadelenin, taraftar ve dostlarının bağlılık ve özverilerinin bir etkisiyle olmuştur.⁷⁸⁴

Atatürk, önemli görerek işaretlediği bu gibi iddiaları, kendine özgü anlatımıyla *Tarih II*'ye aktarmak istemiştir. Onun Kur'an'dan anladığına göre de, peygamber hiç değişmeden hayatına devam eden bir insan değildir. Peygamber hayatın getirdikleri karşısında zaruri olarak adeta hergün değişmektedir. Atatürk'ün tespitine göre Peygamber evvela Allah'ın resulü sıfatıyla ortaya çıkmamıştır, bunu düşünmemiştir, kendi ifadeleriyle: "Bu düşünce, senelerce mücadele ettikten sonra kendisinde hasıl olmuştur."⁷⁸⁵ *Tarih II*'deki anlatıma göre önce dini hitap ile vaiz olmuş akabinde vaizlikten nebiliğe en sonunda da Allah'ın resulü haline gelmiştir.⁷⁸⁶ Kur'an meselesinde de Atatürk'ün yapmış olduğu tanım oldukça dikkat çekicidir. Ders kitabında bu tanım: "Muhammedin koyduğu esasların toplu olduğu kitaba Kur'an denir." şeklinde geçmektedir. Cebrail adında bir meleğin getirdiği ayetlerin ne olduğu anlatıldıktan sonra bunların, İslam an'anesine göre Allah tarafından vahiy, yani ilham edildiği kabul olunur, denmektedir.⁷⁸⁷ Atatürk, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başlangıcı ile ilgili olarak da tartışmalıdır, birçok rivayetler vardır ve bunlara efsaneler karışmıştır, düşüncesindedir. Hatta İslamiyet'te peygamberin ilk söylediği Kur'an ayetleri açık olarak bilinse de ilk ayetin ne olduğu kat'i şekilde malum değildir, demektedir.⁷⁸⁸ İslam tarihi ile ilgili bu anlatım, bizzat Atatürk'ün kaleminden çıktığı şekliyle şöyledir:

Tarihi noktai nazardan da mütalea edildiği zaman görülüyor ki: Muhammed birdenbire Allahın Resulüyum diyerek ortaya çıkmamıştır. O, Arapların ahlak ve adetlerinin pek fena ve pek iptidaî ve ıslaha muhtaç olduğunu anlamış, bunları ıslah için tenha yerlere çekilerek senelerce düşünmüş ve yıllarca tefekkürden sonra kendisinde vahiy ve ilham fikri doğmuştur. Vahiy, ilham fikri Muhammetten evel

⁷⁸² Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 208.

⁷⁸³ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 195.

⁷⁸⁴ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 214.

⁷⁸⁵ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 76.

⁷⁸⁶ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 92.

⁷⁸⁷ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 90.

⁷⁸⁸ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 91.

de Araplarca meçhul değildi. Bütün iptidai kavimler gibi, Araplar da, şairlerin, akıl erdiremedikleri kuvvetlerden ilham aldıklarına inanırlardı. Bu kuvvetler Araplar için cinlerdi...⁷⁸⁹

C) Bu çarpıcı örneklerin dışında Atatürk'ün notları incelendiğinde diyebiliriz ki özellikle peygamberin savaşlarını yazarken de büyük ölçüde L. Caetani'ye bağlı kalmıştır. Bu bakımdan Mustafa Kemal'in İslamiyet ve hilafet hakkındaki düşüncelerinin oluşmasında Caetani'nin değerlendirmelerinin büyük etkisi olmuştur. Buna en açık delil, İslamiyet'te hilafetin nasıl başladığı konusunda Caetani'nin yazdıklarının Atatürk tarafından çok benzer şekilde paylaşıldığıdır. Caetani'nin bu konuda yazdıklarını Atatürk çok mühim görmüş ve kendine özgü çizgilerle işaretlemiştir. “D” (dikkat!), “M” (mühim) harfleriyle işaretlediği bazı yerler şöyledir:

Ebu Bekir'in seçilmesi bütün müminlerin oy birliğiyle olmayıp hususi bir evde tesadüfen toplanmış küçük bir azınlığın gürültülü bir ilan neticesinde ortaya çıktığı için, hiçbir biçimde düzenli ve kanuna uygun olmazdı.⁷⁹⁰

Hâlbuki Muhammed hayatta iken imamette böyle bir ehemmiyet yoktu. (...) Muhammed'in hiçbir zaman vekilleri yahut bakanları olmamıştır. Yalnız askeri kumandanları ve vergi tahsildarları vardı... Muhammed'in düşüncesinde imametin hiçbir kıymeti yoktu. Çünkü o hayatta bulunduğu müddetçe, hiçbir kimse onu manevi görevlerinde temsil edemezdi.⁷⁹¹

Ebu Bekir'in seçimi kelimenin tam manasıyla meşrû değildi. Özel bir evde, halkın bir kısmının katılımı olmaksızın gerçekleşen toplantıda Peygamber'in varisi ilan edilmişti. Halbuki kendi geleceğine dair bir karar verme hakkı yalnız halka aitti.⁷⁹²

Muhammed'in aile fertleri, ya Ebu Bekir'i seçmiş olan diğer bütün Müslümanlara karşı bir gücenme eseri olarak ya da bir tepki hareketi olarak, artık kendilerine hiçbir faydası olamayacak bir naaşın rahatsızlık veren huzurundan kurtulmak arzusuna düşerek, derhal onu defnetmeye kalktılar. (...) Önlerinde yatan naaş, artık kendileri için bir sıkıntıdan ve bir yükten başka bir şey değildi.⁷⁹³

Ebubekir'in halife ünvanını almış olması kesin değildir. Böyle bir ünvan alınmışsa, bu bir hakimiyet ünvanı olmaktan ziyade, Muhammed'in sünnet ve eserlerine devam etmesi için ashop tarafından verilen teklifsizce bir künyeden ibaretti. Sonraları alışkanlık bu künyenin kullanılmasını kabul ettirdi ve bunu bir ünvan haline getirdi.⁷⁹⁴

Atatürk, bu tespitler ışığında lise tarih kitabına Caetani'den etkilendiği çok açık olarak şu çıkarımları yapmıştır. Ne derece etkilendiğine misal teşkil etmesi için hadise anlatımlarındaki bezerlikleri, sırasıyla Caetani ve Atatürk olarak şöyledir:

Caetani: Hilafetin hukuk ve vazifelerini daha iyi tayin eden şeyler, sonraki olaylar olmuştur. Hilafet aynı zamanda siyasi ve dini bir vazife idi. Uzun karışık

⁷⁸⁹ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 91.

⁷⁹⁰ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 309.

⁷⁹¹ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 324, 325.

⁷⁹² *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 338.

⁷⁹³ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 343, 344.

⁷⁹⁴ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 352.

bir evrimden geçti. Medine'deki Müslümanlar tarafından kurulduğu günden altı asır sonra Moğolların barbarlıkları altında ezildiği güne kadar hiçbir zaman aynı halde kalmadı.⁷⁹⁵

Atatürk: Hilafetin haklarını ve vazifelerini daha iyi tanzim eden vak'alar sonradan olmuştur. Maamafih halifelerin hakları ve vaziyeti, ihdas olunduğu günden altı asır sonra Hulâgû tarafından halife çuvala sokulup süvarilerin nalları altında ezildiği güne kadar ve ondan sonra da hiçbir zaman aynı halde kalmamıştır.⁷⁹⁶

Caetani: (...) Aynı biçimde yine pek dikkati çekiyor ki Peygamber vefat eder etmez bütün şiddetli arzular, bütün mevki hırsları zincirden boşandılar. Bu kadar büyük mevki hırsı çekişmeleri hüküm sürerken, hakkında korku ve hürmet beslenen Peygamber'in henüz ılık cenazesi, vefat ettiği sefil odada unutulmuş ve ihmal edilmiş bir halde yatıyordu. (...) Peygamber, eşleri bile haberdar edilmeden alelacele ve ani bir surette defnedildi. Bununla birlikte kadınlar çukuru kazan kazmaların sesinden ne yapıldığını anlamışlardı.⁷⁹⁷

Atatürk: Ne kadar ibrete şayan bir vaziyettir ki daha Muhammedin öldüğü anda bütün eski nifaklar, ihtiraslar, hırsıcahlar, zincirden boşaldılar; o derecede ki hakkında korku ve hürmet beslenen Peygamberin henüz ılık cesedi, son nefesini verdiği basit odada unutulmuş ve ihmal edilmişti. Ali ve yakın akrabaları, Muhammedi terki hayat ettiği kerpiç odada kimseye haber vermeksizin açtıkları bir mezara acele gömdüler. Peygamberin karıları bile bundan haberdar edilmedi; onlar yalnız bitişik odada kazma sesleri işiterek az çok ne yapılmakta olduğunu anlamışlardı.⁷⁹⁸

Caetani: Görülüyor ki Ebu Bekir'in seçilmesi pek fırtınalı bir surette cereyan etmiştir. Anlaşıldığına göre sonra, biri bu kadar acele yapılan bir seçimin uygun olup olmaması hakkında ki şüphesini açıklamıştır.⁷⁹⁹

Atatürk: Görülüyor ki, Ebubekir'in intihabı, pek fırtınalı bir surette cereyan etmiştir; bu intihap, bütün müslümanların reylerine müracaat suretile vukua gelmemiş, bilâkis hususî bir evin avlusunda tesadüfen toplanmış küçük bir ekalliyetin gürültülü ve acele bir teşebbüsü neticesinde olmuştur. Bu intihabın muntazam ve meşru sayılmıyacağı hakkında (...) iddialar serdolanmıştır.⁸⁰⁰

Atatürk'ün İslam Tarihi için, bilimsel olduğuna inanarak yararlandığı Leone Caetani'nin eserine önem verdiği ve fikirlerine katıldığı bu gibi örneklerle açıktır. Bununla beraber Müslüman Türk halkının dini duygularını incitmemek için bu bilgileri Caetani'den aktarırken yer yer daha dikkatli davrandığı görülmektedir. Ancak çeşitli kısımlarda kendi yorumlarını da aktarmayı ihmal etmemiştir. Atatürk'ün, Caetani'in değerlendirmelerinden *Tarih II Ortazamanlar*⁸⁰¹ kitabına aktardığı diğer örneklerden bir kısmını da şöyle sıralayabiliriz:

1- Caetani: Başlıca tapınma konusunun ünlü Hacer-i Esved'den ibaret olduğunu sanmak bir yanılgıdır. Oysa Kabe'de Muhammed zamanında bir değil dört taş vardı... Taşların dördü de Araplar tarafından özel bir saygı ve ululama ile

⁷⁹⁵ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 363.

⁷⁹⁶ Tarih II Ortazamanlar, s. 118.

⁷⁹⁷ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 308, 319.

⁷⁹⁸ Tarih II Ortazamanlar, s. 115.

⁷⁹⁹ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 4, s. 308.

⁸⁰⁰ Tarih II Ortazamanlar, s. 115.

⁸⁰¹ Kitaptan yapılan alıntılarda imla düzeltilmesi yapılmamış, basım döneminde olduğu gibi alınmıştır. Örn: Muhammet, Medinede, ilh.

anılrıldı. Ancak açıklaması zor özel nedenlerden dolayı dört taştan biri daha çok özel bir önem kazanınca, makamın asıl putu olan Hubel ile öteki taşlar yavaş yavaş ihmal edildi ve unutuldu... Peygamberin Müslümanlara göre düzelttiği ve düzenlediği geleneklerden de doğrudan belli olur.⁸⁰²

Atatürk, *Tarih II Ortazamanlar* kitabında Kabe'yi betimlerken tavla zarı şeklinde demektir. İnsan boyunda dört duvardan oluştuğunu söylemekte, duvarlarının adi taştan yapıldığını ve harçsız olduğunu belirtmektedir. Dört köşesinde dört taşın olduğunu anlattıktan sonra; bunların en meşhurunun Hacer-i Esvet adlı kara taş olduğunu ifade eder. Aynı şekilde ne vakit ve kimler tarafından inşa edildiğinin bilinmediğini söyleyen Atatürk, "Arap an'anesi"nin Kabe'nin ortaya çıkış hikayesini İbrahim Peygamber'e atfetmekte olduğunu belirtir. Kutsal metinlerdeki hadısı Arapların aralarında yayılan an'ane şeklinde anlatan Atatürk, İbrahim, karısı Hacer'le ve yanlarına aldıkları oğlu İsmail ile buraya geldiğini ve zemzem denilen suyun onlar için fişkırdığını söyler. Başta kara taş diye işaret ettiği Hacer-i Esved'in Cebrail tarafından getirildiğini ve başlangıçta beyaz olduğunu söyledikten sonra bu taş zamanla günahkarların ellerini sürmelerinden dolayı kararmış olduğunu aktarır. Bu anlatımı: "Bunların hepsi, bittabi, sonradan uydurulmuş masallardır." şeklinde bitirir.⁸⁰³

2- Caetani: Mekke'den Medine'ye kaçışından önce Muhammed'e ve atalarına ilişkin bütün bilgiler tarihten çok menkıbeye dayalıdır.⁸⁰⁴

Atatürk de Peygamberin çocukluk dönemine ve gençliğine ait bilgilere sonradan pek çok uydurma şeyler katıldığına inanır. Ona göre: "vatandaşlarını dinine davete başladıktan sonra bilinen hayatı" malumdur.⁸⁰⁵

3- Caetani: Çünkü Kible bile ilk zamanlarda zerre kadar kutsiyet mahiyetine sahip değildi. Hangi istikamette namaz kılınacağını göstermeğe mahsus işlevsel bir şeydi. Hatta Müslümanlar onun üzerine tükürürlerdi... Muhamed'in ve eşlerinin oturduğu basit çamur kulübeler yağmurlu zamanlarda bir bataklık haline gelen, oturtmak veya namaz kılmak mümkün olmayan pis avlu Müslümanlar için dünyanın ikinci ziyaretgâhı oldu.⁸⁰⁶

Atatürk, peygamberin Medine'de ibadet için bir cami yaptığını belirttikten sonra bu ilk inşa edilen caminin damsız ve kerpiçten yapılmış olduğunu söyler. Caetani'nin belirttiği gibi yapılan yapıtları anlatır ve şöyle devam eder: "Caminin bir duvarına

⁸⁰² Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 172.

⁸⁰³ Tarih II Ortazamanlar, s. 85.

⁸⁰⁴ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 148.

⁸⁰⁵ Tarih II Ortazamanlar, s. 89.

⁸⁰⁶ Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 3, s. 339, 350.

bitişik olmak üzere Muhammet ile karıları için kerpiçten yatacak odalar yapıldı. Sonraları avlunun bir köşesinin üstü de hurma dallarile örtüldü. Caminin kiblesi Kudüs idi. Sonraları Mekkeye döndürüldü.”⁸⁰⁷

4- Caetani: Muhammed can çekişme esnasında orada bulunanlardan yazı yazmak üzere levazım istemiştir... Hazır bulunanlar Peygamber’in ne demek istediğini anlamadılar. Sayıklama halinde söylendiğini zannederek istediği şeyleri vermediler.⁸⁰⁸

Atatürk’ün mezkur kitaptaki ifadeleri bu anlatımla oldukça benzerdir; peygamberin son nefesinde yazmak üzere yanında bulunanlardan levazım istediğini, ancak istediği şeylerin kendisine verilmediğini söylemiştir.⁸⁰⁹

5- Caetani: O anda siyasi meşguliyetler o kadar mühim ve zorlayıcı idi ki kimse Arabistan’ın en kudretli hakim ve sahibinin cenazesıyla uğraşmaya ne vakit bulmuş, ne de arzu duymuştu.⁸¹⁰

Atatürk’ün bu konudaki anlatımı da Caetani’in ifadeleriyle tıpatıp benzeşmektedir. İlgili bölüm şöyledir: “Ebubekir ve Ömer de cenaze töreninde bulunamamışlardı. Anlaşıyor ki, o anda siyasî meşguliyetler o kadar mühim ve mücbir idi ki, kimse Arabistanın kudretli hâkim ve sahibinin cenazesile uğraşmaya ne vakit bulmuş ve ne de arzu duymuştur.”⁸¹¹

6- Caetani: Ebu Bekir, bu yeni desteğin verdiği kuvvetle, cesur ve emin bir halde avluya girdi... Açık ve iyi fikirleri olan bir adam – yalnız bağırmasını bilmeli- düşünmekten aciz bulunan ve akıldan çok hissin hakim olduğu kalabalıklara daima hakim olur.⁸¹²

İlgili kısımdaki Atatürk’ün ifadelerine göre: Ebubekir, Ömer’i engellemiştir. Tedbirli ve akıllı olan Ebubekir sakin ve itilâf arayan bir tavırla sözlerine başlamış, Medinelileri bol bol methetmiş, galeyana gelen ruhları yatıştırmıştır. Devamında Caetani’nin cümlesinden alındığı açıkça belli olan Atatürk’ün ifadeleri şöyledir: “Sarih ve eyi fikirleri olan bir adam, yalnız bağırın, düşünmekten âciz, akıldan ziyade hissiyata tâbi bulunan kalabalığa ekseriya hakim olur.”⁸¹³

7- Caetani: Arabistan’ı Müslüman yapan şey, tek bir Allah’a samimi bir iman değil, böyle maddi çıkarlar ümidi olmuştur. (Atatürk tarafından büyük bir dikkat işareti) İslamiyet ancak Arap yarımadası’nın sınırlarını aştığı ve Arap olmayan

⁸⁰⁷ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 93.

⁸⁰⁸ *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 298.

⁸⁰⁹ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 113.

⁸¹⁰ *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 320.

⁸¹¹ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 116.

⁸¹² *Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 334, 335.

⁸¹³ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 114.

kavimleri egemenliği altına aldığı gün hakiki bir din, itikad edilmiş bir iman haline geldi.⁸¹⁴

Atatürk, oldukça dikkatini çeken bu cümleye daha fazla yorum getirmiştir. Peygamberin Arapları hoşnut ve Yahudileri bertaraf etmekle adım adım başarıya gittiğini söylemiştir. Caetani gibi, İslamiyet'in ancak Arap Yarımadası'nın sınırlarını aştıktan sonra büyük bir din halini aldığını belirtmiştir. Ancak kendi getirdiği yoruma göre bu hal özellikle Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra gerçekleşmiştir. Çünkü Atatürk'e göre Araplardan olan sınıflar hükmetmek için İslamiyeti sadece bir siyaset vasıtası olarak kullanmışlardır. Zaten iktidar, Arap olmayan Müslüman kavimlerin ellerine geçtikten sonra İslam yükselmiş, "Araplar çöllerine" dönmüşlerdir.⁸¹⁵

8- Caetani: İşte bu düşünüşten şu sonuca geliyorum ki Muhammed'in babası hakkındaki hadisler bile sonraki zamanların bir uydurmasıdır... Abdülmuttalib'in oğlu Ebu Talib'in ailesi içinde bence yetim, fakir ve neredeyse ailesiz bir çocuğun varlığını açıklamak için dindar bir düşünceyle halk tarafından uydurulmuş bir takım masallar ve söylencelerdir. Müslüman geleneği, peygamber Muhammed'in İbrahim'in oğlu İsmail soyundan geldiğini kanıtlamak ister. (...) Yetim Muhammed'in esas olarak Mekke'li olmadığı, bazı nedenlerden dolayı Bedeviler tarafından Abdülmuttalib'in ailesine getirilmesi ve annesi ile birlikte bu aile tarafından kabul edilmesinin mübhem bir hatırasına daha sonradan bu biçime sokulmuş olmasıdır.⁸¹⁶

Caetani'nin bu anlatımı doğru kabul edilmiş olmalı ki, mezkur tarih kitabının hiç bir yerinde Ebutalip ve Abdülmuttalip'in Peygamber'in ailesinden olduğu bahsi geçmemektedir. Çünkü, Caetani'ye göre bunlar uydurmadır hatta Peygamber'in asıl ismi dahi unutulmuştur. Atatürk bundan bahsetmese de dedesi veya amcası ifadesini kullanmayarak bu değerlendirmeyi kabul eder görülmektedir. İlgili kısım şöyledir: "Muhammed altı yaşına geldiği zaman annesi Âmine de öldü. Bu suretle babasından ve anasından yetim kaldı. Anasının ölümünden sonra bu yetim çocuğu Abdülmuttalip ve bu da öldükten sonra Ebutalip himayesine aldı."⁸¹⁷

9- Caetani: Müslümanlar Muhammed'in mesleğinin ruhunu değil metnini aldılar.⁸¹⁸

Caetani'nin bu tespiti Atatürk tarafından son derece mühim görülmüş ve arzu ettiği peygamber modelinin anlatımı için ona kapı aralamıştır. Buradan yola çıkarak

⁸¹⁴ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 293, 294.

⁸¹⁵ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 93.

⁸¹⁶ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 3, s. 167, 168, 178.

⁸¹⁷ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 89.

⁸¹⁸ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 4, s. 378.

peygamberin, bir ıslah yapmanın zaruri olduğu dönemlerde kendini hiçbir şeye bağlı görmeden hareket ettiğini vurgulamıştır. Peygamberin daima tekâmüle doğru yürüdüğünü ilerlemeci olduğunu söylemiştir. Ancak ölümü bu ilerlemeyi kesmiştir. Atatürk'e göre İslam aleminin gerileme sebebi peygamberin ardından gelenler sebebiyledir. Atatürk bu asıl noktayı şöyle izah etmiştir: “tedenni sebebi Muhammette değil, onun haleflerinin Muhammetin mesleğinin ruhunu değil, metnini almalarında aranmalıdır. Bu büyük hakikat ancak Türkiye Cumhuriyeti devrinde hakkile idrak edilmiş ve icabatı yapılmıştır.”⁸¹⁹

1931 senesinde yayımlanan bu ders kitabının ilk bölümleri ayrıca içerik ve düzenleniş bakımından Wells'in *The Outline of History* adlı kitabının atıfta bulunulmadan yapılan bir özeti niteliğini taşır; bazı bölümleri ise bugünkü ölçütlerde intihal denilebilecek direkt çevirisi şekline dönüşür. Mesela kitabın 6. sayfasındaki jeolojik zamanlar kronolojisi tıpatıp Wells'den (tek ciltlik 1930 baskısı, s. 24) alınmıştır.⁸²⁰ Wells'in kozmolojik tarih yorumu Türkiye'de 1931-1941 yılları arasında tüm liselerde resmi müfredatın parçası olarak özenle okutulmuştur.⁸²¹

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilimsel materyalist felsefenin Osmanlı düşünce hayatına kuvvetli şekilde girmeye başlaması, önceki pozitivist düşüncelerin eğitim kanalları ile pekişmesi, bu bölümde görüldüğü üzere İslam tarihini dahi Batı menşeli kaynaklardan yazma gerekliliği zannını beraberinde getirmiştir. Çünkü araştırılacak husus teolojik inanç alanına girse dahi, dönemin popüler anlayışına göre öncelikle pozitif bilimin ilkelerine uygun olması gerekmektedir. Nitekim bu sebeple Atatürk'ün Anıtkabir Arşivi'ndeki okuduğu kitaplar listesinin kahir ekseriyeti son dönem Batı menşeli kitaplardan müteşekkil iken geleneksel İslam kaynaklarından yoksundur. Özellikle İslam tarihi ile ilgili çalışmalarda Müslüman Türkiye Türklerinin kendi din tarihlerini algılama biçimlerine temel teşkil eden geleneksel kaynaklardan yararlanılmadığı ayrıca dikkati çekmektedir. Bu yeni tarih anlayışının temel sebebi tekrar vurgulamak gerekirse; Atatürk'ün, 19. yüzyılın son çeyreğinde yetişen ve 20. yüzyılın entelektüel ürünü olan aydınlar kuşağına mensubiyetinden kaynaklanmaktadır. Bu dönemdeki katı materyalist anlayış, bugün kimi çevrelerce hayret verici olsa da, o gün için bu temel düşünce biçimi, dünya aydınları arasında

⁸¹⁹ *Tarih II Ortazamanlar*, s. 118.

⁸²⁰ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 161

⁸²¹ Şükrü Hanioglu, “Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (2)” *TIMETURK*.

dinin artık zamanını doldurduğuna inanılan ve yerini bilimin alacağı düşünülen, din ruhunun sönmüş olduğu bir dönemde gerçekleşmektedir. Bu nedenle dönemin çağdaş tarih araştırmaları, olmuş olanı, yüksek dini ve ahlaki anlayışları anlamaktan ziyade merkezi otoriteyi kuvvetlendirecek, zamana uygun, mantık silsilesi içinde hadiseleri gerçeklik ve fayda noktai nazarından yorumlama çabası içindedir. Bununla beraber eski neslin ulaştığı gerçekleri de kabul etmeyerek, eski zamanların dini ve siyasi gereklerinin ürünü olan her türlü kaynağı kendisinden uzaklaştırmış ve geçmişin inanışlarını değil, yalnızca pozitif bilimin ruhunu esas almıştır. Bu minvalde Türkiye'nin, imparatorluk dönemine ait bazı eski arşivlerinin, eski kağıt olarak Bulgaristan'a satılması trajik bir örnek olarak verilebilir. Amerikan arşivlerinde yaptığımız taramada bu doğrultuda satılan bazı belgelerin Roma'ya ulaştığı ve Vatikan'ın eline geçtiği görülmüştür, bu belgelerin birçoğu kendi ülkesinde olmasa da başka ülkelerde büyük bir tarihsel ilgi uyandırmış, yabancılar tarafından istifade edilmiştir.⁸²²

Türkiye'de tarihe bakışın, Türk tarih anlayışında görülen arayış ve değişimin diğer bir temel sebebi, Batı'da ortaya konulan tezlere cevap arama gereksinimidir. Avrupalı Türkologların rahatsız edici tezlerine cevap verme ihtiyacının hissedilmesi, Türk tarihinin hemen hemen tüm temel konularının oluşumunda bu Türkologların etkili olması sonucunu doğurmuştur. Temel amaç, Batı'lı tarihçilerin aşağılayıcı iddialarına yanıt verilerek, eski Türk tarihiyle ilgili mühim meselelerde asgari müşterek sağlamaktır. Bu bağlamda Türk tarihçiler dünyadaki dönem tarihçiliğinden etkilenecek buluntuların çok az olduğu bir dönem olan, ilk Türklerle ilgili görüşlerini uygar dünyaya uyacak şekilde varsayımlarla aktarmışlardır. Atatürk'ün tarih anlayışında da bu alışkanlığın izleri kuvvetle görülmektedir. Özellikle siyasi durumun etkisiyle ve Türklerin barbar olduğu iddialarına karşılık, Türklerin uygarlığa katkıları, medeniyetleri gibi hususlarda ses getirici çalışmalar gerekli görülmüştür. Türklerin medeniyete katkıları, ilk devletleri ve kökenleri gibi pek çok konu üzerinde Batı ile anlaşma sağlanacak ortak bir nokta oluşturulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu dönemde Atatürk'te de görülen yeni radikal değerlendirmeler içeren tarih anlayışı,

⁸²² Central File: Decimal File 867.41, Internal Affairs Of States, Turkey, History., June 5, 1930 - August 15, 1931. June 5, 1930 - August 15, 1931. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111445274/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=b48fba84&pg=25. Accessed 20 Mar. 2021.

dönem tarihçiliğinin de muhtemel etkileri ile beyan edilmiş görüşlerdir. Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi bu temelde cereyan etmiş uç iddialardır. Atatürk'ün güneşle imgelemesi, aynileştirilmesi göz önüne alındığında, onun Güneş-Dil Teorisi'ni çekici bulması şaşırtıcı değildir. Ortaya atılan güneş-dil kuramı özetle Arapça ve Farsça'nın etkisinden arındırılmış saf Türkçenin bilinen en eski insanın ilk lisanı olduğuydu. Diğer diller bu ilk dilden türemiştir. Böylesine bir netice Türkçe'yi diğer tüm dillerin anası yapıyordu. Atatürk de aynı şekilde bütün Türklerin atasıydı. Atatürk, üzerine çalışmalar yapan psikiyatri profesörü Volkan, bu iddialı teoriyi; gerçekte Mustafa Kemal'in iç dünyasından kaynaklanan, öz görkemliliğinden ortaya çıkan bir hikayenin yaratılmasından başka bir şey değil, şeklinde analiz etmektedir.⁸²³

Aynı anlayışla oluşturulan Türk Tarih Tezi de tüm beşeriyetin başlangıçta Türk olduğunu ileri sürüyor, temel olarak bütün insanlık başarılarının ve ilerlemenin kaynağının Türklere ait olduğunu savunuyordu. Ancak bu söylem pan-Türkizm ile karıştırılmamalı, çünkü Atatürk, milyonlarcası Türkiye sınırları dışında yaşayan, dünyadaki tüm Türkleri birleştirmeyi amaçlayan pan-Türkizm gibi romantik bir siyaseti savunduğu bir dönem olmamıştır. “Dünyada sulh” onun düsturudur. Şüphesiz, Atatürk için bu tezin hedefi daha çok, Türkiye Türklerinin maneviyatını yeni bir ideal ile yükseltmekti. Ayrıca, Atatürk'ün bu teoriyi götürdüğü sınırlar ve bunu yaparken izlediği yöntem, bu konuda da etkili olan bilinçaltı unsurlarını bize göstermektedir. Teorinin hedeflediği insanlığın babası Türk imgesi de zamanla Mustafa Kemal'in benliğinde “Ata” Türk'e dönüşmüştür. Bu teoriler aynı zamanda bir taraftan da “Atatürk” kültürünün yaratılmasına imkan sağlamıştır.

İslam dinine ve İslam tarihine ait yeni görüşlerde Atatürk'ün bu öz görkemliliğinden doğan büyük ideallerinin tezahürleridir. Bineanaleyh bu bağlamda Atatürk'ün mühim görerek işaretlediği ve doğrudan doğruya alıntılacağı değerlendirmelere bakınca onun fikrinde, İslam tarihini ve İslam dinini kapsayan pek çok hadise veyahut müeyyide mantığa uymayan, doğrulanamayacak sonradan uydurulmuş şeylerdir. Atatürk'e göre, Hz. Muhammed'in asıl gayesi, devrimci ve ilerlemeci biri olarak, hakiki ve halis bir dini duygu uyandırmaktan başka bir şey değildir. Onun ölümü ile beraber asırlar içinde din, hurafelerle bozulmuş terakkinin önünü tıkamış, İslam dünyası bu sebeple geri kalmıştır. Atatürk'ün kendine vazife çıkardığı görev ise muasır medeniyete ulaşmak için hiç olmazsa zamanın şartlarına

⁸²³ Volkan, Itkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 387.

göre –zaten başlangıçta böyle olduğu parolasıyla- İslam anlayışını tekrar ilerlemeye vesile olacak şekilde yeniden düzenlemek, ıslah etmektir. Bu çerçevede okuduğu pek çok kitap, seneler süren meşakkatli bütün tarih çalışmaları -dönemin tanımına uygun olarak- Türklerin uygar olduğunu ispat etmek ve bu yolda ilerlenmesini sağlamak içindir.

Atatürk'ün tarih ilmine bu kadar değer vermesinin en önemli sebebi ise, tarihi salt bir ilimden ziyade, devletin gelişmesi, ilerlemesi ve modernleşmesi için manevi bir destek, bir toplumsal mühendislik aracı olarak görmesinden ve onu bu yolda kullanma düşüncesindedir. Bu çizgide tarih yazmanın tarih yapmak kadar mühim olduğunu pek çok kere vurgulamıştır.⁸²⁴ Ona göre Milli Mücadele sonrasında yeni rejim meşruiyetini, Türk halkı da yeni benliğini en güvenilir vasıta olan tarih kitaplarında bulacaktır. Atatürk bu yolda gerçeklerini arayan ve onu buldukça ve bulduğuna inandıkça onu açıklamak için hiçbir şeyden çekinmeyen bir kimsedir.⁸²⁵ Kendi deyişiyle tarihi ve insanlığı, “bir hırka ve bir hurma hikâyesi”nden kurtararak, insanlık erdemine taşıma felsefesindedir.⁸²⁶

4.3. Atatürk'ün Medeniyet ve Batılılaşma Anlayışı

Hatırlanacağı üzere, önceki bölümlerde değinilen Atatürk'ü etkileyen yazarlardan Abdullah Cevdet, Celal Nuri (İleri) ve Ahmet Ağaoğlu, Batı uygarlığının, bilim, teknik ve kültür ayırımı yapılmadan bütünüyle, “gülü ve diken ile”, “süzgeçten geçirilmeden” alınmasından, “iktibas” edilmesinden yana olan isimlerdendi. Bu düşünürlerin Batılılaşmayı, çağdaşlaşmayı ve Batı yönünde yenileşmeyi (teceddüd) gerekli görmelerindeki temel neden, Batı'nın dünyevi alanda “üstün” oluşudur. Bu düşünürlere göre Batı'nın karşısında ezilmemek, onun gibi güçlü olmak için, diğer her şey gibi mevcut zihniyette değişmelidir. Aksi halde “Mahvolmaktan kurtuluş yoktur.” Ve o ana kadar karşı karşıya kalınan tüm başarısızlıkların, “rezillikler”in nedeni, bu konuyla ilgilenenlerin, iş başında bulunmuş olanların, Batı'dan bir şeyler almaya çalışmış olsalar da hep “taklit” düzeyinde kalmış olmaları, Batı'nın asıl yaratıcı olan temel özelliklerini alamamış, eski zihniyette bir değişiklik sağlayamamış olmalarıdır.

Atatürk'ü etkileyen bu yazarların ortak bir yönü kültürel alanda, “Batılı Değerler” denilenleri almanın gerekliliğini kültürle, değerlerin insan için önemiyle

⁸²⁴ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, MEB. Yayınları, İstanbul 1986, s. 124.

⁸²⁵ Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 124.

⁸²⁶ Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 125.

temellendirmeyişleri; Batı gibi olmayı, çağdaşlaşmayı sadece başarısızlıklardan kurtulma yolu olarak göstermekle yetinmeleridir. Bir ortak yanları da, Batı kültürünün nasıl benimseneceğine ilişkin ayrıntılı yollar önermemeleri, esas olarak eski ya da mevcut kültürün, bununla ilgili öğelerin giderilmesi için, ortamın bunlardan “temizlenmesi”ni yeterli görmeleridir. Bu düşünürler, Batı kültürünün “alınması”nın gerekliliğini, sadece, bu kültürün Batı gibi kalkınmayı, güçlü olmayı sağlayacak olmasıyla temellendirmektedirler. Batı gibi güçlü olmak, herkesçe istenen veya istendiği farz edilen bir şey olduğundan, Batı kültürünün alınmasının gerekliliğini temellendirmek için bu yeterli görülmektedir. Bu nokta, Ağaoğlu ile Abdullah Cevdet’in düşüncesinde biraz belirsiz gibi görünse de, Celal Nuri’nin düşüncesinde açıkça, bu şekilde dile getirilmekte, ortamın eski kültürden temizlenmesinin dışındaki her şey, yani yeni bir kültürün yaratılması veya Batı kültürünün benimsenip o yönde eserler verilmesi zamana bırakılmaktadır. Ağaoğlu, edebiyatın, tıpkı Batı’da veya o dönem Rusya’ında olduğu gibi, yeni bir insan yaratması gerektiğini, Abdullah Cevdet de Batı’nın belli başlı edebi ve fikri eserlerinin çevrilmesinin gerektiğini (çünkü bu eserlerin yazarı olan filozofların insana “maksad-ı insani”yi gösterdiğini) söylese de, bu konudaki temel görüşleri, esas tavırları Celal Nuri’den çok farklı görünmemektedir.

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri* adlı eserinde Batılılaşma fikirlerini savunanları, “Bütüncüler” yani; Batı medeniyetini bütünüyle, hem tekniğinin hem kültürünün alınmasının gerektiğini savunanlar ve “Kısmiciler” yani; Batı medeniyetinin kısmen, daha açık bir ifade ile kültürünün değil, yalnızca tekniğinin alınmasını savunanlar şeklinde iki sınıfta ele almaktadır. Tunaya, özellikle Cumhuriyet Dönemi’ndeki dergilerde Batılılaşma ve çağdaşlaşma konusunda yazılar yazmış olan ve Bütüncüler sınıfına soktuğu başka yazarların da yazılarına dayanarak, Bütüncülerin Batı’nın niteliği hakkındaki fikirlerini saptamıştır. Özetle bu saptamaya göre Bütüncülerin düşünceleri şöyledir: Batı öncelikle bir ruhtur, zihniyettir, bu şekilde alınmaz ve anlaşılmaz ise yalnızca taklit yoluna gidilerek bilinçsizce kopyacılığa sapılır. Çağdaş medeniyet demek Batı medeniyetidir, o eğreti bir şey veya lüks değil, tüm insanlığın ortak malıdır. Batı kabuk içinde özdür. Ancak donmuş, durağan bir kalıp değildir, daha çok “yaşamak sevgisidir”, gelişmek ve değişmektir.⁸²⁷ Batının temel özelliği, belirli bir dünya görüşü içinde kalmaması,

⁸²⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası,

donmaması, sürekli yeni bir kalıba girmesi, şekil değiştirmesidir.⁸²⁸ Batı medeniyeti tutarlı bir bütündür. Bilime ve hudutsuz araştırma aşkına dayanır.⁸²⁹

Bütüncül şekilde Batılılaşma taraftarlarına göre Atatürk inkılapları: Batı'ya, onun felsefesine, zihniyetine, ilmine, sanatına, hayat görüşüne götüren yoldur. Türkiye, Batı'nın bilimleri ve zihniyetinin idaresinde oradaki demokrasi sistemini gerçekleştirmekle ödevlidir. Bu sebeple Türkiye önce müspet ilme varmalıdır. Genç ruhların dinin basmakalıp inançlarından korunması gerekir. Yunan ve Latin kaynaklarına inilmelidir. Türkiye için Batılılaşma meselesi bir beka meselesidir.⁸³⁰

Batılılaşma meselesinde Osmanlı mirasından Türkiye Cumhuriyeti'ne önemli aktarımlar yapıldığı çalışmamızda açıkça görülmüştür. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti, temel dinamiği “Batılılaşma” olan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün fikirleri doğrultusunda gerçekleştirilen bir medeniyet projesinin ürünüdür. Bu noktaya kadar Atatürk'ün Garpcıların düşünce ve projelerinden etkilendiği ve topyekûn bir Batılılaşma yanlısı olduğu açıktır.⁸³¹ Atatürk'ün özel olarak medeniyet ve kültür anlayışına geçmeden önce bu kavramların özlerini ve dönem dönem algılanma biçimlerini iyi anlamak gerekir. Çünkü Atatürk bu mefhumları mezcederek farklı tanımlar ortaya koymuştur, mesela kültür ve uygarlıkla ilgili bir konuşmasında şöyle der: “Kültür dediğimiz zaman, bir insan topluluğunun devlet yaşamında, düşünce ve ekonomi yaşamında yapabilecekleri şeylerden elde ettikleri sonuçtur, demek isteriz; uygarlık da bundan başka bir şey değildir.”⁸³²

Ancak “medeniyet - uygarlık”, kelime olarak ilk defa 1838'lerde Türkçede görülmüştür ve en başta bu tanımdan çok uzaktır. Medeniyet kök bakımından Arapça olsa da aslında Arapçada böyle bir kelime olmayıp, doğrudan Osmanlıların ürettikleri sözcüklerden birisidir.⁸³³ Fakat Osmanlılar, bu kelimeyi, kendi kültürleriyle bağlı olarak değil, Avrupa'dan gelen bir kavrama karşılık olarak düşünmüşlerdir. Bu kavramı ifade eden kelime, Türklerin de bir süre “sivilizasyon” olarak aynen kullandıkları “civilisation”dur. “Civilisation”, Batı dillerinde ilk defa Fransızcada, 18.

İstanbul 1960, ss. 152-153.

⁸²⁸ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 156.

⁸²⁹ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 168.

⁸³⁰ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, ss. 154-155, 168-171.

⁸³¹ Erşan, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri”, s. 41.

⁸³² Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 71.

⁸³³ Tuncer Baykara, “Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi”, *Fikir ve Sanatta Hareket*, S. 25 (187), (Mart 1982), ss. 3-13.

yüzyıl ortalarında görülür. Kelime olarak, 18. yüzyılın malı olmakla birlikte, *Dictionnaire de l'Academie Française*'in 1835'te çıkan 6. baskısına girebilmiştir. İngilizcede, ilk defa 1770'lerde 'civilization' biçiminde kullanılmıştır; lâkin hemen yaygınlaşmamıştır. Bu kelimeyi kullananların yanında, aynı mânâda "civility" veyâ "urbanity"yi tercih edenler de olmuştur. Bu durumda "civilization"un mânâsı, günümüzdekinden hayli farklı olarak görünmektedir. Civilisation'un mânâsına gelince, 18. yüzyıldaki görünüşü, sosyal yönünün ağır bastığına işaret eder. Onun Türkçede yüklendiği mânâ, sonradan ve günümüzdekinden de hayli farklıdır. Fransızca (ve az da olsa İngilizce) Türkçe sözlüklere göre "civilisation", "ünsiyet, tezhib-i ahlâk, edeb-erkân, öğrenme, zariflenme" manâlarında verilmiştir. J.W. Redhouse'ın Türkçe sözlüğünün 1880 baskısında "civilization", hâlâ "terbiye" mânâsı ile gösterilmiştir. Ancak "civilisation" kelimesi 19. yüzyıl ile beraber asıl anlamından çıkarılmaya başlanmıştır.⁸³⁴

Eserlerini daha sonraki yıllarda yazan yabancı yazarlar tarafından Osmanlı'da ilk defa III. Selim'in yaptıkları "civilisation" yolundaki çabalar olarak tanımlanmıştır.⁸³⁵ Osmanlı tarihinde "civilisation"un Osmanlı ülkesindeki etkisine dâir en önemli olaylardan birisi, belki de birincisi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıdır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının "civilisation" açısından tahlilini, 1836'da İstanbul'a gelip, bir süre Türkçe öğrendikten sonra İran'a giden, orada kaldıktan sonra Amerika'ya varan H. Southgate'in eserinden naklediyoruz:

Yeniçerilerin yok edilmesi, Türkiye üzerindeki yabancı tesirine en büyük engeli yıktı. Zira onlar daima Frenklerin ve Frenk yeniliklerinin açık düşmanları idiler ve yalnız bu düşmanlık yok edilmelerinin sebebi idi. Sultan'ın onların yerini alan siyâseti milletini, Avrupa tesirini getirmeye yönelik oldu. Serbest bir münâsebetin kapıları ardına kadar açılmıştı.⁸³⁶

Yeniçerilerden sonra her yeni reform Avrupa'dan alınmaya başlanmıştır. Önceki bölümlerde anlatıldığı üzere Jön Türkler, Fransa, İngiltere ve Almanya'ya öğrenim için gönderilmişlerdi, yabancılar da o zamana kadar görülmeyen bir nisbette hizmete alınıyorlardı. Southgate'e göre Avrupa, seli tutan bentlerin yıkılmış olduğunu görerek önce "kendi pis tabakasını" Osmanlı İmparatorluğu'na boşalttı. Bu doğrultuda ahlâksız

⁸³⁴ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Yayınları, İzmir 1992, s. 1, 2.

⁸³⁵ MacFarlane, *Constantinople in 1828*, s. 299.

⁸³⁶ Horatio Southgate, *Narrative Of A Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia And Mesopotamia With An Introduction And Occasional Observations Upon The Condition Of Mohammedanism And Christianity In Those Countries*, vol. 2, D. Appleton & Co., New York-London 1840, s. 328, 329.

adalet kaçkınları başta olmak üzere pervasız maceracılar, gene Southgate'in deyişiiyle sayısız arılar gibi, Osmanlı Devleti'ni yemeğe üşüştüler. Türkler Batı'dan "civilization"un nimetlerini (blessings) istemişti; Avrupa ise ona "civilized" kötülüklerini (vices) gönderdi.⁸³⁷

Sultan II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan hemen sonra, "civilization"un bir gereği olarak hemen ıslahata başlamıştır, Mustafa Reşid Paşa da II. Mahmud'un tüm çaba ve yeniliklerini "sivilizasyon" yolundaki hamleler olarak tanımlamıştır. Bu süreçle beraber Türk toplumunun hayatına bir iç mesele olarak "civilisation" girmiş bulunmaktadır. Fakat bu meselenin girişi, zamanla değişmesi ve Osmanlı Devleti'ndeki etkisinin artması, dış meselelerle daha çok ilgilidir. Kronolojik olarak göstermek gerekirse Osmanlıların 19. yüzyılda bu kavramı anlamlandırmalarının zamanla değişimi yabancı dillerden yıllara göre şöyledir:⁸³⁸

1828: Ünsiyet, tehzib-i ahlâk.

1831: Edeb-erkân öğrenme.

1831: Edeb ve erkân öğretmeklik, te'nis, insaniyet.

1840: Zariflenme.

1843: Te'dîb, tehzîb, te'dîb-i ahlâk; ünsiyet, hezbü'l-ahlâk, insaniyet, medeniyet, temeddün.

1856: Sivilizasyon, medeniyet.

1870: Emr-i temeddün, medeniyet.

1882: Medeniyet,

Cumhuriyetle beraber Uygarlık...

Kısaca diyebiliriz ki, "civilisation"un Osmanlı dönemindeki anlamı, doğrudan doğruya, bugün genellikle kültürün içinde gösterilen hususiyetleri içermektedir. 19. yüzyılın son dönemlerinde 20. yüzyılın başlangıcında kazanacağı anlam değişmesi ise farklıdır. Medeniyetin Türkçede, teknik hususiyetleri de kapsamına aldığı zamanı belirlemek hayli güçtür. Fakat 1890 yıllarında artık teknik hususiyetler de -ulûm, fûnûn ve sanâyi- içinde bulunmaktadır.⁸³⁹ Cumhuriyet'le beraber bu kelimenin yerine

⁸³⁷ Aynı yer.

⁸³⁸ Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, s. 22.

⁸³⁹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul Hicri 1317, s. 1315.

“uygarlık” teklif edilmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Atatürk ve arkadaşları bu kelimeyi Uygur Türklerinin medeni oluşlarından hareketle onların adından çıkarmışlardır. Esasen Uygur Türkleri şehir ve yerleşik hayata geçmeden önce ve göçebelik zamanlarında da bu ismi taşıyorlardı. Bundan başka onları medeni ve diğer Türkleri medeniyet dışı sayan bir anlayış tarihe uymamaktadır. Turan’a göre “uygur” kelimesi kök ve ek bakımından da Türkçe ile ve medeniyet mefhumu ile alakalı değildir. Bu kelimenin uydurma olduğunu şiddetle savunmuştur.⁸⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş vetiresinde elitlerin zihnindeki medeniyet algısı kısaca, Doğu’nun gerilik, yıkım ve yok oluşla, Batı’nın ise yaşam ve gelişmişlikle özdeşleştirilmesidir. Edward Said, *Oryantalizm* kitabının giriş bölümünde Şarkiyatçılığı Batılı devletlerin sömürgeleri üzerindeki siyasi ve iktisadi nüfuzlarını sürdürmek için oluşturdukları “Doğu’ya ilişkin söylemler” olarak tanımlar. Said’e göre bu söylemler, Doğu’yu geri kalmış, durağan, kendine yetemeyen, tembel ve muhtaç gibi özelliklerle özdeşleştirerek Batı’nın Doğu üzerindeki koloni faaliyetlerini meşrulaştırmayı amaçlar. Böylelikle Batı ve Doğu arasındaki farklılık önce zihinlerde inşa edilir. Bu minvalde Batı, medeniyetin merkezi kabul edilirken, Doğu, medeniyetin dışında kalmış medenileştirilmesi gereken yerli halkların yaşadığı bir coğrafya olarak görülür. Dolayısıyla Batılı kimliğini odağa alan “tek medeniyet” anlayışı Batı dışı toplumlara dayatılır. Oryantalizmde Doğu’yu konu edinen kuramların tamamı, tüm söylemler ve davranışlar, yapılan benzetmeler, bilinçli şekilde bir tür yönetim biçimi veya siyaset şeklidir. Kısaca bu taktiksel tavır aslında Batı’nın üstünlüğünü sürdürme gayesi, Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır.⁸⁴¹ Zihinlere yönelik bu algı çalışması öncelikle hedef olan toplumların seçkinlerine uygulanmıştır. Söylemlerde öne çıkan “medeniyet” ve “medenileşme” gibi kavramlar Batı’yı ve Batılılaşmayı simgelemektedir. Buna karşın “Asya” ve “İslam dünyası” mefhumları, elitlerin zihninde geri olan Doğu’yu temsil etmektedir. Bu siyasetin tezahürü olarak

⁸⁴⁰ “Bu keşif de aslında Fransızca’nın taklidi ile aşağılık duygusu icabı otuz yıl önce Paris’te bulunan bir Türk tarafından yazılmış Fransızca bir makale ile başlamıştı. Biz talebe iken bu garip keşfin Türkçe’nin kanunlarına ve dil ilmine aykırı olduğunu Türklük dergisinde meydana koyduğumuz gibi daha sonra da “dil bayramı!” bid’atının da ilmi ve milli bakımlarından bir “dil matem” olarak tarihe geçeceğine dair fikirlerimizi Türk Yurdu’nda yazmıştık. Gerçekten Dil davası Türkiye’de cehalet, gaflet ve komünizmin müşterek barbarlığına uğramakla beraber eğer devlet kuvveti bu faciayı desteklemese, resmi müesseseler ve tahsil ile bunu yeni nesle zorlanmasa idi bu “kuş dili” veya “Proleter kültür” barbarlığı yalnız ilim ve kültür karşısında iflas etmez; halkın akl-ı selimi ve istihzası önünde, gülünç duruma düşerek, meydana çıkamaz ve “Devrimbazların” cesareti olamazdı.” Osman Turan, *Türkiye’de Siyasi Buhranın Kaynakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 164.

⁸⁴¹ Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1998, s. 14.

Doğu toplumlarında zamanla Batı'ya dönük bir öykünme başlamıştır. Batı'ya eklenerek var olma kaygısı Türklerde Tanzimat'la birlikte vuku bulmuş, II. Meşrutiyet yıllarında oldukça yükselmiştir. İTC'nin önde gelen isimlerinden Hüseyin Cahit, Avrupa'nın özümsemesini bir hayatta kalma meselesi olarak değerlendirmiştir; eğer yaşanmak isteniyorsa ilim ve hikmeti Avrupa'dan almak lazım geldiğini söyler, yeni bir içtimai zihniyet yerleştirmek lazımdır, der.⁸⁴² O zamanki yazısının sansürden kurtulan bölümünde ise özellikle beğenilse de beğenilmese de Avrupalılaşmak zorunda olduğunu ısrarla vurgulamıştır; giyilen pantolon nasıl Batı'dan geliyorsa edebiyat da oradan gelecektir, demektedir. Arap uygarlığından ebedi olarak kurtulmak gerektiğini söyleyen Cahit, yazısında Araplara hiçbir şey borçlu olunmadığını söylemekle beraber bilimlerini Avrupa karşısında zavallı, çocuk oyuncuğu şeklinde betimlemektedir. İslâmlığın 14. yüzyıl dönemine lâyık olması için kafaları zamanın bilim ve teknikleriyle dolduracak modern kitaplara sarılmayı şart gören Cahit, bunların Araplarda değil ancak Batı'da bulunabileceğini söylemektedir.⁸⁴³

Mustafa Kemal Atatürk'ün iktidar yılları boyunca Türkiye'nin Batı medeniyetinin bir parçası olduğunu kanıtlama çabası, II. Meşrutiyet yıllarının hâkim paradigmasının sürekliliğine işaret etmektedir. Atatürk aynı Hüseyin Cahit'in önerdiği gibi Türkiye'nin Batı Medeniyeti'nin bir parçası olduğu düşüncesini Avrupalılara Milli Mücadele yıllarından itibaren kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu çabasına misal olarak, Batılı devletlerin siyasi temsilcilikleri ve meclislerine yolladığı protesto yazıları verilebilir. Bu protestolarda özellikle Türklerin medeni dünyaya ait olduğunu vurgulayan Mustafa Kemal, işgalin iki bin yıllık bir medeniyet ve insaniyetin mahsülü olan milliyet, vatanseverlik ve özgürlük esaslarına bir darbe olacağını söyler ve Osmanlı milletinin varlığını ve istiklalini koruma konusunda azim ve inancına bu darbenin hiçbir tesiri olamayacağını ifade eder. Devamla, “medenî ulusların” Türkiye'ye olan bu tecavüzü kabul etmekle büyük bir tarihi mesuliyet altına girmiş olduklarını hatırlar.⁸⁴⁴ Başka bir misal ise savaşın kazanılmasından sonra ABD'den gelen gazeteciler ile yaptığı mülakatlardır. Bu mülakatlarda Batı dünyasının Türkiye'yi medeni dünyadan dışlayamayacağını söylerken seçtiği sert ifadeler, meseleyi hayatta kalma perspektifiyle ele aldığını tekraren göstermektedir. Söz konusu

⁸⁴² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 383.

⁸⁴³ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s. 90.

⁸⁴⁴ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 418.

mülakatta Atatürk, Amerika, Avrupa ve tüm medeniyet dünyasına seslenerek Türkiye halkının medeni olduğunu vurguladıktan sonra her medeni millet gibi “şartsız ve koşulsuz olarak müstakil yaşamaya” kesin kararlı olduklarını söylemiştir. Bu meşru ve haklı karara yönelik her türlü kuvveti de Türkiye’nin ebedi düşmanı olarak tanımlamıştır.⁸⁴⁵ Atatürk çoğu konuşmasında milletleri medeni olan ve olmayanlar şeklinde sınıflandırırken, medeniyet haricinde kalan milletlerin ülkeleriyle beraber yok olacaklarını söylemiştir. 1918 Kasımında kendisiyle yapılan ilk yabancı mülakatta, yaşayan topluluklar içinde insan olarak yer alabilmek için, “en çok kuvvetli olmanın” ve askeri zaferin yanı sıra “medenileşmenin” kaçınılmazlığını vurgulaması önemlidir. Mango da Atatürk’ün aklında nihai amaç olarak “uygar” ülkeler arasındaki mücadelede Türkiye’nin yerini güvenceye alma fikri olduğunu söyler.⁸⁴⁶

Atatürk bu bağlamda “yeni devleti” ve “rejimi” öncelikle ulus esasına dayandırmaya çalışmıştır. Ona göre ulus irki değil siyasi bir varlıktır. Kültür ise, milli kişiliğin ve milli karakterin ifadesi olarak, bir milletin, her alanda yarattığı değerler bütünüdür. Dolayısıyla Atatürk’ün kültür siyasetinin temeli, imparatorluktan Türkiye’ye kalan etnik toplulukları aynı milli değerler etrafında toplayarak milli kişiliği ve karakteri belirgin yeni bir Türk toplumu oluşturmaktan ibarettir. Kısaca milleti, belirlediği milli kültür unsurları üzerine oturtmak istemiştir. Fakat milli kültür o zamana kadar imparatorluk olmanın gereği, ne eğitimin ne de devletin konusu olmuştur. Osmanlı Devleti, yapısı icabı daha çok Osmanlı birliğini temin edecek unsurlar üzerinde durduğundan bu durum tabiidir. Bu hale göre Atatürk, ulus devlet olmanın gereği olarak, halkta yaşayan Türk kültürünün kaynaklarını bulmayı, onu işlemek ve canlandırmayı yani millileştirmeyi yapılacak ilk iş olarak görmüştür. Bu amaçla Atatürk, tarih ve dil kurumlarını oluşturarak Türk kültürünü, ilmi metotlarla yüksek ve inkılapçı bir kültür seviyesine çıkarmaya çalışmıştır. Bu inkılapçılık bir bakıma da Atatürk’ün geçmişin etkisinden kurtulmuş yeni bir Türkiye yaratma isteğini kurumsallaştırma arzusudur. Bu kapsamda Atatürk’ün medeniyet politikasının bir başka özelliği, Ziya Gökalp’in dediği gibi İslamlaşan ve Batılılaşan Türk kültürünün aynı zamanda Türkleştirilmesi, yani millileştirilmesi gerektiğine olan inancıdır.⁸⁴⁷

⁸⁴⁵ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi Kronolojisi (1918-9138)*, TTK. Yayınları, Ankara 2000, s. 359.

⁸⁴⁶ Mango, *Atatürk*, s. 264.

⁸⁴⁷ Bayram Kodaman, *Cumhuriyet’in Tarihi –Fikrî Temelleri ve Atatürk*, SDÜ Yayınları, Isparta 2001, s. 83, 84.

Osmanlı son dönem aydınlarından Ziya Gökalp'in Atatürk üzerinde, özellikle Batılılaşma konularındaki düşüncelerinin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Ziya Gökalp her ne kadar Durkheim'in pozitivist uyarılma yöntemine bağlı kalıp, "uyum gözeterek" hars-medeniyet ayrımı yapmış olsa da ateşli bir Batıcı olduğu aşikârdır. Gökalp, 1922'de *Yeni Gün* gazetesindeki makalesinde Batı Medeniyeti'ni kabule mecbur olduğumuzu açıkça belirtmiştir. Ona göre kabul etmediğimiz takdirde Batıların esareti altına gireceğizdir. Önlerinde iki şık olduğunu söyleyen Gökalp, ya medeniyete hâkim olacağız yahut Batı devletlerine mahkûm olacağız demektedir. Dolayısıyla Avrupa devletlerine karşı hürriyet ve istiklali korumak için onların medeniyetlerinden istifade edilmesi gerektiğini söylemiştir. İstifade konusuna gelince, açıklamasına göre; Avrupa medeniyeti, müspet ilim ve teknikler, sosyal teşkilatlardan ibarettir. Gökalp öncelikle bu noktalara dikkat çekmektedir.⁸⁴⁸

Atatürk, Ziya Gökalp'in bu konudaki fikirlerine aynen katılmakla beraber, daha katı bir şekilde hars ayrımı dahi olmadan Türkiye Cumhuriyeti'nin önündeki tek yolun yalnızca Batılılaşma olduğunu düşünmektedir, bu inancını çalışmamızda görüldüğü üzere çeşitli defalar dile getirmiştir. Ziya Gökalp'in korporatizmiyle Atatürk'ün "Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz." ifadesi; yine Atatürk'ün "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." cümlesinin Ziya Gökalp'in şiddetli bir taraftarı olduğu pozitivist bir övgü olması gibi misaller bu etkileşimi açıkça gösterilebilir.⁸⁴⁹ Bu kapsamda Yakup Kadri, Atatürk'ün asıl amaçlarından birinin sınıfsız toplum oluşturmak olduğunu söylemiştir. Ona göre, biraz zorlama bir yakıştırma olsa da Atatürk'te sosyalist anlayış vardır, bu sebeple tek bir medeniyeti temsil eden sınıfsız bir toplum yaratmaya çabalamıştır. Sınıfsız toplum doğal olarak sosyalist bir idealdir.⁸⁵⁰ Kemalizmin⁸⁵¹ bir bakıma milli bir sosyalizm olduğunu iddia eden veya bunu böyle görmek isteyen Yakup Kadri, Atatürk'ün içtimai uygulamalarında bunun bariz şekilde görüldüğünü iddia eder. Ona göre Atatürk ilkeleri milli sosyalizm

⁸⁴⁸ Erşan, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri", s. 41.

⁸⁴⁹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 372.

⁸⁵⁰ *Yön Dergisi*, S. 47, 7 Kasım 1962, s. 12.

⁸⁵¹ Kemalizm kuramı, Atatürk tarafından 20/04/1931 tarihinde yayımlanan bir bildirmede özetlenmiştir. Bildirgenin birinci maddesi CHP'nin cumhuriyetçi, milliyetçi, devletçi, laik ve inkılapçı olduğunu söylemektedir. Bu ilkeler daha sonra Anayasa'ya girmiştir. Volkan, Itkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 413; Bu kavram için daha sonraları ifrada varan söylemler olmuştur. Yakup Kadri önce mezhep demıştır, 1931 yılında ise "Kemalizm tarikatı" ifadesini kullanmıştır. 1933'te Falih Rıfkı ise Kemalizm'den "vahiy" olarak bahsetmiştir. Ağaoğlu ise Atatürk'ün inkılaplarının baştanbaşa bir din olduğunu söylemiş, buna inanmanın iman meselesi olduğunu mecliste anlatmıştır. Bu anlamda örnekler çoktur. TBMM Zabıt Ceridesi, 3. Dönem, C. 24, 1 Ocak 1931, s. 9; Atalay, *Türke Tapmak*, s. 100, 1001.

doğrultusunda oluşturulmuştur. Ayrıca Yakup Kadri, milli sosyalizm kavramını Hitler’den önce kullandığını belirtirken Atatürk için; “O bir devlet başkanı sıfatıyla açıkça sosyalizm diyememiştir, bu işi yanındakilere bırakmıştır.” demektedir.⁸⁵²

Mustafa Kemal’in 1924 Şubatında söylediği sözler de Gökalp’in medeniyet tartışmalarındaki çizgisindedir, medenileşme hakkındaki stratejisini Atatürk bu konuşmada kısaca açıklamıştır; ülkeyi çağdaştırmayı amaç ettiğini söyleyen Atatürk, bütün mesaisinin Türkiye’de çağdaş, binaenaleyh Batılı bir hükümet oluşturmak olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre medeniyete girmek isteyip de Batı’ya teveccüh etmemiş bir devlet yoktur.⁸⁵³ Toparlamak gerekirse bu inançla Mustafa Kemal, Milli Mücadele’den sonra Batı bilimine, Batı düşüncesine yönelmeyi elzem olarak görmüştür.⁸⁵⁴ Bu arzu zamanla gelişerek kültür ve medeniyet tanımlarını da değiştirmiş, çağdaş uygarlık seviyesine yükselebilmek için yeni anlayışlar getirmiştir. Mesela Atatürk’ün ifadesiyle kültürün olması gereken hali şu şekildedir: “Eski devrin hurafâtından ve evsafi fitriyemizle hiç de mütenasip olmayan yabancı fikirlerden Şark’tan ve Garp’tan gelen bilcümle tesirlerden uzak seciye-i milliye ve tarihimizle mütenasip bir kültür.” Görüldüğü üzere, Atatürk milli icraat olarak Türk kültürünün İslami ve Batı tesirlerinden arındırılmasını ve milli hüviyetine kavuşturulmasını hedef almıştır. Ancak bu tavrında İslam Medeniyeti’nin etkilerine karşı daha radikaldir. Zira Türkiye artık İslam dünyasının lideri değildir ve aynı zamanda dini kaidelerle yönetilmeyordur. Dolayısıyla kültür politikasında laiklik anlayışı ağır basmıştır. Bu durum aynı zamanda, o zamanki inkılap psikolojisi ve şartlarının tezahürüdür. Batı kültürüne karşı ise Milli Mücadele Dönemi’ndeki söylemleri bir tarafa bırakırsak esasen daha olumlu bir tavır takınmıştır. Türk kültürünün geliştirilebilmesi için de Batı’nın ilim ve metotlarının alınmasını gerekli görmüştür. Ayrıca Atatürk çağdaş medeniyeti Batıda gördüğü için medeniyeti-uygarlığı Batı ile özdeşleştirmiştir. Nitekim Atatürk’ün muasır medeniyet diye bahsettiği şey alternatifsiz yalnızca “Batı Medeniyeti”dir. Dolayısıyla Türk kültürünü bu seviyeye çıkarabilmenin araçlarını oradan almakta herhangi bir sakınca, Avrupa kültürünü ve yaşam tarzını ithal etmede hiçbir sorun görmemiştir.⁸⁵⁵ Hatta Avrupa’nın görgü kurallarının benimsenmesini desteklemiştir, böylece sonunda eskimiş

⁸⁵² *Yön Dergisi*, S. 47, Kasım 1962, s. 12, 13.

⁸⁵³ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 91.

⁸⁵⁴ Erşan, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri”, s. 42.

⁸⁵⁵ Kodaman, *Cumhuriyet’in Tarihi –Fikrî Temelleri ve Atatürk*, s. 84.

Müslüman ve Osmanlı geleneklerini terk edileceğini düşünmüştür. Bu temel tavır, Türkçülük düşüncesinin, milliyetçiliğin, Türk örf ve âdetinin dahi önündedir; bu prensibe göre eğer Türk'te kadimden süregelen bir durum Batı normları ile çelişirse Batı tercih edilmelidir. Mesela Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Batı ile hemhal olmak adına çarşaf yasağı ile beraber erkek giyimini Batılı normlara uydurmak adına şalvar yasaklanmış ve Batı usulü pantolon giyimine yönelik idari yaptırımlar hayata geçirilmiştir. “Medeni” bir kıyafet görülmediği için yasaklanan şalvar veya şalvar türevi giysiler Orta Asya Türkleri, Hunlardan itibaren Türklerin en temel giysilerinden olmasına rağmen Batılı olmaya engel görüldüğü için yasaklanmış, yerine Avrupa usulü pantolon giyme zorunluluğu getirilmeye çalışılmıştır. Tabii halkın, kültür ve geleneğin etkisi ile alışkanlıklarını değiştirememesi, tekrar şalvar giymeye başlaması, yasaklar konusunda gevşemeleri getirmiştir. Önder Duman, bu gibi şekli inkılapların esas amacını; hem geçmişle bağı koparmak, hem de ulus devlet modelinde Batılı normları benimsemiş yeni bir kimlik yaratma çabası olarak yorumlamıştır.⁸⁵⁶

Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki bu gibi düşünce ve projeler aslında yeni de değildir, 1908 Jön Türk İhtilali sonrası Osmanlı “bilim” dergilerindeki yazarların projeleridir. Jön Türk yazarları bu yayınlarında insanlardan Avrupalılar gibi giyinmelerini ve Avrupalı (özellikle Fransız) görgü kitaplarından alınan yararlı resimler vasıtasıyla kendilerini değiştirmelerini istemişlerdi. Aynı zamanda, yurttaşlarını modern yaşam tarzıyla bağdaştırılamayan “çağdışı” gelenekleri (komşuluk ilişkileri, eve ayakkabıyı çıkararak girmek gibi) terk etmeye çağırılmışlardı. Sadaka verme ve misafirperverlik gibi islami emir ve sözleşmeleri, günümüzde artık uygulanabilir olmayan “1.300 yıl önce çölde yapılan kurallar ve düzenlemeler” olarak nitelendirmişlerdi. Bazı yazarlar ise, modern bir insanın değerli zamanını günde beş kez dini bir ayin yaparak boşa harcayamayacağı gerekçesiyle, temel Müslüman ibadeti olan namazın kaldırılmasını isteyecek kadar ileri gitmişlerdi.⁸⁵⁷

Özetle Atatürk çağdaş, modern bir Türkiye'yi kurmanın temel dinamiğinin, 1908

⁸⁵⁶ Samsun Vilayet Meclisi'nin 27 Ocak 1927 tarihli kararına göre çarşaf ile birlikte şalvar gibi erkeklerin eski kültüre ait kıyafetlerin çıkarılması için halka Ağustos 1927 sonuna kadar mühlet tanınmıştır. Tebliğden itibaren erkeklerin yalnızca ceket ve pantolon kadınların ise ancak manto giyebilecekleri belirtilmiştir. Kararda aksi şekilde giyinenler için “usulen takibat” yapılacağı belirtilmektedir. Önder Duman, “İktidar ve Beden: Cumhuriyet Döneminde Çukurova ve Çevresinde Şalvar Yasağı”, *History Studies*, Volume 10 Issue 5, August 2018, s. 47, 48, 53.

⁸⁵⁷ Batılılaşma taraftarı bu gibi dergiler, hanımları giyim, kuşam ve davranış biçimi olarak tam bir Batılı kadın gibi eğitmeye çalışmıştır, resimlerle moda hakkında bilgiler verilmiştir. Bunun yanında davranış biçimi, çekici olmanın yolları, cilt bakımı, adab-ı muâşeret, resimlerle dans öğretimi konularında da yazılar yayınladığı görülmektedir. Bkz. *Yirminci Asırda Zekâ*, “Mu’âşeret Edeblerinden”, 18 Mart 1912.

İhtilali'nden sonra ortaya çıkmış yayınlarda olduğu gibi topyekün “Batılılaşma” olduğuna inanmıştır. Milli Mücadele Dönemi'nde de bu düşünce devam etmiştir. Bu fikrin en açık halini, -ayrıca Atatürk'e inkaplar konusunda danışmanlık yapan- 1919-1921 yıllarında Malta'da sürgünde *Üç Medeniyet* adlı eseri yazan⁸⁵⁸ Ahmed Ağaoğlu belirtmiştir. Ona göre bir zümre-i medeniye, parçalanamaz ve süzgeçten geçirilemez bir bütündür. Ona zaferi ve üstünlüğü kazandıran onun heyet-i mecmuasıdır... O veya bu kısmı değildir... Avrupa medeniyeti diğer medeniyetlere karşı üstün gelmiş ise bu yalnız ilim ve fen ile değil, bütün heyet-i umumiyesi ile bütün unsurları ile eksiklikleri ve fazlalıkları ile üstün gelmiştir.⁸⁵⁹

Atatürk, neslinin birçokları gibi bilim üzerine kurulu bir toplum yaratmanın bir ön koşulu olarak bu şekil bir Batılılaşmayı algılamıştır.⁸⁶⁰ Fransız yazar Maurice Pernot'ya verdiği demecinde hatırlarsak bu hususu şöyle dile getirmiştir: “Memleketimizi asrîleştirmek istiyoruz. Bütün mesaimiz Türkiye’de asrî, binaenaleyh Garbî bir hükümet vücuda getirmektir.” Ayrıca Atatürk, Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin sebepleri arasında bilhassa Batı ile ilişkilerin kesilmiş olmasını görmektedir. Ona göre ülkeler farklı farklı olsalar da medeniyet birdir ve bir milletin ilerlemesi için bu tek medeniyete katılması mecburidir. Atatürk, Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin esas sebebinin, Avrupa milletleri ile ilişkilerin kesilmesi olduğunu vurgulayarak, “Bu bir hatadır ve tekrar edilmemelidir.” demektedir. Türklerin yüzyıllardır takip ettiği hareketi hatırlatan Atatürk, “biz daima şarktan garba doğru yürüdük, bu istikameti” muhafaza ettik diyerek aynı şekilde devam edilmesi gerektiğine inanmaktadır.⁸⁶¹

Atatürk, Türk kültürü üzerindeki Doğu etkilerini kaldırdıktan sonra daha evvel anlatıldığı üzere, ona tarih ve dil araştırmalarıyla milli temeller vermek istemiştir. Ayrıca Batılılaşmayı özellikle laiklik ilkelerine göre tespit edilmesine dikkat etmiştir. Bu prensiplerle Atatürk, aydınlara ve ilim adamlarına incelenmeye hazır, çağa uygun, dinamik ve saf bir kültür zemini hazırlamak istemiştir. Artık, Türk sanatı, edebiyatı, hukuku, iktisadı, siyaseti ve tarihi bu zemin üzerine inşa edilecektir. Zira bu şekilde orijinal milli ve evrensel değerlere sahip bir Türk kültürü ve modeli yaratabilineceğine

⁸⁵⁸ Ayhan Çetin, “Babanzâde Ahmet Naim ve Ahmet Ağaoğlu'na Göre Da'vâ-yi Ahlâk-ı Amelî”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17:1, 2012, s. 134.

⁸⁵⁹ Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s. 154.

⁸⁶⁰ Hanioglu, *Atatürk- An Intellectual Biography*, s. 60.

⁸⁶¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, ss. 90-91.

inanmıştır. Şüphesiz bu çağdaşlaşma düşüncesinin hayata geçirilmesinde en önemli etkenlerden birisi laiklik olmuştur. Nitekim Atatürk laiklik fikrini Cumhuriyet'in temel bir ilkesi haline getirmiş, bu ilkenin yerleşmesi için de birçok inkılap gerçekleştirmiştir. “Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, kurallar ilmin çağdaş uygarlığa sağladığı esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve uygulanır.”⁸⁶² diyerek bu konudaki kararlılığını göstermiştir. Bu ilkenin üzerinde fazlasıyla durulmasının önemli bir sebebi, Atatürk'ün karakterinde fazlasıyla karşılık bulmasındandır. Atatürk, Türkiye'de dinin belirleyici özelliğini kaybetmesini ve her Türk'ün kendi selameti için “bu yol dışında” başka bir yolu seçmekte özgür olmasını istemiştir.⁸⁶³

Şerif Mardin, Atatürk reformlarından ve reform sürecinin bazı temel öğelerinden bahsederken, değişkenlerin bir “rölöve”si saydığı ilkelere belki de en mühimi; evren düzenini anlamada, dinden “pozitif bilim” anlayışına, bir “ümme” topluluğundan bir ulusal devlete geçiş ana mantığıdır.⁸⁶⁴ Bu mantıktaki merkez nokta; Batılılaşmanın gerekliliği, Batı felsefesinin, düşüncesinin, hayat görüşünün tekniğinin kısaca Batı'nın kültürünün ve medeniyetinin iyisiyle kötüsüyle ayırım gözetilmeden kabulünün gerektiğidir ki bunu da Atatürk gerçekleştirmek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Fazla olarak Atatürk, yapılanları yeterli görmeyerek Türk milletinin medeni olması ve muasır medeniyetler arasında yerini alabilmesi için Batılılaşmayı sürekli bir hedef olarak göstermiştir.⁸⁶⁵

Atatürk'ün medeniyet algısının uzantısı olarak Batı'ya yönelme projesi, kısa süre içerisinde Doğu'dan tamamen koparak Avrupa'nın kültürel bileşenlerini de içselleştirmeyi öngörür. Türk Ocağı'nda dinleyenlerine hitap olarak “birbirimizi aldatmayalım” diyen Atatürk, gerçekçi insanlar olarak medeni cihanın çok ileride olduğunu itiraf etmemiz gerektiğini söylemiştir. Bütün “safsataları” geride bırakarak bu medeniyete yetişmek ve dâhil olmak gerektiğini vurgulamıştır. Şapka veya başka bir elbiseyi giyelim mi, yoksa giymeyelim mi tartışmalarını anlamsız bulan Atatürk, Türklerin Avrupa'nın her türlü ürünüyle beraber şapkasını da almak zorunda olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre bu medeniyetin şartıdır ve eğer bu yapılmazsa medeni

⁸⁶² Atatürk, *Medeni Bilgiler*, s. 87.

⁸⁶³ Volkan, Itkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 415

⁸⁶⁴ Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, s.177.

⁸⁶⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s.187, 188.

olanlar medeni olmayan insanları “ayakları altına” alacaklardır.⁸⁶⁶ Bununla birlikte bu yolda kaydedilen ilerlemenin kolayca gerçekleştiği söylenemez. Aydemir, Ankara’da verilen ilk baloya yalnızca üç kadının geldiğini söyler. Başka kadın gelmediği için bu balonun Avrupa’dakilerden farksız olması için gece kulüplerinde çalışan kızların da getirilmesi zorunlu olmuştur. Ancak bu kadınların getirilmesi diğer üç kadını gücendirmiş ve salondan ayrılmak istemelerine sebep olmuştur. Fakat Atatürk kararlıdır. Bir kadın ile erkeğin herkesin önünde dans edebileceğini tüm ulusa göstermek niyetindedir. Bu minvalde kadınlardan birini ilk o dansa kaldırır ve balo başlar.⁸⁶⁷ Bu dans meselesi medeniyet ile özdeşleştirilerek o kadar ciddiye alınır ki, Biga Türk Ocağı’nda dans edilecek kadın bulunmadığı için ocaklı gençlerden bir kısmı kadın kıyafetleri giyerek, diğerleriyle dans etmek zorunda kalır. Bu durum tartışmalara neden olur, hatta Türk Ocakları’nın 1926’daki kongresinde büyük mesele edilir. Ayvalık Delegatesi Fazıl Doğan bu işin yalnızca Biga’ya özgü olmadığını, başka yerlerde de gülünç bir vaziyet ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Batı’yı aniden Doğu’da tekrar üretmenin getirdiği paradoksal durum, bu gibi olaylarla bir süre daha devam etmiştir.⁸⁶⁸

İnebolu’da 28 Ağustos 1925 senesinde halk ile konuşan Mustafa Kemal’e göre Türkiye Cumhuriyeti’ni oluşturan “Türk halkı zaten medenidir”, zamanla tarih içinde geri kalmış olabilir, ancak “hakikatte medenidir... Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı; fikriyle, zihniyetiyle medeni olduğunu göstermek mecburiyetindedir (...) aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medenî olduğunu göstermek mecburiyetindedir.”⁸⁶⁹ Diğer taraftan Atatürk, Türk kültürünü pozitif bilmin meselesi haline getirerek, bilimsel metot ile onun değer ve evrensel karakter kazanmasını sağlamaya çabalamıştır. Zira Atatürk’e göre ancak bu temeller üzerinden oluşturulacak Türk kültürü üretici, yaratıcı ve ilerletici olabilirdi. Aynı zamanda böyle bir kültürde yetişecek nesiller, “Hayatta en hakiki mürşid ilimdir.” düsturunu benimseyebilirler ve varlıklarını devam ettirebilirlerdi.⁸⁷⁰

⁸⁶⁶ Türk Ocağında söylenmiştir. *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Ekim 1925.

⁸⁶⁷ Volkan, İtkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, s. 348.

⁸⁶⁸ Türk Ocakları Kemalist yapının parçası olmasına rağmen SCF gibi, bütünüyle bağımlı olmamaları dolayısıyla şüpheli görüldüklerinden kapatılmışlardır. Çetin Yetkin, bu durumu “parti devleti” sürecinin başlangıcı olarak ifade eder. Füsün Üstel, *Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim yayınları, İstanbul 2004, s. 182-183; Çetin Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar, İstanbul 1983, s. 63.

⁸⁶⁹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 220.

⁸⁷⁰ Kodaman, *Cumhuriyet’in Tarihi –Fikrî Temelleri ve Atatürk*, s. 85.

Tarihe geçme, tarihte kalma ve var olma kaygısı Atatürk için önemliydi. Evrimci ve sosyal darwinist düşünce de, Osmanlı aydınlarına daha evvel üzerinde durduğumuz Fransız (Le Bon, Demolins) ve Alman (Büchner, Haeckel) düşünürleri aracılığıyla ulaşmıştı. Atatürk'ün takip ettiği bu isimler onda sosyal darwinizm konusunda derin izler bırakmıştı. Bu suretle Atatürk için medeniyet algısı, içinde bulunduğu çağın da etkisiyle her şeyden önce açık bir şekilde var olma savaşına dönüşmüştü. Güçlü toplumların zayıflar üzerindeki tahakkümünü meşrulaştırmaya yönelik olarak çıkan sosyal darwinizm, ömründe pek çok büyük savaşa ve yıkıma tanık olmuş Atatürk'ün düşüncelerine yerleşmişti. Özetle Atatürk bu anlayışla hayatı başından nihayetine kadar bir mücadele olarak görmüştür. Halil İncalcık yaptığı bir mülâkatta Atatürk'ün bu durumunu yorumlarken; “Düşüncelerini zorla karşı tarafa kabul ettirmek onun temel inançlarından biridir.” tespitinde bulunmuştur. Bu mülâkatta İncalcık da Atatürk'ün inkılaplarındaki temel felsefenin “Hayat mücadeledir” şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Atatürk'ün, hayatta başarılı olmak, ancak kuvvetli olmakla mümkündür, sözünü hatırlatan İncalcık, bu ifadenin tam olarak darwinizmin ifadesi olduğunu ekler. Darwin, cinslerin hayatta kalmak üzere birbirleriyle rekabet içinde savaştıklarını söylemiştir. Bu mücadelede en güçlüler yaşar diğerleri yok olur. Bu kuralı sosyologlar içtimai hayata tatbik etmişlerdir. İncalcık'a göre böylece ortaya çıkan sosyal darwinizm Atatürk'ün esas inancını oluşturmuştur.⁸⁷¹

Zafer Toprak da, Atatürk ile darwinizm ilişkisine değinerek bu konuda etkileşimin temel nedeninin onun pozitivist bir anlayışla eğitilmiş oluşundan geldiğini söyler. Her türlü inanişe karşı bilimi “şiar” edilmesi gerektiğine inandığını ekler. Cumhuriyet Türkiye'si'nin bilimsel omurgası 1908 ile birlikte Gökaltp üzerinden Durkheim sosyolojisi olmuştur. *Türkçülüğün Esasları* adeta Durkheim sosyolojisinden damıtılmıştı. Ancak Cumhuriyet, 1929 Buhranı sonrası Avrupa ile birlikte bir kırılma noktası yaşamıştı. Bu suretle sosyoloji yerini daha çok darwinizme ve antropolojiye bıraktı. Atatürk'ün asıl hedefi öncelikle “kültür devrimi”ydi. Kalıplaşmış bir dizi “hurafelere” karşı bilimi savunuyordu. Bu değişimi yapabilmek, kafasındaki inkılapları gerçekleştirmek için radikal kararlar alma gereği duymuştu. Evrim teorisi, sosyal darwinizmin getirdiği güçlünün ancak hayatta kalabileceği zayıfların muhakkak

⁸⁷¹ Kazım Güleçyüz, “Dünyaca ünlü tarihçi İncalcık'ın Yeni Asya'da da çıkan bazı önemli tespitleri”, *YENİASYA*, https://www.yeniasya.com.tr/gundem/dunyaca-unlu-tarihci-inalcik-in-yeni-asya-da-çikan-bazi-onemli-tespitleri_405123 (Erişim tarihi: 29/07/2021).

yok olacağı inancı, Atatürk'ün mücadele anlayışında en güçlü teziydi.⁸⁷²

Atatürk'e göre medeniyetin kuvveti ona karşı koyanları kaçınılmaz bir şekilde yok edecektir. 1923 Martında yaptığı konuşması bu kapsamda açıklayıcı bir misal olarak verilebilir. Atatürk gençlere Türkiye'nin "medenî" olması gerektiğini söylerken sosyal darwinist perspektifini açıkça ortaya koymuştur. Bu konuşmanın özü "Hayat mücadeleden ibarettir." aforizmasıyla özetlenebilir. Atatürk hayatta yalnızca iki şey olduğunu vurgulamıştır; galip olmak veya mağlup olmak. Türk gençliğine bıraktığı vicdani emanet de bu doğrultuda sürekli galip olmaktır.⁸⁷³ Atatürk'ün bu kapsamda medeniyet anlayışını içeren görüşlerinden bazıları şöyledir:

Memleket behemahâl asrî, medenî ve müteceddid olacaktır. Bizim için bu hayat davasıdır. Bütün fedakârlığımızın semere vermesi buna mütevakkıftır. Türkiye ya yeni fikirlerle mücehhez namuslu bir idare olacaktır, veyahut olmayacaktır. Halk ile çok temasım vardır. O saf kitle bilemezsiniz ne kadar teceddüd (yenilik) taraftarıdır. (...) İlerleme yolumuzun önüne geçmek isteyenleri ezip geçeceğiz...⁸⁷⁴

(...) Uygur bir ulus olarak uygarlık alanının içinde yaşayacağız. Bu ancak bilim ve teknikle olur. Bilim ve teknik neredeyse oradan alacağız ve ulusun her bireyinin kafasına yerleştireceğiz.⁸⁷⁵

Uygurlik yolunda başarı yenileşmeye bağlıdır. (...) Uygurliğin yeni buluşlarının, olağanüstü teknik başarıların dünyayı değişmeden değişmeye sürekledeği bir çağda, yüzyılların eskitip yıprattığı görüşlerle geçmişe düşkünlükle varlığını koruma olanağı yoktur...⁸⁷⁶

Ülkemizi çağa uygun bir duruma getirmek istiyoruz. Bütün çabalarımız Türkiye'de çağdaş, yani Batılı bir yönetim oluşturmak içindir. Uygur olmak isteyip de Batı'ya yönelmemiş bir ulus var mıdır?⁸⁷⁷

Ülkeler çeşit çeşittir fakat uygarlık birdir. Ve bir ulus ilerlemek için bu tek uygarlığa katılması gerekir. (tek uygarlıktan kastedilen Batı uygarlığıdır.)⁸⁷⁸

Medeni hukukta, yurttaşlık hukukunda, aile hukukunda izleyeceğimiz yol ancak uygarlık yolu olacaktır.⁸⁷⁹

Uygurlik öyle bir güçlü ateştir ki, ona ilgisiz kalanları yakar, yok eder. İçinde bulunduğumuz uygarlık ailesinde bize yaraşan yeri bulacak ve onu koruyup yüksek bir düzeye çıkaracağız. Refah, mutluluk ve insalık bundadır.⁸⁸⁰

Bu politika geleneksel kültürü muhafaza etmek ve Batı medeniyeti içersine

⁸⁷² Edda Sönmez, "Prof. Dr. Zafer Toprak: Atatürk, evrim kuramını savunan H.G. Wells'in "Dünya Tarihi" kitabını Türkçe'ye çevirtmişti!", *Sözcü*, <https://www.sozcu.com.tr/2017/egitim/prof-dr-zafer-toprak-ataturk-evrim-kuramini-savunan-h-g-wellsin-dunya-tarihi-kitabini-turkceye-cevirmisti-1670353/> (Erişim tarihi: 29/07/2021).

⁸⁷³ Kocatürk, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi Kronolojisi (1918-9138)*, s. 383.

⁸⁷⁴ İnan, *Düşünceleriyle Atatürk*, s. 121, 122.

⁸⁷⁵ Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 73.

⁸⁷⁶ Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 76.

⁸⁷⁷ Aynı Yer.

⁸⁷⁸ Aynı Yer.

⁸⁷⁹ Aynı Yer.

⁸⁸⁰ Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 78.

taşımak isteyen entelektüelleri hayal kırıklığına uğratsa da yönetimde olan seçkinler nezdinde Türkiye'nin "Doğu'dan Batı'ya taşınması" konusunda hemfikir olunan konuların başında gelir. Osmanlı-Türkiye seçkinlerinin Batı'ya yönelmesinin esas motivasyon kaynağı hayatta kalma arzusudur. Çünkü tekrar etmek gerekirse Batı onların gözünde evrensel medeniyeti temsil etmektedir ve sosyal darwinist görüşler bu medeniyet dışında kalanların yok olacaklarını öngörmektedir. Özetle Batılı olma çabasının en kuvvetli nedenlerinden biri Avrupalıların düşmanlığından sıyrılmak ve böylece art arda gelen "Haçlı Seferleri" yıkımına bir son vermektir. Bu sebeple bazı Batıcı aydınlar Balkan Harbi'ndeki Türk yenilgisini bile, Türklere Batılı olma zorunluluğunu daha çok hissettireceği için hayırlı bir olay saymışlardır. Avrupa'yı her anlamda benimsemenin şart olduğunu düşünen Batıcılara göre, bu yapılırsa ancak Türklere kalkınacak ve Avrupa'nın husumetinden kurtulacaktır. Fakat Avrupa algısı, Batıcıların kafasında kendi bildikleri Batı ülkeleri ve filozoflarından ibaret olduğu için, ortaya koydukları düşünce ve tekliflerde bazı ahenksizlikler görülmektedir. Mesela, Fransız ve İngiliz eğitim yöntemlerinin birbirinden oldukça farklı oluşu, İngiltere yönetiminin laik olmayışı, o dönem İsviçre gibi medeni kabul edilen bir ülkede kadın haklarının kısıtlanmış olması gibi konular onların kalıplaşmış fikirlerinde değişiklikler husule getirmemiştir. Çünkü programlarına, fikirlerine temel teşkil eden esas saik Avrupa korkusudur, bu ana saik zamanla Batılılaşma taraftarlarını modernleşmeden ziyade "Avrupa'ya benzeme" fikrine saplantı derecesinde sarılmaya zorlamıştır.

Erol Güngör'e göre Avrupalıların Türklere düşman oldukları inkârı mümkün olmayan bir durumdur. Bu durumun sebebini de Avrupa'nın diplomasisine değil, kamuoyuna bağlamıştır. Temelini Hristiyan-İslam kavgasında bulan ve yüzlerce yılın tarihi olaylarıyla pekişen bu düşmanlık Avrupalıların görüşlerinde Türkleri ve Türkiye'yi bitmeyen bir nefret objesi haline getirdiğini söylemektedir. Güngör de Batıcıların "Bu düşmanlık nasıl ortadan kaldırılabilir?" sorusu üzerinden hareket ettiklerini belirtmektedir. Bu minvalde Batıcılar, Avrupa'nın düşmanlık yapmaları için sebep bırakmamak üzere yola çıkmışlardır. "Medeni Avrupa" kendisine benzemeyen her şeyi medeniyet dışı saydığından onlarla arada hiçbir farkın bulunmaması için çaba göstermişlerdir. Bu başarılırsa Avrupa'dan artık hiçbir tehlike gelmeyeceğinin muhakkak olduğunu söyleyen Güngör, "Teslim olan bir ordu için zafer kadar yenilgi de bahis konusu olamaz, bu düşünce bir totolojiden ibarettir." yorumunu yapmıştır.⁸⁸¹

⁸⁸¹ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, ss. 93-95.

Yukarıda anlatılan saiklerle Atatürk, Batıcıların projelerine uyararak Türkiye Cumhuriyeti'nin hayatta kalabilmesi için Doğu'ya ait bütün kurumsal ve kültürel yapıları temizleme yoluna gitmiştir. Yapılan köklü inkılapların çoğu Batı Medeniyeti'ne kabul için Doğu ile irtibatın tamamen kesilmesine yönelik bir gayret olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyet'in çağdaşlaşma projesi bu doğrultuda zamanla keskinleşmekle birlikte aslında temellerini çalışmamızda da değindiğimiz üzere Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden almaktadır. Ancak Cumhuriyet'in bu çağdaşlaşma projesi Osmanlı çağdaşlaşması anlayışından belli noktalarda kopuşlar içermektedir. Mete Tunçay bu konuda, Atatürk'ün çağdaşlaşma anlayışının Osmanlılar gibi uzlaşmacı ve çekingen değil, daha gözü kara ve dayatmacı olduğunu söyler. Atatürk'ün modernleşme anlayışı bu bakımdan çağdaş demokrasi kültürünün gereği olan uzlaşmacı tavırdan yoksundur. Gene Tunçay, Cumhuriyet'in uygarlaşma planını sürekli kılacak eğitim noktasını da tenkit eder; inkılapların eleştirel ve yaratıcı düşüncüyü amaçlamadığını, yapılan devrimlerin içselleştirilmesi ve yayılması için modernleşmeyi, uygarlaşmayı yalnız bir rejim propagandası aracı olarak kullanmak durumunda kaldıklarını söyler.⁸⁸² Bu tavır aslında Atatürk'ün devrimci anlayışının tezahürüdür. Seçkin entelektüel fikirlerine, kafasındaki modernleşme anlayışına uygundur ve görmek istediği topluma hızla ulaşma çabası olarak yorumlanabilir. Jean Grave'nin yazmış olduğu *Geleceğin Toplumunu* adlı eserde Atatürk'ün beğenerek işaretlemiş olduğu pasaj bu bakımdan aydınlatıcıdır:

Konuyu karışıklığa götürecek şeylere engel olmalıyız. Zira biliyoruz ki hayal ettiğimiz toplum sihirli bir değnek dokunmuş gibi kendiliğinden ortaya çıkmayacak, tam tersine toplum ancak yöneticilerinden benimsedikleri bir imtiyaz ya da zaferi söküp almayı bilecek nesillerin çabalarıyla yavaş yavaş yerleşecektir.”⁸⁸³

Atatürk'ün gene aynı kitapta beğenerek işaretlediği bir başka kısım, varlık mücadelesi olarak gördüğü devrim niteliğindeki inkılap anlayışını özetlemektedir: “Toplumunu değiştirmek için ihtilalin gerekliliği kanısına varan filozof, hitap ettiği kişilere bu fikri anlatmaya çalışabilir, fakat bir adım bile ilerleyecek olan, vaizler değil, ihtilaldir.”⁸⁸⁴

Baskın Oran da *Atatürk Milliyetçiliği* isimli eserinde, yeni bir medeniyete giriş olarak Atatürk Batılılaşmasının Tanzimatla başlayıp Meşrutiyet devrinde devam eden

⁸⁸² Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, s. 178.

⁸⁸³ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 20, s. 384.

⁸⁸⁴ *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 20, s. 386.

Osmanlı tavrından bir takım farklar içerdiğini iddia eder. Bu farkların en belirginini Oran'a göre, Atatürk inkılaplarında Batı'nın alınışı Osmanlı devrindeki tersine bölük pörçük ve eklektik değil, bütüncül ve sistematiktir. Yani Atatürk, Batı'nın farklı yönlerini iyi veya kötü ayırımına tutmadan bir sistem olarak, bir bütün olarak almaya çalışmıştır.⁸⁸⁵ Bernard Lewis de Atatürk inkılaplarının bu tavrını, arkasına bakmadan yeni bir medeniyete geçiş olarak ifade ettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar:

Birçok Türk için, ülkelerinde gerçekleşen bu büyük dönüşüm sadece ekonomi, toplum ya da hükümet açısından değil, uygarlık açısından da tanımlanmalıdır. Türklerin Devrimleriyle giriştikleri özdeki değişim Batılılaşmaydı; Türklerin bin yıl önce, doğusundaki Çin'den vazgeçip İslamiyet'e yöneldiklerinde başlayan batıya doğru yürüyüşte atılmış bir başka adım.⁸⁸⁶

Atatürk'le beraber bu adımın Avrupa'ya atıldığını söyleyen Lewis, İslam mirasının büyük bir kısmından vazgeçildiğini, idarede, kültürde, toplumda, Avrupai hayat tarzının benimsenip uygulanması üzerine daimi ve kararlı bir çaba gösterildiğini belirtir. Lewis, tespitlerine devam ederken bu girişimin ulaştığı başarı noktasında farklı görüşlerin olduğunu söylese de, ona göre Türkiye'in kamusal hayatının önemli ve geniş alanlarında Batılılaşma gerçekleşmiş ve artık geri dönülemez bir noktaya şüphe bırakmayacak şekilde gelmiştir.⁸⁸⁷ Suat Sinanoğlu'na göre ise Atatürk devrimlerine rağmen "toplum"da gerçek bir değişme olmamıştır, bunun sebebi ona göre "toplum"un "özgür bir kavrayış ile hiçbir zaman ilişki kurmamış" olmasıyla ilgilidir.⁸⁸⁸ Onun düşüncesine göre toplumun değişmesi kafayla, kafanın özgür olmasıyla ilgilidir. Buna karşılık Prens Sabahaddin ve Niyazi Berkes, "düşünce bakımından üstün olmanın ya da kafa aydınlanmasının toplumsal" üstünlükle, toplumsal yapının değişmesiyle ilgili olmadığını, bunların etkili olamayacağını öne sürmektedir. Sinanoğlu'na göre, "Batılı olmayan toplumların" "manevi" bakımdan bir geri kalış nedeni de, bunların "belirledikleri bir takım fikirlere mutlak hakikat değeri vermeleri" ve varoluşlarının devamını bu düşünce varlıklarının kıskançça korunmasında görmeleridir.⁸⁸⁹

Atatürk'ün medeniyet anlayışı, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki kimi Garpçılardan farklı olarak, Doğu ve Batı medeniyetlerini uzlaştırma gereksinimi duymamaktadır. Atatürk'e göre zaten tecrübeyle sabittir ki bu olanaksızdır. Buna

⁸⁸⁵ Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği-Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990, s. 245.

⁸⁸⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 658.

⁸⁸⁷ Aynı yer.

⁸⁸⁸ Suat Sinanoğlu, *Türk Humanizmi*, TTK Yayınları, Ankara 1980, s. 54.

⁸⁸⁹ Sinanoğlu, *Türk Humanizmi*, s. 139.

karşılık Meşrutiyet Dönemi'nde "Batı medeniyeti alınmalıdır." diyenlerden bazıları bu fikre karşı çıkararak Batılılaşmak için önce kendi harsını araştırıp bulmak gerekir düşüncesindedir. Kültürü yeni teknolojilerle değişmeden olduğu gibi devam ettirilebileceğini düşünenler arasında Gökalp, bu durumu Türkçülüğün yapabileceğini düşünmüştür. Fakat bu düşüncenin uzun vadede pek de gerçekçi olmadığı söylenebilir. Çünkü pratikte, alınan her yeniliğin beraberinde yeni davranışlar doğurmakta olduğu tarihte açık bir şekilde görülmektedir. Keza, alınacak teknolojinin olduğu Batılı "hars" üst yapıyı temsil etmektedir. Bir sistemin tüm teknolojisinin tümüyle alınıp da üstyapısının hiç alınmaması ise henüz görülmemiştir. Örnek vermek gerekirse bir ülkede sanayi geliştikçe gençler veya kadınlar da çalıştırılır, bu defa toprağa bağlı kalmaksızın iktisadi bağımsızlık kazanan bu şahıslar geleneksel aile reisinin kararlarında artık söz hakkı kazanırlar ve kültürde yeni değişimler gözlenir. Veyahut aşırı bir teknolojik ilerleme sonucunda yaşlı ve genç nesiller arasındaki kıymet farklılıkları nesiller arasında anlaşmazlıklar meydana getirebilir, bu durum kültürde değişiklikler yaratabilir hatta cemiyeti rahatsız edici bir hale sokabilir. Ulaşım alanındaki bir gelişmede böyledir, günlük yaşamı derinden değiştirebilir.⁸⁹⁰ Kapitalist ekonomik sistemin alınıp da, toplumda çıkar çatışmasının, bencilliğin, doyumsuzluk ve hırsın olmamasını istemek de böyledir. Kültür unsurları birbirinden tecrid edilmemiş mevcudiyetler halinde bulunmadığı için bunları tek tek almakla yerli kültürde tek tek kalmaları her zaman beklenemez. Dolayısıyla Atatürk'ün anlayışındaki ve uygulamasındaki topyekün Batıcılık anlayışı öncelikle "yeni bir medeniyet tercihi" meselesidir, bu tercih kararlaştırıldıktan sonra teknoloji-üstyapı ilişkisi açısından düşünüldüğünde "aynîleşmek" adına Atatürk'ün yolu, bu tercih içerisinde tutarlıdır.

Medeniyeti harstan ayırmayı güç ve lüzumsuz gören Atatürk bu minvalde aile ve kadın hukukunda değişiklikler yaparken, Yunan ve Latin kültürünün ve Latin alfabesinin alınarak milli bünyeden Arap ve Fars etkisini atmaya çalışmıştır. Ayrıca bu gibi inkılaplarda Batı'dan sadece müesseselerin alınmasının işe yaramayacağını, bunları doğuran zihniyetin de Türk insanına kazandırılması gerekliliğini düşünmüştür.⁸⁹¹ Bu sebeple Atatürk uygarlaşma konusunda diğer milletlerde

⁸⁹⁰ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, s. 103.

⁸⁹¹ Atatürk'ün inkılaplarının neredeyse tamamı Ağaoglu Ahmed gibi Batıcılar tarafından daha evvel savunulmuştur. Atatürk'ün farkı bu fikirleri uygulamaya koyabilmesindedir. Sakal, *Ağaoglu Ahmed Bey*, s. 111.

uygulanan karmaşık yöntemlerle yenileşme hareketine kalkmanın olumlu sonuç vermeyeceğine inanmıştır. O, Türkiye’de şahit olduğu felâket getirmiş hadiseleri yarım Batılılaşmanın bir sonucu olduğu kanaatinde olarak, yarı Batılılaşmayı kötü bir taklit olarak görmüştür. Atatürk, “evvela zihniyetlerin ve ruhların değişmesi” gerektiği düşüncesini Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı bir konuşmada da açıklamıştır. O bu konuşmasında taklitle olan ıslahatların ortaya çıkardığı karmaşıklıklara işaret etmiştir. Avrupa’dan yarım yamalak alınan kıyafetlerden örnekler vererek, yarım ve yüzeysel Batılılaşmanın ortaya çıkardığı çarpıklık üzerinde durmuştur. Ona göre doğrular, yanlışlar, felaketler veya saadetler bir milletin anlayışına göre şekillenir. Bir milletin saadet gördüğü durumu başka bir millet felaket addedebilir. Binaenaleyh bir millet kendine göre telekki ettiği saadete ulaşmak için tevessül edeceği vasıta kendi ruhundan çıkmalıdır. Özetle Avrupa’dan elbise alınması yetmez Atatürk’e göre bu elbisenin yakışması için ruhların değişimi benimsemesi, anlayışların da değişmesi gerekmektedir.⁸⁹²

Atatürk medenileşme sorununu bu gibi düşüncelerin uzantısı yaptırımlarla kuramsal olarak çözdükten sonra, bu kabul edilecek, şu alınmayacak, o alınacak tartışması kalkmış, “medenileşmek” üzere Batının tümüyle alınması için yol açılmıştır. Diğer taraftan Batılılaşmayı bir araç olarak gören Osmanlı’nın aksine, Atatürk Batı’yı bir hedef, amaç olarak almıştır. Osmanlı anlayışında Batı mefhumu düşman kavramıyla özdeştir. Bu nedenle, öncelikle ona karşı durabilmenin yolu aranmış, ancak İslam Medeniyeti’ni sürdürebilmek için kimi alanlarda Batılılaşmak gerekliliği görülmüştür. Bu sebeple, silahların modernleştirilmesi ve özellikle devletin güçlü bir merkezi yönetime kavuşturulması için Batılılaşma araç olarak kullanılmıştır. Oysa Atatürk’ün medeniyet anlayışında Batı kavramı çok pozitif bir kavramla, muasır uygarlıkla özdeştir. Ona rağmen ona karşı durmak diye bir şey yoktur; güçlü olmak için onun gibi olmak vardır.

⁸⁹² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 219.

5. SONUÇ

Atatürk başta olmak üzere, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde köklü inkılapları gerçekleştiren kadronun oluşturduğu kurumsal kimlik ve anlayış, geçmiş ile gelecek arasında halen köprü vazifesi görmesi bakımından çok mühim bir hadisedir. Söz konusu değişimin bir uzantısı olarak ortaya çıkan devlet ideolojisinin, Türk siyasi hayatı bağlamında günümüze kadar uzanan etkileri kuvvetle halen devam etmektedir. Türk siyasi tarihi açısından bir kırılma noktası arz eden Cumhuriyet'in ilanı çalışmamızda da görüldüğü üzere Jön Türk hareketinin bir devamı niteliğindedir. Bu bakımdan Atatürk inkılaplarının geneli, sosyal içerikleri ve uygulama yöntemleri, çevresel etkilerin şekillendirdiği uzun bir entelektüel fikri muhasebenin, birikimin ve tercihin sonucudur. Dolayısıyla Atatürk, bir asker olmanın yanında ayrıca içinde bulunduğu çağın etkilerini taşıyan bir fikir adamı, bir vizyoner ve radikal bir toplum mühendisi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Atatürk'te bu tarz bir inkılap fikri kendinden mülhem olarak bir anda ortaya çıkmış da değildir. Ondaki inkılap düşüncesi doğduğu şehirden, ilk mektep yıllarına değin var olan bir gerçeklik olduğu kadar, tespit ettiğimiz kadarıyla okuduğu kitaplardaki etkilenmelerin de bir tezahürüdür. Bununla beraber vurgulamamız gerekir ki yaşadığı çevre ve çocukluk yılları dünyayı algılama biçiminin temelini oluşturmuştur. Atatürk'ün düşünce yapısının oluşmasında; Selanik yaşamı, içinde bulunduğu tarihi vetire, okuduğu mektepler, öğretmenleri, döneminin fikir akımlarından mülhem entelektüel tartışmalar ve mensubu olduğu zümreler onun fikirlerinin olgunlaşmasına etki eden faktörler arasındadır. Atatürk, doğuştan gelen hususiyetleri ile bu faktörler etkisinde sonradan kazandığı fikirleri harmanlayarak inkılapçı bir hüviyete sahip olmuştur. Bulduğu çevrelerde Atatürk'ün okuduğu yerli-yabancı kaynaklar, askeri alandaki kitaplar, tarih, felsefe ve edebiyat eserleri geleneksel Osmanlı zihniyeti dışında farklı bir düşünce yapısının oluşmasına neden olmuştur. Tezimizde görüldüğü üzere Atatürk'ün zaman içerisinde yaptığı okumalar ile geliştirdiği fikirler ve eylemler arasında kuvvetli bağlantılar vardır. Bu açıdan bakıldığında Atatürk'ün, temel yaklaşımlarının, 19. yüzyılın son çeyreğinde popüler olan fikirleri barındırdığı kolaylıkla görülür.

Unutulmamalıdır ki Atatürk belli bir tarih döneminin, belli toplumsal-siyasal koşulların tarihsel bir figürüdür. O, diğer devrimci liderler gibi açık seçenekleri sınırlayan belirli bir sosyal çevreden ortaya çıkmıştır. Burada anlamamız gereken nokta, onun reform programında merkezi dayanaklar haline gelmek üzere tasarlanan

radikal fikirlerin çoğunun, yüzyılın başında entelektüel çevrelerde popüler hâkim fikir olması ve Jön Türkler tarafından artan açıklıkla ifade edilmesidir. Atatürk'ün farkı, Jön Türklerin daha sonra dediği gibi fikirleri hayata geçiren “otoriter kurtarıcı” olmasıdır. Şüphesiz bu tespit, onun kendine has yorum ve icraatlarının önem taşımadığı anlamına gelmez.

Bu zeminde her şeyden önce anlamamız gereken Atatürk ve arkadaşlarının, Osmanlıların hayata tutunmaya çalıştığı, varlık mücadelesi verdiği bir döneme şahitlik etmiş bir devrin insanları olduklarıdır. Bu minvalde Batılı rakiplerinin emperyal ilerleyişlerine karşı zafer kazanmak için büyük fedakârlıklara, vazgeçişlere, topyekün Batılılaşma gibi köklü değişikliklere razı, hatta istekli hale gelmişlerdir. Atatürk inkılapları diğer taraftan bu neslin geçmişteki acı tecrübelerinin tezahürü olmuştur. Bununla birlikte Türk devlet yöneticilerinin ve dönemin aydınlarının, mensubu oldukları toplumlarının gerçekliğinden hareket ederek, baskı içinde olmadan, deneyimler üzerinden geliştirdikleri bir model olmamıştır. Sosyal ve kültürel hakikatlerle, onların teorik ifadeleri arasındaki kopukluktan doğan bu durum, Türk modernleşme anlayışına ve dolayısıyla inkılaplara bu sebeple ideolojik bir karakter vermiştir.

Bu ideolojik karakter daha çok pozitif bilimleri öğreten liselerin kurulmasıyla meydana gelmiştir. Özellikle Tıbbiye başta olmak üzere Batıcı ve laik fikirlerin yuvası olan askerî mektepler, değişim, ihtilal isteyen yeni bir nesil yetiştirmiştir. Bu neslin bir üyesi olan Atatürk de entelektüel fikirlerinin ilk çıkış noktalarını bu ortamlardan almış ve onları bir ülkü gibi uygulama alanına koymaya gayretle çalışmıştır. Batılılaşma taraftarlarının yazılarına baktığımızda bu olgu, seçkin zümre arasında vazgeçilmez bir ideal, kökleşmiş bir gelenek, gerçekleştirilmediği takdirde yok olunacağı muhakkak bir kurtuluş simgesi durumundadır. Atatürk gibi talebelikten Jön Türklüğe geçen idealist öğrencileri harekete geçiren asıl güdü ise askeri mekteplerde vurgulanan vatanperverlik hissi ve ne pahasına olursa olsun vatanın kurtarılması gerekliliği düşüncesi olmuştur. Mustafa Kemal'in siyaset tarzı, bu bağlamda onu doğrudan bu kuşağın ideolojik ve politik anlayışı çerçevesine yerleştirir.

Atatürk'ün modern bir Türk toplumu ve yeni bir Türkiye yaratma çabası, çalışmamızda gösterilen uzak-yakın çevresel etkenler sebebiyle tesadüfi bir sonuç değildir. Öğrencilik günlerinden itibaren başlayan fikir dünyasının şekillenmesinde ayrıca modern dünyanın temellerini oluşturan Aydınlanma düşüncesinin etkisi

mühimdir. Batı uygarlığının kültürüne büyük ölçüde damgasını vurmuş olan “ilerleme fikri” Atatürk’ün düşüncelerinde şahsileştirilmiş bir siyaset tarzına dönüşmüştür. Bugünün geçmişten daha iyi olduğu ve geleceğin daha iyi olacağı inancını oluşturan bu temel fikir, peşin hükümle eskilere karşı modern düşüncelerin benimsenmesini doğurmuştur. Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan düşünce akımlarından özellikle ulusal egemenlik, laiklik, milliyetçilik gibi başlıca modern dünyayı meydana getiren ilkeler etkilendikleri arasında ilk göze çarpanlardır. Çalışmamıza bir bütün olarak baktığımız zaman Atatürk’ün fikri alt yapısı; Jön Türklerin lâik, ulusçu ve Batılılaşmış fraksiyonundan kalan düşünsel mirasa sahip çıkan, başka bir deyişle; Osmanlı-İslam geleneklerinden çok, Aydınlanma fikirlerine, pozitivistliğe, materyalizme, pragmatizme ve 19. asır bilimci dünya görüşüne uzanan bir yapı olduğu söylenebilir. Atatürk, uzun yıllar felsefe veya sosyoloji gibi toplumu ilgilendiren ilimlerle meşgul olmadığından bu fikri akımları en baştan itibaren derinlemesine idrak ettiği söylenemez. Ancak bu eksikliği ilerleyen yıllarında yaptığı okumalarla tamamlamaya çalışmıştır. Gene de o, bir Karl Marx veya Auguste Comte gibi yeni bir teori ortaya koyup geliştiren bir düşünür değildir, bununla beraber Lenin gibi, olan bir kuramı siyasete dönüştüren biri de değildir.

Atatürk, Fransız İhtilali’ni ve o dönemde yaşananları daha mektep yıllarında tanımış, vülgarize edilen fikirler doğrultusunda Aydınlanmanın bir sonucu ve gerekliliği olarak algılamış, Rousseaucu Jakobenzim, siyasal sistem ve egemenlik anlayışını da yöntem olarak benimsemiştir. Düşünce alanında ise Fransız Devrimi’nin gerçek önemini, Avrupa’nın siyasal tarihinde bir dönüm noktası olması olarak değil de, insan zihnindeki muazzam bir dönüşüme, “pozitif evre”nin, yani bütün olguların doğal yasalarının işleyişi temelinde açıklanacağı yeni bir toplumsal düzenin habercisi olarak algılamıştır. Bu bağlamda gerek dönemin Türk aydını, gerek Mustafa Kemal Atatürk, pozitivistliği, bilimin egemenliği biçiminde algılamışlar; geçmişi de onun önünde engel olarak görmüşlerdir. Pozitivistliği ayrıca, toplumsal içerik bakımından da, çatışmacılığın yerine “uyum” düşüncesinin egemen kılınmasında işlev sahibi yapmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti bu fikirlerle Osmanlı İmparatorluğu’nun içinden çıkmıştır ve bu bağlamda İttihad ve Terakki Dönemi’nin doğrudan bir devamı gibidir. Osmanlı pozitivistliği ile Cumhuriyet pozitivistliği olarak Kemalizm arasında devamlılık ise ideolojik anlamda esastır. Bu çerçevede pozitivistliğin Atatürk’ün düşüncelerinde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi ideolojisinde hakim olduğu çalışmamızda açık bir

şekilde görülmektedir. Bu bakımdan pozitivism, Cumhuriyet'in lâiklik kapsamında yapmış olduğu inkılaplarda çok önemli bir kaynak olmuştur ve toplumsal evrimde geri bir aşama olarak değerlendirilen “dini dünya görüşü”nün yerini almıştır. Bu yönüyle pozitivismin, Atatürk'ün fikirlerinin temel oluşumunda ve entelektüel kimliğinde, din yerine bir öğreti olarak çok önemli etki kaynağı olduğunu ve inkılaplara temel teşkil ettiği söylenebilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisinin başka bir önemli parçasını da Büchner'in bilimsel materyalist görüşlerini savunan Batıcıların en çok benimsedikleri siyasal ve toplumsal model oluşturmuştur. Ancak muasır medeniyete ulaşmak için toplum modelini alelacele değiştirme arzusu, bilimsel materyalizmin Türkiye'deki anlayışını daha da basit hale getirmiş, asıl etkileri felsefi olmaktan ziyade siyasi alanda kendini göstermiştir. Sonuç itibarıyla Büchner'in temel fikirlerini kanıksayan Batıcıların geliştirdikleri siyasal ve içtimai model, Atatürk'ün şahsında yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisinin önemli bir parçasını oluşturmuş ve bu bakımdan Türkiye'nin modernleşme modelinde ve inkılapların ideolojik anlamda şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk her şeyden ziyade askerdir ve askeri bir mantığa sahiptir. Doğal olarak askeri zihnin entelektüel sınırlamaları içindedir. Çalışmamızda incelendiği üzere onun askeri öğretisi, salt entelektüel bir doktrin olmayıp danışmaya ve rehberliğe dayanan, pratik deneyimler temelinde sonuç için imkanları en iyi şekilde kullanmaya çalışan eylem biçimidir. Bu anlayışla Atatürk, siyasetçi, diplomat ve komutan olarak üç cephede uzun süreli çetin bir mücadele vermiş ve kazanmış, yeniden toparlanan bir ulusun en büyük lideri haline gelmiştir. Bunda şüphesiz en büyük hususiyeti her şeyden önce, gerçekleştirdiği pragmatik siyaset tarzıdır. Bu bağlamda çalışmamızda misal verdiğimiz örneklerde açıkça görüldüğü üzere Atatürk'ün genel siyaseti ve inkılapçılığı pragmatizm temellidir. Atatürk'ün bütün siyasal hayatında değişen şartlara göre farklı söylemleri, taktikleri, stratejileri, pragmatik-faydacı siyasal dehâsının tezahürleridir. Siyaset ve diplomaside faydayı daima önde tutmuştur. Belirli hedefler için siyasal manevra yapma yeteneği oldukça yüksek ve dikkat çekicidir. Onun bu diplomat ve siyasal yeteneği bütün başarılarındaki en önemli etkenlerden biridir. Bu sebeple onu ve inkılaplarını anlayabilmek her şeyden önce Atatürk'ü iyi tanımakla mümkündür. Atatürk, bir kuramcı olmayıp yaşayan bir hayat adamı olarak dönem dönem birbiri ile çeliştiği

düşünülen sözler söylemiştir. Bu durum onun inandığı değerlere yüz çevirmesinden veya fikirlerinin değişkenliğinden değil, hedefi ile arasında engel teşkil eden durumları o anlık pragmatik bir tavırla bertaraf edebilme zaruretindedir. İncelediğimiz yaşamı göz önüne alınca Atatürk'ün hareket tarzı, doğru zamanda doğru şeyi yapma konusunda tekinsiz bir yetenek sergilemektir. Başka bir deyişle, Atatürk'ün başarısının anahtarı, fikirlerinin özgünlüğünde değil, yakaladığı fırsatın tekilliğinde ve onu iyi kullanma becerisinde yatmaktadır. Aydınlamacılık, bilimcilik, materyalizm, sosyal darwinizm, pozitivism, Türkçülük ve diğer popüler teorilerin bir karışımı, Atatürk'e geçmişi anlamak ve geleceği tahmin etmek için büyük bir ütopyik çerçeve sağlamıştır. Atatürk'e göre kendi ideali en yüce ve en iyi idealdir, bu idealin aynı zamanda gerekli olduğuna ve Türk toplumunu ilerleteceğine yürekten inanmıştır. Diğer ütopyacılar gibi, programını gerçekleştirme yolunda küçük ayrıntıların rahatsız edici gerçeklerine bakmamış, kendisine engel olmasına izin vermemiştir. Topladığı çeşitli fikirler, kendi içinde ve kendi başına hedefler değil, büyük projesinin uygulanması için birer araçlardır. Atatürk, bir vizyoner olarak, siyasi programını ilerletmek ve ütopyasını gerçekleştirmek için herhangi bir kaynaktan faydalı görünen her şeyi alma eğiliminde olmuştur.

Atatürk'ün inancının devlet işlerine yansması, doğru olduğuna inandığı seküler merkezli bir sosyal düzen oluşturmak için öncelikle devlet tatbikatında dini, yeni rejimi pekiştirecek mahiyette şekillendirmeye çalışmaktır. İslam'ın sosyal içeriğinin, dünya işlerine yönelik düzenlemelerinin ve etkisinin diğer dinlerden daha yüksek olması, devrimlerin yerleşebilmesi ve yeni bir toplum yaratmak için bu tercihi zaruri kılmıştır. Sosyal dini mirasın ve geleneklerin yeniden tasarlanması, çağdaş hayata ve modern bilime uygun olması Atatürk'ün inancına uygun olarak Türk toplumunu ileri götürmek için elzem olarak gördüğü yoldur. Bununla beraber ilerlemeye engel teşkil edecek, akla, mantığa ve güne uymayan her türlü inanışı İslam dinine sonradan giren türlü safsata, hurafe ve sapkın inanç olarak yorumlamış, İslam dinini modernitenin önünde engel olmaması için arındırarak “olması gereken özüne” döndürmeye çalışmıştır.

Atatürk'ün din politikasının temel amacı dini devletten ayırmak, siyasal, toplumsal ve kültürel işlerde dinin ve onun temsilcilerinin bütün yetkilerine son vermek ve dini sadece ibadet konuları ile sınırlandırmak olmuştur. Böylece İslam dinini, çağdaş, Batılı bir ulus-devletteki dinin rolüne indirgerken, aynı zamanda dini

tarih ilmi vasıtasıyla daha modern ve daha ulusçu bir hale getirmeye çalışmıştır. Bu bakımdan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrı bir yol izlemiştir. İttihadçılar gibi modernleşmede sentez yoluna gitmemiş, bunun yerine Avrupa kanunlarını direkt ithal ettirerek meseleyi kökünden halleden daha pratik ve basit politikaları tercih etmiştir. Ona göre, dinin asgari bir rol oynadığı seküler bir ulus-devlet, siyasi topluluğun en mükemmel biçimidir. Bu anlamda Atatürk ayrıca modern Müslüman dünyasının en önemli reformcularından biridir. Atatürk, nihayetinde dinin baskın rol oynadığı bir toplumu alıp, katı bilimci ve seküler ideoloji tarafından yönetilen bir topluma dönüşmesine öncülük etmiştir. Devlet nazarında gerçekleştirilen bu başarının en büyük eksikliği ise kitlelere sınırlı veyahut “yüzeysel” nüfuz etmesidir.

Atatürk'ün okuduğu kitaplarda yaptığımız incelemelerde görülmüştür ki, onun inkılaplarında ve değerlendirmelerinde tarih anlayışı belirleyicidir. Analizlerinde Şarkiyatçıların ve dönem tarihçiliğinin etkileri kuvvetlidir. Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi bu temelde cereyan etmiş uç iddialardır. İslam dinine ve İslam tarihine ait yeni görüşler de bu minval üzeredir. Atatürk'ün tarih ve din alanlarında kendine vazife çıkardığı esas görev muasır medeniyete ulaşmak için hiç olmazsa zamanın şartlarına göre İslam ve tarih anlayışını tekrar ilerlemeye vesile olacak şekilde yeniden düzenlemek, ıslah etmektir. Bu çerçevede okuduğu pek çok kitap, seneler süren meşakkatli bütün tarih çalışmaları Türklerin uygar olduğunu ispat etmek ve bu yolda ilerlenmesini sağlamak içindir. Atatürk'ün tarih ilmine bu kadar değer vermesinin en önemli sebebi ise, tarihi salt bir ilimden ziyade, devletin gelişmesi, ilerlemesi ve modernleşmesi için manevi bir destek aracı olarak görmesinden ve onu bu yolda kullanma düşüncesindedir. Bu çizgide tarih yazmanın tarih yapmak kadar mühim olduğuna kuvvetle inanmıştır.

Atatürk'ün medeniyet anlayışı söylevlerinde görüldüğü üzere, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki kimi Garpcılardan farklı olarak, Doğu ve Batı medeniyetlerini uzlaştırma esasına dayanmamaktadır. Atatürk'e göre zaten bu olanaksızdır. Geç Osmanlı Dönemi'ndeki reformculardan farklı olarak, reform süreci boyunca geçmişin gelenek ve kurumlarının hayatta kalmasını da hoş görmemiştir; bunun yerine eskiyi ortadan kaldırmış, onu kökten yeni normlar, yapılar ve değerler ile değiştirme yoluna gitmiştir. Uygulama noktasında ise pratik yöntemleri tercih etmiştir. Teorinin yorumlanmasını zaman kaybı olarak görmüştür. Bilim tarafından yönetilen bir toplumu hemen inşa etmek için tüm karmaşık teorilerden kaçınmıştır. Bu

sebeple medeniyeti harstan ayırmayı dahi lüzumsuz görmüştür. Ancak Batı gibi olabilmek için Batı'nın zihniyetin de Türk insanına kazandırılması gerekliliğini düşünmüştür. Zaten o, Osmanlı Devleti'nin gerilemesini yarım Batılılaşmanın bir sonucu olduğu kanaatinde olarak, yarı Batılılaşmayı kötü bir taklit olarak görmüştür. Atatürk evvela zihniyetlerin ve ruhların değişmesi gerektiğine inanmıştır. Onun medeniyet anlayışında Batı kavramı, muasır uygarlıkla özdeştir. Ona rağmen ona karşı durmak diye bir şey yoktur; güçlü olmak için onun gibi olmak vardır.

Son tahlilde Atatürk inkılapları veya Atatürk modernleşmesi diyebileceğimiz durum, II. Meşrutiyet Garpcılığı'nı oluşturan 18. asrın Fransız materyalizmi ile 19. asrın pozitivismi ve Alman popüler materyalizminin yüzeysel bir sentezinden meydana gelmektedir. II. Meşrutiyet Garpcılığı'nın dayandığı "bilimsel materyalizm", Erken Türkiye Cumhuriyeti resmi ideolojisinin en temel dayanaklarından birisi olmuştur. Ortaya çıkan yeni ideoloji materyalizm fikri temeline dayanarak yeni bir ahlak tesisi ve toplumsal dönüşüm iddiası ile ortaya çıkmış, Cumhuriyet'in fikri temelleri bu problematik etrafında şekillenmiştir. Atatürk'ün inkılaplarındaki temel ideolojik hedef, bir çağdaşlaşma-yenileşme-Batılılaşma hareketidir. Bu nedenle Atatürk'ün inkılaplarını Batının tekçi ideolojilerinden birine yerleştirmek olanaksızdır. Atatürk'ün düşüncelerinin bir bütünü olarak adlandırılan Kemalizm daha çok, pozitivism, bilimsel materyalizm ve pragmatizmi içeren karma bir ideolojidir.

Gerçekleştirmek istediği projelerin önemli bir bölümünü uygulayabilen Atatürk, 10 Kasım 1938'de elli yedi yaşında ölmüştür. Mirası ve ona bağlı olan milyonlarca insanın sevgisi Türkiye'de hala yaşamaktadır. Türklerin büyük bölümü tarafından kendisinden vazgeçilemeyecek kadar, psikolojik terimlerle söylersek, "öldürülemeyecek" kadar ülküleştirilmiştir. Ancak günümüze değin Atatürk'ün fikirleri, inkılapları tutarlı bir ideoloji haline gelememiştir, Türkiye Devleti, Atatürk'ün siyaset anlayışını resmi bir ideoloji olarak geliştirmek için hatırı sayılır bir çaba sarf etse de, gelişen devlet doktrinini Atatürk'ün düşünceleriyle ilişkilendirmek oldukça zordur. Gene de Atatürk'ün yol açtığı dönüşümün bugünkü sonuçları çok önemlidir. Mustafa Kemal Atatürk ütopyasını gerçekleştirmeye yönelik kararlı çabalarında, Türk devleti ve toplumunu geri dönülmeyecek düzeyde yeniden şekillenmesini sağlamıştır.

Geçmişe bakıldığında, Atatürk'ün modern zamanların en büyük toplumsal dönüşümlerinden birini denediği söylenebilir. Sadece bir devlet adamı olarak değil,

aynı zamanda kendi kendini yetiştirmiş bir düşünür olarak, bu önemli projenin entelektüel altyapısını hazırlamak için muazzam enerji harcamıştır. Atatürk'ün inkılaplarının temel amacını taşıyan Batılılaşma çabaları, Batı'nın Türkiye'yi kendinden bir parça olarak görme arzusu, dış politikanın bir aracı olarak başarısız olmasına rağmen, ülke içinde başarılı olduğu söylenebilir. Bugüne değin Türk seçkinlerinin büyük bir kesimi aslında onun inkılapları sayesinde Batı'yla çatışmayı bitirebilmiş, ona aidiyet duygusu geliştirebilmiştir. Onun imgesi halen daha Türkiye'de ulusal birliği besleyen bir öge olarak kullanılmaktadır. Bu bağlamda Atatürk'ün çağdaşı ünlü liderlerden hiçbiri, Atatürk'ün Türkler arasında elde ettiği ölümsüzlük düzeyine erişememiştir.

Sonuç olarak bu çalışma göstermiştir ki, Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı düzeninden modern Türkiye'ye geçişte çok önemli bir rol oynasa da, inkılaplar noktasında tarih sahnesine yeni bir fikir veya özgün bir program getirmemiştir. Atatürk, hayatın ve toplumun tüm yönlerini kuşatan sistematik teori üreten bir siyaset kuramcısı veya bir filozof değildir. O, bir toplum içinde yeni bir teoriyi ortaya koyup uygulamaya çalışmamıştır. Daha ziyade, belli bir ideolojiye bağlı olarak değil, entelektüel bir dizi kaynaktan yararlanarak, aralarındaki çelişkilere fazla dikkat etmeden bir vizyonu gerçekleştirmeye çalışan “entelektüel anlamda mütevazı” bir liderdir. Atatürk'ün esas başarısı, bir kesimin ütopya olarak ortaya koyduğu düşünceleri, eline geçen fırsatları keskin zekası, siyasi dehası ve pragmatik usullerle, “otoriter bir kurtarıcı” olarak hayata geçirebilmesidir. Başka bir deyişle, elit bir grubun tasavvur ettiği entelektüel ütopyayı siyasi bir programa dönüştüren ve ardından onu ülke lideri olarak cesaret ve kararlılıkla uygulamaya koyan kişi olmasındandır. Dolayısıyla, getirdiği köklü değişikliklere rağmen, Atatürk'ün inkılapları, Geç Osmanlı geçmişinden bir kopuş değil, önemli açılardan devamıdır.

Hayes'ten daha önce de yaptığımız alıntıyı tekrar hatırlatmamız gerekirse Atatürk öncelikle “materyalizm neslinin” bir üyesidir. Onu anlamak dönemini anlamayı zaruri kılmaktadır. Atatürk'ün fikirleri, materyalist neslin entelektüel tartışmaya hâkim olduğu bir çağda şekillenmiştir. Türkiye misalinde farklı ve mühim olan durum ise söz konusu fikirlerin yönetici kadro tarafından benimsenerek “yüksek kuramlar” haline gelmeleri ve devlet ideolojisinin şekillenmesinde doğrudan, ciddi ve kalıcı roller oynamalarıdır. Bu bağlamda Müslüman dindar bir toplumda Atatürk inkılapları, şaşırtıcı derecede devrimcidir. Sonuç itibarıyla bu anlayış yüzeysel olsa da

Türkiye Cumhuriyeti Devleti genelinde kendini benimsetmiştir. Değişen zihinlerde bilimcilik, dünyevilik, maddeyi yüceltme ve maddeye ulaşma Türkiye toplumunun hemen hemen tüm sınıflarının önceliği haline gelmiştir. Fakat Türk Devleti bir asır sonra, demokrasi, özgürlük, insan ilişkileri, refah, eğitim ve teknoloji gibi alanlarda muasır medeniyetler arasına girebilmiş midir, Türk toplumu Atatürk'ün istediği hali alabilmiş midir, bu tartışılır. Ancak Türkiye'nin medenileşme çabaları daim olmuştur. Nihayetinde inkılapların esas fikrî temeli ve uygulama biçimlerinin sebepleri; çalışmamızda anlatılmaya çalışılsa da, sonuçlarına bakıldığı zaman hakikatte bir memleketi diğerine benzetmenin, daha açık bir ifade ile karşıt bir medeniyete geçmenin çok zor olduğu ve yapılan teşebbüslerin çok defa aynı neticelere yol açmadığı görülmektedir. Sosyal değişimin ana unsurlarının her cemiyette aynı neticelere yol açacağı hakkındaki yanlış kanaat ise kuşkusuz pozitivizmin bir öngörüsüdür, ancak bu anlayış başarılı olmaktan ziyade çoğu zaman fuzuli gayretlere karşı fuzuli mukavemetler doğurmaktan başka bir işe yaramamıştır. Türkiye özelinde ortaya çıkan manzara ise çokça söylenen veciz bir ifadeyle; ne Batı'lı olabildik, ne Doğu'lu kalabildik şeklinde özetlenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA):

- BOA, BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası), 4586/343882/1.
BOA, DH. ŞFR (Dahiliye Şifre Kalemı), 100/174/1.
BOA, İ. DUİT (İrade DUİT Dosya Usulü), 178/30.
BOA, MV (Meclis-i Vükela Mazbataları), 217/203.
BOA, Y.PRK.ML (Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı), 18/84.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA):

- BCA, (Başbakanlık Muameleat Genel Müdürlüğü), 30-10-0-0 /203-391-24.
BCA, DİBK, (Diyanet İşleri Başkanlığı Kataloğu), 51-0-0-0/13.115.5.
BCA, DİBK, 51-0-0-0/2-12-8.
BCA, DİBK, 51-0-0-0/2-1-30.
BCA, DİBK, 51.0./4.31.7.
BCA, DİBK, 51.V41/9.77.1.
BCA, DİBK, 51.V41/9.78.1.
BCA, DİBK, 51/V41.30.27.

Meclis Zabıtları:

- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre, 1 İçtima Senesi 1, İçtima 2, Celse 1, 24 Nisan 1920.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, İçtima 1, 2. İn'ikat - 4. Celse, 24 Nisan 1920.
TBMM Gizli Celse Zabıtları; Devre: I, İçtima 1, 31. İn'ikat – 3. Celse, 22. Ocak 1921.
TBMM Zabıt Ceridesi, 3. Dönem, c. 24, 1 Ocak 1931.

The National Archive (United Kingdom):

- The National Archive, Londra, Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957:
424/256, Constantinople March 7 1923.
The National Archive, Londra, Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957:
424/255/0036, Constantinople September 25 1922.
The National Archive, Londra, Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957:
424/256/0145.
The National Archive, Londra, Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957:
424/257/0052, Constantinople April 18 1923.
The National Archive, Londra, Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957:
424/256/0056.
The National Archive, Londra, Foreign Office (FO): Confidential Print Turkey 1841-1957:
424/282/0017.

National Archives (United States):

- Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey,
Religion. Church., Feb. 26, 1930 - Dec. 5, 1934. February 26, 1930 - December 5,

1934. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472494/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=f7f84141&pg=61. Accessed 24 Mar. 2021.
- Central File: Decimal File 867.40, Internal Affairs Of States, Turkey, Social Matters., March 5, 1932 - October 1, 1933. March 5, 1932 - October 1, 1933. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111471862/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=68fca016&pg=4. Accessed 20 Mar. 2021.
- Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 – June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=538. Accessed 23 Mar. 2021.
- Central File: Decimal File 867.41, Internal Affairs Of States, Turkey, History., June 5, 1930 - August 15, 1931. June 5, 1930 - August 15, 1931. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111445274/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=b48fba84&pg=32. Accessed 20 Mar. 2021.
- Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey, Religion. Church., Dec. 10, 1934 - Feb. 8, 1939. December 10, 1934 - February 8, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472695/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=cf278263&pg=27. Accessed 21 Mar. 2021.
- Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=552. Accessed 23 Mar. 2021.
- Central File: Decimal File 867.41, Internal Affairs Of States, Turkey, History., June 5, 1930 - August 15, 1931. June 5, 1930 - August 15, 1931. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111445274/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=b48fba84&pg=25. Accessed 20 Mar. 2021.
- Central File: Decimal File 867.415, Internal Affairs Of States, History., Turkey, Commemorative Celebrations., Feb. 23, 1932 - October 30, 1937. February 23, 1932 - October 30, 1937. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111445545/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=7f1cc

872&pg=16. Accessed 24 Mar. 2021.

Central File: Decimal File 867.404, Internal Affairs Of States, Social Matters., Turkey, Religion. Church., Feb. 26, 1930 - Dec. 5, 1934. February 26, 1930 – December 5, 1934. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111472494/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=f7f84141&pg=191. Accessed 24 Mar. 2021.

Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=541. Accessed 23 Mar. 2021.

Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound (accessed March 23, 2021). <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=451> 452.

Central File: Decimal File 867.40, Internal Affairs Of States, Turkey, Social Matters., March 5, 1932 - October 1, 1933. March 5, 1932 - October 1, 1933. MS Turkey: Records of the U. S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111471862/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=68fca016&pg=5. Accessed 24 Mar. 2021.

Central File: Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., Jan. 15, 1930 - June 13, 1939. January 15, 1930 - June 13, 1939. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111470395/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=523f7387&pg=550, 551. Accessed 23 Mar. 2021

Central File: Decimal File 867.001, Internal Affairs Of States, Political Affairs., Turkey, Chief Executive. Sovereign. Visits., November 12, 1930 - Nov. 28, 1934. November 12, 1930 - November 28, 1934. MS, Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944. National Archives (United States). Archives Unbound (accessed March 18, 2021). <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111440838/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=c142e27f&pg=26>;

Kişisel Arşivler:

Ekrem Işın, “Abdullah Cevdet’in Cumhuriyet Âdâb-ı Muâşeretı”, Taha Toros Arşivi, Barkod No: 001584960010.

İlhan Selçuk, “Atatürk ve Fikret”, *Pencere*, Taha Toros Arşivi, Barkod No: 1508258006.

Mustafa Baydar, “Anılarla Fikret ve Atatürk”, Taha Toros Arşivi, Barkod No: 001508521006.

Refik Durbaş, “Atatürk’ü Nasıl Etkiledi?”, *Kültür Sanat*, Taha Toros Arşivi, Barkod No:1506184006.

Falih Rıfki Atay, “Kemalizm”, *Cumhuriyet Gazetesi Atatürk Özel Eki*, Taha Toros Arşivi, Barkod no: 001520653006.

Gazeteler ve Dergiler:

2000 - İkibin 'e Doğru, 8 Şubat 1987.

Akşam, 14 Kasım 1928.

Akşam, 13 Aralık 1947.

Cumhuriyet, 19 Ağustos 2004,

Cumhuriyet, 19 Mart 1974.

Cumhuriyet, 21 Aralık 1977.

Cumhuriyet, 30 Kasım 1928.

Cumhuriyet, 4 Ağustos 1929.

Cumhuriyet, 5 Ağustos 1935.

Hâkimiyet-i Milliye, 12 ekim 1925

Hâkimiyet-i Milliye, 12 Ekim 1925.

Hâkimiyet-i Milliye, 18 Eylül 1924.

Hâkimiyeti Milliye, 22 Ekim 1925.

Hâkimiyeti Milliye, 26 Mart 1923.

Hakimiyet-i Milliye, 5 Mart 1923.

Hürriyet, 14 Eylül 1869.

İctihad, Sayı 35, 55, 67, 89, 188, 189, 194, 224, 239, 252, 259, 268, 338, 351, 358.

İkdam, Sayı 5716.

Minber, Sayı 16.

Nokta, 17 Kasım 1985.

Osmanlı, Sayı 53.

Resimli Gazete, 22 Eylül 1923.

Rumeli [Filibe], Sayı 12.

Sırat-ı Müstakim, Sayı 115.

Tanin, 24 Temmuz 1923.

The New York Times, 18 Eylül 1922.

The New York Times, 19 Eylül 1922

The New York Times, 22 Eylül 1922.

The New York Times, 27 Eylül 1922.

The New York Times, 30 Eylül 1922.

The Times, 5 Mart 1924.

Türk Düşünesi, Sayı 1.

Ulum, 11 Ekim 1869.

Ulus, 13 Aralık 1947.

Vakit, Sayı 1468.

Vakit, Sayı 385.

Yirminci Asırda Zekâ, 18 Mart 1912.

Yön Dergisi, Sayı 47.

Tetkik Eserler, Makaleler ve Hatıratlar:

Açikkaya, Savaş, “27 Mayıs 1960 öncesi Türkiye’de Sol Akımlar”, *Tarih Dergisi*, S. 50, (2009/2) İstanbul 2010, ss. 221-250.

Atalay, Onur, *Türke Tapmak – Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

Atay, Falih Rıfkı, *Yeni Rusya*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1931.

Atay, Rıfat, “Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar Üzerine”, *Mukaddime*, 2018, 9/2, ss. 49-65.

Adıvar, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, 3 C., Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1998.

Ağaoğlu Ahmet, *3 Medeniyet*, Türk Ocakları Merkezi Heyeti Matbaası, Ankara 1927.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. III, haz. Cavid Baysun, TTK. Yayınları, Ankara 1953.

_____, *Tezâkir*, C. IV, haz. Cavid Baysun, TTK. Yayınları, Ankara 1986.

Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

Akarsu, Bedia, *Atatürk Devrimi ve Yorumları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.

Akbaba, Yusuf Akbaba, “Eski Türk Tarihi Araştırmalarının İki Öncü İsmi: Mustafa Celaleddin Paşa ve David Léon Cahun”, *SUTAD*, S. 42, Güz 2017, ss. 531-546.

Akcan, Erol, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK. Yayınları, Ankara 2015.

Akçura, Yusuf, *3 Tarz-ı Siyaset*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1327 (M. 1911).

Akın, İlhan F., *Devlet Doktrinleri*, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul 1962.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1980.

Akyol Taha, *Atatürk’ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2012.

Akyüz, Yahya, “Atatürk’te Namık Kemal’in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge”, *Bellekten*, C. 45/2, S. 178-180, TTK. Yayınları, Ankara 1981, ss. 500-511.

Alkan, Cevat, “Atatürk Düşüncesi ve Eğitim”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, 2019, ss. 293-304.

Alkan, Mehmet Ö., *İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e, Selanik’ten İstanbul’a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları, 1877-2000*, Terakki Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

_____, “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanan-1 Atatürk Ne Zaman Doğdu”, *Toplumsal Tarih*, N. 203, Kasım 2010, ss. 50-60.

_____, “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanan-2 Mustafa’dan Kamâl’a Atatürk’ün İsimleri”, *Toplumsal Tarih*, N. 204, Aralık 2010, ss. 56-64.

_____, “En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanan-8 ‘Cumhur’dan Habersiz Cumhuriyetin İlânı ve İlk Reis-i Cumhur Seçimi”, *Toplumsal Tarih*, N. 248, Ağustos 2014, ss. 48-56.

- Alkan, Necmettin, *Mutlakiyetten Meşrutiyete - II Abdülhamid ve Jön Türkler*, Selis Kitaplar Yayınları, İstanbul 2009.
- Altıntaş, Ramazan, “Batılılaşmış Bir Doğulu: Kılıçzade Hakkı ve Projesi”, *Eskiye*, S. 8, Kış 2008, ss. 93-102.
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK. Yayınları, Ankara 1988.
- Arabacı, Caner, vd., *Konya Basın Tarihi*, Palet Yayınları, Konya 2009.
- Arıkan, Zeki, “Türkiye’nin Çağdaşlaşmasında Tefik Fikret ve Atatürk”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 6/22, Şubat 1998, ss. 119-140.
- Armstrong, Harold C., *Grey Wolf - Mustafa Kemal An Intimate Study of a Dictator*, Arthur Barker Ltd., London 1933.
- Arslan, Ali, “Darülfünun’dan Üniversitesi’ye”, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005*, AYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, ss. 201-250.
- Arslan, Ahmet, “Atatürk ve Çağdaş Uygarlık” E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi S. 2, 1981, ss. 45-85.
- Arslan, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.
- Aslan, Taner, “Garpçılar ve Garpçılar Arasındaki Fikir Ayrılıkları”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14/2, Ekim 2006, ss. 629-636.
- _____, “Mustafa Kemal’de İnkılâp Düşüncesinin Oluşumu ve Gelişimi”, *Erdem*, S. 53, Nisan 2009, ss. 1-22.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, III C., Türk Devrim Tarihi Enstitüsü MEB Yayınları, İstanbul 1969-1970.
- _____, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, (Kaleme alan Afet İnan), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, *Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.
- Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar: Özel işaretleri, Uyarıları ve Düştüğü Notlar ile*, der. Gürbüz D. Tüfekçi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.
- Atatürk’ün Hatıra Defteri*, haz. Şükrü Tezer, TTK. Yayınları, Ankara 1995.
- Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C. 12, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Atatürk’ün Kitaplığı*, Cumhurbaşkanlığı, Kardelen Ofset, Ankara 2006.
- Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar*, 24 C., Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara 2001.
- Atatürk’ün Özel Kütüphanesi’nin Kataloğu*, Milli Ktb. Genel Md., Ankara 1973.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, 3 C., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, TTK. Basımevi, Ankara 1989.
- Atatürk’ün Yanı Başında - Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu’nun Hatıraları*, der. Mustafa Kemal Ulusu, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- Atay, Falih Rıfki, *Çankaya*, Bates Yayinevi, İstanbul 1980.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam - Mustafa Kemal (1881-1919)*, 3 C., Remzi Kitabevi, İstanbul 2019.
- Aykut, Şeref, *Kamalizm (CHP Programı’nın İzahı)*, Muallim Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul 1936.

- Babanzâde Ahmed Naim, *İslam'da Dava-yı Kavmiyyet*, Tevsî-ı Tıbbâ'at Matbaası, Darülhilafe (İstanbul) R. 1332 (M. 1914).
- Babanzâde Ahmet Naim: Hayatı Eserleri Fikirleri*, ed. Cüneyt Kaya, İsmail Kara, Zeytinburnu Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Baer, Marc David, *Selanikli Dönmeler - Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler ve seküler Türkler*, çev. Sevinç Kayır, Doğan Egmont Yayınları, İstanbul 2011.
- Bali, Rifat N., "Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill'in Raporu Atatürk'ün Dine Bakışı", *Toplumsal Tarih*, S. 153, Eylül 2006, ss. 14-19.
- Balkaya, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880 - 7 Mayıs 1943)*, TTK. Yayınları, Ankara 2005.
- Başgöz, İlhan, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
- Baydar, Mustafa, *Atatürk Diyor ki Atatürk'ün Direktifleri Düşünceleri ve Kısaca Hayatı*, Varlık Yayınları, İstanbul 1966.
- Baykara, Tuncer, "Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi", *Fikir ve Sanatta Hareket*, S. 25, Mart 1982, ss. 3-13.
- Baykara, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Yayınları, İzmir 1992.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Rehber Yayınları, Ankara 1992.
- Bayur, Hikmet, "1918 Bırakışmadan Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurması", *Bellekten*, 21/84, Ekim 1957, ss. 561-565.
- Belge, Murat, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- Borak, Sadi, *Atatürk ve Edebiyat*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004.
- Borsa, Merve Özkan, "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde İngiliz Dış Politikasının Analizi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, N. 54, Mart 2016, ss. 81-102.
- Bozdağ, İsmet, *Atatürk'ün Sofrası*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, Altın Kitapları Yayınları, İstanbul 1967.
- Bulaç, Ali, *Postmodern Kaosta Kible Arayışı*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2012.
- Büchner, Louis, *Madde ve Kuvvet*, ter. Baha Tevfik- Ahmed Nebil, Çizgi Yayınları, Konya 2012.
- Caetani, Leon, *İslam Tarihi-2*, ter. Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul 1924.
- Caniklioğlu, Meltem Dikmen, *Anayasal Devlette Meşruiyet*, Yetkin Yayınları, Ankara 2010.
- Çakan, Harun, *XIX. Yüzyılda Alman Doğa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.
- Çakır, Hamza, Hakan Aydın, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basın Sansürü", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, ed. Hakan Aydın, Palet Yayınları, Konya 2010.
- Çaycı, Abdurrahman, "Atatürk ve Tarih Boyutu İçinde Çağdaşlaşma", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 16, 1989, ss. 47-62.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Anıları*, Temel Yayınları, İstanbul 2019.

- Çetin, Ayhan, “Babanzâde Ahmet Naim ve Ahmet Ağaoğlu’na Göre Da’vâ-yi Ahlâk-ı Amelî”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17:1 (2012), ss. 131-151.
- Çerman, Osman Nuri, *Dinde Reform*, İzgi Yayınevi, İstanbul 1956.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919 – 1923*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- Dellaloğlu, Besim F. Dellaloğlu, *Toplumsal’ın Yeniden Yapılanması-Habermas Üzerine Bir Araştırma*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998.
- Demir, Nur Melek, “Auguste Comte’un Mustafa Reşit Paşa’ya Mektubu”, *Düşünen Siyaset*, S. 19, Kasım 2009, ss. 48-49.
- Dequignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, ter. Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul 1924.
- Doğan, Recai, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar”, *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmî Toplantısı (4-6 Aralık 1998)*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, ss. 227-288.
- Duman, Önder, “İktidar ve Beden: Cumhuriyet Döneminde Çukurova ve Çevresinde Şalvar Yasağı”, *History Studies*, Volume 10 Issue 5, August 2018, pp. 43-54.
- Dönmez, Gökhan, “Arap Birliği: Siyasi ve Hukukî Niteliği”, *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, Şubat 2016, ss. 171-208.
- Dönmez, Şerafettin, *Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 1998.
- Duverger, Maurice, *Diktatörlük Üstüne*, çev. Bülent Tanör, Dönem Yayınları, İstanbul 1965.
- Duymaz, Recep, “Celal Nuri İleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 242-245.
- Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, çev. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- Ellison, Grace, *Turkey To-Day*, Hutchinson (publishers), London 1928.
- Engels, Friedrich, *Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, Ankara 1970.
- Erdem Ufuk, “İngiltere’nin Yeni Başkent Ankara’yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 5, 2017, ss. 2193-2227.
- Erendil, Muzaffer, “Atatürk Çağdaş Eğitimden Yana”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1, S. 4, 1989, ss. 523-534.
- Ergin, Feridun, *Kemal Atatürk*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1978.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Eroğlu, Haldun, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Düşün Dünyasının Oluşumundaki Etkenlerle İlgili Bazı Görüşler”, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 27-28, (Mayıs-Kasım 2001) Ankara 2004, ss. 285-298.
- Ersin, Yasin, *Jön Türk İhtilali (1908): Temel Dinamikler, Propaganda ve İhtilal*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2018.
- Ersin, Yasin, Fahri Sakal, “Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması”, *Vakıflar Dergisi*, S. 56, 2021, ss. 163-182.
- Ersoy, Mehmed Akif, *Safahat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.

- Erşan, Mesut “Mustafa Kemal Atatürk’ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 3, Aralık 2006, ss. 40-50.
- Ertan, Mehmet, “Pozitivizmi Tarih Yazımı Üzerinden Okumak: Leopold von Ranke Üzerine Bir Deneme”, *Dipnot Dergisi*, S. 3, 2010, ss. 33-47.
- Ertani, Veli, “Mustafa Rahmi Balaban”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5. İstanbul 1992, ss. 1-2.
- Ertaylan, İsmail Hikmet, *Tevfik Fikret*, Emekli Öğretmenler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1963.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.
- Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınları, İstanbul 1995.
- Findley, V. Carter, *Modern Türkiye'nin Tarihi (1789-2007)*, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Gencer, Bedri, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017.
- Giddens, Antony, “Pozitivizm ve Eleştiricileri”, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, (ed.) T. Bottomore/R. Nisbet, haz. Mete Tunçay ve Aydın Uğur, Ayraç Yayınları, Ankara 2002.
- Gordon, Scott, *Sosyal Bilimler Tarih ve Felsefesi*, çev. Ümit Tatlıcan ve Hasan Kösebalaban, Küre Yayınları, İstanbul 2015.
- Gökalp, Ziya, “Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye 1”, *Muallim*, C. 1, S. 1-2, R. 15 Temmuz 1332.
- _____, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1958.
- _____, *Yeni Hayat - Doğru Yol*, haz. Müjgan Cunbur, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- Göksel, Burhan, *Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- Granda, Cemal, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, haz. Turhan Gürkan, Fer Yayınları, İstanbul 1971.
- _____, *Atatürk'ün Uşağı İdim*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- Guenon, Rene, *Doğu ve Batı*, çev. Fahrettin Aslan, Ağaç Yayınları, İstanbul 1991.
- Güler, Ali, “Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genkur. ATASE Başkanlığı (Kasım 1998), ss. 53-65.
- _____, *Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- _____, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Berikan Yayınevi, Ankara 2004.
- Güneş, İhsan, “Türkiye Büyük Millet Meclisi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 593-596.
- Gündüz, Asım, *Hatıralarım*, haz. İhsan Ilgar, Kervan Yayınları, İstanbul 1973.
- Gündüz, Mustafa, “Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri”, *Turkish Studies*, Volume 5/1 Winter 2010, ss. 1067-1088.
- Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

- Günyol, Vedat, “Büyük İnsancı Abdullah Cevdet”, *Türk Dili*, S. 328, C. 39, 1979, ss. 10-13.
- Güven, Cemal, *Millî Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşanın Yabancı Asker, Siyasî Temsilci ve Gazetecilerle Temas ve Görüşmeleri (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)*, Selçuk Ünvertesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2005.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak - Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat Yayınları, İstanbul (t.y.).
- _____, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul (t.y.).
- _____. “Osmanlı Aydınındaki Değişme ve Bilim”, *Toplum Bilim*, S. 27, Güz 1984, ss. 183-192.
- _____, “Jön Türkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 584-587.
- _____, “Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialist on Science, Religion and Art”, *Late Ottoman Society, The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga, Routledge Gurzon, London and New York 2005, ss. 28-116.
- _____, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, *Atatürk - An Intellectual Biography*, Princeton University Press, New Jersey 2011.
- Harputizade Hacı Mustafa Efendi, *Red ve İsbat: Alman Feylesoflarından Louis Büchner'in Ahmed Nebil, Baha Tevfik Efendiler Tarafından Tercüme Olunan Madde ve Kuvvet Nam Eserine Reddiyedir*, haz. İbrahim Hakkı Kaynak ve Ali Utku, Çizgi Yayınları, Konya 2014.
- Hayes, Carlton JH., *Bir Materyalizm Kuşağı, 1871-1900*, Harper, New York 1941.
- Hesapçioğlu, Muhsin, “Türkiye’de Cumhuriyet Devri Eğitim Hareketlerinin Dayandığı Felsefi Eğilimler”, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu 07-09 Aralık 2005*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, ss. 53-59.
- Heyd, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.
- Hilav, Selahattin, *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1997.
- Hirstodulu, Hirstos K., *Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı*, çev. Burcu Yamansavaşçılar, Telos Yayınları, İstanbul 2008.
- Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul 2002.
- Işın, Ekrem, “Osmanlı Materyalizmi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- İbrahim Temo, “Hatıratım”, *Biz İttihatçılar*, haz. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2009.
- İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK. Yayınları, Ankara 1969.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Arap Birliği”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3. C., İstanbul 1991 s. 325.
- _____, *Atatürk'ün Yaşamı 1881-1918*, C. 1, TTK. Yayınları, Ankara 1980.
- İnalçık, Halil, “Hüsrev Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul 1999, ss. 41-45.
- _____, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

- _____, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- Afet İnan, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1957, ss. 1-16.
- _____, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1984.
- _____, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, TTK. Yayınları, Ankara 2020.
- _____, *Atatürk'ten Mektuplar*, TTK. Yayınları, Ankara 2020.
- İnan, Arı, *Düşünceleriyle Atatürk*, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- İşler, Ahmet, "Demokrat Parti Döneminde Dinde Reform Tartışmaları: Müslüman Sesi Dergisi Örneği", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2018, ss. 51-64.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, TTK. Yayınları, Ankara 1971.
- James, William, *Pragmacılık*, çev. Muzaffer Aşkın, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.
- Kadribeyoğlu, Zeki, *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2007.
- Kanbolat, Erhan, "Atatürk Döneminde Eğitimde Millilik ve Modernleşmeye Dair Tartışmalar", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 16, S. 31, 2017/1, ss. 57-80.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber*, C. 1, TTK. Yayınları, Ankara 1997.
- Kaplan, İsmail, "Milli Eğitim İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Kara, İsmail, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Karaböcek, Can, "Türk Düşüncesinde Büchner Etkisi ya da Felsefenin Sefaleti", *Kutadgubilig Felsefe – Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Ekim 2012, ss. 159-173.
- Karaca, Nuray, *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, Anı Yayınları, Ankara 2008.
- Karal, Enver Ziya, *Atatürk ve Devrim Konferanslar ve Makaleler 1935-1978*, TTK. Yayınları, Ankara 1980.
- _____, *Atatürk'ten Düşünceler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk – biyografik tahlil denemesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Beta Basım Yayın, İstanbul 1986.
- Keat, Russel ve John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, İmge Yayınları, Ankara 2001.
- Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Kılıçzade Hakkı, *Son Cevap*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul Hicri 1331.
- _____, *İ'tikadat-ı Batılıya İlan-ı Harb*, Şems Matbaası, İstanbul Hicri 1332.
- Kısakürek, Mehmet A., *Üniversitelerimizde Yenileşme*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1976.

- Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Cumhuriyet Tarihi Kronolojisi (1918-9138)*, TTK. Yayınları, Ankara 2000.
- _____, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK. Yayınları, Ankara 1991.
- _____, *Cumhuriyet'in Tarihi-Fikrî Temelleri ve Atatürk*, SDÜ Yayınları, Isparta 2001.
- Kolektif, *Yakınlarından Hatıralar*, Sel Yayıncılık, İstanbul 1955.
- Kolektif, Ali Erbaş, "Protestanlık Modelinin İslam Dünyasındaki Yankıları", *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, ss. 466-479.
- Kolektif, *Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı: Atatürk ve Türk dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar*, ed. Doğan Atılğan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2006.
- Kolektif, *Tarih Felsefesi II*, Anadolu Ünv. Yayınları, Eskişehir 2015.
- Kolektif, *Osmanlı Askeri Tarihi*, haz. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Kolektif, *Tarih* (T.T.T. Cemiyeti tarafından liseler için yazılmıştır.) Devlet Matbaası, İstanbul 1933.
- Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012.
- _____, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015.
- Kongar, Emre, "Auguste Comte ve Mustafa Kemal Atatürk", *Türk Dili*, S. 353, Mayıs 1981, ss. 744-752.
- _____, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.
- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
- _____, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, ss. 214-222.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *İki Farklı Siyaset*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2004.
- Köksal, M. Asım, *Caetani'ye Reddiye*, 2. C., İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Lange, F. Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, C. II, çev. Ahmet Aslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara 2015.
- Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Ayhan Tezel, Sander Yayınevi, İstanbul 1978.
- _____, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, Altın Kitapları Yayınları, İstanbul 1994.
- Macaulay, Thomas Babington, *Minute on Indian Education*, J. Clive (der.), Selected Writings, IL: University of Chicago Press, Chicago 1972.
- MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and*

- Military Power and of the Resources of the Ottoman Empire*, C. I, Saunders & Otley Conduit Street, London 1829.
- _____, *Turkey and its Destiny: The Results of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, C. II, Printed By W. Clowes And Sons, Stamford Street, John Murray, Albemarle Street, London 1850.
- Macleane, James A. John Dewey, *Adedin Ruhiyati ve Hesap Öğretmek Usûllerine Tatbiki*, çev. İbrahim Aşki, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.
- Mahçupyan, Etyen, *Türkiye’de Merkeziyetçi Zihniyet, Devlet ve Din*, Yol Yayınları, İstanbul 1998.
- Mango, Andrew, *Atatürk – Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019.
- Mardin, Şerif, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Mandelbaum, Maurice, *History, Man and Reason: A Study in Nineteenth Century Thought*, Johns Hopkins Press, Baltimore 1971.
- Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Mumcu, Uğur, *Uyan Gazi Kemal*, UMAG Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Naci, Fethi, *100 Soruda Atatürk’ün Temel Görüşleri*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1970.
- Namık Kemal, *Külliyât-ı Kemal, I. tertip: Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye*, Selânik Matbaası, İstanbul (t.y.).
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Selçuklular, Osmanlılar ve İslam*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Omurtak, Salih, vd., *Atatürk*, MEB Yayınları, İstanbul 1970.
- Operatör Emin Erkul, *Milli Mücadele ve Cumhuriyet Devrine Ait Hatıralar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.
- Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği-Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990.
- Orbay, Rauf, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, haz. Feridun Kandemir, Sinan Matbaası, İstanbul 1965.
- Orhan, Özgüç, “Rousseau ve Türkiye”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013 Güz, S. 16, ss.121-148.
- Ortaylı, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, A.Ü. SNF. Yayınları, Ankara 1981.
- Önder, Mehmet, “Atatürk, Fransa-Picardie Manevralarında (12 Eylül-12 Ekim 1910)”, *ERDEM*, C. 32, S. 11, 1988, ss. 527-532.
- _____, *Atatürk Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Öymen, Hıfzırrahman Raşit, “Atatürk’ün Saygı ile Andığı Öğretmeni Naki Yücekök”, *Eğitim Hareketleri*, Kasım-Aralık 1971, C. 17, S. 200-201, ss. 1-5.
- Özdemir, Hakan, *Abdülhamid’i Deviren Kurşun*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

- Özlem, Doğan, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Parlak, Deniz, *Türkiye’de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler (1923-46)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara 2019.
- Pekdoğan, Celal, “Kılıçzade Hakkı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 415-416.
- Polat, Ferihan, Ayşegül Durmuş, “Türk Siyasi Düşüncesinde Gustave Le Bon Etkisi: Abdullah Cevdet Örneği”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 5, 2015, ss. 310-328.
- Ramsaur, E. Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007.
- Rawlinson, Alfred, *Adventures in The Near East 1918-1922*, Andrew Melrose London & New York 1923.
- Rıfat Osman, *Hayatım ve Hatıratım: Dr. Rıfat Osman’ın Öğrencilik ve Gülhane Anıları (1879 – 921)*, Gata Yayınları, Ankara 1998.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. 1, Altındağ Yayınları, İstanbul 1967.
- Sadak, Necmettin, *Toplumbilim/Sosyoloji*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1950.
- Sakal, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- _____, “Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Propaganda ve Tanıtım Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S. 55, Mart 2003, ss. 82-103.
- _____, “Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler” *Turkish Studies*, Volume 2/4 Fall 2007, ss. 1-11.
- Sandalcı, Mert, *Feyz-i Sibyan’dan Işık’a Feyziye Mektepleri*, Feyziye Mektepleri Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Said Halim Paşa, *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*, Amire Matbaası, İstanbul R. 1332 (M. 1916).
- Said, Edward, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1998.
- Saydam, Abdullah, “Tanzimat Devri Reformları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. ss. 1325-1365.
- Sertel, Yıldız, *Annem: Sabiha Sertel kimdi neler yazdı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.
- Sömürgecilik Tarihi (Afrika-Asya)*, haz. Azmi Özcan, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, N. 3120, 1. Baskı, Eskişehir, Ağustos 2014.
- Sönmez, Cemil, *Atatürk ve Okuma Sevgisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- Spencer, Robert F. Spencer, “Culture Process and Intellectual Current: Durkheim and Atatürk”, *American Anthropologist*, Volume 60, Issue 4, August 1958, pp. 640-657.
- Southgate, Horatio, *Narrative Of A Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia And Mesopotamia With An Introduction And Occasional Observations Upon The Condition Of Mohammedanism And Christianity In Those Countries*, vol. 2, D. Appleton & Co., New York, London 1840.
- Sungu, İhsan, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1940.
- Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akinbay, Bilim ve

Sanat Yayınları, Ankara 1998.

- Şahinkesen, Ali, “Atatürk’çü Düşün Sisteminde Mesleki ve Teknik Eğitim”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, C. 15, S. 1, 2019, ss. 407-416.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1958.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, 3 C., Hikmet Matbaası, İstanbul 1908.
- _____, *Huzûr-ı Akl-ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1974.
- Şehsuvaroğlu, Halûk, *Tarihçi Gözüyle Atatürk*, Varlık Yayınları, İstanbul 1963.
- Şakiroğlu, Mahmut H., “Caetani, Leone”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 544-545
- Şenalp, Leman, “Atatürk’ün Kütüphanesi,” *Türk Kütüphaneciliği*, C. 16, S. 2, 2002, ss. 171-178.
- _____, “Atatürk-Kitap ve Kütüphane”, *Türk Kütüphaneciliği*, C. 30, S. 1, 1981, ss. 3-23.
- Şener, Bülent, “Atatürk’ün Dış Politika Anlayışında Gerçekçilik ve Pragmatizm Olguları - Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri Örneği”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Şubat 2007, ss. 175-185.
- Sherrill, Charles H., *A Year’s Embassy to Mustafa Kemal*, Charles Scribner’s Sons, New York, Londra, 1934.
- Sinanoğlu, Suat, *Türk Humanizmi*, TTK Yayınları, Ankara 1980.
- Şinnâvi, Fehmi, *Hilafet: Modern Arap Düşüncesinin Eleştirisi*, çev. Sadık Ömeroğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Tanör, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları Yayınları, İstanbul 2010.
- Tansu, Samih Nafiz, *Teşkilat-ı Mahsusa İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2012.
- Tansu, Yunus Emre, *Batıcı Düşüncenin Etkili bir Sözcüsü olarak İctihad Dergisi (1904-1932)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2018, C. 4, S. 1, ss. 113-142.
- Taş, Sait, “Atatürk’ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar (öğretmenleri/okudukları)”, *SDU International Technologic Sciences*, Vol. 2, No. 2, June 2010, pp. 72-84.
- Tekinalp, Munis, *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998.
- Tevfik Fikret, *Kırık Saz* (Rübâb-ı Şikeste), sadeleştiren Ahmet Muhip Dıranas, Adam Yayınları, İstanbul 1994.
- Tezcan, Mahmut, “Sosyoloji Açısından Atatürk”, *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu*, A. U. Eğitim Fakültesi 9-10 Nisan, Ankara 1981, ss. 21-32.
- Tezer, Şükrü, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, TTK. Yayınları, Ankara 1995.
- Taner Timur, “Atatürk ve Pozitivizm”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, “Batılılaşma Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

- _____, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- Tongul, Neriman, “Türk Harf İnkılabı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, ss. 103-130.
- Topaloğlu, Aydın, “Materyalizm”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss.137-140.
- Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İşaret Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, C. II, çev. Kasım Yargıcı, Yeni Gün Yayınları, İstanbul 2000.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.
- Tunçay, Mete, “Jön Türkler, Farmasonlar ve Yahudiler”, *Birikim Dergisi*, S. 45, 1978, ss. 52-53.
- _____, *T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Cem Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, *Türkiye'de Sol Akımlar I, 1908-1925*, BDS Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte Yayınları, Ankara 2012.
- Turan, İlder, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 29, S. 1-4, 1969, ss. 171-191.
- Turan, Osman, *Türkiye'de Siyasi Buhranın Kaynakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- Turan, Şerafettin, “Tevhidi Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi)”, *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi, Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Semineri Tebliğleri*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1972, ss. 79-84.
- _____, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- _____, *Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004.
- Tümer, Günay, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988.
- Türer, Celal, “Pragmatizm'in Doğruluk Evi”, *Bilimname*, S. XVII, 2009/2, ss.165 -185.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak*, Varlık Yayınları, İstanbul 1981.
- Uçman, Abdullah, “Tevfik Fikret”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41. İstanbul 2012, ss. 9-13.
- Unat, Faik Reşit, “Atatürk'ün Toplamak İstedığı ‘Meclisi Müessisan’”, *Belleten*, 21/83 (Temmuz 1957), ss. 483-87.
- _____, “Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştığı Devrin Milli Eğitim Sistemi”, *Belleten*, C. XXVII, S. 108, 1963 Ekim, ss. 601-624.
- _____, “Ne Mutlu Türküm Diyene”, *Türk Dili Dergisi*, C. 13, S. 146, Kasım 1963, ss. 76-80.
- Us, Asım, *Gördüklerim Duyduklarım, Duygularım*, Vakıf Matbaası Yayınları, İstanbul 1964.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1979.
- _____, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Ülkütaşır, M. Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk Tarih ve Dil Kurumları: Hâtıralar*, TTK Yayınları, Ankara 1954.

- Üstel, Füsün, *Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim yayınları, İstanbul 2004.
- Volkan, D. Vamık, Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008.
- Vurkaç, Yılmaz, *Atatürk ve Kitap*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.
- Wallerstein, Immanuel, *Modern Dünya Sistemi*, C. II, ed. Ali Özcan, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul 2005.
- Yamaç, Müzehher, “Çerkez Ethem Olayı”, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, C. 5, S. 2, Temmuz 2016, ss. 54-75.
- Yahya Kemal, *Çocukluğum Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, Baha Matbaası Yayınları, İstanbul 1973.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.
- Yalçın, Semih, *Mustafa Kemal Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.
- Yasa, İbrahim, *Toplumbilim Ders Notları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.
- Yetkin, Çetin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar, İstanbul 1983.
- Yorulmaz, Hüseyin, *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.
- Yıldırım, Ergun, “Türk Sosyolojisinde Pozitivizm: Bilginin Sosyolojik Tasarımı (1908-1945)”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2004, ss. 107-130.
- Yılmaz, Yasin, “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Tarih-i İslam Eserinde İslam Tarihçiliğine Katkıları üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *TİDSAD*, S. 13, Eylül 2017, ss. 65-80.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Göner, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2006. ss. 44-56.
- _____, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, Bilgi Üniv. Yayınları, İstanbul 2009.

İnternet Kaynakları:

- “Atom Nasıl Parçalanır?-İlk Parçalayan Kimdir?”, *CernBilim*, <https://cernbilim.blogspot.com/2018/09/atom-nasl-parcalanr.html> erişim tarihi: 15/08/2021
- “Atom”, *Vikipedi*, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Atom> erişim tarihi: 15/08/2021.
- “Atomun Tarihçesi”, *nükleerakademi*, <http://nukleerakademi.org/atomun-tarihcesi/> erişim tarihi: 15/08/2021.
- “Mustafa Kemal Atatürk”, *HABERTURK*, <https://www.haberturk.com/haber/haber/961826-mustafa-kemal-ataturk> erişim tarihi: 12/05/2021.
- “Pragmatizm Nedir, Faydacılık Nedir?”, *Felsefe*, <https://www.felsefe.gen.tr/pragmatizm-faydacilik-nedir-ne-demektir/> erişim tarihi: 12/07/2021.
- “Pragmatizm Nedir? Faydacılık Nedir?”, *Felsefen*, <https://www.felsefen.com/pragmatizm-nedir-faydacilik-nedir/> erişim tarihi: 22/06/2021.
- “Taha Akyol: M. Kemal materyalizmden etkilendi”, *YENİASYA*, https://www.yeniasya.com.tr/gundem/taha-akyol-m-kemal-materyalizmden-etkilendi_129113 erişim tarihi: 25/06/2021.
- Akman, Nuriye, “Akyol’dan ezber bozan Atatürk gerçekleri”, *haber7com*, <https://www.haber7.com/ic-politika/haber/843425-akyoldan-ezber-bozan-ataturk-gercekleri>

erişim tarihi: 12/08/2021.

Ardınc, Engin, “Damızlık erkek”, *Sabah*,
<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ardic/2015/12/19/damizlik-erkek> erişim tarihi:
01/12/2020.

Başaran, Ezgi, “Atatürk'ün Kürt sorunu değil, din sorunu vardı”, *Radikal*,
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ezgi-basaran/ataturkun-kurt-sorunu-degil-din-sorunu-vardi-1084339/> erişim tarihi: 15/09/2021.

Bayram, Tolunay, “Tarihin Defacto Firavunları Nubialılar ve Devam Eden Tarih”, *arkeofili*,
<https://arkeofili.com/tarihin-defacto-firavunlari-nubialilar-ve-devam-eden-tarih/#:~:text=Antik%20bir%20halk%20olan%20Nubial%C4%B1lar.olarak%20an%C4%B1lan%20kad%C4%B1nlar%20oldu%C4%9Fu%20bilinmektedir.> erişim tarihi: 12/12/2020.

Bulut, Burcu, “Din konusunda aydınlar üçkağıtçı” *Akşam*,
<https://www.aksam.com.tr/roportaj/din-konusunda-aydinlar-uckagitci--66283h/haber-66283>
erişim tarihi: 28/06/2021.

Dündar, Can, “Atatürk'ün sansürlenmiş görüşleri”, *Milliyet*,
<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/can- Dundar/ataturkun-sansurlenen-gorusleri-176255?sessionid=2> erişim tarihi: 12/05/2021.

Düzel, Neşe, “Taha Akyol: Atatürk yargı bağımsızlığını reddediyor”, *Taraf*,
<https://web.archive.org/web/20140520220406/http://www.taraf.com.tr/yazilar/nese-duzel/taha-akyol-ataturk-yargi-bagimsizligini/19831/> erişim tarihi: 26/06/2021.

Güleçyüz, Kazım, “Dünyaca ünlü tarihçi İnalçık'ın Yeni Asya'da da çıkan bazı önemli tespitleri”, *YENİASYA*, https://www.yeniasya.com.tr/gundem/dunyaca-unlu-tarihci-inalcik-in-yeni-asya-da-da-cikan-bazi-onemli-tespitleri_405123 erişim tarihi: 29/07/2021

Hanioğlu, Şükrü, “Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (1)” *TIMETURK*,
<https://www.timeturk.com/tr/makale/m-sukru-hanioglu/erken-cumhuriyet-ideolojisi-ve-vulgermateryalizm-1.html> erişim tarihi: 25/06/2021.

_____, “Erken Cumhuriyet ideolojisi ve Vülgermateryalizm (2)” *TIMETURK*,
<https://www.timeturk.com/tr/makale/m-sukru-hanioglu/erken-cumhuriyet-ideolojisi-ve-vulgermateryalizm-2.html> erişim tarihi: 25/06/2021.

_____, “Hayatımızı değiştiren kitap günümüz Türkçesinde”, *Sabah*,
<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2012/03/11/hayatimizi-degistiren-kitap-gunumuz-turkcesinde> erişim tarihi: 24/06/2021.

_____, “Yeni bilimcilik ve siyaset”, *Sabah*,
<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2017/09/24/yeni-bilimcilik-ve-siyaset> erişim
tarihi: 23/07/2021.

_____, “Din Yok Milliyet Var ile Vecibesiz ve Müeyyidesiz Bir Ahlâk arasında”, *Sabah*,
https://www.sabah.com.tr/yazarlar/hanioglu/2010/11/21/din_yok_milliyet_var_ile_vecibesiz_ve_mueyyidesiz_bir_ahlk_arasinda erişim tarihi: 18/07/2021.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_ dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=2 erişim tarihi: erişim tarihi: 18/08/2021.

https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d1yy1.htm erişim tarihi: 18/08/2021.

Hülagü, Metin, “Gizli antlaşmayla hilafetin ilgasını İsmet Paşa mı imzalamış?”, *SuperHaber*,
<https://www.superhaber.tv/hilafetin-ilgasini-ismet-pasa-mi-imzalamis-makale-124433> erişim
tarihi: 10/07/2021.

Senemoğlu, Nuray, “Atatürk ve Eğitim”, *Docplayer*, <http://docplayer.biz.tr/2913894-Ataturk-ve-egitim-prof-dr-nuray-senemoglu.html> erişim tarihi: 24/09/2020.

Sönmez, Edda, “Prof. Dr. Zafer Toprak: Atatürk, evrim kuramını savunan H.G. Wells'in

“Dünya Tarihi” kitabını Türkçe’ye çevirtmişti!”, *Sözcü*,
<https://www.sozcu.com.tr/2017/egitim/prof-dr-zafer-toprak-ataturk-evrim-kuramini-savunan-h-g-wellsin-dunya-tarihi-kitabini-turkceye-cevirtmisti-1670353/> erişim tarihi: 29/07/2021.

Spencer, Robert, F., “Culture Process and Intellectual Current: Drukheim and Atatürk”, *Anthrosource*,
<https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1525/aa.1958.60.4.02a00030> erişim tarihi: 27/02/2021.

Turku, Emre, “Devrimin Kaçınıcı Maddesindeyiz Üstad?”, *Hürfikirler*,
<http://www.hurfikirler.com/devrimin-kacincici-maddesindeyiz-ustad/> erişim tarihi:01/12/2020.

Sözlükler:

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2013.

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Yayınları, Ank. 2015.

Frolov, İvan, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul 1991.

<https://sozluk.gov.tr/>

Kolektif, *İktisat Terimleri Sözlüğü*, TDK. Yayınları, Ankara 2004.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Şifa Yayınları, İstanbul 2012.

ÖZGEÇMİŞ

Yasin Ersin, Samsun 19 Mayıs Lisesi'ni bitirdikten sonra Samsun 19 Mayıs Üniversitesi Mimari Dekoratif Sanatlar Bölümü'nden 2011 yılında, Eskişehir Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi'nden 2014 yılında, aynı üniversitenin Tarih Bölümü'nden ise 2018 yılında mezun oldu. 2019 yılında Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü'nde Yüksek Lisans programını bitirdi. Aynı sene Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora programına kayıt oldu. 2013 yılında Adalet Bakanlığı bünyesinde İstanbul Anadolu Adliye Sarayı'nda kadrolu kâtip olarak görev aldı. Ağır Ceza, Terör Uzmanlık Mahkemeleri başta olmak üzere çeşitli birimlerde çalıştı. Doktora çalışmaları nedeniyle memuriyet görevinden kendi isteği ile ayrılmıştır. Orta derecede İngilizce bilmektedir (Yökdil:72,500). Evli ve iki çocuk babasıdır.

İletişim Bilgileri

ORCID : 0000-0001-7149-1570

Tez / Yayınlar:

1. Yasin Ersin, *Jön Türk İhtilali (1908): Temel Dinamikler, Propaganda ve İhtilal*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2018.
2. Yasin Ersin, "II. Meşrutiyete Giden Yolda Makedonya'da Propaganda Faaliyetleri ve Jön Türklerin Makedonya Siyaseti", *13. Uluslararası Balkan Tarihi Kongresi*, 23 Kasım 2019.
3. Ersin, Yasin, "1908 İhtilali'ni Başarıya Götüren Suikast: Şemsi Paşa'nın Katli", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 2021, ss: 561-587.
4. Ersin, Yasin & Sakal, Fahri, "Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması", *Vakıflar Dergisi*, S. 56, 2021, ss. 163-182.
5. Ersin, Yasin & Sakal, Fahri, "Tek Parti Döneminde Camilerin Amaçları Dışında Kullanılması", *Vakıflar Dergisi*, S. 58, 2022, ss. 209-223.

Sahip Olduğu Sertifikalar:

1. St. Clements Üniversitesi Psikologlar Derneği Bilinç Analizi Sertifikası,
2. Dış Politika Enstitüsü: İstihbarat ve Terörizm Eğitim Programı Sertifikası,
3. Dış Politika Enstitüsü Diplomatik Okulu: Dışişleri, Dış İlişkiler ve Güvenlik Bürokrasisine Hazırlık Sertifikası,
4. 3D Studio Max Program Sertifikası,
5. Adli Uzlaştırma-Arbuluculuk Sertifikası,
6. Pedagojik Formasyon Sertifikası.

